

www.kamunikat.org

Прадмова да 2-га выдання.

Тры гады назад выйшла 1-е выданьне гэтае кнігі. Было яно спробаю стварэння падручніка па географіі Беларусі, адпавядаючага найбольш гарачым патрэбам жыцця беларускае школы. Рысы гэтае школы тады, аднак, толькі яшчэ пачыналі выяўляцца; гэта не магло адбіцца на характары кнігі і было аднёю з прычынаў значных яе недахватаў. Ласкавыя ўвагі чытачоў кнігі і некаторых беларускіх навуковых працаўнікоў, асабліва-ж грунтоўны разбор кнігі, зроблены п. Язэпам Валадковічам, ды вельмі цэнныя наказы беларускіх навуковых і педагогічных устаноў далі мне магчымасьць уцягнуць пераробку кнігі для другога яе выдання. Выказуючы сваю найшчырэйшую падзяку ўспомненым асобам і ўстановам. мушу аднак адзначыць, што ня ўсё з зробленых пажаданьняў удалося цяпер здзейсніць. Ня раз даводзілася чуць, прыкл., зразумелыя вымаганьні, каб "Географія Беларусі" была перароблена ў падручнік для малодшых ступеняў сярэдняе школы ды для ніжэйшае школы. На гэта, аднак, плян і характар кнігі, ў якой зашмат ёсць рэчаў досіць трудных для такога веку і падгатоўкі, не дазвалялі. І ў другім выданьні кніга застаецца прызначанаю найбольш для досіць ужо інтэлігентнага чытача і вучня, маючы на мэце абслужыць перад усім вучыццалю пачаткавых школ і старэйшыя ступені сярэдніх школаў ды тэхнікумы.

У другім выданьні зроблена шмат пераробак, асабліва ў першым адзеле кнігі - фізычнай географіі, які блізка таго, што напісаны нанова. Аўтар зьвярнуў асаблівую ўвагу на гэтую частку з тае прычыны, што фізычная географія з кожным годам усё больш і больш віднае мейсца займае ў географічнай навуцы, ды яшчэ таму, што матар'ял з іншых частак географіі, прыкл. з эканомічнае географіі, у нашыя часы вельмі хутка старэе і траціць вартасьць. Дзеля гэтага тут прыходзіцца ўвесь час карыстацца толькі перадаваенымі фактамі і данымі, хаця-б яны і не згаджаліся з цяперашнімі, часамі можа рабіць занадта гіпотэтычныя вывады; аб даных фізычнае географіі гэтага сказаць нельга: яны шмат трывалейшыя і пэўнейшыя. Пры умацаваньні адзелу аб прыродзе Беларусі прыходзілася мне шмат карыстацца з гэтых твораў: S. Wollosoicz. Litwa i BialoruS. Budowa fizyczo-geograficzna. Warszawa. 1920; В. Семеновъ Тянь - Шанскій. Типы местностей Европейской Россіи и Кавказа. Петроградъ. 1915; A. Rehman. Ziemię dawnej Polski i sasiednich krajow siowianskich. T. II. Polska nizowa. Lwow. 1904. На гэтыя творы ёсць адсылкі у тэксце.

Грунтоўна перароблены і некаторыя іншыя аддзелы, асабліва этнаграфічная характарыстыка насяленьня. Драбязгі па меры магчымасьці выдзелены і надрукаваны вузейшым шрыфтам. Уведзена крыху новых рысункаў і картаграмаў; апошнія павінны прывучаць вучняў да картаграфіраваньня ўсвойваных географічных ведамасьцяў. Рысункі паходзяць найбольш са збораў Таварыства Краязнаўчага ў Варшаве, пры чым лепшыя з іх роблены з фотографіяў вядомага віленскага артыста - фотографа Яна Булгака. Апроч таго выкарыстаны некаторыя рысункі з кніг: Максимовъ - Днѣпръ; Сапуновъ - Рѣка Зап. Двина; Семеновъ - Верхнее Поднѣпровье и Бѣлоруссія ды іншых. Частка рысункаў рысаваны спецыяльна для цяперашняга выдання.

Спадзяючыся, што паважаныя чытачы не адмовяць і у дальнейшым перасылаць мне свае ўвагі аб кнізе, яе недахватах і пажаданых зьменах і

дапаўненнях, прашу ўсе гэтыя матар'ялы скіроўваць на адрас Беларускага Навуковага Таварыства ў Вільні, Вострабрамская, 9. За ўсе ўвагі буду шчыра дзякаваць.

Аркадзь Смоліч

Травень. 1922.

3 прадмовы да 1-га выданьня (1919 г.).

Беларуская школа і курсы беларусазнаўства ня маюць ніякіх падручнікаў па географіі Бацькаўшчыны. Нацыянальны рух, шырокай ракою разьліўшыся па Беларусі за апошнія два гады, ўжо шмат церпіць ад таго, што ня толькі шырокая публіка, а навет шмат хто з маладых беларускіх працаўнікоў, ня маюць аб родным краі найпатрабнейшых ведамасьцяў і часта навет ня ведаюць, скуль іх могуць узяць. Урэшце масы беларусаў, прайшоўшых расейскія ды іншыя школы, яшчэ і дагэтуль глядзяць на родны край вачамі казённых вучэбнікаў Беларускага маладзеж даведавалася у школе толькі аб тым, што яе Бацькаўшчына - гэта нейкае адно балота; самае важнае ў ёй-гэта хвароба «каўтун», а па-за гэтым больш няма нічога цікаўнага.

Атручаная такою «навукаю» беларуская маладзеж, як толькі станавілася на ўласныя ногі, старалася як найхутчэй уцякаць куды небудзь з Бацькаўшчыны: ў Маскоўшчыну, Польшчу, Сыбір. А і тыя, якія заставаліся у краі, працавалі найбольш для свайго толькі кутка, бо бачылі, які ён прыгожы, які багаты, як непадобен да казённых апісаньняў. Для ўсяго-ж краю працаваць баяліся, бо не маглі паверыць, успамінаючы школьную навуку, што гэты край можа быць здольным да самаістнага жыцьця.

Вось-жа, калі-б тыя беларусы, што прачытаюць гэтую кнігу, зацікавіліся сваёй Бацькаўшчынаю, каб узяліся самі за глыбейшае навуковае пазнаньне яе, ці асобных праяваў яе жыцьця, каб заахоціліся шукаць і бачыць яё арыгінальнае характава, дык-бы аўтар лічыў сваю працу дайшоўшай мэты. А калі-б у іх хоць крыху пабольшала замілаваньня да сваёй роднае многапакутнае стараны, такой проста і разам цудоўнай, навет у часы заняпаду свайго поўнай вялічэ і схаваных сілаў, каб яны паверылі ў яе вялікую будучыну і дзеля будучыны гэтай шчыра працаваць і змагацца пачалі, тады-б аўтар быў папраўдзе шчаслівы.

У С Т У П .

§ 1. ГЕАГРАФІЯ БАЦЬКАЎШЧЫНЫ

Навука географіі апісвае ўсю зямлю і краіны, на якія яна дзеліцца, іхні выгляд, прыроду, насяленьне і іншыя, спатыканыя на паверхні зямлі, зьявішчы; пры гэтым яна стараецца вытлумачыць кожнае зьявішча яго сувяззю з іншымі, ды такім чынам разгадаць тыя законы, якія кіруюць разьмяшчэньнем гэтых усіх з'явішчаў па паверхні зямнога кулі. Як і кожная з навук, яна роўна цікавіцца і вёскамі роднае для таго ці іншага географа старонкі, і далёкімі акэанічнымі астравамі.

Чалавек, аднак, пазнае далёкае і незнаёмае, раўнуючы яго да блізкага і знаёмага. Затым-жа нават той, хто цікавіцца толькі географіяю чужых краёў, павінен уперад добра ведаць географію найбліжэйшае мяйсцовасьці; павінен ведаць, далей, географію свае роднае стараны, дзе ён радзіўся, вырас, працуе, дзе ляжаць косьці яго дзядоў, дзе жыць і працаваць будуць дзеці і ўнукі яго самога, жыве той народ, з якога ён паходзіць, адным словам - географію Бацькаўшчыны. Знаючы географію свае Бацькаўшчыны, ён ужо шмат лягчэй зразумее географічныя зьявішчы якога хаця краю.

Але з паняцьцем Бацькаўшчыны ў нас звязуецца яшчэ і нейкае цёплае, а іншы раз і вельмі гарачае пачуцьцё да нашае роднае стараны. Кожын чалавек любіць сваю Бацькаўшчыну, незалежна ад велічы і характава яе прыроды, ад яе багацьця і славы, ад таго дабрабыту, якім яна дарыць сваіх сыноў. Бродзячы жыхар паўночнае тундры любіць сваю суровую Бацькаўшчыну ня менш, чым жыхар яскравага, поўнага жыцьця і фарбаў, багатага паўдня. А гэткае замілавзньне змушае нас цікавіцца родною стараною, яе рэкамі, гарамі, лясамі, месамі, як цікавіцца кожным прадметам, якога любяць.

Урэшце, гатуючыся да практычнага жыцьця, мы, ў большасці, зьбіраемся правесці яго ў родным краі, ахвяруючы Бацькаўшчыне свае сілы. Адны з нас будуць працаваць на зямлі, другія - на фабрыцы, трэція - ў школах ды ў навуцы; але кожны будзе грамадзянінам свайго краю і сынам свайго народу. Знаць прыроду краю ды іншыя яго асаблівасьці кожнаму абавязкова патрэбна хаця-бы дзеля чыста практычных меркаваньняў.

З гэтага мы бачым, як чалавеку патрэбна навука географіі Бацькаўшчыны. Кожын ведае, што для нас, беларусаў, Бацькаўшчынаю ёсьць Беларусь, край, дзе мы самі жывем, дзе жыве Народ Беларускі, да якога мы належым. Географія Бацькаўшчыны для нас гэта - географія Беларусі.

§ 2. КАРТА БЕЛАРУСЬ

Калі мы захочам знайсці і азначыць Беларусь на агульнай карце Эўропы, дык мусім ведаць, што Беларускі Народ шчыльнаю масаю засяляе вялікі прастор зямлі ў самай геомэтрычнай сярэдзіне Эўропы, на вялікай Эўрапейскай раўніне, паміж Балтыцкім і Чорным Морами, там, дзе цякуць верхнія Дняпро, Нёман, Дзьвіна, ды іх важнейшыя прытокі, паміж 51° і 57° паўночнае шырыні і 40° ды 52° ўсходняе даўжыні ад Фэрро. На захад ад Беларусі жывуць народы - латыскі, літоўскі, нямецкі і польскі; на паўдня жывуць украінцы, а на ўсход ды на поўнач ад Беларусі - маскоўцы, або велікаросы.

Кінем цяпер вокам на карту Беларусі і пастараемся заўважыць хоць некалькі важнейшых яе лініяў. Гэта дасць нам нейкае паняццё аб Беларусі, як аб суцэльнасці, і дазволіць перайсці да сьведамага разгляду яе частак, ды паасобных зьявішчаў яё прыроды і жыцця (гл. карту 1).

Пасярэдзіне Беларусі мы можам лёгка разгледзіць фігуру Дняпра, які разам з сваімі прытокамі выглядае на нейкае скрыўленае дрэва. Недалёка ад геомэтрычнага цэнтру Беларусі, каля места Воршы, Дняпро заламуецца пад простым кутом (як кажуць, робіць калена); дагэтуль ён цёк на захад, цяпер-жа пачынае цякці на паўдня.

Пачатак Дняпра мы знойдзем аж на самай усходняй мяжы Беларусі: далей на ўсход ужо Маскоўшчына. Адгэтуль цячэ ён праз стары Смаленск і далей на захад аж да самае Воршы.

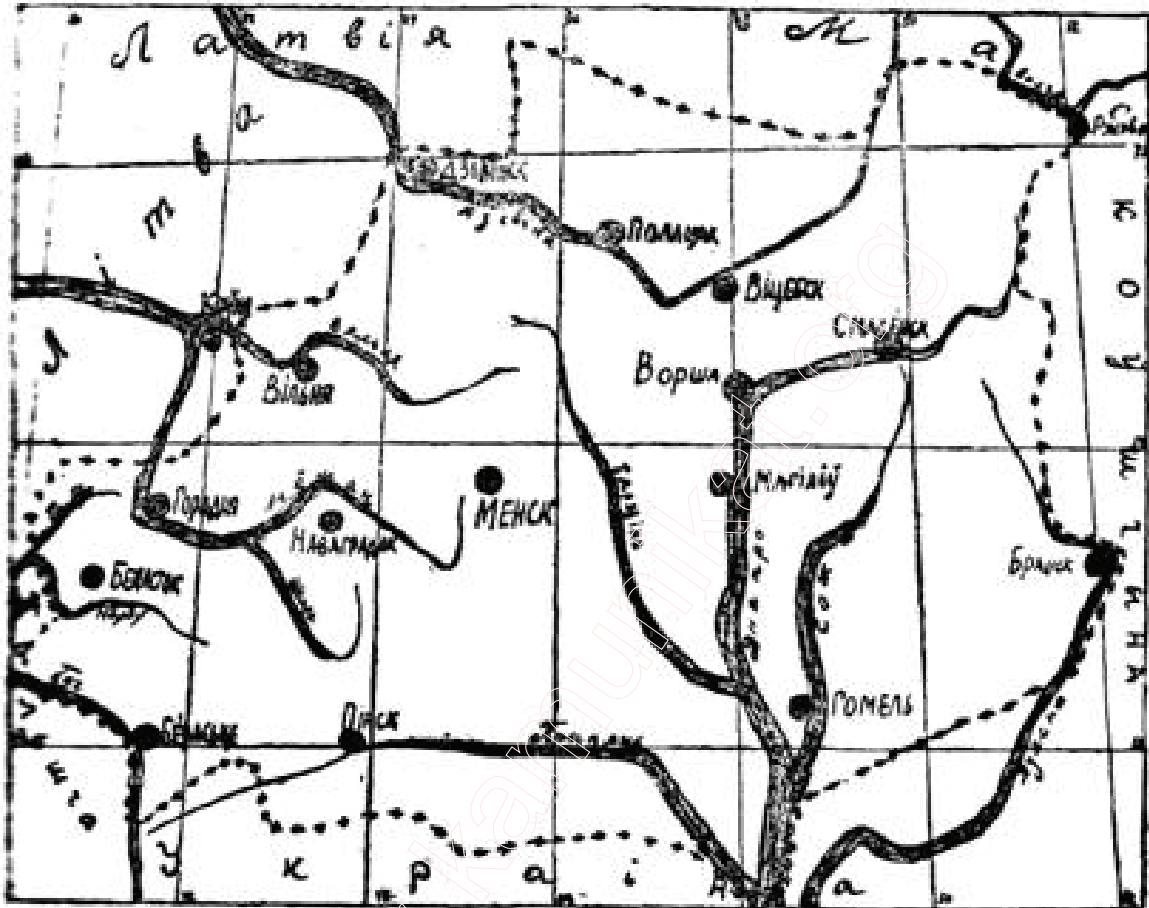
Спусьцімся па Дняпры ўніз ад Воршы. Пабачымо тады прыгожы Магілёў, які раскінуўся на высокіх берагах Дняпра, вусьце Бярэзіны, Сожа, Прыпяці - вялікіх прытокаў Дняпровых. Вусьці Прыпяці таксама ляжыць ужо на мяжы Беларусі, але паўднёвай. Зьліўшыся з Прыпяцяю, Дняпро цячэ ў прасторы Украіны, і яго левы прыток, Дзясна, хоць і пачынаецца ў Беларусі і цячэць у значнай частцы па усходняй яе мяжы, але ўпадае ў Дняпро ўжо на Украіне. Заўважым фігуры пералічаных прытокаў Дняпра і тыя большыя гарады, што над імі, ці па суседзтву з імі знаходзяцца: Гомель на Сожы, Менск на захад ад Бярэзіны, Пінск ля Прыпяці, ды Бранск над Дзясною. Дняпро разам з сваімі вялікімі прытокамі абыймае палавіну Беларусі - паўднёва - ўсходнюю. На захад ад яго ляжаць вытокі вялікіх рэкаў, што цякуць у Балтыцкае мора.

На паўдня ад Менску пачынаецца прыгожы сьветлы Нёман. Выкручваючыся, як вуж, між лясоў і гораў заходняе Беларусі, плыве ён, наагул кажучы, на захад аж да самае Горадні; абняўшы яе з двух бакоў, павяртаецца ён на поўнач і адыходзіць ад нас у Літоўскую зямлю, каб праз яе трапіць у мора. Пад Коўняю спатыкаецца ён з прыгожаю Вяльлёю. А тая, пачаўшыся на поўнач ад Менску, гэтак сама, як і Нёман, выкручуецца між лясістых узгоркаў, прыхарошуе сабою Вільню і яе цудоўныя ваколіцы, ды таксама кіруецца ў Літоўскую зямлю, каб сустрэцца там з Нёмнам.

Менск, як мы бачым, ляжыць у сэрцы Беларусі. З яго ваколіцаў па вялікім жылам - рэкам разносяцца воды ўва ўсё бакі Беларусі, ў ім крыжуюцца і эканомічныя і культурныя шляхі Беларусі; за тое і стаўся ён сталіцаю Беларусі.

Паўночную Беларусь праразае Дзьвіна. Пачынаецца Дзьвіна на паўночнай мяжы Беларусі, і цячэ уперад пад Віцебск (вялікае і старое места,

ляжыць вёрст 80 на поўнач ад Воршы), а адтуль, заламаўшыся блізка таго, што пад простым кутом, - пачынае плысці на паўночны захад. Праплыўшы міма Полацку, гэтак калыскі старое беларускае дзяржаўнасці, ды міма грознае крэпасці Дзвінску, яна ўваходзіць у зямлю Латышоў, а праз яе даходзіць да мора, да Рыжскае Затокі.

Рыс. 1. Галоўныя рысы карты Беларусі.

На самым паўночным усходзе мяжа Беларусі даходзіць да верхняе Волгі пад Ржэваю, а якраз на процілежным баку Беларускае Зямлі, на паўднёвым яе захадзе, да беларускіх межаў прытыкаецца шырокі, балоцісты Буг. З нетры Белавежскіх лясоў выпаўзае да яго на спатканьне Нарва з сваім прытокама Бабром. Ужо на захад ад Беларусі, ў Польскай зямлі, зьліваюцца яны разам. І тут, як на ўсходзе, беларус заняў вярхоўі вялікіх рэкаў, пакідаючы нізы іншым народам.

Над Бугам стаіць Берасьце, моцная да нядаўных часоў крэпасць, а ля Нарві - вялізарнае места Беласток, найбольшае фабрычнае места Беларусі.

Заўважыўшы згруба рысы пералічаных галоўных рэкаў Беларусі, ды важнейшых яе местаў, бяз клопату патрапім мы абвесьці, хаця-б прыблізна, прастор Беларусі на карце Эўропы. Перад нашымі вачыма вырысуецца нейкая масыўная фігура, крыху прыпамінаючая трапэцыю, ці можа сякеру. Зьмераўшы яе ўдоўжкі мы даведаемся, што Беларусь цягнецца з усходу на захад каля 700 верст; зьмераўшы ўпоперак - атрымаем каля 550 вёр. А ўсяго прастору Беларусь займае каля 300.000 квадратных вёрст.

§ 3. ПРАСТОР І НАСЯЛЕНЬНЕ БЕЛАРУСІ Ў ПАРАЎНАНЬНІ З ІНШЫМІ КРАЯМІ.

Прастор, які займае Беларусь, як бачым, немалы. Перавёўшы на дзесяціны гэта будзе каля 30 міліёнаў дзесяцін. Сярод культурных краёў ня шмат ёсьць такіх, якія-б мелі зямлі больш, чым мае Беларусь; большая частка дзяржаваў у Эўропе займае меншы прастор.

Цікава, што роўна з Беларусяю, а часамі й менш зямлі маюць такія навет народы, якія лічацца цяпер найдужэйшымі (калі ня лічыць, ведама, іхніх калёніяў), як прыкл. Англія (314 тыс. кв. клм.), Італія (257 тыс. кв. клм.). Наагул, больш за Беларусь зямлі маюць усяго толькі 10 эўрапейскіх дзяржаваў. Нямецчына мае зямлі ў $1^{1/2}$ разы больш, Францыя ў 2 разы, гэтак сама блізка і Украіна, а Маскоўшчына (лічачы толькі прастор, заселены самымі маскоўцамі) - ў 6 разоў большая за Беларусь.

З другога боку некалькі дзесяткаў эўрапейскіх дзяржаваў маюць зямлі па менш за Беларусь. Грэцыя і Чэхія маюць аж у 2 разы менш зямлі, чым у нас, Баўгарыя - ў 3 разы; а нашыя суседзі Латвія, Літва і Эстонія - ў 5 - 7 разоў меншыя за Беларусь; урэшце Голяндыя і Бэльгія меншыя па прастору за Беларусь у 10 разоў.

Шмат зямлі ёсьць у Беларусі, ды рэдка народ у ей жыве. Большая часць зямлі ляжыць у нас пад бесканечнымі лясамі, пад дзікім балотам. Ворнае зямлі ў нас ня шмат, ды і на тэй, якая ёсьць, гаспадарыць наш земляроб блага, бо ляпей ня ўмее. Вось-жа і жыло на ўсім прасторы Беларусі перад вайною ўсяго толькі 14 міліёнаў людзей. Праўда, насяленьне ў нас дужа шыбка прырастае, - за 5 гадоў прырастае яно на $1^{1/10}$ (па 2% ў год). Дык, калі-б усё было спакойна, цяпер на Беларусі было-б мо якіх 16, калі ня больш, міліёнаў насяленьня. Але здарылася вайна, шмат беларусаў загінула ў бітвах, ад хваробаў і ран, шмат разсыпалася па сьвеце, а найбольш, бо нешта аж каля 3 міліёнаў, людзей, было выселена расейскім урадам з Заходняе Беларусі - ў глыбіню Расеі, ў бежанства. Вось-жа гэтыя прычыны зрабілі тое, што цяпер у Беларусі жывець не 16 міліёнаў, а, як аблічаюць некаторыя аўтары, ўсяго толькі **каля 10 міліёнаў жыхараў**.

У Заходняй Эўропе, пры тамашняй гушчынні насяленьня, на гэтакім прасторы жыло-б можа міліёнаў 40 - 50, калі ня больш, народу.

Дзеля гэтага па ліку насяленьня эўрапейскія дзяржавы ўжо ня ў 2 разы большыя за Беларусь, а ў 3, 4 і 5 разоў; Нямецчына-ж большая навет у 6 разоў (мае каля 60 міл. насяленьня). Англія мае жыхараў у 5 разоў больш, Францыя і Украіна - ў 4 разы, Італія ў 3 разы, Румынія ў $1^{1/2}$ разы. Аднак Чэхія і Югославія маюць насяленьня блізка што роўна з Беларусяю (11-12 міл.) Іншыя-ж эўрапейскія краі маюць насяленьня шмат менш за Беларусь: Грэцыя, Швэдзія, Голяндыя, Баўгарыя - ў 2 разы, Фінляндыя, Літва - ў 3 - 4 разы менш, а Латвія, Эстонія ды інш. ў 7 - 10 разоў менш. Значыць па агульнаму ліку жыхараў Беларусь таксама досіць высака стаіць у сьпісе эўрапейскіх краёў - прыбзна на 12 мейсцы

За тое збоку гушчынні насяленьня Беларусь стаць далёка за перадавымі культурнымі старонамі Эўропы. У Беларусі на 1 кв. вярсьце, кругом бяручы, жывё ўсяго каля **30 - 35 чалавек**. Радзей, чым у Беларусі, народ жыве вось у якіх краёх Эўропы: Маскоўшчыне, Латвіі, Эстоніі, Швэдзіі, Фінляндыі і інш.

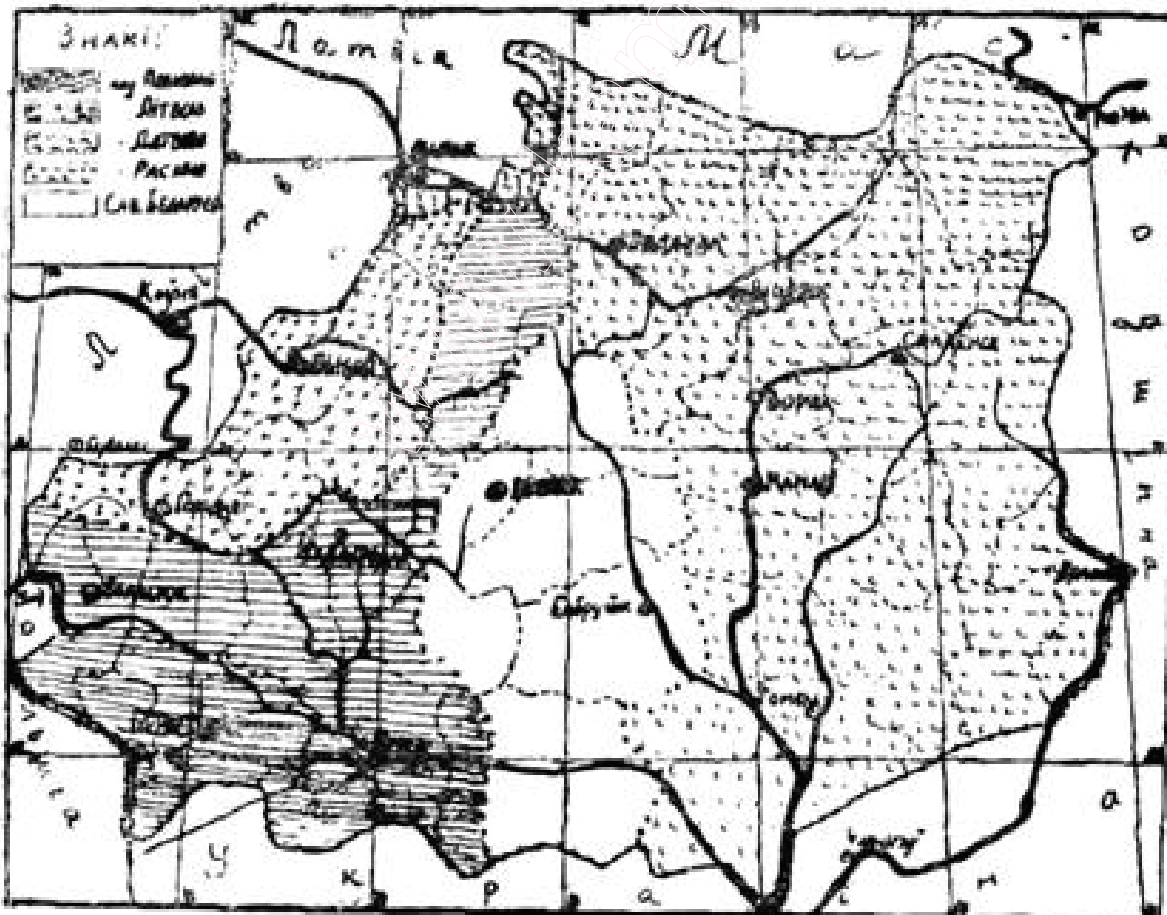
У Фінляндыі на 1 кв. вярсьце жывець усяго 10 чалавек. Аднак старонка гэтая вельмі культурная, дый людзі там багата жывуць. А гушчыня невялікая выходзіць затым, што шмат прастору займаюць вялікія вазёры ды горы, ды яшчэ паўночная тундра, саўсім блізка бязлюдная, якая належыць да Фінляндыі.

Але-ж і ў Беларусі, каб ня лічыць бязлюдных прастораў, заня- тых нашымі вялізарнымі палескімі балотамі ды пушчамі, дык бы гушчыня насяленьня выйшла-б большая. Усё-ж гушчыню насялення ў Беларусі прыходзіцца прызнаць малою.

Некаторыя вучоныя думваюць, што малая гушчыня насяленьня была галоўнай прычынаю палітычнага і культурнага заняпаду Беларусі; і ў гэтым, здаецца, шмат праўды.

§ 4. АДМІНІСТРАЦЫЙНЫ І ПАЛІТЫЧНЫ ПАДЗЕЛ БЕЛАРУСКАЕ ЗЯМЛІ.

Перад вайною 1914 году ўся Беларусь наляжала да Расеі і была падзелена на губэрні ды паветы. Усіх беларускіх паведаў было 62 - 65. Яны ўваходзілі у склад губэрняў: Віленскае, Віцебскае

Рыс. 2. Палітычны падзел Беларусі ў 1920 г.

Горадзенскае, Менскае, Магілёўскае, Смаленскае і Чарнігаўскае. Апроч гэтага і некаторыя сумежныя паветы іншых губэрняў наляжалі да Беларусі.

Міравыя умовы, якімі закончылася вайна, што вялася праз 6 гадоў на нашай зямлі, падзялілі Беларусь паміж 5-ма дзяржавамі. Латвія атрымала пагранічныя землі ў паветах Дзвінск Ілукштанскім, Дрысенскім, Люцынскім і Себежскім, усяго каля 6 тыс. кв. вёр. з 150 тыс. беларускага насяленьня. Паўночна - заходняя частка Беларусі (Віленшчына) адыйшла была да Літвы, але цяпер занята Польшчай. Тут больш міліёна людзей на 30 тыс. кв. вёр. Усяго-ж пад Польшчай

цяпер фактычна ёсць больш 100000 кв. вёр. прастору, а значыць цэлая траціна Беларусі. Да таго-ж гэта якраз заходняя частка Беларусі, якая перад вайною была найбольш культурнаю, густа населенаю і сьведамаю нацыянальна. Цяпер-жа жыве тут усяго каля 3.000.000 людзей.

Шэсьць цэнтральных паветаў Беларусі: Менскі, Барысаўскі, Ігуменскі, Бабруйскі, Мазырскі і Слуцкі твораць у данным часе самастойную рэспубліку, знаходзячыся ў фэдэрацыі з Расеяю, Савецкую Беларусь. Займае яна прастору каля 50 тыс. кв. вёрст і мае больш як $1^{1/2}$ міліёны насяленьня. Гэта аднак ёсць толькі шостая частка ўсяе Беларусі. Уся-ж Усходняя Беларусь да гэтага часу злучана беспасярэдна з Расеяю. Па свайму прастору і ліку насяленьня гэтая частка большая, ды, здаецца, мала што меншая ад усіх іншых частак Беларусі, ўзятах разам, (гл. карту 2).

Такі палітычны падзел Беларусі не апіраецца ні на якія геаграфічныя асновы. Межы новых дзяржаваў праведзены па жывому целу Беларусі, дзелячы краіны, якія найцясьней звязаны між сабою і прыроднымі і эканамічнымі і культурна - гістарычнымі варункамі, ня кажучы ўжо аб тым, што ўсе яны наймацней звязаны з боку этнографічнага, бо ўва ўсіх пяцёх кавалках, на якія парэзана Беларускае Зямля, живець адзін і той самы Беларускі Народ.

Дзеля такое штучнасьці сучаснага палітычнага падзелу Беларусі мы ня будзем браць яго пад увагу ў далейшым выкладзе. Але трэба сказаць, што і даўнейшыя адміністрацыйныя дзяленьні Беларусі, гэтыя расейскія губэрні ды навет паветы, таксама былі досыць штучнымі творамі. Суцэльныя з усіх паглядаў краіны Яны рэзалі на часткі, а злучалі разам саўсім непадобныя да сябе мясцовасці. Дзеля таго, аднак, што дагэтуль усе навуковыя данныя аб Беларусі адносіліся да даўнейшых расейскіх адміністрацыйных адзінак (паветаў), мы, апісуючы: Беларусь, тымчасам змушаны будзем таксама апірацца на гэтых адзінках. Мы будзем найчасцей апісваць асобныя паветы, зграмаджуючы іх у буйнейшыя адзінкі на аснове іхняе прыроды ды іншых адзнакаў.

ПРЫРОДА БЕЛАРУСІ

(ФІЗЫЧНАЯ ГЕОГРАФІЯ).

РАЗЬДЗЕЛ I.

Выгляд паверхні Зямлі.

§ 5. АГУЛЬНЫЯ ЎВАГІ АБ ПРЫРОДЗЕ БЕЛАРУСІ.

Прырода Беларусі ня вызначаецца гэткаю яскравасцю фарбаў, зьменнасьцю вобразаў і ня робіць, можа, на староньняга чалавека гэтых моцных уражаньняў, як прырода шмат якіх краёў тропічных, горных, ці прыморскіх. З гэтага боку яна мае шмат супольнага з краямі Усходняе Эўропы; лежачы на раўніне, ў досіць халодным ужо клімаце, гэтыя краі, раўнуючы прыкл. да Заходняе ды Паўднёвае Эўропы, адзначаюцца аднавообразнасьцю свае прыроды, сваіх краявідаў.

Шмат якія вялікія ды грозныя зьявішчы прыроды, як прыкл. трасеньні зямлі, вульканы і інш. у нас саўсім не здараюцца. Не пабачым мы ў сябе і высокіх гораў, бязмежнага мора, пустыні; хочучы ўгледзіць гэтыя зьявішчы мы павінны будзем ехаць у суседнія з намі краі, а то навет і далей.

Гледзячы на нашу старану з вышыні птушынага лёту, мы ўбачым аграмадную, ў большасьці лясістую раўніну. Запад і поўнач яе вышэйшыя, з моцна няроўнаю, узгоркаватаю паверхняю зямлі; поўдзень-жа Беларусі ўяўляе з сябе балоцістую роўную нізіну. Сярод зялёных пушчаў ды пяшчаных узгоркаў блішчаць люстры нязьлічонных вазёраў. Серабрыстыя йстужкі вялікіх рэкаў прарэзуюць край ува ўсіх кірунках. Ад сярэдзіны Беларусі яны разьбягаюцца ў два бакі, нясучы свае воды ці то ў Чорнае, ці ў Балтыцкае Мора, якія відны далёка за межамі Беларусі, за Украінскай ды Літоўскай і Латыскай зямлёю.

Гэтак выглядае наш край здалёку, ды з птушынага лёту. Зблізка выглядае ён іначай. Таго, хто ўгледзіцца ў прыроду Беларусі, ўслухаецца ў яе жыцьцё, каго ахопіць яна сваімі тонамі і настроймі, той здзівіцца багацьцю і зьмястоўнасьці яе формаў, глыбіні і значнасьці яе зьявішчаў. Прыроду паўночнае Беларусі, якая дала натхненьне Міцкевічу, ў кожным разе нельга лічыць а настайнаю. Краявіды адзін за аднаго прыгажэйшыя зьмяняюцца тут вельмі хутка, мала што ня з кожным заваротам дарогі, кожным узгоркам і лагчынаю. Паўднёвая, нізінная Беларусь, больш аднастайная, захопляе таёмнаю шырачынёю сваіх вобразаў, а часта дзікім і некранутым характарам свае прыроды.

Беларусь, як мы ўжо заўважылі, абыймае верхнія часткі вадазборнікаў некалькіх вялікіх рэкаў Эўропы: Дняпра і яго прытокаў, Нёмна, Вяльлі, Дзьвіны, Нарві і ін., але не займае ні аднае ракі ў цэласьці аж да яе вусцяў, ня

мае доступу да мора. Гэта, бязумоўна, мела свае палітычнае значэнне ў гісторыі Беларусі. Але ня трэба забывацца, што такое палажэнне Беларусі на скрыжаваных між сабою вададзелах Эўропы, павінна было вельмі моцна адбіцца і на прыродзе Беларусі, надаючы ей шмат характэрных рысаў ды рэзка адзначаючы яе ад прыроды якраз найбольш блізкіх і суседніх краёў, як прыкл. Латвіі і Украіны.

У далейшым мы ня раз пераканамся, што прырода Беларусі на ўсім яе вялізарным прасторы мае шмат супольных характэрных адзнакаў, якія адрожнююць яе ад прыроды суседніх краёў. Гэта адносіцца і да беларускіх рэкаў, і узгоркаў, і да беларускага сіняга, як вочы дзяцёй беларускіх, неба, і да ўсяго характару беларускага краявіду, і нашага ў меру мягкага клімату, і ўрэшце жывое прыроды.

Разгляд прыроды Беларусі мы пачнем з апісаньня будовы й выгляду паверхні зямлі ў Беларусі, ад якіх моцна залежаць усе іншыя бакі жыцця нашае прыроды.

§ 6 ВАЖНЕЙШЫЯ ТЫПЫ БЕЛАРУСКІХ КРАЯВІДАЎ.

Пераяжджаючы праз Беларусь уздоўж і ўпоперак яе, мы будзем бачыць шмат краявідаў - і падобных да сябе, і вельмі розных між сабою. Разгледзім больш характэрныя з іх.

На паўдня ад мяжы Беларусі, ўжо ў Украіне, ляжаць стэпы. Тамака, як выйсьці ў поле, перад вачамі адкрываюцца вялізарныя роўня і бязлесныя прасторы; бывае, што нідзе і дрэўца не пабачыш, ані ўзгорачка, да якіх мы гэтак прызвычаліся ў Беларусі. Роўнае, як стол, поле йдзе ў даль, аж пакуль ня зьліваецца з небам, аж да самага гарызонту. І толькі дзе-ня-дзе трапляюцца глыбокія, з вельмі стромкімі, проста навет стацьцявымі берагамі, - равы - яры, якіх папракопавала вада, што зьбіралася з гэнага вялізарнага поля - стэпу.

Рава гэтыя бягуць да рэчкі, якая плыве па шырокай даліне, адгранічанай з обоіх бакоў высокімі ды стромкімі сьценамі - берагамі, на версе якіх сьцелецца роўнае стаповае поле. Глянуўшы зьнізу, ад рэчкі на тыя сьцены - берагі, здаецца, што гэта такія самыя горы, як і ў нас бываюць; іхняя вышыня даходзіць іншы раз да сотні і больш сажанёў. Але гэтак выдае толькі зьнізу: узышоўшы на такую "гару" мы пабачым вакола сябе ўсё тое самае стаповае роўнае поле. Між іншым ведаем мы ўсе добра, што ў стапах зямля вельмі ўраджайная; ляжыць там таўсты пласт чарназёму, па аршыну, ды і больш таўшчынёю, дык яго і гнаіць ня трэба, і ўсё роўна збожжа родзіць, як ня трэба ляпей.

У Беларусі нідзе мы такіх стэпаў ня знойдзем, бо пачынаюцца яны якраз за нашаю мяжою, за р. Дзясною. На наш бок Дзясны праўдзівых стэпаў ужо няма; ёсьць толькі ў паўднёвай ды асабліва ў паўднёва - ўсходняй Беларусі, ў Чарнігаўшчыне гэт. зв. лесастэпы. Там, дзе яны цяпер знаходзяцца, некалісь так сама ляжалі бязлесныя стэпы. Яле з часам пакрысе сталі зьяўляцца маленькія зарасьнікі ліставых дрэваў; з зарасьнікаў пасяля павырасталі гаі ды лясы, і на мейсцы даўнейшага стэпу запанавалі лес. Вільгаці тут і раней было больш, чымся ў паўднёвым стэпу (бо бліжэй да мора), а як пайшлі лясы, дык яшчэ яе пабольшала. Вада павыкопавала шмат новых яроў і павыпаласкавала з чарназёму шмат яго частак, найбольш пажыўных для расьлінаў. Чарназём зрабіўся значна

бяднейшым. У нашыя часы лясоў тых ня шмат ужо засталася; але ўсё-ж ня там, то там выгляне зялёны гаёк з старымі дубамі, яварамі, ды ляшчынаю. А ў ярох, ды паразмываных шырокіх рачных далінах залягаюць на вялізарных прасторах пескавыя грунты, на якіх парасьлі вялікія хваёвыя бары. Большая частка зямлі тут абярнута пад поле і трэба сказаць, што хаця тут зямля і бяднейшая, як чарназём, але ўсё-ж збожжа на ёй добра родзіць і гаспадары там жывуць нябедна. Цікава адзначыць, што тут на палёх мы ня сустрэнем каменьяў.

* * *

Перанасемся цяпер думкаю з нашага Чарнігаўскага Лесастэпу на другі канец Беларусі, ў Віцебшчыну.

Жыхару пауднёвай Беларусі адразу будзе здавацца, што ён трапіў, у праўдзівы горны край. Куды ні глянь усё горы ды горы. Едзеш па дарозе, дык усё або пад гару, або з гары; рэдка-рэдка здарыцца поўвярсты роўнае дарогі. Каменья тут усюдых як-бы насеяў хто: ляжыць яно і паасобку, і цэлымі грудамі - крушніямі, а то дык і вялікае поле скрозь бывае завалена каменнем; асабліва шмат яго на ўзгорках. Узгоркі тут рэдка бываюць стромкімі. Найчасцей яны памалу падыймаюцца над далінамі, а зверху роўныя, гладкія, быццам рукою прыгладжаныя. Узгоркі звычайна бываюць паабрастаўшы мяшаным лесам; дзеля гэтага на гарызонце вока заўсёды ўпіраецца ў лес.

І лагодныя узгоркі, і зялёныя лясы, робяць краявіды гэтае старонкі дужа прыгожымі. Але найлепш прыхарошуюць іх сьветлыя вазёры, што ляжаць між узгоркаў, і якіх тут ёсць бяз ліку; увесь край чыста зрэзаны гэтымі вазёрамі (рыс. 3). Дарога іншы раз мусіць дзесятак вёрст круціцца паміж іх, каб выйсьці на другі бок возера, што ляжыць можа за якую вярсту. Прыемна жыць у гэтым прыгожым краю, але нялёгка гаспацарыць.

Такі край гораў, каменья і вазёраў называюць **морэнным краем**.

А вось яшчэ адзін абразок, які велімі часта можна сустрэць у Беларусі. Ня дужа вялікая, роўненькая і налянка. Навакола, як вокам сьгнуць, стары хваёвы бор. У рагу палянкі з бору выплы вае рэчка, ля рэчкі стаіць шэрая вёскі, а ад яе па ўсёй палянцы цягнуцца роўныя зялёныя шнуры сялянскага збожжа. Ніводнага ўзгорка, - ўсё роўна, як у стэпу. Але няма і тых яроў, ды рачных далінаў з стромкімі берагамі. Тутака рачное даліны саўсім блізка ня знаць, а ў рацэ воды - роўна з берагамі. Ціха цячэць гэтая вада па нязначнаму спаду, аж пакуль яе што не затрымае. А як задзержыць яе што, яна шырака разальцецца і зробіць на мейсцы поля ды ўзьбярэжнае сенажаці балота. Гэткія балоты, бывае, цягнуцца праз дзесяткі вёрстаў (рыс. 4). Травы на іх расьце досіць; Праўда трава гэтая - благая, але ёсць яе шмат. Гаспадары цярэбяць лазу, ды бярэзьнік, якімі хутка абрастаюць гэтакія балоты, крыху іх падсушуюць, праводзячы канавы, і гэкім чынам уздоўж рэк зьяўляюцца вялізарныя палескія сенажаці. На полі зямля тут усюдых вельмі лёгкая, пясок. Ураджай з яе малы, дык гаспадары найбольш увагі зьвяртаюць на сенажаці ды гадоўлю скаціны.

Часамі, бывае, лясы высыкаюць. Тады далёка-далёка, як вока сьгне, відна ўсё тая самая раўніна з роўнымі паяскамі ніваў ды абшырнымі балотнымі сенажацямі, аж пакуль недзе на гарызонце за шмат вёрстаў не пакажацца палоска лесу.

Гэты край пяшчаных раўнінаў, парослых хваёвымі барамі, і вялізарных балотаў ды балоцістых сенажацяў, называюць палесьсем. Мы разгледзілі такім чынам тры найбольш тыповыя беларускія краявіды: лесастэп, морэнны край і палесьсе. Трапляюцца ў Беларусі яшчэ і іншыя досіць характэрныя краявіды; аб іх будзе гутарка пазней. Цяпер глянем, як у навуцы растлумачана, адкуль і якім чынам стварыўся гэtki выгляд нашае зямлі.

Рыс. 3. Морэнны край.

§ 7. ЛЯДАВІКОВЫ ПЭРЫОД ГІСТОРЫІ НАШАЕ СТАРАНЫ.

У далёкай мінуўшчыне, шмат тысяч гадоў назад быў такі час, калі ва ўсёй паўночнай Эўропе стала шмат халадней, чым, прыкл., ёсьць цяпер. Адначасна з гэтым праз тысячы гадоў бязупынна ліліся дажджы, ішоў сьнег. Дзякуючы гэтаму ў паўночнай горных краёў, у Фінлянцыі ды Скандынавіі (Швэдзія) і Норвэгія), павырасталі вялізарныя масы лёду, па некалькі сот сажняў таўшчынёю. Тым часам дажджы ўсё ліліся, нарасталі зверху ўсё новыя лядавыя горы і націскалі на тыя, што стварыліся ўперад. З гэтае прычыны маса лёду кранулася і памалу папаўзла на паўдня, адрываючы ад скалаў большае і меншае каменьне, якое, мяшаючыся з лёдам, пераціралася на пясок. Шмат каменьня ляжала зверху на лёдзе, шмат было ў сярэзіне, шмат валок гэты, як яго называюць, лядавік пад сабою каменьня, ды пяску, гліны і іншага перацёртага матар'ялу; апрача таго перад, сабою лядавік

Рыс. 4. Палескі краявід.

сунуў найбольшае каменье, ды было яго шмат і па бакох ці берагох гэнага лядавіковага мора (рыс. 5).

Рыс. 5. Адзін з сучасных лядавікоў. Наперадзе рысунку - лядавіковы патак, які прабіваецца праз каменне канцавое морэны

Усё гэтае каменье, пясок, гліну называюць **морэнаю**. Тая морэна, якую лядавік пхаў перад сабою называецца **канцавою морэнаю**; тая, што была падысподам лядавіка **паддысподняю** (доннаю) **морэнаю**.

Праз шмат вякоў поўз ляданік на поўдня, аж у канцы дапоўз і да Беларусі, ды ўсю яе накрыў. Увесь край счэз пад аднастайнаю посьцілкаю бруднага, перагружанага фінляндзкім каменнем, лядавіка. Папоўз ён і яшчэ далей і заняў частку Украіны; наогул пад лядавіком апынулася ўся паўночная Эўропа: значная частка Нямеччыны, Польшчы, Маскоўшчыны, Украіны ды іншых старонак; усяго да 6 міл. кв. вёрст было ім пакрыта.

Доўга была схавана зямелька наша пад лядавою вопраткай пакуль не вярнуліся цяплейшыя гады. Тады лёд пачаў пакрысе растапляцца; на паўдні ён хутка ўжо зусім зыйшоў. На Беларусі асабліва паўночнай, ён крыху даўжэй затрымаўся, Але праз нейкі час пачаў з пад яго аслабляцца і Беларускі прастор. Калі мы ўздумаем, якія паводкі бываюць у нас вясною з таё прычыны, што растае пласт сьнегу ўсяго некалькі вяршкоў таўшчыні, дык зможам сабе ўявіць, што сталася, калі пачала таяць маса лёду, таўшчынёю на некалькі сот сажанёў.

Зразумела, што выйшла без меры шмат вады і вада гэтая рынулася кудую толькі магла, і па вольным ад лядавіка прасторы, і падысподам самога лядавіка, каб трапіць у моры ды акеаны. Па ўсёй Беларусі пацяклі вялізарныя лядавіковыя рэкі, якія папракопавалі сабе глыбокія, шырачэнныя даліны, добра значныя і да нашага часу (лядавіковыя даліны).

Спачатку лядавікавыя воды ня мелі пэўнага стоку. На паўдня ад Беларусі, у Украіне, ляжаць Валынскія (ці, як кажуць, Аўратынскія) Горы. Гэныя горы задзержавалі сток вады на паўдня і яна стала перад імі, творачы вялізарнае возера, ці, як называюць яго часамі, Гэро дотавае Мора. Возера гэтае заняло блізка што усю паўднёвую Беларусь. Лішкі вады з яго сьцякалі найбольш на захад, уздоўж паўднёвага краю, лядавіка, творачы сабою вялікую раку, якая праз Польшчу і Нямецчыну несла свае воды аж ў самае Нямецкае Мора.

Такім самым спосабам, як на паўдні, стварыліся вялікія лядавіковыя вазёры і ў іншых мяйсцох Беларусі, прыкл., каля Полацку-Полацкае возера, таксама - на тым мейсцы, дзе цяпер Налібоцкая Пушча, далей - у паўднёвай часьці Ігуменскага павету і г. д.

Зыходзячы з Беларускае Зямлі лядавік пакідаў па сабе значныя спяды. Уся морэна - маса пяску, гліны, каменья і цэлыя павет скалы, якія нёс з сабою лядавік, засталася на мейсцы і пакрыла ўсю Беларусь досіць таўстою карою - часамі сажанёў да 50-х таўшчыні. За той час, які нас дзеліць ад лядавіковага пэрыяду, з гэтаю морэнаю зрабіліся вялікія зьмены. Пад уплывам вады, марозаў і паветра скалы пашчапаліся на каменье, каменне паразвалівалася на жарству, а з жарствы зрабілася марэнная гліна.

Мы ведаем, што робіцца з такою глінаю, калі яе раскалаціць у бягучай вадзе. Вада замуціцца і пацячэ далей, але зараджа муць з яе пачне асядаць. У гліне, як ведама, ёсьць пяшчынкі і ёсьць глей. Пяшчынкі большыя і цяжэйшыя, вадзе трудней іх трымаць на сабе і яны хутчэй асядуць. А глей - легкі і яго вада можа далека занесці; ў канцы-ж і ён таксама недзе у іншым мейсцы асядзе. Гэтак звычайна бягучая вада дзеліць морэнную гліну на пясок і глей.

З пад лядавіка на паўдня цяклі нязьлічоныя рэкі і ручаі ўзмучанае вады, якая, дзякуючы свайму борздаму цячэнню, размы-вала, захапляла і цягнула з сабою масы морэннае гліны, створанае лядавіком. Трапляючы ў Гэродотавае Мора, ці ў якое іншае возера, ўзмучаная вада рэкаў пачынала цякці вельмі памалу і дзеля таго з яе тут асядаў пясок. Гляістыя-ж часткі вада несла далей.

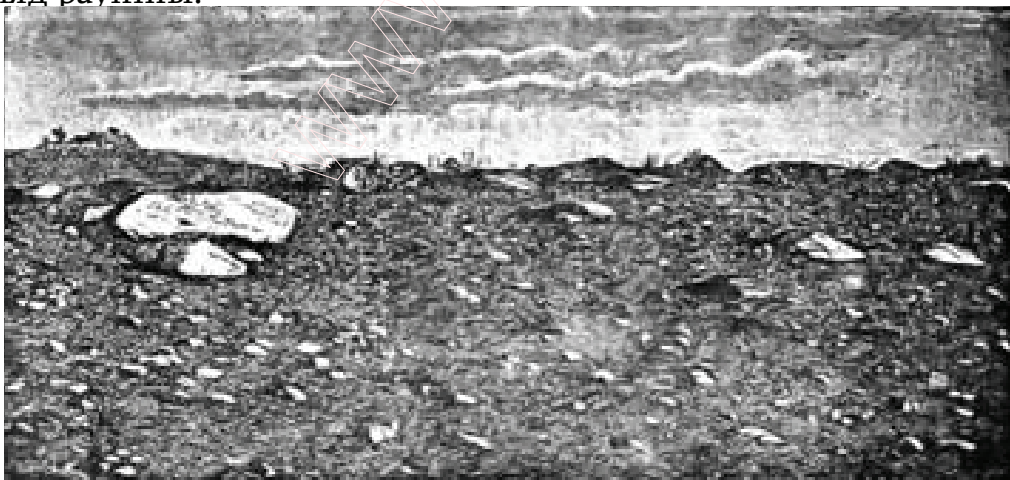
З лядавіка ўвесь час дзьмулі вятры, якія, спускаючыся ўніз, на вольныя ад лядавіка прасторы, рабіліся цёплымі і сухімі, - гэтак сама, як і цяпер бывае з вятрамі, што дзьмуць з высокіх горных краінаў (фены). Гэтыя вятры абсушылі ўсю незанятую лядавіком і вадою паверхню і адложаныя на ёй морэныя матар'ялы, ды навет перасушылі іх. На тым мейсцы, дзе яшчэ нядаўна былі лядавыя горы, зрабілася цяпер сухая бязводная пустыня. Вецер дакончыў тую работу, якую была пачаўшы вада. З морэннае гліны ён выдзьмухаў усе лягчэйшыя, гляістыя часткі і зрабіў з іх беспрасьветныя хмары пылу, якіх увесь час гнаў на паўдня. Тамака, найбольш за Дзясною, дзе цяпер украінскія стэпы, пыл тэты асядаў на зямлю; цягнулася гэтая справа дужа доўга і праз гэты час тамака павырасталі таўстыя пласты гэнага пылу, якога вучоныя назвалі па нямецку лёссам (löss). На ім хутка парасьлі буйныя стаповыя травы, бо ў лёссе

ёсьць шмат пажывы для расьлінаў. Год-у-год адміраючы і перагніваючы стаповая расьліннасьць зрабіла верхні пласт лёссу чорным, чарн азёмам.

Шмат дзе і ў нас, у паўднёвай Беларусі, асядаў лёсс і на ім тварыліся стэпы і чарназём, праўда не такі багаты, як у Ўкраіне. Лёсс ляжыць у нас цяпер у Чарнігаўшчыне, Наваградчыне ды ў іншых мяйсцох паўднёвае Беларусі, найбольш астравам і сярод пластоў іншага паходжаньня. У даўнейшыя часы, абкружаныя з усіх бакоў непраходнымі пушчамі, гэтыя астравы стэпу мусіць былі першымі мейсцамі, дзе пачынала разьвівацца земляробства. Праўда, большая частка нашых стэпаў пазарастала пасья лесам і на ей стварыўся вышэйапісаны лесастэпавы краявід.

Там, дзе пасья лядавіка пазасталіся канцавыя морэны, дзе морэннага матар'ялу пазасталося найбольш, там ні вада ні вецер не змаглі зраўнаваці мяйсцовасці (рыс.6). Праўда каменне зьверху праз шмат гадоў паразсыпалася на жарству і гліну, на якіх сталі расьці дрэвы і трава. Вада і вецер, хаця і адкопавалі ўсё новае і новае каменне і размывалі гліну, але расьлінная адзежа значна стрымлівала іхнюю работу. На мейсцы безканечных грудаў каменья зьявіліся прыгожыя лясістыя ўзгоркі; у глыбокіх лагчынах між іх заляглі светлыя вазёры; каменная пустыня канцавое морэны абярнулася ў харошы **морэнны край**.

Канцавыя морэны паказуюць нам тыя мейсцы, дакуль дапоўз лядавік, або ён на даўжэйшы час спыняўся (тамака таксама павінны былі адлажыцца значныя масы морэнных матар'ялаў). Варта заўважыць, што лядавік яшчэ некалькі разоў пасуваўся быў на паўдняя, раскідаючы ўсё ў новых мяйсцох канцавыя марэны; толькі ніколі ўжо лядавік не захапляў гэтых вялікіх прастораў, як першы раз; лічаць, прыкл., што другі раз ён заняў толькі паўночна заходнюю Беларусь да Віцебску і Менску. Відаць, пры тым, што ён ужо поўз не аднёю суцэльнаю масаю, а шырачэннымі лядавымі рэкамі ці языкамі; пасья яго пазаставаліся канцавыя морэны ў форме вялізарных падковаў, якія распасцёрліся на сотні вёрстаў. Там, дзе лядавік адлажыў толькі сваю падысподнюю морэну, мяйсцовасьць мае выгляд раўніны.

Рыс. 6. Камяністы верх морэннага ўзгор'я.

Матар'ялы, якія складаюць падысподнюю морэну, моцна перацёртыя і згладжаныя лядавіком; гэта найбольш - пяскі і гліны з дробным каменнем.

Тыповым прасторам, дзе лягла падысподняя морэна ёсьць Лідчына (на захадзе Беларусі).

Пакрысе высыхалі і лядавіковыя вазёры. Гэродотавае мора, названае так затым, што аб ім успамінае ў сваіх творах Гэрадат, грэцкі вучоны, які жыў 2400 гадоў назад, відаць існавала ня так навет даўно¹; цяпер яго ўжо няма, толькі некалькі невялікіх вазёраў (воз. Князь, Выганоўскае і інш.), засталіся вялізарныя балоты, што ляжаць уздоўж р. Прыпяці, ды пескавыя прасторы Палесься, што былі некалісь ягоным дном. Такія-ж сьляды пазаставаліся і па іншых лядавіковых. вазёрах.

§ 8. БЕЛАРУСЬ У СТАРЭЙШЫЯ ГЕОЛЁГІЧНЫЯ ЭПОХІ.

Пад лядавіковымі пластамі ў глыбіне ляжыць пласты, якія стварыліся раней, найбольш у тыя геолёгічныя эпохі, калі на прасторах Беларусі бушавалі марскія хвалі. Трэба адзначыць, што пласты, адносячыся да розных геолёгічных эпохаў, ляжаць у нас саўсім блізка горизонтальна, роўна, Прычына гэтага тая, што значных гораўных працэсаў на прасторах Беларусі не адбывалася ад самых даўніх часоў - ад архэйскае эпохі. Толькі тады, магчыма, што былі нейкія сфалдаваньні зямное кары і ў нас, але на працягу міліёнаў гадоў, якія нас дзеляць адгэа эпохі, гэтыя сфалдаваньні былі паразмываныя і зраўнаваныя, і ўплывы іх на выгляд паверхні Беларусі зрабіліся нязначнымі. У пазьнейшыя-ж часы адбываліся, ды і цяпер адбываюцца, толькі дужа павольныя падняцьці, ды апусканьні асобных краінаў у Беларусі, г. зв. **эпірогенэтычныя рухі** зямное кары, пры якіх горизонтальнасьць пластоў не зьмяняецца². Дзякуючы гэтым рухам прастор Беларусі быў некалькі разоў заліваны морам і некалькі разоў аслабляўся з пад яго.

Даўнейшыя марскія пласты ў нас вельмі мала дасьледжаны; можна сказаць, што з боку геолёгічнага нашага Бацькаўшчына ёсьць краем неведомым, бо тыя ведамасьці, якія мы маем у гэтай справе, - і невялікія, і выпадковыя. На гэта было некалькі прычынаў. Марскія пласты ляжаць у нас пад тоўстым лядавіковым пакрыцьцем, і, да таго-ж, ляжаць горизонтальна, а значыць выходзяць на верх толькі вельмі рэдка, - ў якіх небудзь асабліва глыбокіх рачных далінах, ды яшчэ, калі лядавіковае пакрыцьцё часамі выпадкова не асабліва таўстое, або навет яго саўсім няма, як, прыкл., на паўднёвы - захад ад Горадні. Звычайна-ж, каб дакапацца да марскіх пластоў, трэба зьнімаць некалькі дзсяткаў сажанёў лядавіковых матар'ялаў, рабіць значныя высылкі і выдаткі. У тых палітычных варунках, у якіх мы жылі дагэтуль, ня было магчымасьці правгсьці шырэйшых геолёгічных дасьледаў; толькі некаторыя паветы выпадкова лепш дасьледжаныя

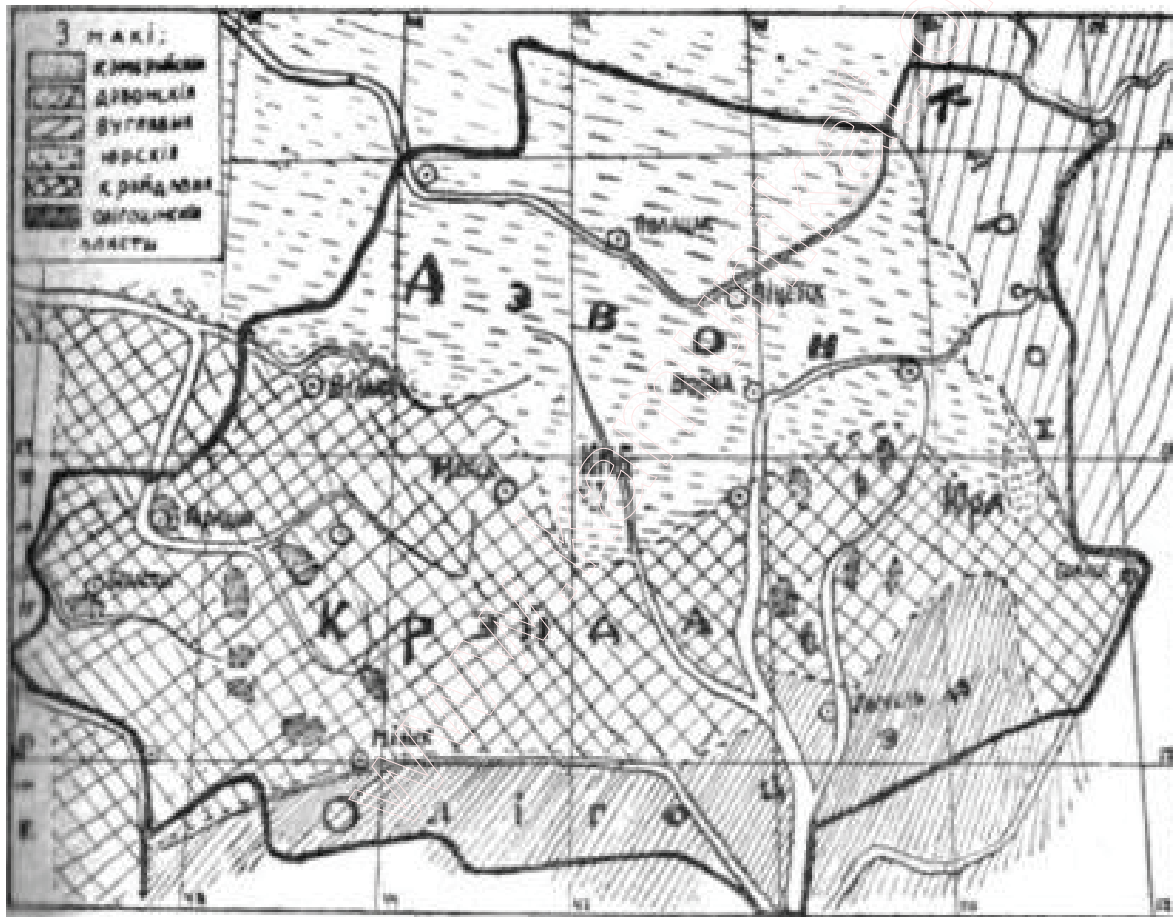
¹ Гэрадат піша, што "на поўнач ад земляробау Скіфаў жывуць Будины народ вялікі і многалічны, ўвесь бялявы і ў рабаценыні. Маюць яны дзераўляны горад, а імя горада Гэлонос. Уся іхняя зямля пад лесам. У самай галоўнай пушчы знаходзіцца вялікае і многаводнае возера, а вакола яго - шмат вадзяных прастораў, што пазарасталі чаротам".

² Невялікае выпінаньне ўверх зямное паверхні, аднак, мела мейсца пазьней - у кайнозойскай эпосе (гл. ніжэй).

стараньнямі асобных людзей, або самаўрадаў, прыкл. - Наваградзкі павет, Смаленшчына і г. д.

Акад. Карпінскі выпадкова адкрыў у Ігуменскім пав., каля в. Раванічаў выхад марскіх асадаў **Кэ́мбрыіскае эпохі** (гл. рыс. 7). Гэта дало магчымасьць зрабіць вывад, што у часе гэтае найстарэйшае эпохі паверхня зямлі ў Беларусі была значна паніжэла, дзеля чаго з Захаду надыйшло мора і пакрыла блізка што ўсю Беларусь. Мора гэтае было няглыбокае; трывало яно яшчэ і ў **Сылюрскаю эпоху**, ў канцы якое паверхня Беларусі паднімаецца, асабліва з усходняга боку, і ўрэшце ўся Беларусь выходзіць з пад вады.

У другой палавіне чарговае **Дэвонскае эпохі** мора ізноў находзіць на Беларусь, але цяпер ужо з паўночнага ўсходу, з Маскоўшчыны (Тіманскае мора). Залівае яно паўночна - усходнюю частку Беларусі і застаецца там яшчэ і праз частку Вуглявое эпохі.

Рыс. 7. Геолёгічная карта Беларусі,

подлуг Siemiradzkiya і Семенова). **КМВ** - выхад кэ́мбрыіскіх пластоў.

Толькі у канцы Вуглявое эпохі Беларусь робіцца сухаземлем; сухасьць клімату не дала аднак магчымасьці стварыцца значнейшым пластом каменнага вугля. Так сама не зачпляюць Беларусь і моцныя горатворчыя процэсы, якія ў гэтым часе адбываюцца ў Заходняй і Сярэдняй Эўропе.

Дэвонскія пласты пакрываюць усю паўночную Беларусь; заложаны яны найбольш звапнякоўі долёмітаў (Аршанская вапна – гл. ніжэй). На паўночным усходзе, каля самае ўжо ўсходняе мяжы Беларусі (ў вярхоўях Дняпра), на

дэвонскіх пластох зверху ляжаць пласты вуглявое эпохі, - найбольш вапнякі, ды цёмныя гліны.

Праз цэлы рад геалёгічных эпохаў (пермская, трыяс, юра) Беларусь застаецца сухаземлем. У **крэйдавую эпоху** мора ізноў залівае Беларусь; гэтым разам надыходзіць яно ізноў з захаду і займае паўднёва - заходнюю частку Беларусі, - менш - больш да Бярэзіны і Вяльлі. Паўночна - ўсходняя Беларусь, пакрытая дэвонскімі пластамі, застаецца сухаземлем. Мора займае беларускія прасторы праз усю блізка крэйдавую эпоху; за гэты час асядаюць пласты пішучае крэйды, якія з усіх марскіх геалёгічных пластоў найчасцей выходзяць на верх і найляпей даследжаны.

У наступнай **Нумулітычнай эпосе (олігоцэн)** уся Беларусь ужо апошні раз заліваецца морам, якое надыходзіць зпаўночнага ўсходу. У канцы гэтае эпохі мора аканчальна зыходзіць з Беларускага прастору.

У нумулітычнай эпосе, а можа крыху пазьней (у нэогене), крэйдавыя пласты разам з ляжачымі на іх олігоцэнавымі, відаць, пад уплывам моцных тагочасных гораўных процэсаў, адбываўшыхся пры стварэньні Альпаў, Карпатаў і г. д., у некалькіх мяйсцох павышліся ўверх, твараць гарбы, якія найбольш ішпі ў кірунку з Пдн. - Усх. на Пн. - Зах. *). Мела гэта важнае значэньне пры тварэньні нашых узгор'яў і ёсьць аднэю з прычынаў, чаму крэйдавыя пласты часцей іншых выходзяць наверх.

У **навейшыя (чацьвертарадныя) часы** ў Беларусі так сама адбываюцца эпірогенэтычныя рухі, але яны не нагэтулькі моцныя, каб значна зьмяніць прасторы, занятыя сухаземлем і вадою; іх навет ня легка заўважыць. У рэзультаце гэтых рухаў паўночная Беларусь крыху паднялася, а паўднёвая зьнізілася **); але трэба адзначыць, што да падыймаючыхся прастораў належыць і паўднёвы пояс узгор'яў, што цягнецца ад Ваўкавыску праз Наваградка аж за Слуцка; наадварот Лідчына, хоць і ляжыць далей на поўнач, - але зьніжаецца.

Цікаўна адзначыць, што навет з боку геалёгічнага Беларусь стаіць на ўзьмежжы Ўсходняе і Заходняе Эўропы, па чарзе перажываючы то з тэю, то з другою аднолькавыя і адначасныя геалёгічныя процэсы.

§ 9. УЗВЫШШЫ БЕЛАРУСІ.

Узвышаныя краіны ляжаць дзьвема шырокімі грамадамі на захадзе і паўночным усходзе Беларусі. Паміж іх, найбольш на поўдні краю, распасьцерліся палескія нізіны, а на паўночным захадзе - нізіна Полацкая, натуральна дзелячы беларускія ўзвышшы на **заходнія і паўночна - ўсходнія**.

У сярэднім нашыя узвышаныя краіны паднятыя над роўнем мора на 100-110 саж., тады, як нізіны толькі на 50 - 60 саж. Уся Беларусь у сярэднім паднятая на **80 саж.**, а найвышэйшы пункт ў Беларусі, Лысая Гара, падняты на 161 саж. над роўнем мора.

*) Siemiradzki. Geologja Ziemi Polskich.

**) Wollosowicz. Liiwa i Białorus.

Вялікі паяс эўрапейскіх нізінаў, які з захаду ідзе аж ад Нямецкага Мора, дайшоўшы да Беларусі значна шырэе, займаючы прасторы ад Балтыцкага да Чорнага мора ды пераходзячы ў Усходне-Эўрапейскую раўніну; адначасна паверхня зямлі павышаецца і павышэнне гэтае трывае аж да самых усходніх межаў Беларусі, дзе і канчаецца. Тады, як Бэрлін падняты над роўнем мора на 15 саж, Варшава на 52, навет наш Пінск падняты над роўнем мора на 67 саж, а Магілёў на 84 саж, Горкі - на 100 саж, усходняя-ж мяжа Беларусі ідзе па узвышшам, даходзячым да 130 - 140 саж. Значыць, агульны спад Беларусі - на захад; у гэтым кірунку плывуць у большасці рэкі Беларусі. На усход ад мяжы Беларусі эўрапейская раўніна пачынае зніжацца ўва ўсіх кірунках апрача заходняга; Масква паднята над роўнем мора толькі на 83 саж. Такім чынам мы бачым, што Беларуская раўніна сярод эўрапейскіх раўнінаў ёсць найвышэй паднятая, і ёсць самай усходняю з пахіленых на захад частак гэтае раўніны.

Узвышшы Беларусі па выглядзе іхняе паверхні трэба падзяляць, на плоскія ўзвышшы - высокападнятыя краіны з роўнаю паверхняю зямлі, і ўзгор'я, краіны з дужа няроўнаю паверхняю, пакрытыя ўзгоркамі большае і меншае вышыні. Найбольш гарысты выгляд маюць Наваградчына, ваколіцы Вільні і Паўночная Віцебшчына.

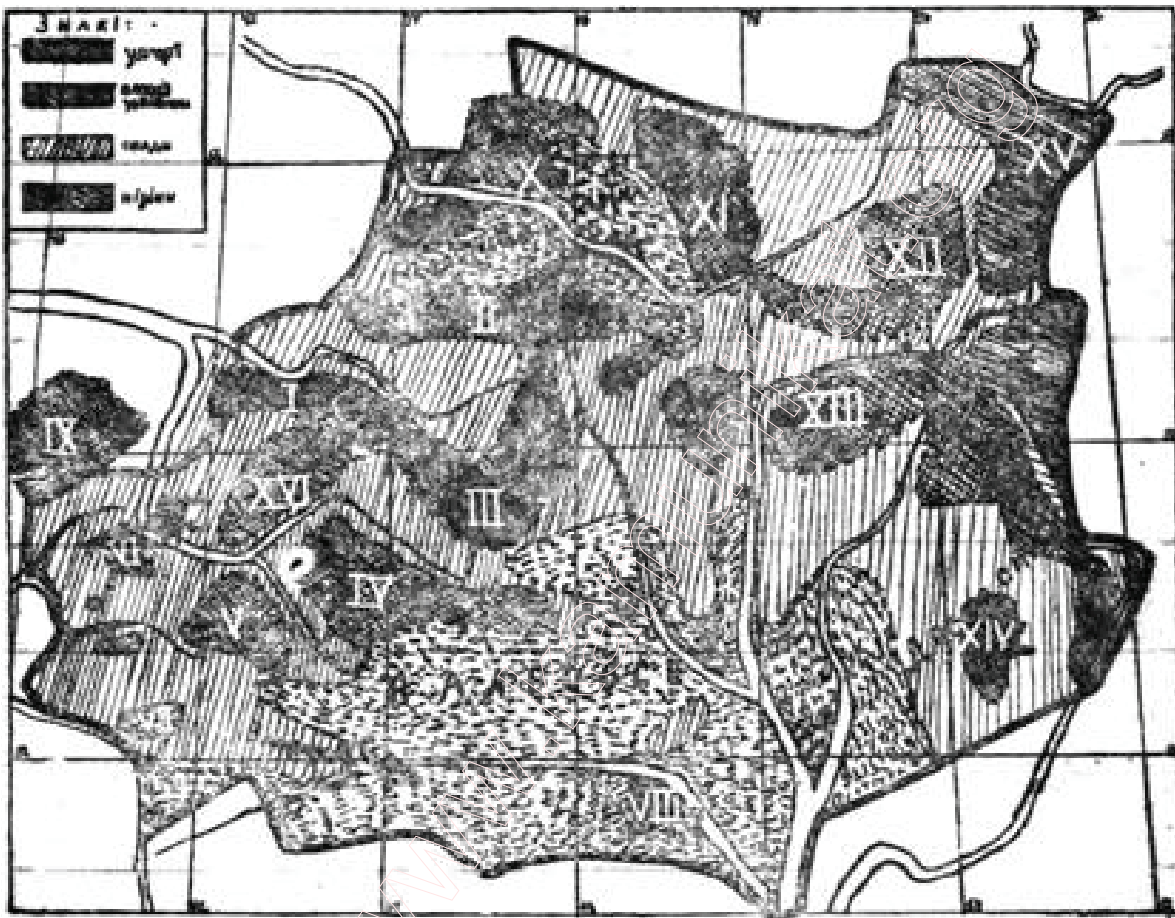
Усе формы паверхні Беларусі стварыліся галоўным чынам дзякуючы лядавіку; меншую ролю тут ігралі агульныя падняцці ды зніжэнні зямное кары. Нашыя галаўнейшыя ўзгор'я зложаны канцавымі марэнамі лядавікоў.

Апрача падзелу на заходнія і ўсходнія ўзвышшы варта разгледзіць і больш дробныя іх грамады. На захадзе Беларусі ляжыць грамада узгор'яў, маючая выгляд падковы, ў сярэдзіне якое знаходзіцца ўвесь блізка вадазборнік Вяльлі; гэта - а) **Вялейская Падкова Узгор'я**. На паўднёва ад Нёмна ляжыць цэлы рад узгор'яў, перарываных толькі шырокімі рачнымі далінамі прытокаў Нёмна, але маючых між сабою шмат супольнага, - б) **Паўднёвыя Ланцуг Узгор'яў**. На поўначы, за Дзвіною, ляжаць с) **Паўночныя Морэны**, між якіх выкручуецца Дзвіна. На паўднёва ад верхняга Дняпра і далей на захад ляжыць d) **Дняпроўскае ўзгор'е**. Урэшце ўздоўж ўсходняе мяжы Беларусі разляглося плоскае ўзвышшэ e) **Вокаўскі Лес**. Усе гэтыя ўзвышшы разгледзім асобна. Гл. карту ўзвышшаў, рыс. 8).

§ 10. ЗАХОДНІЯ ЎЗВЫШШЫ.

Вялейская Падкова Ўзгор'яў складаецца з Віленскага і Сьвянцянска - Докшыцкага ўзгор'яў, якія йдуць уздоўж р. Вяльлі і Менскага ўзгор'я, якое, быццам папярэчка, злучае іх усходнія канцы.

Віленскае Ўзгор'е шырокім паясом цягнецца ўздоўж р. Вяльлі, на паўдня ад яе. Краіна гэтая высака (ў сярэднім каля 120 саж.) паднятая над роўнем мора, пакрыта ня дужа вялікімі, лясістымі ўзгоркамі, раскіданымі без асаблівага парадку (рыс. 9). Ня гледзячы на

Рыс. 8. Узвышшы і нізіны Беларусі.

I - Віленскае ўзгор'е. II - Сьвянцянска-Докшыцкая Морэна III - Менскае ўзгор'е. IV - Наваградзкае ўзгор'е. V - Ваўкавыскае ўзгор'е. VI - Горадзенскае ўзгор'е. VII - Падлясьсе VIII - Мазырскае ўзвышша. IX - Сузальскае ўзгор'е. X - Дзьвінскае ўзгор'е. XI - Зіцебска-Невельская Града. XII - Смаленская Морэна. XIII - Дняпроўскае ўзгор'е. XIV - Старадубскае ўзвышша. XV - Вокаўскі Лес. XVI - Лідчына.

тое, што асноваю ўзгор'я ёсьць найбольш канцавая морэна, морэнныя краявіды ня маюць тут такога выразнага выгляду, як прыкл. у вышэйпаісанай Віцебшчыне. Каменьня на паверхні узгоркаў ня вельмі многа; вазераў саўсім блізка няма (мусіць дзеля таго, што верхнія пласты легка прапускаюць ваду). Найвышэйшыя пункты ўзгор'я - Галагоры (на поўноч ад Ашмяны - 151 саж) і гара каля **Медніка** - 138 саж. Аднак і тут узгоркі маюць дужа адхонныя, павольныя спады і ўся мейсцовасьць мае выгляд шырока - зыбісты, а часамі навет і роўны. Затое,

падыходзячы да Вяльлі, ўзгор'е, зрэзанае глыбокімі далінкамі яе быстрых прытокаў, мае выгляд праўдзівае горнае стараны; стромкімі сьценамі спадае яно ўтлыбокую даліну Вяльлі, творачы цэлы рад мяйсцовасьцяў з надзвычайна прыгожым краявідам, вядомых з гэтае прычыны далека за межамі Беларусі (рыс. 10). Асабліва гэта адносіцца да ваколіцаў Вільні, гэтага мо найпрыгажэйшага з нашых местаў. Ўзгор'е тут, даходзячы свайго заходняга канца, ўпіраецца ў Вяльлю, якая быццам стала яму поперак дарогі. Тут якраз пры вусьці быстрацечнае горнае рэчкі Вялейкі і творацца на беразе Вяльлі абшырная катліна, ў якой ляжыць Вільня.

Рыс. 9. Віленскае ўзгор'е каля Вільні.

З усходняга боку Віленскую катліну замыкаюць досіць высокія, стромкія горы, зрэзаныя ярамі, зьбягаючымі да р. Вялейкі, якая цячэць ля іхняга падножжа. З паміж гэтых гораў значнейшыя - Замковая, Трох - Крыжовая і Бакешава Гара, якія высяцца над самаю Вільняю і надаюць шмат прыгожасьці яе выглядзе. Заходнюю сьцяну катліны твораць слаўныя **Панары**, ланцуг высака паднятых над далінаю ракі, лясістых узгоркаў, зрэзаных ярамі. Аднак, абсолютная вышыня (над роўнем мора) Панараў ня дужа вялікая - каля 90 - 95 саж. Вёрст 5 ніжэй Вільні Панары падыходзяць да самага берагу Вяльлі і спадаюць амаль што не стацьцявою сьцяною на яе берагі. Гэтая мяйсцовасьць, ды і наагул усе Панары вызначаюцца чаруючым характам сваіх гарыстых краявідаў.

Далей на захад мяйсцовасьць ніжэец і раўнеець, пакрысе пераходзячы ў ляжачую яшчэ далей на захад Літоўскую Нізіну. Каб зрабіць лягэйшым чыгуначны рух паміж Віленскай катлінаю і Літоўскаю нізінаю пад Панарамі пракапаны тунэль, па якім ходзіць чыгунка.

На правым беразе Вяльлі проці Вільні пачынаецца невялікае ўзгор'е **Шэшкні**, якое замыкае Віленскую катліну ад поўначы.

Віленскае ўзгор'е служыць вададзела паміж прытокамі Вяльлі і Нёмна. У паўднёвы бок яно вельмі лагодна зніжаецца, пераходзячы

Рыс. 10. Бераг р. Вяльлікалі Вільні.

ў Лідзкую краіну падысподняе морэны. Як і ўсе прасторы, пакрытыя падысподняй морэнаю, Лідчына мае саўсім блізка роўную паверхню, аднак досіць высака паднятую над роўнем мора. Вазёраў тут саўсім няма. Толькі шырокія і глыбокія даліны лядавіковых рэкаў, па якім зьбягаюць да Нёмна яго правыя прытокі (прыкл. Марачанка, Котра і інш.), крыху прыхарошуюць гэтую раўніну. Яшчэ далей на паўдня, на ўзбярэжжах Нёмна, разлягліся на пяшчаных раўнінах цэлым вялізарным паясом пушчы (Налібоцкая, Горадзенская ды ін.).

Паўночнае плячо Вялейскае Падковы твораць **Сьвянцянска-Докшыцкая Морэна**. Галоўны яе хрыбет ляжыць досіць далёка ад Вяльлі; цягнецца ён ад Сьвянцянаў на Глыбокае і Докшыцы ды і далей яшчэ на ўсход, аж да самага Лепеля. Зложаны ён з гранітнага каменя канцавое морэны, якога шмат ляжыць тут і на паверхні зямлі. Досіць высокія ўзгоркі, якія іншы раз падыймаюцца сажанёў на 40 над далінамі і пакрытыя мяшаным лесам, з усіх бакоў замыкаюць кругавід і робяць яго досіць цесным. За тое ўзыйшоўшы на які небудзь вышэйшы ўзгорак можна пабачыць надзвычайна прыгожы абраз гэтае мяйсцовасьці. Сярод лясных узгоркаў ляжаць тут вялікія вазёры, з берагамі то высокімі і сухімі, то прападаючымі ў шырокім паясе ўзбярэжных балотаў. Вышыня ўзгор'я над роўнем мора даходзіць да **130 саж**.

На паўдня ад галоўнага хрыбта аж да самае Вяльлі ляжыць тоўсты пласт падысподняе морэны, на якім параскіданы невялічкія ўзгор'і (канцавыя морэны), пакрытыя найбольш хмызьнякамі ды рэдкімі дубамі. Узгор'і гэтыя чарадуюцца з вялікімі вазёрамі (Нарач, Сьвірскае і інш.) і невялічкімі раўнінамі, характэрнымі для падысподняе морэны, а бліжэй да Вяльлі - з значнымі роўнымі пяшчанымі, а часам і балоцістымі прасторамі, што пазарасталі хваёвымі лясамі. Досіць высокія ўзгор'і (каля 120 с.) даходзяць і да самага берагу Вяльлі. Прабіваючыся праз іх правыя прытокі Вяльлі маюць высокія (да 25 саж), стромкія берагі; гэтыя-ж узгор'і робяць і берагі сярэдняга цячэньня самое Вяльлі высокімі, стромкімі і дужа прыгожымі (прыкл. каля Смаргоняў).

Галоўны хрыбет узгор'я дзеліць вадазборнікі Вяльлі і Дзьвіны; аднак некаторыя прытокі Дзьвіны перасякаюць яго наскрозь і сьцягуюць ваду з далей на паўдня ляжачых вазёраў.

У паўночны бок ўзгор'е павольна зьніжаецца. М'яйсцовасьць, накрытая няглыбокаю падысподняю морэнаю, робіцца роўнаю і пераходзіць у Полацкую нізіну. На ўсходзе ўзгор'е дзеліць вада-зборнікі Бярэзіны і Дзьвіны. Падыходзячы пад Лепель яно робіцца крыху вышэйшым. Гэтая ягоная частка называецца **Пышнагорам**. У падножжа Пышнагору ляжыць шырокая ля давіковая даліна, якая злучала калісь Полацкае Лядавіковае Восьра праз Бярэзіну з Палескім. Цяпер па ей праведзены Бярэзінскія Каналы, над якімі стаіць Лепель.

На паўдня ад Докшыцаў ідзець **Менскае Ўзгор'е**. Займае яно Менскі павет, ды часткі Барысаўскага, ігуменскага, Вялейскага і Ашмянскага (цяпер - Валожынскага). Найвышэйшы яго пункт, адначасна і найвышэйшы пункт усё Беларусі - **Лысая Гара (161 саж)**, знаходзіцца на мяжы Менскага, Барысаўскага і Вялейскага пав., ля вёскі Лысая Гара. Мала меншая ад гэтае гары - другая - **Сьвятая Гара (160 саж)** ляжыць на паўднёвы захад ад Менску; лічаць, што з пад яе выцякае Нёман.

Менскае Ўзгор'е, як і вышэйапісаныя, створана канцавою морэнаю, наваленаю тут лядавікам на таўсты пласт падысподняе морэны, а можа і на крыху павыпінаны больш старыя пласты. Часьцей можа, чым дзе, спаткаем мы тут моцна гарыстыя краявіды. Высокія і стромкія ўзгоркі грамадзяцца адзін перад адным у магутныя горныя гнёзды, перасечаныя глыбокімі, найбольш сухімі, лагчынамі (сухадоламі), якія забалочуюцца толькі выпадкова і заўсёды легка могуць быць асушаны дзеля значнага спаду. Рэкі цякуць тут у досіць шырокіх далінах, пакрытых сенажацямі. На версе узгор'я панакідана шмат каменя, галоўным чынам граніту; м'яйсцамі спатыкаюцца цэлыя полі, заваленыя каменнем. Затое вазёраў тут саўсім блізка няма, калі ня лічыць дробных штучных сажалак, і гэта найбольш адрожнівае Менскае Ўзгор'е, ад тыповых морэнных краінаў.

Вярхі ўзгор'я моцна лясістыя, пры чым лясы найбольш яловыя і мяшаныя; хваёвыя бары спатыкаюцца найбольш у пяшчаных рачных далінах. На паўднёвых-жа і ўсходніх спадах узгор'я лясоў мала; м'яйсцовасьць робіцца шмат раўнейшаю, бо заместа канцавое морэны тут ляжыць ужо падысподняя, зложаная най больш з ураджайных глінаў. Памалу зьніжаючыся і чарадуючыся што далей, то з большымі прасторамі пяскоў і балотаў, узгор'е падыходзіць на ўсходзе да самае Бярэзіны. На паўдні і паўднёвым захадзе яно гіне ў путчах Ігуменскага Палесься, ды ляжачых над верхнім Нёмнам і ягонымі правымі прытокамі. Да аднаго з найбольшых такіх прытокаў, - Бярэзані Нёманскае, ўзгор'е безпасрэдна

падыходзіць, творачы на рацэ высокія стромкія берагі; тут Менскае Ўзгор'е і стыкаецца з Віленскім. Далей на поўнач гэтыя ўзгор'і падзелены шырокаю далінаю верхняе Вяльлі і лядавіковаю далінаю, якою калісь, у лядавіковыя часы сплывалі воды верхняе Вяльлі ў Нёманскую Бярэзань.

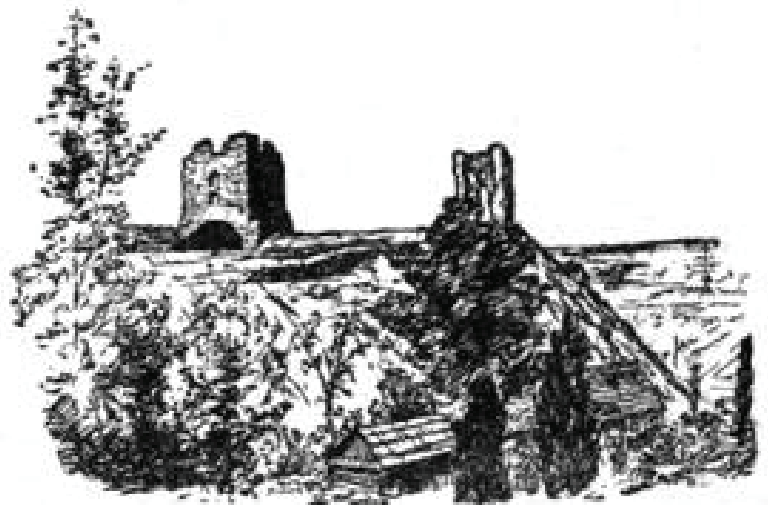
Менскае Ўзгор'е ёсць найвышэйшаю часткаю вялікага эўрапейскага вададзелу на ўсёй Усходне-Эўрапейскай раўніне. Трэба адзначыць, што такое палажэньне надае яму асаблівы характар; з узгор'я расьцякаюцца ўва ўсе бакі невялічкія рэчкі, якія гдзесь далека за яго межамі робяцца вялікімі многаводнымі рэкамі. І Нёман, і Вяльля, і Бярэзіна і Птыч, якія ўсе пачынаюцца на гэтым узгор'і, мюць тут вельмі скромны выгляд, і сваёй прысутнасьцю досіць мала зьмяняюць агульны краявід.

Уздоўж Нёмна, найбольш па яго правым беразе, ляжыць на бедных пяшчаных раўнінах цэлы паяс пушчаў, якія на ўсходзе злучаюцца з Ігуменскім палесьсем. На паўдня ад гэтых пушчаў мяйсцовасьць робіцца значна вышэйшаю, а часамі прыймае выгляд праўдзівага горнага краю. З захаду ад Нарві на ўсход аж да Бярэзіны (Дняпроўскае) цягнуцца тут **Паўднёвы Ланцуг Узгор'яў**. Глыбокія, з стромкімі берагамі, даліны левых прытокаў Нёмна дзеляць яго на часьці ды робяць краявіды яшчэ больш разнароднымі.

Увесь Ланцуг зложаны канцавымі морэнамі, пад якімі ляжыць досіць значны (на якіх 70 - 80 саж. вышыні) выгін старэйшых (крэйдавых) пластоў, г. зв. **Наваградзкі Горб**. З прычыны гэтага выгіну тут часта з пад лядавіковых пластоў выглядаюць старэйшыя пласты, прыкл. часта выходзіць на верх пішучая крэйда. Падняцьце зямное паверхні ідзець тут і цяпер, што значна па берагох рэк, якія ўсё глыбей і глыбей уразаюцца ў дно сваіх далінаў.

Цэнтрапнае і найвышэйшае мейсца у Ланцугу займае **Наваградзкае Узгор'е**. Канцавая морэна ляжыць некалькімі градамі ў паўчнай і заходняй частках Наваградзкага павету, ды сумежных частках Слонімскага павету і надае мяйсцовасьці гарысты выгляд. Рэзкія рысы стромкіх узгоркаў, прысутнасьць на іх паверхні масы каменя зьбліжае гэтую краіну да тыпова – морэнных.

Вазёры тут аднак спатыкаюцца рэдка і невялікія; апроч таго краявід змяняецца ад павысяканых шмат дзе лясоў. Найвышэйшыя пункты ўзгор'яў – каля самага Наваградку (**Замковая Гара 151 саж, рыс. 11**) і гара каля в. Каменка, адкуль адкрываюцца віды на дзiesiąткі вёрст наўкола, на ўсю гарыстую Наваградzkую краіну пераходзячы ў Сло-німскі павет, узгор'е стварае і там вельмі прыгожую гарыстую мяйсцовасьць, называную "Слонімскаю Швайцарыяю".

Рыс. 11. Замкавая Гара ў Навагрудку.

На ўсход ад канцавое морэны мяйсцовасьць робіцца раўнейшаю. Апрача падысподняе морэны тут асеў лёсс. Гэты, здаецца, найдалей на паўночны захад высунуты востраў лёссу займае досіць значны прастор у самай сярэдзіне павету³ і робіць яго грунты слаўнымі па ураджайнасьці на ўсю Беларусь. Падобныя на лёсс пласты цягнуцца і далей на ўсход, у Слуцкі павет, перарываныя мяйсцамі невялічкімі ланцугамі канцавых морэнаў, аж пакуль не спатыкаюцца з пяшчаным Палесьсем. Аднак і на прасторы Палесься можна пазнаць сьляды таго-ж падняцьця старэйшых пластоў, ці "Наваградзкага Гарба" На гэтым Гарбе сярод палескае нізіны астравамі ляжаць вышэйшыя мясціны, з багацейшымі грунтамі, а берагі перасякаючых яго рэк (прыкл. Бярэзіны, Друці) робяцца стромкімі і камяністымі, ды змяняецца часам навет кірунак цячэньня ракі⁴. У часы лядавіковыя значэньне гэтага "гарба" відаць было яшчэ большым. Наагул Наваградкі Горб быў паўночным рубяжом палескае нізіны, а ўзгор'і, якія павырасталі на ім, дзеляць і цяпер вадазборнікі Прыпяці і Нёмна.

На захадзе Наваградзкае ўзгор'е змяняецца шырокаю пяшчанаю далінаю р. Шчары, за якою далей назахад ляжыць некалькі невялікіх узгор'яў, належачах да Паўднёвага Ланцуга. **Ва́кавыскае Узгор'е**, паміж Слонімам і Воўкавыскам, падзелена напалам глыбокаю далінаю р. Зальвянкi. Вышыня яго 100 - 120 саж. Яшчэ далей на захад - **Горадзенскае Узгор'е**, ў Сакольскім, Горадзенскім і Аўгустоўскім паветах. Вышыня гэтага ўзгор'я крыху меншая, чым Воўкавыскага, але усё-ж даходзіць 100 саж. Яно змушае Нёман пад Горадняю крута павярнуць на поўнач, пры чым Неман адразу ад узгор'я невялікую яго паўночную частку і плыве пад Горадняю ў цеснай даліне з высокімі, гарыстымі берагамі.

Абодвы ўзгор'і створаны канцавымі морэнамі (якія найбольш ляжаць на олігоцэнавых пластох), а з свайго выгляду, ды, мусіць, і з паходжаньня падобны да Наваградзкага ўзгор'я, ды толькі крыху ніжэйшыя. На паўдня яны памалу зніжаюцца і мяйсцовасьць, пакрытая падысподняю морэнаю прыймае роўны выгляд (**Падляская Ра́ніна**); тут ляжыць між іншым Белавежская Пушча. Спатыкаюцца, праўда, і тут невялікія прасторы з няроўным, ўзгоркаватым краявідам, прычына якога - невялічкія канцавыя морэны. Так на ўсход ад Бельску знаходзяцца г. зв. "**Княжыя Горы**", каля Берасьця ды каля м. Камянца - Літоўскага мяйсцовасьць так сама няроўная. Найвышэйшы пункт Падлясься (100 с.) знаходзіцца на поўнач ад м. Высокага. Пэўную рознароднасьць уносяць у краявід і лядавіковыя даліны, досіць часта тут спатыканыя, дый яшчэ высокія берагі рэк.

У кожным разе і Падляская раўніна досіць высака паднята пад роўнем мора, асабліва раўнуючы да Палесься, якое разьляглося далей на паўднёвы ўсход. Шырокі і даўгі язык ад Падляскае ўзвышанае раўніны ўразаецца далека ў Палескія прасторы, творачы паміж рэкамі Ясельдаю і Пінаю роўны сухі і бязьлесны паўвостраў, званы **Загародзьдзем**. Пад Пінскам Загародзьдзе стромкім берагам высіцца над акружаючымі палескімі нізінамі на некалькі дзесяткаў сажняў.

Так сама сярод Палесься, але ўжо на ўсходзе яго, ляжыць досіць значны востраў, створаны **Мазырскім Узвышшом**. Гэтае ўзвышшэ ляжыць адзінока ў

³ Missuna. Przyczynek do geologii pow. Nowogrodzkiego.

⁴ Wotlosowicz. Litwa i Białorus.

вялізарнай катліне Палесься і, здаецца, ня звязана з іншымі беларускімі ўзвышшамі. Затое магчыма яго сувязь з Валынскімі Горамаі⁵. У кожным разе там, дзе цяпер ляжыць Мазырскае ўзвышшэ відаць, істнаваў нейкі горб яшчэ ў даўнейшыя, перадлядавіковыя эпохі, а на яго ўжо налеглі зверху лядавіковыя пласты.

Вышыня ўзвышша каля 100 саж. Зверху пакрыта яно лёссам. Прарываючыся праз узвышшэ Прыпяць пракапала сабе глыбокую даліну, ў якой адкрываюцца старыя (олігоцэнскія ды крэйдавыя) пласты; да гэтае даліны зьбягаюць глыбокія яры, прарэзуючыя ўзвышшэ. Сярод гэтых яроў разбудаваўся Мазыр.

І па поўнач, і на паўдня ад Мазыра ўзвышшэ пакрысе пераходзіць у палескую нізіну, ствараючы, аднак, каля сябе сушэйшую ды гусьцей заселеную мяйсцовасць, з усіх бакоў агорнутую самым глухім палесьсем.

Урэшце трэба ўспомніць аб **Сувальскім Ўзгор'і**, якое падыймаецца на самай паўночна заходняй мяжы Беларусі, аддзеленае ад Горадзенскага ўзгор'я шырокаю пяшчанаю паласою Аўгу-стоўскае Пушчы, займаючай даўнейшую лядавіковую даліну. Сувальскае ўзгор'е ёсць тыповую морэннаю краінаю, пакрытаю масай вазёраў. Вышыня яго досіць значная, але да Беларусі можна залічыць толькі яго паўднёвыя спады.

§ 11. ПАЎНОЧНА-ЎСХОДНЯЯ ЎЗВЫШШЫ.

Паўночная Беларусь, ці, тачней кажучы, вадаборнік Дзьвіны, як ужо гаварылася пры апісанні краявіду Віцебшчыны (стр. 10) пакрыта ўзгор'ямі чыста морэннага выгляду. З гэтае прычыны узгор'і Паўночнае Беларусі мы проста называем "**Паўночнымі Морэнамі**". Дзеляцца яны на тры галоўных грамады: 1) Дзьвінскае ўзгор'е - на захадзе, 2) Віцебека - Невельская Горная Града - пасярэдзіне, ды 3) Смаленская Морэна - на ўсходзе.

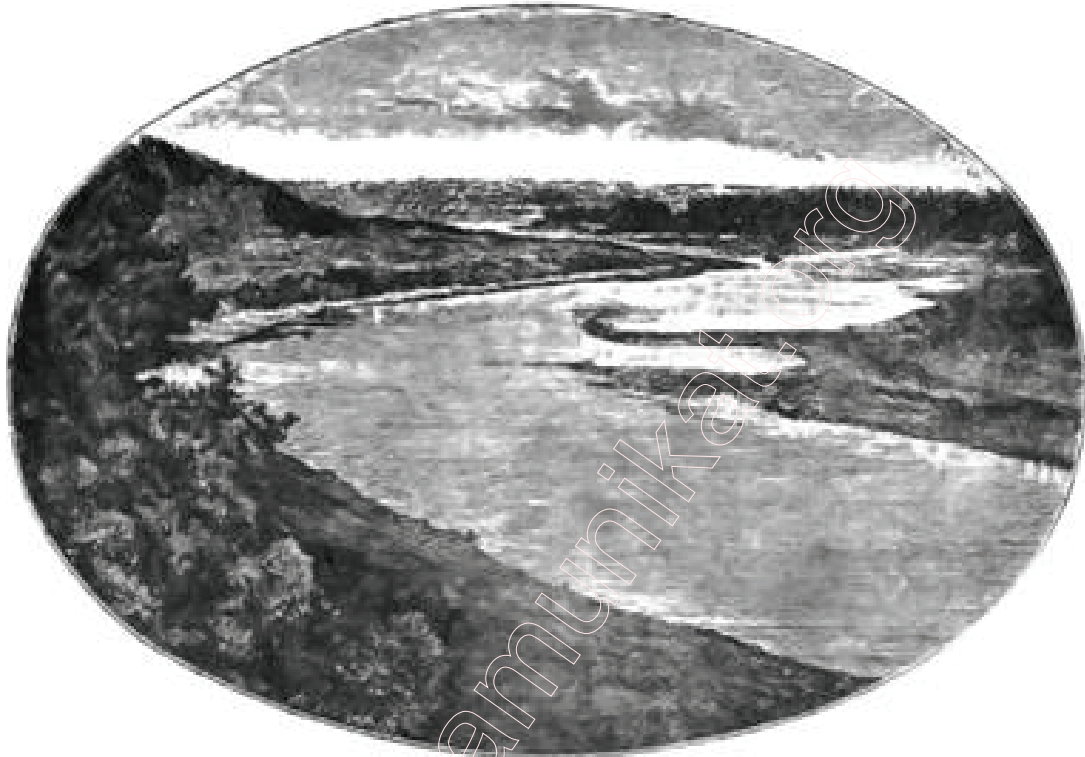
Дзьвінскае ўзгор'е. На поўнач ад Полацкае Нізіны мяйсцовасць па абодвух баках Дзьвіны робіцца вышэйшаю і прымае чыста морэнны выгляд. Групы ўзгоркаў, раскіданыя без асаблівага парадку, чарадуюцца з вялікімі вазёрамі, ды пяшчанымі мяйсцовасцямі палескага тыпу. Краявіды змяняюцца ў гэтай краіне вельмі часта, і ніколі нельга ўгадаць, што давядзецца ўгледзіць за лініяю кругавіду. Легла тут у часы лядавіковыя некалькі канцавых морэнаў, якія разам ствараюць Дзьвінскае ўзгор'е. Займае гэтае ўзгор'е паветы Дрысенскі, Дзьвінскі, Себежскі, Люцынскі ды Браслаўскі. Найбольш рэзка яно выяўляецца ў Люцынскім павеце, ды часамі на берагох Дзьвіны; аднак значнае вышыні нідзе Дзьвінскае ўзгор'е не даходзіць. У даўнейшыя часы, відаць, значэнне яго было куды большае: перад ствараючымі яго морэнамі стрымаліся тады воды таючага лядавіка і стварылі Полацкае Лядавіковае Возера.

Паміж Дрысаю і Дзьвінскаю праз ўзгор'е прарываецца Дзьвіна, пры чым на ёй творацца парогі. Гэтак каля м. Краслаўкі, дзе праходзіць, відаць, галоўная града ўзгор'я, на працягу больш як дзесятка вёрст рака проста закідана каменнем рознае вялічыні, праз якое з шумам прабіваецца вада, творачы цэлы рад невялікіх парогаў. Высокія берагі ракі таксама густа закіданы каменнем. Часамі выходзяць

⁵ Валынскія горы зложаны з крышталёвых скалаў, адносячыся да архэйскае эпохі.

наверх і старэйшыя геалегічныя (дэвонскія) пласты - гліны ды пяскі розных колераў. Зверху ўзгор'е пакрытае ўраджайнымі гліністымі грунтамі (рыс. 12).

На ўсход ад Полацкае Нізіны ад Віцебску аж за Невель цягнецца **Віцебска-Невельская Горная Града**. Займае яна паветы Віцебскі, Гарадоцкі і Невельскі. На вока выглядае Града на вельмі высокую краіну з тыловым морэнным краявідам. На вяршынях узгоркаў, у катлінах - усюдых бязьмеры накідана

Рыс. 12. Дзівна каля Краслаўкі.

(Дзвінскае ўзгор'е).

каменьня; маса вазёраў пакрывае ўзгор'е. Ўзгоркі тут аднак ня маюць рэзкіх рысаў; іхнія спады павольна зьніжаюцца, пераходзячы ў лагчыны. Найбольшай высачыні даходзіць ўзгор'е на поўнач ад Гарадка (Паганаўская Гара - 136 саж.).

На поўнач ад Невеля, каля мяжы Беларусі з Маскоўшчынаю, ўзгор'е робіцца асабліва высокім, з стромкімі спадамі і саўсім горным краявідам. Вось як апісуе яго расейскі геолёг Нікітін: "морэнны краявід прыймае тут рэзкія формы, а гэта, разам з густа разсеянымі глыбокімі вазёрнымі катлінамі, надае краіне аж далека на поўнач саўсім горны выгляд. Глыбокія прорвы, даліны катлавіны чарадуюцца з горамаі, якія маюць блізка што няпрыступныя стромкія спады. Існуючыя карты не даюць ніякага ўяўлення аб гэтым горным краявідзе. Вышыня гораў, нідзе ня мераная, павінна быць вельмі значнаю, калі навет лінія чыгункі, якая ідзе нізам, усё-ж паднята больш, як на 100 сажняў над роўнем мора"⁶. Гэтая высокая горная краіна займае сабою поўнач Невельскага і

⁶ Никитинъ. Геологическія наблюденія по Московско – Виндаво - Ръю. ж. д.

Себежскага паве́таў і яе называюць тут "Райскімі Гарамі"; далей на поўнач, у Апочацкім ды Вялікалуцкім пав. працяг гэтых узгор'яў вядомы пад назовам "Вязаўскіх Гораў"; яны там дзеляць вадазборнікі р. Ловаці і р. Вялікае ды і хутка канчаюцца, пераходзячы ў расейскую вазёрнаю раўніну.

Уся Віцебска - Невельская Града мае чыста лядавіковае паходжанне і ёсць, мусіць, канцавою морэнаю другога лядавіка. Пакрываюць яе найбольш морэнныя гліны. На поўначы ўзгор'е скрозь пазарастала ліставым лесам, зложаным з бярозы, асіны, дубу невялікімі домешкамі елкі.

Яшчэ далей на ўсход, ужо на левым беразе верхняе Дзвіны, за шырокім паясам наддзвінскіх пяскоў падыймаецца **Смаленская Морэна**. Займае яна паветы Парэцкі, Духаўшчынскі, Смаленскі і часткаю - суседнія, і дзельць вадазборнікі Дзвіны і Дняпра. Вышыня гэтага ўзгор'я мяйсцамі бывае досіць значная - да 140 саж. Найвышэйшыя пункты ўзгор'я знаходзяцца на мяжы Духаўшчынскага і Парэцкага паве́таў, у вярхоўях р. Хмосьці (прыток Дняпра). Узгор'е зложана, відаць, канцавымі морэнамі, якія ляжаць на старэйшых геолёгічных пластах (дэвонскіх). Мясцовасць тут у значнай меры перасечаная ярамі ды далінамі рэчак і ручаёў, якіх берагі, таксама, як і спады узгоркаў падыймаюцца павольна і маюць закруглены выгляд. Маса каменя, раскіданага на ўзгор'ю, ды частыя вазёры дазваляюць лічыць краіну гэтую тыпова - морэнаю.

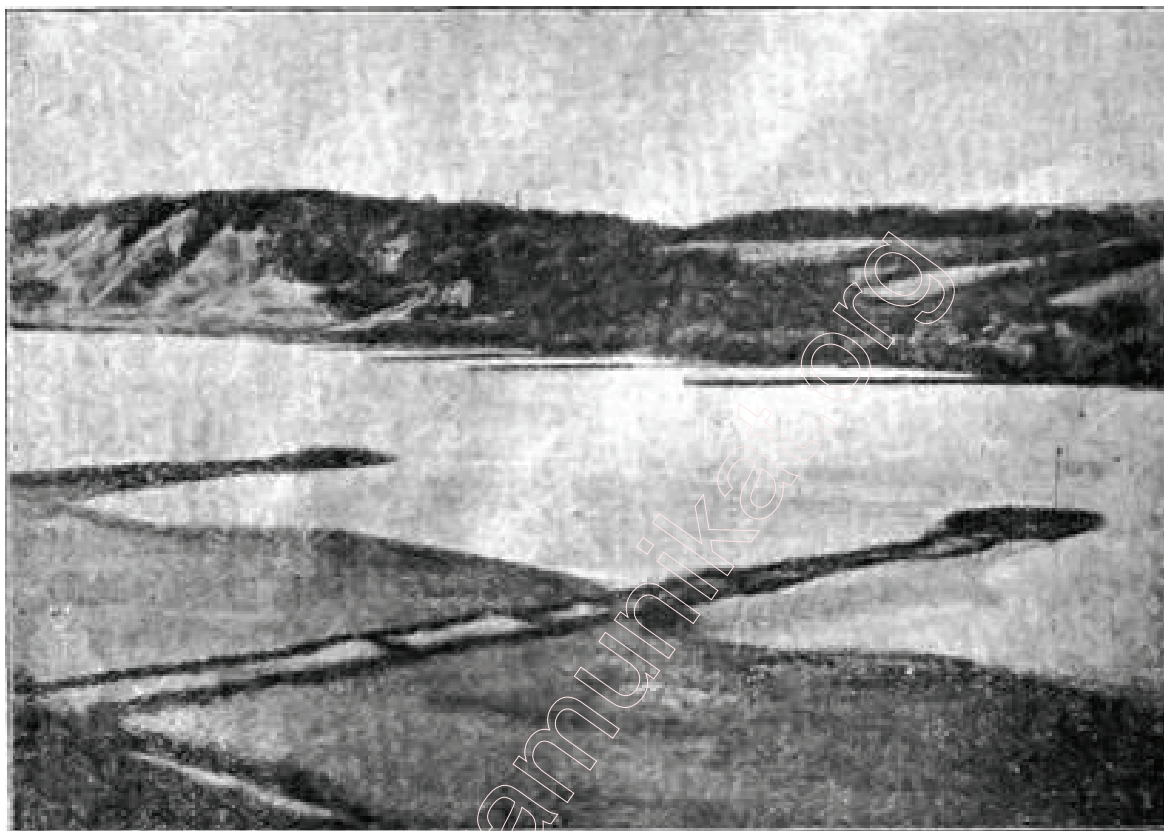
У ўсходняй Беларусі найважнейшым узгор'ем трэба лічыць **Дняпроўскае Узгор'е**. На ўсход ад вышэй ўспомненае Лепельскае лядавіковае даліны мясцовасць яшчэ пэўны час мае выразна-морэнны выгляд з бязлічнымі вазёрамі, паміж якіх параскіданы грамады морэнных узгоркаў; з апошніх трэба адзначыць Каторсы, ланцуг лясістых узгоркаў, што цягнуцца ўздоўж мяжы Лепельскага і Сеньнінскага паве́таў (на ўсход ад Чашнікаў). Усю гэтую страну можна лічыць прадоўжаньнем Сьвянцянска - Докшыцкае Морэны.

Далей-жа на ўсход вазёраў робіцца шмат менш, мясцовасць робіцца значна вышэйшаю, з легка зыбістаю паверхняю, з багатымі глістымі грунтамі і густым насяленьнем. Гэта ўжо **Дняпроўскае Узгор'е**.

Пачаўшыся на мяжы Сеньнінскага і Аршанскага паве́таў, у вярхоўях р. Друці, займае яно захад Аршанскага пав., пасля пераходзіць на левы бераг Дняпра і цягнуцца далей на ўсход па Гарэцкім, Мсьціслаўскім, Красенскім, Рослаўскім паве́тах ды частках суседніх з імі, аж да самае р. Дзясны. Тамака, на ўсходзе, ідзе яно высокаю градаю далека на паўднёвы ўсход уздоўж правага берагу Дзясны, робячы бераг гэты высокім ды стромкім; а дзеля таго, што тут узгор'е пакрыта лёсам, берагі Дзясны асабліва моцна зрэзаны глыбокімі ярамі. Так самы выгляд мае і Старадубскае ўзвышшэ, якое ляжыць далей на паўднёвы, сярод лесастэпу, і пакрытае лёсам.

На паўднёвы захад Дняпроўскае ўзгор'е вельмі павольна зьніжаецца; тут ствараецца роўная сухая мясцовасць, **Раданская Раўніна**; толькі высокія правыя берагі рэк робяць яе краявіды крыху больш разнаобразнымі. Яшчэ далей на паўднёвы ўсход пачынаецца пясчанае ды балоцістае Палесьсе.

Саўсім іначай выглядаюць паўночныя берагі ўзгор'я. На ўсходзе яны стромкімі, зрэзанымі ярамі сьценамі (як прыкл. каля Смаленску) спадаюць у даліну Дняпра. На захадзе паўночны край узгор'я, дайшоўшы досіць значнае вышыні (128 саж.), рэзка абрываецца над вялікаю пяшчанаю раўніною, пасярод якое ляжаць Верасцейскія Балоты.

Рыс. 13. Дняпро каля Шилова.

(Паўднёва - заходнія спады Дняпроўскага ўзгор'я).

Агульная вышыня узгор'я каля 100 - 120 саж. На захадзе найвышэйшы пункт узгор'я, як сказана, ляжыць над Верасцейскімі балотамі. На ўсходзе; найвышэйшыя пункты ўзгор'я ляжаць аж над Дзясною, ў Рослаўскім павеце (Рослаўскія вышыні). На усім сваім вялізарным прасторы (у доўжкі каля 300 вёрст) Дняпрўскае ўзгор'е перахоўвае той самы выгляд краіны з зыбістаю паверхняю, гляістымі грунтамі, на якіх растуць вялікія яловыя лясы, з павольнымі і закругленымі спадамі ўзгоркаў. Рэкі прарэзуюць у ўзгор'і глыбокія даліны, якія прыхарошуюць і без таго дужа прыгожыя яго краявіды. (рыс. 13).

Дняпроўскае ўзгор'е ляжыць на старадаўніх геалогічных пластах (дэвонскіх), якія зьверху прыкрытыя морэннымі глінамі, і амі лёссам (прыкл. каля Мсьціслаўля). У глыбокіх рачных далінах часта гэтыя старадаўнія пласты выходзяць наверх у відзе вапнякоў, долёмітаў і інш. (рыс. 14), якія шмат дзе разрабляюцца, як прыкл. Аршанская вапна, вядомая на ўсю Беларусь. Дакаціўшыся да паўночных спадаў узгор'я Дняпро ня можа перарваць яго сьцяны і змушаны даўгі час плысці ўздоўж яго паўночнае граніцы на захад. Толькі пад Воршаю ўдаецца Дняпру перарвацца праз узгор'е і зьмяніць свой змушаны заходні кірунак на паўднёвы. У мейсцы перарыва праз узгор'е на Дняпры

знаходзяцца значныя Кабяляцкія парогі, якія ўперад моцна перашкаджалі сухаходзтву; цяпер частку іх узарвалі⁷.

Сваей усходняй часткаю Дняпроўскае узгор'е датыкаецца да г. зв. Сярэдне-Расейскага плоскага ўзвышша; некаторыя аўтары гатовыя нават самае Дняпроўскае узгор'е (дый ня толькі яго) лічыць часткаю гэнага ўзвышша, і называюць гэтае узгор'е "Смаленска-Аршанскім Клінам" Расейскага ўзвышша; але, як мы далей убачым, і геолёгічная будова і самы выгляд абодвух узвышшаў моцна розняцца паміж сабою. Трэба аднак адзначыць, што да Беларусі ўсё-ж належыць пэўная частка Расейскага ўзвышша, а іменна - заходнія спады г. зв. Вокаўскага Лесу.

Рыс. 14. Дняпроўскае ўзгор'е каля Мсьціслаўля.

Выходы старых геолёгічных пластоў.

Вокаўскі Лес - гэта высокападняты горб, які злучае Сярэдне-Расейскае ўзвышша з ляжачымі на Поўначы Валдайскімі Горамаі ды адначасна дзеліць вадазборнікі Волгі і Дняпра, дзеліць усходне-эўропэйскую раўніну на дзве часткі: адну - з заходнім нахілам, і другую - галоўным чынам з усходнім. Беларуска-Маскоўская мяжа праходзіць тут найбольш па гэтым вельмі важным вадазеле і такім чынам заходні спад Вокаўскага Лесу дастаецца Беларусі ўсходні-ж-Маскоўшчыне.

На Вокаўскім Лесе ляжаць гэтакія беларускія павееты: Бельскі, Дарагабужскі, Ельнінскі, Ржэўскі і часткі суседніх павеатаў. Краіна гэтая высака - на 100 - 120 саж паднятая над роўнем мора. Ня гледзячы на гэта яна саўсім роўная. Ні ўзгоркаў, ні вазэраў тут саўсім блізка няма; нават каменяў няма ані

⁷ Парогі гэтыя зложаны якраз з дэвонскліа вапняка.

на паверхні зямлі, ані ў грунтох. На вялікіх прасторах цягнецца аднаобразная, высокая, лясістая, а часта й моцна забалочаная раўніна. Морэннага краявіду тут не засталася й сьледу.

Нельга аднак прыраўнаваць гэтае краіны і да палесься. Ня кажучы ўжо аб высокім падняцьці над роўнем мора, гэтая краіна яшчэ і тым розніцца ад палесься, што мае цяжкія гляістыя ці падзолавыя грунты і адпаведную да іх расьліннасьць. Усё ўзвышша пакрытае ліставымі лясамі, бярэзьнікамі ды асіньнікамі, часткаю ж мяшанымі; хваёвых бароў тут вельмі мала. Таксама і рэкі цякуць тут у глыбокіх ды шырокіх далінах і маюць досіць хуткое цячэньне; да іх зьбягаюць глыбокія яры, а ёсьць гэтых яроў досіць многа дзякуючы таму, што Вокаўскі Лес пакрыты галоўным чынам мяккімі лёсавіднымі суглінкамі, ў якіх саўсім няма каменя (гэтак, як у лёссе) і якія, падобна як і лёсс, легка рэзьмаюцца вадою.

Паходжаньне гэтых суглінкаў тлумачаць розна: адны лічаць, што гэта звычайная падсподня морэна, іншыя думваюць, што лёсавідныя суглінкі аселі са скаламучаных лядавіковых водаў (гл. вышэй стр. 16). У кожным разе пласт суглінкаў не таўсты і пад ім ляжаць старэйшыя пласты⁸. Гэтыя апошнія пласты складзены тут найбольш з вапнякоў, якія досіць часта выходзяць наверх. Дзеля таго, тут, часцей чым дзе, можна заўважыць г. зв. карставыя зьявішчы.

Вада, якая працякае зверху, робіць у надземных пластох вапны цэлыя пячоры і ходы. Дзякуючы гэтаму часта трапляецца, што рэчка будзе цекці да пэўнага мейсца, а далей правалюецца пад зямлю, - гэта яна сходзіць у вапненныя ходы а цераз некалькі вёрстаў яна йзноў паказуецца з-пад зямлі і цячэ далей. Магчыма, што пад зямлёю тут можна было-б знайсці і досіць значныя пячоры.

Найвышэйшаю часткаю Вокаўскага Лесу ёсьць г. зв. **Ельнінскі Вузел**; ляжыць ён, каля м. Ельні. Нягледзячы на сваю значную вышыню (каля 130 саж.) Ельнінскі вузел робіць уражаньне саўсім роўнае мясцовасьці. З яго ўва ўсе бакі расьцякаюцца досіць значныя рэкі, - як Сож, Дзясна, Вугра (прыток Окі), ды інш., дзеля чаго ён і атрымаў свой назоў. На поўнач ад яго, з Вокаўскага Лесу выцякае і вялікі Дняпро.

Вокаўскае ўзвышша ўсё пакрытае лясамі ды гаямі, якіх тут ёсьць шмат больш, чым ворнага поля. Затым- жа яно і назы - "лесам".

Вокаўскі Лес ёсьць найбольшым з паміж беларускіх **плоскіх узвышшаў**; аб іншых мы ўспаміналі раней, гэта былі: Лідзкае, Падляскае, Загародзьдзе, ўрэшце Раданская Раўніна. Маючы выгляд раўнінаў, яны разам з тым высака паднятыя над роўнем мора і, дзякуючы гэтаму, досіць сухія, ў большасьці пакрытыя ўраджайнаю гляістаю зямлёю. Па свайму паходжаньню - нйбольш краіны, дзе роўным пластом легла па дысподня морэна, хаця бываюць у нас плоскія ўзвышшы і іншага паходжаньня. Цяпер нам застаецца перайсьці да разгляду нізкіх раўнінаў, або нізінаў.

⁸ Пласты гэтыя належаць да вуглявое эпохі (тым часам, як пад Дняпроўскім узгор'ем ляжаць дэвонскія пласты).

§ 12. НІЗІНЫ БЕЛАРУСІ.

Нізіны займаюць значную частку Беларусі, каля чверці ўсяго яе прастору. Найбольшымі спаміж іх ёсць дзве - Палеская і Полацкая Нізіны. Наагул бяручы абедзве яны маюць шмат супольнага па свайму паходжанню і характару; але бывае, з другога боку, што і часткі кожнае з іх моцна непадобныя адна да аднае.

Палеская Нізіна займае галоўным чынам вадазборнік р. Прыпяці і ў сваёй геалёгічнай гісторыі моцна звязана з гэтай ракою. Аднак на Усходзе Палесся даходзіць да Дняпра, навет пераходзіць на яго левы бераг каля вусця Сожу. Таксама ад Палескае Нізіны адыходзяць даўгія языкі на поўнач уздоўж Бярэзіны, Птыча, Ясельды, і займаюць шырокія лагчыны паміж паўночных узгор'яў. Распасьцершыся ад Бугу аж за Дняпро і Сож, ды ад успомненага вышэй Наваградзкага Гарба з ляжачым на ім Паўднёвым Ланцугом Узгор'яў аж да Валынскіх гораў, Палесся займае каля 80 тыс. кв. вёр. і цягнецца з усходу на захад больш як праз 500 вёрст.

Па ўсім гэтым вялізарным прастору на крыху вышэйшых мяйсцох ляжаць пяшчаныя раўніны, пазарастаўшыя хваёвым борам, а на крыху ніжэйшых - бязмежныя балоты розных відаў. Лес і балота пануюць па ўсёй нізіне, пакідаючы ворнай зямлі ды сенажаціям мяйсцамі толькі каля пятае часці ўсяго прастору, пры чым лес займае каля паловы прастору, а рэшту - балота.

Выгляд усяго Палесся - раўнінны. Невялічкія ўзгоркі, якія тут часамі сустракаюцца, створаны ўжо не морэнамі. Ё большасць - гэта паабрастаўшыя дэрганам, ці лесам пяшчаныя кучугуры (дюны), падобныя да тых, якія і цяпер творацца каля выдмаў, г. ё. там, дзе вецер пачаў раздзьмухаваць пяшчаныя грунты; бывае гэта найчасцей, калі з такога пяшчанага грунту зсякуць лес, які там уперад рос і стрымліваў раздзьмуханьне. Вось жа такіх кучугураў, а толькі створаных, мусіць, вельмі даўно, спаткаць можна досіць у Палессі; на іх, як на сушэйшых мейсцах, любяць будаваць свае вёскі жыхары Палесся. Вышыня іх аднак гэтка нязначная, што ані не змяняе раўніннага характару Палескае Нізіны.

Палеская Нізіна паднята над роўнем мора ўсяго толькі на 45 - 70 саж., творачы такім чынам сярод акружаючых яе ўзвышшаў катліну, глыбінёю у 20 - 50 сажанёў; узвышшы гэтыя часамі па-дыймаюцца стромкаю сыцяною ў некалькі дзесяткаў сажанёў без-пасярэдна над самымі палескімі нізінамі (прыкл. Загародзьдзе, Мазырская ўзвышша). Наагул кажучы, дно Палескае катліны на захадзе крыху вышэйшае, на ўсходзе ніжэйшае, і з гэтае прычыны воды з Палескае Нізіны маюць натуральны сток на ўсход; у гэтым кірунку, як ведама, і плыве Прыпяць. Спад гэты, аднак, саўсім нязначны, і гэта ёсць адна з прычынаў вялікае забалочанасці Палесся. Асабліва гэта адчуваецца ў цэнтральнай частцы Палесся, каля Пінску. Тут якраз у Прыпяць упадаюць яе найбольшыя прытокі, якія зб'ягзюць з акружаючых Палесся узгор'яў, дзеля чаго маюць хуткі бег ды нясуць у сваіх скаламучаных водах шмат мулу, пяску і іншых матар'ялаў размываньня. Але скаціўшыся ў Палескую Нізіну, паверхня якое па меры збліжэння да Прыпяці робіцца ўсё раўнейшаю. з усё больш нявыразным

спадам, гэтыя рэкі змяняюць свой характар. Цячэнне іх робіцца цішэйшым, і звады асядаюць скаламучаныя матар'ялы. Што раз то болей зьяўляецца на кожнай з гэтых рэк мялізнаў, астравоў, якія творацца з прынесеных ракою зверху матар'ялаў, цячэнне ракі разбіваецца на шмат рукавоў, якія ўвесь час змяняюць свае мейсца, вандруючы сярод рачных асадаў.

Творыцца цэлая сець пратокаў, а там дзе гэтыя рэкі, збліжаючыся свайго ўпаду ў Прыпяць, падыходзяць блізка адна да аднае, сеці іхніх пратокаў злучаюцца і пакрываюць значныя прасторы. Найбольшы з такіх прастораў ляжыць на паўдня ад Пінску і называецца Зарэччам. Вясною і ў часе паводак уся гэтая мяйсцовасць на дзесяткі вёрст навокала заліваецца вадою і выглядае на адно вялікае возера, сярод якога дзе ня дзе на вышэйшых грудкох разбудаваліся палескія вёскі, з усіх бакоў абкружаныя вадою. Улетку, як вада спадае, ўсё Зарэчча зарастае буйнымі ба-лотнымі травамі, сярод якіх прапаўзаюць рачныя пратокі (рыс.

Рыс 15. Рачны праток на Палесьсі.

15). Як бачым рэкі тут цякуць бяз сталых берагоў і, зразумела, забалочваюць вялізарныя прасторы навокала сябе; з гэтае прычыны ўздоўж Прыпяці і важнейшых яе прытокаў цягнуцца абшырныя бязле-сныя балоты.

Шмат дзе можна пабачыць на іх каналы, якія роўнымі лініямі прарэзуюць палескія раўніны абяртаючы даўнейшыя балоты ў сенажаці ды служачы для сплаву дрэва і камунікацыі.

Балотная палеская краіна з усіх бакоў абкружана паясом палескіх пушчаў. Тут ужо бязумоўна пануе лес; ён аднак чарадуецца з балотамі, якія тут займаюць ніжэйшыя мейсцы, асабліва ўздоўж рэк. Лясы або ляжаць на вышэйшых пяшчаных грудкох, і тады зложаны выключна з хвой, альбо ў мокрых лагчыных, і і тады яны мяшаныя. Сярод лясоў ды балотаў раскідана досіць многа вазёраў з нізкімі, грузкімі берагамі, паабрастаўшымі буйною травою (рыс. 17). За паясом пушчаў ляжаць ужо на вышэйшых прасторах малалесныя земляробскія раўніны і ўзгор'і, акружаючы Палесьсе.

Краявід Палесься досіць аднаобразны і на вялізарных яго прасторах мала змяняецца. Формы паверхні ў палескім краявідзе йграюць меншую ролю; за тое шмат характава дадаюць яму палескія воды: рэкі, вазёры, балоты, якіх выгляд некалькі разоў у год моцна змяняецца, робячы з Палесься то вялікае возера, то непраходны лес траваў, то бязьмежную раўніну пакрытую празрыстым сьветлым

лёдам, па якім ува ўсіх кірунках разьяжджаюць жыхары Палесься, радуючыся магчымасьці лёгкіх зносінаў з сьветам.

Рыс. 16. Крайвід асушанага Палесься.
(Галоўны канал).

Палеская катліна відаць стварылася яшчэ у перадлядавіко-выя часы праз апусканьне старэйшых геолёгічных пластоў.

Між іншым трэба лічыць, што і цяпер зямная кара пад Палесьсем апускаецца, *) што бязумоўна яшчэ мацней яго забалочуе, ці прынамся, не дае яму высухаць. Няглыбока пад паверхняю зямлі ў Палесьсі ляжаць старыя пласты**), найбольш гліны, слаба прапускаючыя ваду. Зьверху на іх ляжыць нягрубы пласт лядавіковых дый паслялядавіковых пяскоў, таўшчынёю ўсяго 10-20 сажняў.

Зразумела, што вада мусіць застаівацца ў гэтым верхнім пласьце, ня могучы прасачыцца ў глыбіню праз ляжачыя ніжэй гліны, і гэта таксама дапамагае забалочваньню Палесься.

*) Wollosowicz.

**) Крэйдавыя і нумулітычныя.

Рыс. 17 Палескае возера.

Урэшце балоцістасьць Палесься, дый наагул характар яго прыроды трэба лічыць рэзультатам яго гісторыі ў лядавіковую эпоху. Як ужо гаварылася, Палескую катліну залілі воды таючага лядавіка, ствараючы тут вялізарнае лядавіковае возера. Рэкі, якія цяпер працякаюць праз Палесьсе, ці хоць краем яго,

ў тым ліку і Дняпро, разам з лічнымі, цяпер ужо няіснуючымі, лядавіковымі рэкамі нссьлі ў гэтае возера шмат скаламучанага у сваіх водах матар'ялу з размытых лядавіковых глінаў; гэтыя матар'ялы, трапіўшы ў стаячыя, ці павольна плывучыя воды палескага возера, асядалі на яго дно, творачы цяперашнюю пяшчаную вопратку паверхні Палесься.

Ня глядзячы на спад Палескае Нізіны ў ўсходнім кірунку, лядавіковае возера, відаць, даўгі час ня мела пэўнага стоку на ўсход. Мазырскае Ўзвышшо дый малазначнае цяпер яго прадоўжаньне на поўнач да Бярэзіны перагароджвалі дарогу на ўсход лядавіковым водам і тыя мусілі прабівацца праз ўзвышшо. Гэта ім ня там хутка ўдалося, дык тым часам лішкі вады спускаліся на паўдня і ўсход праз даліну цяперашняе р. Славечны, якая ляжыць на паўдня ад Мазырскага Ўзвышша, дый дзеліць яго ад Оўруцкіх (Валынскіх) Гораў. Таксама зыходзілі лішкі вады і на захад, у даліну Буга, а праз яе - ў тагочасную Віслу.

Толькі тады, як лядавіковым патокам удалося добра раскапаць Мазырскае Ўзвышшо, вада лядавіковага возера зыйшла ў Дняпро. Паверхня Палескае катліны пасья гэтага мусіць доўгі час была падобная да спушчанага млыннага ставу; збольшага яна і ў нашыя часы можа быць да яго прыраўнаная. Балоцістыя лагчыны, што чарадуюцца з пяшчанымі грудкамі, разсеяныя між іх пратокі рэкаў, урэшце самы катлінны характар Палесься, даюць права да гэткага параўнаньня і даводзяць, што лядавіковае возера запраўды існавала на прасторах Палесься.

Таксама, як Мазырскае Ўзвышшо загароджвала сток водам галоўнага лядавіковага возера, гэтак узвышшы Наваградзкага Гарба затрымлівалі лядавіковыя воды ў цяперашнім вадазборніку верхняга Птычу і Сьвіслачы, а Дзьвінскае Ўзгор'е - ў ваколіцах Полацку. У абодвух выпадках стварыліся лядавіковыя вазёры: першае возера абыймала поўдзень цяперашняга Ігуменскага павету; другое - ўсю Полацкую Нізіну, Пасья гэтых вазёраў пазаставаліся такія самыя сьляды, як і пасья вялікага палескага лядавіковага возера.

Полацкая Нізіна займае большыя часткі паветаў Дзісьненскага, Полацкага, ды Лепельскага. Лядавіковае возера заліло тут, відаць, увесь прастор паміж акружаючымі цяпер нізіну ўзгор'ямі: Дзьвінскім, Віцебска - Невельскім і Сьвянцянска - Докшыцкім. Возера гэтае, мусіць, ня было глыбокае і не пакінула па сабе гэткіх значных сьлядоў, як Палескае возера. Аднак і тут ёсьць досіць многа балотаў - найбольш уздоўж р. Дзісенкі ды левага берагу р. Дрысы (прытокі Дзьвіны), навокала якіх ляжаць хваёвыя бары на пяшчаных грунтах. Сярод мяйсцовасьцяў з палескім краявідам тут часам уразаюцца морэнныя кліны, якія пэўне ж замяняюць краявід нізіны. Апроч таго трэба адзначыць вялікі лік вазёроў, спатыканых на нізіне, ды яе значна большую сухасьць у параўнаньні з Палесьсем. Пяшчаныя раўніны, на якіх ляжаць некаторыя нашыя пушчы, Налібоцкая, Горадзенская, Аўгустоўская, відаць, стварыліся гэткам самым спосабам, як і вышэйпісаныя палескія нізіны, ў лядавіковыя часы і пакрыты з паверхні так сама асадамі лядавіковых вазёраў.

РАЗЪДЗЕЛ II.

Клімат Беларусі

§ 13. КЛІМАТЫЧНЫЯ УПЛЫВЫ ВЯТРЫ.

Беларусь ляжыць у ўмеркаваным паясе зямлі, бліжэй да полюса, чым да экватара. Сонца ў нас ходзіць па небе ня дужа высака; навет на пачатку лета, ў чэрвені, яно ў паўдня не стаіць у нас проста над галавою, а крыху ніжэй; у зімку ж сонца саўсім мала падыймаецца над кругавідам і мала дае цяпла. Ад гэтае прычыны (геаграфічнае шырыні) перад усім залежыць наш клімат; аднак яе значэнне ў вялікай меры засланяецца ў нас уплывамі іншых прычынаў.

Клімат усяе Сярэдняе Эўропы, а ў тым ліку і Беларусі, залежыць найбольш ад Атлянтыцкага Акеану і суседніх, звязаных з ім, мораў. Чым далей каторы з гэтых краёў ляжыць ад Акеану, тым больш сухім і халодным робіцца яго клімат больш падобным да клімату аграмаднага ўсходняга контынэнту Эўропы і Азіі, больш контынэнтальным; чым бліжэй ляжыць край да Акеану, тым клімат робіцца цяплейшым, вільгатнейшым і лагаднейшым, ці, адным словам, акеанічным, Беларусь з усіх краёў Сярэдняе Эўропы найдалей адсунутая ад акеану, затым з усіх старонак Сярэдняе Эўропы мае клімат найбольш халодны і сухі.

Аднак уплывы акеану, ці адсутнасць іх мы адчуваем штодзенна. Вее вецер з захаду, ад Акеану, - пачынаецца вільготнае, цёплае надвор'е. Змяніўся вецер, дзьме ўжо з усходу - надвор'е робіцца сухім і халодным. Па чарзе пануюць у нас то акеанічнае, заходнее надвор'е, то ўсходняе, сухаземнае.

Заўважана, што ўзімку клімат Беларусі збліжаецца да контынэнтальнага, ўлетку-ж ён саўсім блізка акеанічны.

Наагул бяручы, уплывы акеану у нас мацнейшыя ад уплываў контынэнту, і затым клімат Беларусі трэба прызнаць яшчэ акеанічным. І нічога ў гэтым дзіўнага. На захад ад Беларусі, аж да самага мора, ляжаць нізіны - Польская і Гэрманская, па якім вольна, без вялікіх перашкод цёплы акеанічны вецер урываецца на прасторы Беларусі, прыносячы з сабою хмарнае надвор'е ды дождж ці сьнег. Узвышшы Цэнтральнае Беларусі, асабліва тая, што цягнуцца з поўначы на паўдня, крыху затрымліваюць гэтыя ветры і змушаюць іх аддаць на свае заходнія спады частку вільгаці, якую тая несці. Значна абсушаныя пасуваюцца заходнія вятры далей па Ўсходняй Беларусі і спатыкаюць на нашай мяжы з Маскоўшчынаю новую, яшчэ больш значную перашкоду ў відзе Вокаўскага Лесу, на якім гэтак шмат аддаюць вільгаці і гэтак трацяць шмат свае сілы, што ўжо на ўсход ад яго, ў прасторах Маскоўшчыны, значэнне акеанічных вятроў робіцца шмат меншым. З сухімі і халоднымі ўсходнімі вятрамі бывае крыху іначай, Пльвучы нізам яны ўжо адразу і вельмі значна затрымліваюцца высокім Вокаўскім Лесам, які такім чынам засланяе сабою Беларусь ад уплываў

сухаземнага клімату. Пераплыўшыя праз Вокаўскі Лес усходнія вятры спатыкаюць новую перашкоду ў відзе цэнтральных беларускіх узгор'яў, выцягнутых з поўначы на паўднёва і на заходняй іх старана ўплывы гэтых вятроў робяцца нязначнымі.

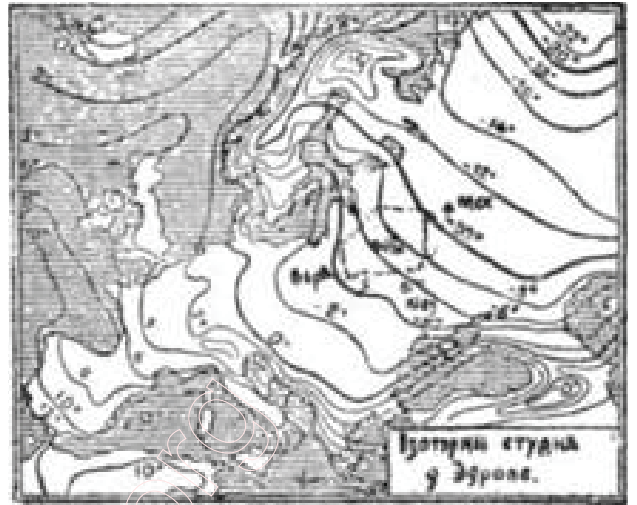
Такім чынам мы бачым, што лініі узгор'яў дзеляць Беларусь на некалькі розных між сабою кліматычных краінаў, і што Вокаўскі Лес ёсць вельмі паважнаю кліматычнаю мяжою. Уся Беларусь, лежачы на захад ад яго, мае, ў параўнаньні з Маскоўшчынаю ды іншымі контынэнтальнымі краямі, клімат мяккі, мерны з нявельмі халоднымі, але многасьнежнымі зімамі, з нявельмі гарачымі, пахмурнымі летамі.

У Беларусі дзьмуць найбольш паўднёва-заходнія, заходнія паўночна-заходнія вятры, якія прыносяць з сабою дождж і па хмурнае надвор'е ўлетку, сьнег і адлігу - ўзімку. Чым большая сіла гэтых вятроў, тым выразней выступаюць у Беларусі пры меты акэанічнага клімату. Побач з гэтымі вятрамі дзьмуць і ўсходнія, сухія вятры, якія прыносяць яснае і сухое надвор'е ўлетку і вялікія маразы пры сонечным надвор'і ўзімку; чым далей на ўсход, тым гэтых вятроў робіцца больш, а значэньне заходніх вятроў меншае; усё-ж і на самай ўсходняй мяжы Беларусі заходнія вятры пераважаюць над ўсходнімі. Варта яшчэ адзначыць, што дні бяз ветру ў Беларусі здараюцца рэдка.

Вецер, як мы бачым, ёсць бадай ці не найважнейшым зья-вішчам беларускага клімату: ад яго кірунку і сілы залежыць надвор'е, ды навет даўжыня і ў значнай меры характар пораў году Расклад вятроў на працягу году, аб якім будзе гаварыцца пазьней наагул кажучы, спрыяе гаспадарцы і чалавечаму здароўю. Заходнія вятры, што прыносяць нам вільгаць і цяпло, дазваляюць самым бедным нашым грунтам даваць добрыя ўраджаі, аслабляюць сілу страшных зімовых марозаў і шкоду ад іх жывёлам і расьлінам. Сухія усходнія вятры робяць клімат наш прыятным і здаровым для чалавека.

§ 14, ТЭМПЭРАТУРА ПАВЕТРА

Важным паказчыкам характару клімату ёсьць сярэдняя тэм-пература паветра за год, ды за месяцы самы халодны (студзень) і самы гарачы (ліпень)⁹. Выведзеныя з даўгіх, шматгадовых спасьцярогаў яны адбываюць у сабе нязьменныя варункі, характэрныя для кожнае мяйсцовасьці, ад якіх залежыць яе клімат. Калі парываць іх на карце ў відзе ізотэрмаў (ліній, што злучаюць мейсцы з аднакаваю тэмператураю), дык яны наглядна ўяўляюць розьніцы ў клімаце асобных краінаў (рыс. 18 і 19).

Рыс 18. Ізотэрмы студзеня ў Эўропе.

Гадаваю сярэдняю тэмператураю для Беларусі трэба лічыць $+6^{\circ}$ (Менск мае $+5,4^{\circ}$, а Вільня $6,4^{\circ}$). Калі прыраўнем мы з гэтага боку Беларусь да іншых краёў, дык угледзім, што для Масквы гэтая тэмпература $+3,4^{\circ}$, для Рыгі, так, як і ў нас 6° , для Варшавы $+7,5^{\circ}$. Невялікія на першы ўзгляд розьніцы між гэтымі цыфрамі маюць, аднак, дужа вялікае значэньне для клімату. Тыя два градусы, прыкл., якія адрозьніваюць наш клімат ад клімату. Маскоўшчыны дазваляюць расьці ў нас, як то будзе ніжэй паказана, цэламу раду далікатных расьлінаў, гатункаў садоўны і варыва і г. д.

Сярэднія тэмпературы самага халоднага месяца ў годзе-студзеня, якія характарызуюць зіму, - яшчэ больш між сабою розьняцца. Тады, як для Беларусі тэмпература студзеня трэба лічыць $-6,5^{\circ}$, для Масквы гэтая тэмпература $-10,8^{\circ}$, для Рыгі $-4,7^{\circ}$ а для Варшавы $-3,5^{\circ}$. Значыць зіма Маскоўшчыны на цэлых 4° халоднейшая, а польская зіма на 3° цяплейшая ад беларускае зімы. У сярэдняй тэмпературы лета (месяца ліпеня) гэтых розьніцаў няма. Для Беларусі сярэдняя тэмпература ліпеня каля $+18,5^{\circ}$, для Масквы $+18,2^{\circ}$, для Рыгі $+17,9^{\circ}$, для Варшавы $+18,4^{\circ}$. З гэтага: мы бачым, што тады, як зімовыя тэмпературы зьніжаюцца пры пасуваньні на ўсход, летнія барджэй навет павялічваюцца чым далей на ўсход. Гэта самае зьявішча можам мы заўважыць і ў прасторах самое Беларусі. Разглядаючы данныя прыложанае табліцы (стр. 45) мы бачым, што і паміж асобнымі краінамі Беларусі ёсьць досіць значныя розьніцы ў сярэдніх тэмпературах. Годзе параўнаць з гэтага боку Смаленск (гадавая тэмпер. $+4,3^{\circ}$) з Вільняю (якая мае $+6,4^{\circ}$) або з Берасьцем ($+7,2^{\circ}$). А сярэднія тэмпературы

⁹ Спасьцярогі надтэмператураю паветра ды іншымі кліматычнымі зьявішчамі стала вядуць мэтеаролёгічныя станцыі. Што дзень у пэўныя гадзіны (7 гадз. раньніцаю, 1 гадз. і 9 гадз. пасья паўдня) вымяраецца і запісуюцца тэмпература паветра; з гэтых трох памераў выводзіцца сярэдняя дзённая тэмпература. з памераў за месяц - сярэдняя месячная, а за год - сярэдняя гадавая тэмпература. У Беларусі мэтеаролёгічныя станцыі перад вайною былі: ў Маладэччыне, Друзгеніках (пад Горадняю), Пінску, Васілевічах (у Рэчыцкім пав.), Гомелі, Горках, Новым Каралёве (пад Віцебскам), Корсаўцы (Люцынскага) і інш. мяйсцох.

студзеня хістаюцца ў розных краінах Беларусі ад - 4,5⁰ (Беласточчына) да - 9,0⁰ (Вокаўскі Лес).

Сярэднія тэмпературы студзеня і ліпеня характарызуюць яшчэ і большы ці меншы контынэнталізм клімату краю, да якога яны адносяцца. У краёх контынэнтальных розніца між тэмператураю зімы і лета, а таксама дня і ночы дужа вялікая; ў акеанічным, як яе гэтая, ці гадавая амплітуда клімаце - значна меншая. Розніца называюць, між іншым паказана ў рубрыцы f та - бліцы, зьмешчачае на стр. 45; у Беларусі яна хістаецца ад 22⁰ (Падлясьсе)) да 27,8⁰ (Лесастэп), а ў сярэднім будзе каля 25⁰, тады, як для Масквы яна 29⁰, а для краёў прыморскіх - каля 20⁰. Карыстаючыся з усіх гэтых цыфраў можна падзяліць Беларусь на некалькі кліматычных краінаў:

Рыс. 19. Ізотэрмы ліпеня ў Эўропе.

1) Вокаўскі Лес, Смаленскае і Дняпроўскае Узгор'і твораць краіну найбольш халоднага і контынэнтальнага клімату ў Беларусі.

Сярэдняя гадавая тэмпература тут ніжэж + 5⁰, а тэмпература студзеня ад - 9⁰ да - 8⁰; амплітуда-ж 26-27⁰. Сваей сьцюдзёнаю маразянаю зімою гэтая краіна падобна да суседняе Маскоўшчыны. Сьнег ляжыць тут у зімку каля 5-х месяцаў, ад палавіны лістапада да палавіны красавіка, і ніколі сярод зімы ня гіне. Насыпаецца яго за тэты час дужа таўсты пласт; гэтаму памагае яшчэ і тое, што вялікая частка ападкаў тут прыпадае на зімовы час; а наагул тут ападкаў выпадае шмат. У летку-ж і гэтая краіна трапляе пад моцныя ўплывы акеану, дзякуючы якому

ТЭМПЕРАТУРА ПАВЕТРА Ў БЕЛАРУСІ

Мэтэаролёгічныя станцыі.	Вышыня над роўнем мора мэтры.	Сярэдняя тэмпература за 50 гадоў.			Розніца між зімой і летам
		Студзеня	Ліпеня	Гадавая	
а	б	с	д	е	ф
Смаленск	241	- 8,4	18,0	4,3	26,4
Новы Каралёў (Віцебск. п.)	336	- 8,3	17,0	4,0	25,3
Вялікія Лукі	103	- 7,7	17,9	4,6	25,6
Віцебск	145	- 7,8	17,9	5,0	25,7
Горкі	206	- 8,2	17,9	4,5	26,1

Бранск	200	- 8,6	18,5	5,0	27,1
Чэрыкаў	168	- 7,9	18,0	5,0	25,9
Магілёў	179	-7,5	18,2	5,1	25,7
Быхаў	165	- 7,8	18,4	5,6	26,2
Новазыбкаў	170	- 8,2	19,6	5,7	27,8
Барысаў	166	- 7,0	18,2	5,4	25,2
Менск	225	- 6,9	18,1	5,4	25,0
Маладэчна	180	- 6,5	17,9	5,5	24,4
Ігналінка (Сьвянцян. п.)	166	- 6,5	17,9	5,3	24,4
Корсаўка (Люцынск. п.)	104	- 7,2	18,0	5,1	25,2
Наднёман (Захад Ігумен. п.)	168	- 6,5	18,1	5,8,	24,6
Васілевічы (Рэчыцкага п.)	140	- 6,7	18,6	6,0	25,3
Мазыр	129	- 6,4	19,0	6,3	25,4
Пінск	142	- 5,4	19,0	6,8	24,4
Вільня	106	- 5,3	18,8	6,4	24,1
Друзгенікі (Горадзенск. п.)	103	- 5,2	18,2	6,4	23,8
Сувалкі	177	- 5,5	17,6	6,0	23,7
Белыбэраг (ля Аўгустова)	130	- 5,3	18,4	6,0	22,9
Асавец (пад р. Бабром)	114	- 4,7	18,6	6,5	23,1
Беласток	136	- 4,6	18,9	6,8	25,2
Берасце	136	- 4,8	18,2	7,2	23,7
Масква	176	- 10,8	18,2	3,4	29,0
Смаленск	13	- 4,7	17,9	5,9	22,6
Варшава	125	- 3,5	18,4	7,2	21,9

звычайна мае яна лета пахмурнае, халоднае, дажджыстае. Бываюць аднак і леты гарачыя ды сухія. Трэба яшчэ адзначыць, што ў гэтай краіне часта бываюць навет сярод лета, ў чэрвені ды ліпені, начныя прымаразкі, ад якіх гінуць ураджаі садоў, гарадаў, а навет збожжа.

На захад ад гэтае краіны клімат хутка цяплее, асабліва ў зімку. Польскі географ Ромэр тлумачыць гэта так: "Атлянтыцкія паветраныя цячэнні, аслабленыя даўгім перасуваннем па няроўнай сухазёмнай паверхні, трацяць блізка таго, што да рэшты сілу сваіх уплываў на стромкіх берагох усходніх узвышшаў (plyt zroalowych). На вяршынях гэтых узвышшаў пануе ўжо тыповы контынэнтальны клімат, які на вялізарных прасторах расейскіх узвышшаў толькі павольна змяняецца"¹⁰. У Беларусі, ў кірунку на ўсход вельмі моцна ўзрастае контынэнталізм клімату і зьніжаецца тэмпература. Тады, як у Польшчы праз кожныя 100 вёрст у кірунку на ўсход гадавая тэмпература зьніжаецца на 0,29⁰, у Беларусі яна зьніжаецца ў 21/2 разы хутчэй, бо на 0,69⁰; у Маскоўшчыне-ж на 0,41⁰.

¹⁰ Romer. Klimat Ziemi Polskich.

2) **Паўднёва-Усходняя Беларусь** (Лесастэп, Раданская раўніна) хаця і ляжыць значна далей на паўдняя, мае такую самую блізка халодную зіму, як Смаленшчына, але за тое мае гарачае, яснае і сухое лета (сярэдня тэмпература для Новазыбкава; студзень - $8,2^{\circ}$, ліпень $+19,6^{\circ}$); дзеля гэтага сярэдняя гадавая тэмпература крыху вышэйшая, чым на паўночным усходзе ($+ 5^{\circ} + 6^{\circ}$), але амплітуда большая ($27^{\circ} - 28^{\circ}$). Наагул клімат гэтае краіны трэба прызнаць найбольш кантынэнтальным у Беларусі пераходным да клімату стэпаў, хаця ня трэба забывацца, што розніца між кліматам гэтае, ўсёж досіць лясістае ды навет балоцістае краіны і кліматам бязлесных, сухіх стэпаў дужа вялікая, куды большая, чым паміж кліматамі якое-хаця з частак Беларусі.

Вясна з асабліва моцнымі сухімі ўсходнімі вятрамі (суха веемі), гарачае лета, сярод якога аднак досіць часта здараюцца прымаразкі, дый наагул значныя розніцы між тэмператураю дня і ночы, ўрэшце сухмяні, моцна шкодзячыя земляробству, найбольш адрозніваюць клімат Паўднёвага ўсходу Беларусі ад клімату іншых яе краінаў.

Мацней выражаны кантынэнталізм клімату паўднёва-ўсходняе, ды навет наагул паўднёвае Беларусі, залежыць ад таго, што яна найдалей ляжыць ад мора; апрача таго Карпацкія Горы крыху засланыюць яе, таксама як і значную частку Украіны, ад акэанічных паўднёва-заходніх вятроў, што, пэўнеж павялічуе кантынэнталізм краіны.

3) На паўночным захадзе, дый у цэнтры Беларусі, у краі канцавых морэнаў і бязлічных вазёраў, пануе халодны акэанічны клімат з сяр. гадавою тэмператураю таксама, як і у папярэдняй краіне $+ 5^{\circ} + 5^{\circ}$, але цяплейшым студзенем - $6^{\circ} - 8^{\circ}$. Зіма звычайна цягнецца каля $3 \frac{1}{2}$ месяцаў (з пачатку сьнежня да другое палавіны сакавіка); яна тут значна мягчэйшая, чым. на ўсходзе, з лёгкімі марозамі ды з менш глыбокімі сьнягамі. Сярод зімы здараюцца адлігі, ў часе якіх бывае навет, што саўсім прападае на нейкі час сьнег.; але здараецца гэта рэдка. Наагул клімат гэтае краіны, якую ад усходу засланыюць нашыя ўсходнія ўзвышшы, толькі рэдка і не надоўга трапляе пад уплывы ўсходняга кантынэнталізму (гадавая амплітуда $24^{\circ} - 25^{\circ}$); затое ён адкрыты для уплываў мора. Халоднасьць яго тлумачыцца між іншым тым, што краіна гэтая, высака паднятая, раўнуючы з суседнімі далінамі, над роўнем мора. Як ведама, з падняцьцем на кожныя 100 саж. уверх тэмпература зьніжаецца на 1° . Дзеля гэтага вяршыны на-шых узгор'яў, паднятыя на 150 саж., павінны быць халаднейшымі ад суседніх далінаў, паднятых на якіх 50 - 70 саж., - на цэлы градус. Тое, што на ўзгор'ях выпадае больш ападкаў, чым у далінах (гл. вышэй, стр. 42), ад чаго павялічуецца параваньне і зьніжаецца тэмпература, ды прысутнасьць масы вазёраў, яшчэ больш павялічуе розніцу тэмпературы узвышшаў і далінаў. Гэта асабліва выразна выяўляецца на Сувальскім Узгор'і, якое з усіх бакоў (навет з усходу і з поўначы) акружанае краінамі цяплейшымі (Сярэдн. гад. тэмпер. Сувалкі $+ 6,0^{\circ}$ Друзгенікі $+ 6,4^{\circ}$, Вільня $+ 6,4^{\circ}$, Коўна $+ 6,2^{\circ}$).

Шырокія даліны вялікіх рэк, праразаючых заходнія ўзгор'і (Вяльлі, Нёмна і ін.) трэба аднесці ўжо да чарговае кліматычнае краіны.

4) Паўднёва - заходняя Беларусь, заслоненая ад усходу і поўначы ўжо ня толькі Вокаўскім Лесам, але йшчэ і ўзвышшамі Цэнтральнае Беларусі, ды ляжае ў глыбокай катліне Прыпяцкае Палесьсе маюць значна цяплейшы клімат. Па далінам вялікіх заходніх рэк Беларусі клімат гэты ўразаецца глыбака ў прасторы

пасярэдняе краіны. Сярэдня гадавая тэмпература краіны вышэй + 6⁰, а тэмпература студзеня каля - 5⁰, - 6⁰, значыць, аж на 3⁰ цяплейшая, чым у Смаленшчыне. Зіма трывае ня больш 3-х месяцаў (ад паловы сьнежня да пачатку сакавіка), пры чым вызначаецца частымі адлігамі, ад якіх бывае, што сярод зімы, ў студзені навет, на некалькі тыдняў гіне сьнег і прападае санная дарога. Сьнег у зімку ідзець тут дужа часта, што таксама змяншае маразы; толькі на паўдні краіны, ў Палесьсі, зімы бываюць маласьнежныя, мусіць, дзеля агульнага большага контынэнталізму паўднёвае Беларусі (ўплыў Карпатаў)¹¹. Наагул-жа, як бачым, узімку тут пануюць уплывы акеану. Толькі ў асабліва халодныя зімы ўсходнія вятры здалеюць перакінуць сюды цераз сьцяну ўзгор'яў масы маразынага паветра і моцна зьніжаюць тэмпературу.

Леты ў паўднёва - заходняй Беларусі бываюць ня вельмі га-рачыя (ліпень + 18,5⁰ + 19⁰), акеанічнага тыпу, моцна дажджыстыя і хмарныя. Бывае, праўда, што і ўлетку сюды дасягнуць уплывы контынэнтальнага ўсходу і робяць лета гарачым і сухім; але і ў такім рэдкім выпадку ў другой палавіне лета звычайна перамагае акеанічнае надвор'е і пагоду зьмяняюць дажджы.

Аднак, што вельмі важна для гаспадаркі, тут саўсім блізка ня бывае летніх прымарозкаў. Дзякуючы гэтаму ды агульнай лагод-насьці клімату (гадавая амплітуда 23⁰ 24⁰) і, асабліва, мяккой зіме тут ня вымярзае граб і цэлы рад іншых расьлінаў, ды больш чым у папярэдніх краінах магчыма шырокае разьвіцьцё садоўніцтва.

5) Найцяплейшы куток Беларусі - гэта Падлясьсе і асабліва Берасьцейшчына, якія маюць сярэдняю гадавую тэмпературу вышэй +7⁰, а тэмпературу студзеня каля - 4,5⁰. Тутака, як і ў суседняй Польшчы, зямля бывае пад сьнегам ня доўга, пласт сьнегу тонкі, зіма кароткая. Але ў Польшчы акеанічны клімат выяўлены больш рэзка; розьніца польскага і беларускага клімату павялічэецца мусіць яшчэ і тым, што навет пэўднёва - заходняя Беларусь (Падлясьсе) наагул вышэй паднятая над роўнем мора, чым суседнія польскія краіны.

§ 15. ПАВЕТРАНЫЯ АПАДКІ.

Вятры, што дзьмуць з акеану, прыносяць у Беларусь шмат вільгаці, якая выліваецца на нашыя прасторы ў форме паветраных ападкаў - дажджу, сьнегу, расы і г. д. Тым часам, як прыкл. у Маскоўшчыне ў сярэднім выпадае 470 міліметраў, у Беларусі выпадае каля 550 мілім. ападкаў у год, а мяйсцамі й больш. Гэта мае важнае значэньне у нашым эаанамічным жыцьці. Калі-б сьціхлі заходнія вятры, і ў Беларусі пачало падаць менш дажджу, дык-бы нашыя лёгкія пяшчаныя грунты не давалі ўраджаю, але абярнуліся-б у выдму, ў пескавую пустыню. А дзякуючы багацьцю вільгаці нашыя бедныя пяскі даюць іншы раз лепшыя ўраджаі, чымся навет усходні чарназём (жывыя прыклады - неўраджайныя 1891 і 1921 гады ў чарназёмнай Маскоўшчыне, ў часе якіх Беларусь мела вельмі добры ўраджай).

¹¹ Гл. стр. 49.

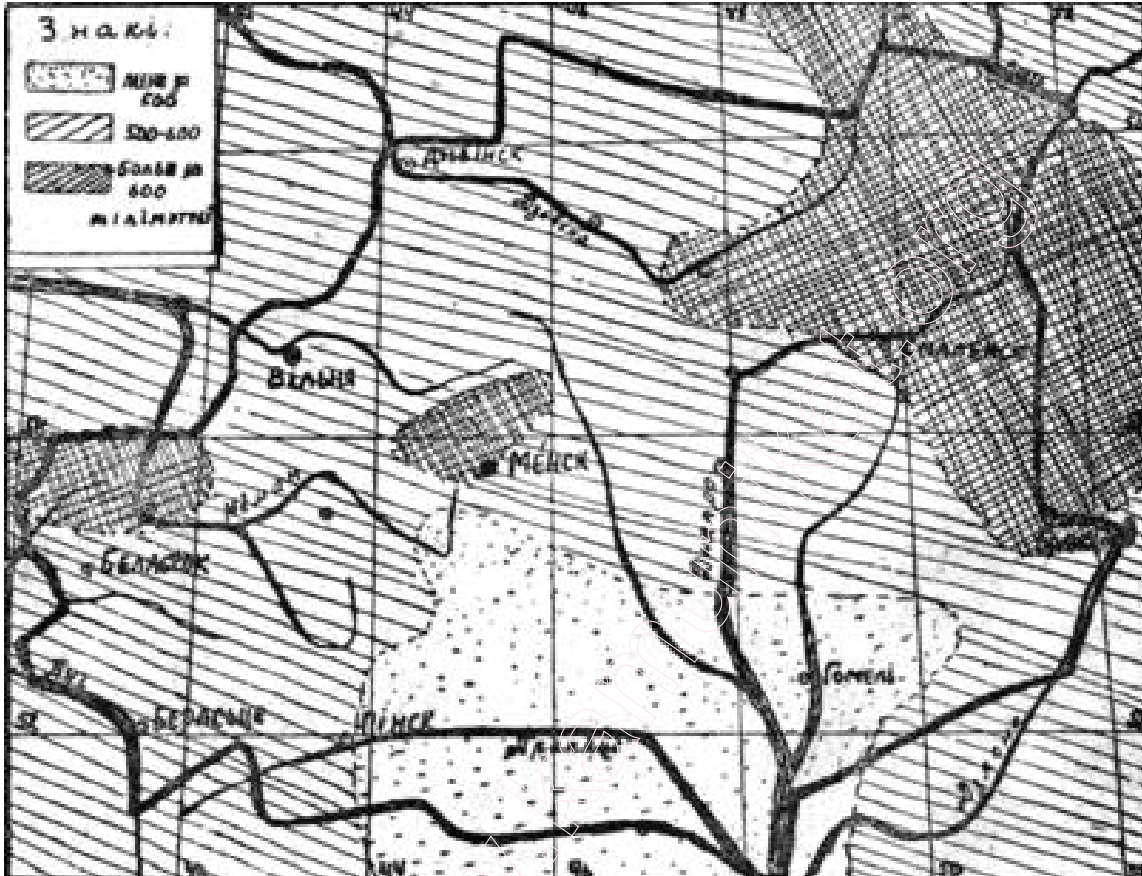
Ня толькі лік ападкаў мае значэнне для клімату ды для гаспадаркі, але яшчэ й форма іх. Найбольш важныя тут ападкі цёплае палавіны году, якіх у нас бывае і значна больш, чым зімовых, і якія модна ўплываюць на жыццё расьлінаў. У старонах контынэнтальнага клімату летнія ападкі найбольш выліваюцца на зямлю ў відзе ўлеваў; часамі за адну ўлеву спадае да чацьвертае часткі ўсяго гадавога ліку ападкаў. Гэткая маса вады, ведама, толькі размывае зямлю, робячы сярод поля глыбокія яры, змывае ўраджайныя грунты, робіць наагул шмат шкоды, і зьбягае ў рэкі. Зямля пасля такое ўлевы хутка абсыхае і расьліны даўгі час, бывае, сохнуць без вады, навет тады, калі гадавы лік ападкаў досіць значны. Ня тое ў нас. Ападкі ў Беларусі йдуць па крысе, дробнымі порцыямі, але часта і роўнамерна праз увесь год. Беларуская прырода, як акуратны агароднік дастаўляе расьлінам у меру вады, гэтулькі якраз, колькі патрэбна ім для буйнога росту, часамі зашмат, але вельмі рэдка - замала. Затым ад сухменяў нашая гаспадарка саўсім мала церпіць.

Сухмені бываюць у Беларусі рэдка, ды і то найбольш на усходзе, ў лесастэпу. Тамака з моцна нагрэтых улётку ўсходніх контынэнтальных прастораў Маскоўшчыны і Ўкраіны дзьмуць, асабліва вясною, моцныя сухія вятры сухавеі, ад якіх расьліннасьць жаўцее і сохне. Аднак, з тае прычыны, што ўсход Беларусі пакрыты найбольш цяжкімі гляістымі грунтамі, якія легка могуць падыймаць вільгаць з глыбокіх падземных пластоў, сухмені у Беларусі вялікае шкоды ня робяць. Навет, наадварот, у Смаленшчыне бывалі выпадкі, што пасля вельмі даўгога сухмені ураджаі выходзілі яшчэ лепшыя, чым у звычайны год. Гэта аднак ня можна лічыць за правіла, асабліва ж для пяшчаных грунтоў, на якіх у сухменю ўраджаі прападаюць.

Контынэнтальныя краіны вельмі моцна награвваюцца ўлетку і з гэтае прычыны над імі тады ўстанаўляецца нізкі ціск і, звычайна, йдуць дажджы. Блізка ўсё ападкі ў контынэнтальных краёх прыпадаюць на лета; ўзімку-ж ўстанаўляецца там высокі ціск, яснае надвор'е і саўсім блізка няма ападкаў. У Беларусі значная частка ападкаў прыпадае на зіму, але ўсё-ж у цёплую частку году выпадае іх больш; пры гэтым на поўначы летніх ападкаў у два разы больш, чым зімовых, а на паўдні - бязмала ў чатыры разы і гэтым зьвязана і пэўная маласьнежнасьць паўднёвых зімаў, аб і успаміналася вышэй. Наагул-жа па ўсёй Беларусі найбольш нідкаў падае ў ліпені месяцы, а найменш - у лютым.

Апрача дажджу і сьнегу вельмі звычайнымі формамі ападкаў Беларусі ёсьць **раса і туман**. Маса вазэраў, балотаў і шырокіх лядавіковых далінаў, пакрытых мокрым сенажацямі даець улётку вельмі многа пары ў паветра. А як паветра пасля захаду сонца пачне халадзець, гэтая пара з яго вылучаецца і кладзецца на зямлю расою, або вісіць у паветры туманом. Даліны, засланыя туманам, - самы звычайны від у Беларусі ў пагодныя, летнія ночы, асабліва пад канец лета. У мяйсцовасьцях, далей ляжачых ад далінаў і вазёр, туманы здараюцца шмат радзей і ўжо найбольш перанесеныя ветрам здалёку. Лік ападкаў у розных краінах Беларусі няроўны. Залежыць і найбольш ад вышыні над роўнем мора, што і зразумела. Ападкі прыносяцца да нас акэанічнымі вятрамі. Масы цёплага і вільготнага паветра без затрыманьня праносяцца над раўнінамі (асабліва над катлінамі). Але дайшоўшы да ўзвышшаў яны змушаны падыймацца ўверх, мяшацца з шмат халаднейшым паветрам, астыгаць і аддаваць значную частку свае вільгаці заходнім спадам узвышшаў, якія з гэтае прычыны маюць

найбольшы лік ападкаў. Глянуўшы на карту ападкаў Беларусі (рыс. 20) мы бачым, што найбольш ападкаў (больш за 600 мілім. у год) маюць найбольшыя і найбольш лясістыя¹² ўзвышшы - Менскае ўзгор'е, Сувальскае ўзгор'е і Вокаўскі Лес разам з Смаленскім, а часткаю і з Дняпроўскім узгор'ямі. З другога боку найменш (менш за 500 мілім.) ападкаў маець ляжачае ў катліне Палесьсе дый Паўднёва - ўсходняя Беларусь (лесастэп).

Рыс. 20. Гадавы лік павётраных ападкаў у Беларусі.

У краінах з найбольшым лікам і з найменшым ападкаў варункі для земляробства горшыя, чым у краінах з сярэднім лікам ападкаў. Там, дзе ападкаў зашмат, на цяжкіх грунтах збожжа часта вымакае, зямля халодная, рост расьлінаў слабейшы. ўраджаі меншыя; ў такіх варунках добра можа йсьці гаспадарка толькі тады, калі лішкі вады выводзяцца з зямлі праз дрэнаваньне¹³. На пяшчаных грунтах гэтыя шкадлівыя ўплывы вільгаці звычайна ня бываюць значнымі. За тое нястача вільгаці шмат гарэй адбінаецца на лёгкіх грунтах, якія ў гэтых варунках саўсім перастаюць даваць ураджай. Большая частка Беларусі мае мерны лік ападкаў (500 - 600 мілім.), што спрыяе земляробству на самых розных грунтах.

¹² Лясы гэтак сама дапамагаюць кандэнсацыі вадзяное пары і стварэньню дажджоў.

¹³ Асушэньне праложаныя лад зямлёю трубамаі.

§ 16. ПОРЫ ГОДУ Ў БЕЛАРУСІ.

Розьніцы ў клімаце паміж асобнымі краінамі Беларусі, хаця і маюць свае значэнне, ніколі, аднак, не перашкаджаюць нам гаварыць аб адзіным клімаце ўсяе Беларусі, які выразна адрозьнюецца ад кліматаў суседніх краёў, а добра і наглядна выяўляецца ў асаблівым характары беларускіх пораў году.

Беларуская зіма мае характар сталы, перарываецца адлігамі толькі выпадкова і ненадоўга. Трох-чатырохмесячная зіма з тры-валым і багатым снегавым пакрыццём, лёгкімі марозамі, невялікімі адлігамі характэрна для ўсяе блізка Беларусі і адрозьнівае нашу зіму ад суровае, з гострымі марозамі зімы Маскоўшчыны, ды ад гнілое, бязсьнежнае польскае зімы (рыс. 21). На пачатку зімы неба ў нас найбольш хмарнае, ясныя дні здараюцца рэдка, часта йдзе снег; у другой палове зімы надвор'е змяняецца. У гэтым часе на Беларусь з усходу насуваюцца вялікія маразы пры ясным небе; гэткае надвор'е трывае часамі без перэрвы некалькі тыдняў. У лютым маразы адваюцца, настае пара адлігаў, што чарадуецца з яснымі "веснавымі" днямі і марознымі начамі. У гэтую пару году (ў лютым) у нас найменш выпадае ападкаў. Каля 15 - 25 сакавіка сярэдняя тэмпература паветра ўстанаўляецца вышэй 0° і пачынаецца вясна, ці, ляпей кажучы, **прадвесне**. Снег сходзіць з палёў, рэкі аслабняюцца ад лёду, прылятаюць першыя птушкі з выраю. Лік ясных днёў моцна ўзрастае, а начамі бываюць толькі лёгкія прымаразкі. У непагоду-ж снег і дождж чарадуецца між сабою і робяць дарогі моцна гразкімі; але веснавое балота хутка сохне.

Прадвесне цягнецца звычайна нядоўга, каля 3-х тыдняў. Часамі, аднак, яно зацягуецца. Наагул, раўнуючы да вясны іншых краёў, беларуская вясна надыходзіць досіць марудна.

Ад часу, калі сярэдняя дзенная тэмпература паветра падымецца да +5°, можна лічыць што пачынаецца праўдзівая вясна. Зямля хутка абсыхае, жыва расьце трава, зелянеюць дрэвы, адным словам абуджаецца і нарастае жыццё ў царстве расьлінаў і ува ўсёй жывой прыродзе. Гэты перыяд вясны пачынаецца ў нас у палове красавіка і цягнецца да пачатку чэрвеня, калі пачынае панаваць тэмпература вышэй +15° і вясну змяняе лета.

Вясна беларуская адзначаецца сухасьцяю і цёплым ясным надвор'ем, асабліва на пачатку, ў красавіку, калі здараецца нават праўдзівая летняя гарачыня. Дзе пасля гэтага цёплага часу настае звычайна ў пачатку мая, пара больш халодная, з моцным сіверам пры ясным надвор'і; вецер гэты значна абніжае тэмпературу. Часамі-ж, асабліва на паўночным усходзе, бываюць у гэтым часе досіць вялікія прымаразкі. Прычынаю гэтых халадоў лічаць таянне лёду на вялікіх вазёрах паўночнае Эўропы (у Маскоўшчыне ды Фінляндыі), з якіх і дзьме на нас сярдзіты сівер. Сухасьць беларускае вясны шкодзіць развіццю расьлінаў, асабліва ярыны, якую з гэтае прычыны стараюцца сеяць як мага раней, каб захапіць у грунце запас зімовае вільгаці.

З пачаткам лета ўся Беларусь трывае пад наймацнейшыя ўплывы акэану і заходніх вятроў, і лік дажджоў значна ўзрастае. Найбольшы лік ападкаў ува ўсёй Беларусі якраз прыпадае на летнія месяцы. Розьніца між асобнымі краінамі Беларусі тут толькі тая, што ўсходнія, больш кантынэнтальныя краіны маюць найбольш ападкаў ужо ў чэрвені, тады, як у рэшце Беларусі найбольш ападкаў бывае ў ліпені, часамі нават у жнівені. Так ці йначай, але дажджыстасць і хмарнасьць беларускага лета робяць яго вельмі мяккім, халаднаватым; пры гэтым

моцна ўзрастае вільготнасьць паветра. Такое гарачыні, каб перашкаджала працаваць на двары, ў нас бадай што ня бывае. Найцяплейшае лета ў лесастэпу, але і тут сярд. тэмпэр. ліпеня не даходзіць да $+20^{\circ}$. Пад канец лета вятры і дажджы сыціхаюць, пачынаецца пэрыод яснага надвор'я.

Рыс. 21. Зімовы краявід у цэнтральнай Беларусі

Ў верасьні тэмпэратура зьніжаецца ўжо да $+15^{\circ}$, надыходзе **восень**. Прырода, як кажуць, гатуецца да зімовага сну, жаўцеець і абсыпаецца лісьце з

дрэваў, адлятаюць птушкі на вырай, па палёх сьцэлецца безканечнае павучыньне. Разам з тым, дзякуючы высокаму ціску і слабым вятром, стаяць прыгожыя бязвоблачныя ясныя дні, а ў ночы што раз то часьцей здараюцца прымаразкі. Гэтую пару вэсені папраўдзе лічаць найпрыгэжэйшаю парою году ў Беларусі.

У кастрычніку неба хмурнее, пачынаюцца дажджы, разам з якімі прыходзіць другая пара восені - **позная восень**. Наагул лік ападкаў ад ліпеня кожны месяц правільна зьмяншаецца аж да лютага; але ў кастрычніку, як вынятак, ападкаў больш, чым у верасьні. Тэмпература ў познюю восень значна ніжэйшая, - ўжо менш $+5^{\circ}$. Чарадуючыся з дажджом, пачынае зьяўляцца першы снег, дарога робіцца моцна гразкаю, а ў вільготным васеньнім паветры гэтая гразь ужо ня сохне. Лісьце абляцела. Неба ўвесь час захмуранае. Ясныя дні здараюцца вельмі рэдка. Вось як выглядае ў нас позная восень. Гэтая няпрыятная пара году цягнецца некалькі тыдняў. Часамі яна расьцягваецца і нанекалькі месяцаў, часамі-ж вельмі скарачуецца, і пасья ясных дзён восені тэмпература спадае ніжэй 0° , зямля замярае ў грудзі, замяраюць рэкі, вазёры, выпадае сьнег, адным словам, пачынаецца зіма.

Прырода, як мы бачым, надзяліла Беларусь дужа прыгожым і карысным кліматам. Сонца грэе у нас якраз умеру. Нябывае ў нас лютых палярных марозаў, спыняючых жыцьцё, а ні тропічных сьпякотаў, што перашкаджаюць працы ды шкодзяць здароўю. Буйныя вятры прачышчаюць пветра, прыносяць нам ападкі, ды і наагул карысныя ўплывы океану. З аднаго боку маем нашу цудоўную зіму з мернымі марозамі, з сталай сьнегаваю посьцілкаю, якое блізка што ня бачаць далей ад нас на захад ляжачыя краі, і нашу прыгожую ясную восень. З другога боку мы ня церпім ад лішняга контынэнталізму, які дрэнна ўплывае на нэрвы і шкодзіць гаспадарцы. Мерная вільготнасьць паветра толькі памагае жыцьцю жывёлаў і асабліва карысна для расьлінаў; нашыя ж пяшчаныя грунты легка прапускаюць праз сябе лішнюю вільгаць з паверхні зямлі, і гэта бароніць Беларусь ад малярыі. Клімат Беларусі, адным словам, вельмі здаровы для чалавека і карысны для гаспадаркі.

Клімат Беларусі моцна розьніцца ад кліматаў навет суседніх. з Беларусяю краёў: - і чыста акэанічнага клімату нашых заходніх суседзяў, і халоднага контынэнтальнага клімату Маскоўшчыны, і сухога стаповага ўкраінскага клімату. Беларусу нялёгка навет бывае прывыкнуць да клімату гэтых старонак. Шмат ёсьць людзей, гадаваных у Беларусі, якія іншы раз мо'й забыліся аб сваёй беларускаскасьці; але трапіўшы, прыкл., ў Польшчу у часе яе гразкое дажджыстае зімы яны з вялікаю тугою ўспамінаюць аб роднай старане; пакрытай у гэты час бліскучымі белымі шатамі сьнегу; - альбо ізноў-жа трапіўшы ў Маскоўшчыну ды ціснуўшыся ад сярдзітага ўсходняга холаду, з няменшаю тугою думаюць аб лагодным паветры сваё Бацькаўшчыны. Гэтак, чыста фізычна зрастаецца беларус з прыродаю сваё Бацькаўшчыны, а перад усім з яе кліматам, яе паветрам, у якім найлягчэй яму дыхаецца, найздаравей пачуваецца.

РАЗЬДЗЕЛ ІІІ.

Абводненне Беларусі

§ 17. БЕЛАРУСКІЯ РЭКІ.

Беларусь абыймае верхнія часткі вадазборнікаў Дняпра, Нёмна і Дзвіны; апроч таго да Беларусі належаць і часткі вадазборнікаў іншых рэк, як Віслы, Волгі і г. д. Большая частка гэтых рэк цячэ ў Балтыцкае мора, Дняпро-ж цячэ ў Чорнае мора. Вялікі эўрапейскі вадазел, які дзеліць вадазборнікі паўночных і паўднёвых мораў Эўропы, ў даным выпадку - Балтыцкага і Чорнага, праходзіць праз сярэдзіну Беларусі ў кірунку з паўночнага ўсходу на паўднёвы захад і дзеліць Беларусь якраз блізка папалам. Праходзіць ён у большасці па вяршынам нашых узгор'яў, але далека не заўсёды; часта йдзець вадазел па нізкім забалочаным раўнінам, як, прыкл., - паміж Бугам і Прыпяццю. Наагул у Беларусі эўропэйскі вадазел найбольш зніжаецца; гэта дало магчымасць аж у некалькіх мяйсцох перакапаць яго каналамі злучаючы гэтакім чынам вадазборнікі Балтыцкага і Чорнага мораў.

Вадазборнік Волгі, якая плыве у Каспійскае мора, захапляе толькі невялічкую частку беларускага прастору, так сама, як і вадазборнікі р. Ловаці ды р. Вялікае. Да таго-ж вадазелы паміж гэтымі рэкамі ды Дняпром і Дзвіною наагул шмат вышэйшыя, чым галоўны эўропэйскі вадазел, ды і ідуць у значнай меры па мяжы Беларусі ці каля яе; гэта паказуе, што беларускі народ, разсяліўшыся па вадазборніках Дняпра і Дзвіны, дайшоў тут да сваіх натуральных межаў. З другога боку вышыня вадазелу не даець магчымасці звязаць каналамі Волгу з нашымі рэкамі і яшчэ пабольшуе значэнне вадазелу, як натуральнае мяжы. Аднак у некаторых мяйсцох беларусы пераступаюць праз вадазелюю мяжу і займаюць часткі вадазборнікаў чужых рэк, найбольш, подлуг свайго прызычаю, вярхоўі гэтых рэк. Дый наагул, як бачым, беларусы, адціснутыя ад мора, пашыраліся на вярхоўі рэк, займалі вадазелы і вялікія іх вузлы.

Рэкі вельмі моцна ўплываюць на ўвесь характар прыроды краю і культуры народу, які той ці іншы край засяляе. і ў даным выпадку палажэнне Беларусі на вадазельных вузлах моцна адбілася на гісторычнай долі беларускага народу, і ў пэўнай меры характарызуе прыроду Беларусі і яе культуру.

Ўсе важнейшыя рэкі Беларусі стварыліся не раней як ў лядавіковыя часы. Рэкі, якія існавалі перад лядавіковаю эпохаю мелі іншы кірунак. Лядавікі пазасыпалі іх сваімі асадамі, а з другога боку папракопавалі глыбокія боразны - равы на паверхні зямлі; воды-ж таючых лядавікоў паразмывалі шырокія лядавіковыя даліны ў адложаным уперад морэнным матар'яле. Новыя рэкі пастараліся выкарыстаць і лядавіковыя даліны і боразны, але не заўсёды плывуць яны па іх дне. Найчасцей сучасныя нам беларускія рэкі самі вышукваюць сабе

дарогу ў абніжэннях паміж морэннымі ўзвышшамі ды іншымі няроўнасцямі паверхні зямлі. Дзеля гэтага кірунак рэкаў вельмі моцна залежыць ад раскладу ўзвышшаў, асабліва канцавых морэнаў, па паверхні Беларусі.

Па свайму характару рэкі Беларусі далека ня роўныя; зале-жыць, гэта і ад іх паходжаньня і ад выгляду паверхні краіны, па якой яны плывуць. Рэкі пакрытага густой сеткаю вазёраў морэннага краю пачынаюцца найбольш з вазёраў ды балотаў; часта гэта толькі пратокі, што злучаюць суседнія вазёры. Большасць морэнных рэкаў, прыямсі ў сваім верхнім цячэнні, праходзіць праз адно ці некалькі вазёраў; а калі прыгледзіцца да берагоў іхняе даліны, якія то зыходзяцца, то далека разыходзяцца адзін ад аднаго, дык зьяўляецца думка, што ня толькі вярхоўі, а і значныя часткі сярэдняга, а можа і ніжняга цячэння гэтых рэкаў стварылася з ланцуга побач ляжаўшых большых і меншых вазёраў, злучаных пратокамі. На паверхні, толькі што аслабоненай ад лядавіка, вазёры, якія займалі тады без параўнаньня большыя прасторы, чым цяпер, ляжалі адны вышэй, другія ніжэй. Вада з вышэйляжачых вазёраў пералівалася па чарзе у ўсё ніжэйшыя аж пакуль не даходзіла да мора, ці да вялікае ракі. З часам праз вазёры ўстанавлялася сталае цячэнне ракі, якая, зьбіраючы ўсё новыя прытокі, паглыбляла свае карыта, і разам з гэтым пакрысе сыцягавала ваду з вазёраў, праз якія працякала, аж пакуль тыя саўсім ня счэзьлі, ці прынамсі значна не змялчэлі; дно вазёраў, што паспывалі, зрабілася паверхняю прырэчнае даліны, берагі возера - берагамі гэтае даліны, значнымі і да нашага часу.

Гэтае паступеннае сплываньне вазёраў у рэкі йдзець і да сёнішняга дня. А дзеля таго, што розныя часткі морэннага краю аслабаніліся з-пад лядавіка ў розным часе (лядавіковая эпоха цяг-нулася пэўне міліёны гадоў), дык старэйшыя морэнныя краіны ўжо пазбавіліся вазёраў (прыкл. Менскае Узгор'е), тады, як малодшыя (прыкл. Віцебска - Невельская Града) яшчэ маюць іх шмат.

Большасць рэк Беларусі пачынаецца ў краінах бедных вазёрамі і выцякае звычайна з балотаў; магчыма аднак, што шмат якіх з гэтых балотаў стварыліся на майсцы даўнейшых вазёраў. Балоты, так сама як і вазёры, доўга перахоўваюць у сабе вільгаць з растаяўшых сьнягоў ды з дажджоў і стала ды раўнамерна жывяць рэкі вадою. Затым рэкі балотістых і вазёрных краінаў толькі нязначна мялчэюць улетку, а з другога боку і ў часе ўлеваў мала падымаюць ровень свае вады.

Саўсім іншае паходжаньне і характар маюць рэкі лесастэпу (так сама, як і стэпу). У гэтай краіне няма вазёраў, а балоты спатыкаюцца толькі на ўзбярэжжах рэк, у рачных далінах. Уся краіна зрэзана ярамі, якіх пракопуе веснавая і дажджавая вада. Яр досіць хутка расьце ў кірунку вададзелу і адначасна заглыбляецца. Калі яму ўдаецца дакапацца да ваданоснага пласту, ў ім зьяўляюцца крынічкі, ад якіх па дне яру ўвесь час бяжыць ручайка. Ручайкі, зліваючыся разам, твораць стаповыя рэчкі і рэкі. Вясною, як тае сьнег, па ярох бягуць вялізарныя патокі вады, а стаповыя рэкі робяцца многаводнымі і шырака разьліваюцца; ўлетку-ж, калі няма дажджоў, ямы моцна мялчэюць, а то і перасыхаюць. Але рэк такога тыпу ў нас ня шмат; спатыкаюцца яны ў краінах, пакрытых лёссам, на паўднёвым усходзе Беларусі.

Скатуючыся з узвышшаў набіраюць рэкі тым больш сілы, чым большы спад, і тым больш магутнасці, чым больш далучылася да іх прытокаў. Чым большы спад і большая скорасьць цячэння, тым усё больш павялічueцца і работа ракі. Яна размывае берагі, глыбака закапуецца ў дно даліны, выносіць у сваей

вадзе шмат скаламучанага матар'ялу. Пры асабліва вялікім спадзе яна робіцца горнаю ракою, якая рвецца па камяністым дне, падмываючы высокія берагі, пераносячы масы гліны, пяску і навет буйнога каменя. Здараюцца ў нас такога тыпу рэчкі найбольш на захадзе і поўначы.

Але вось спад робіцца лагаднейшым, рака трапляе ў раўнейшую мяйсцовасьць - і яе бег цішэе, а з скаламучанае вады пачынаюць асядаць пяскі ды гліны, творачы сярод ракі астравы ды мялізны. Цячэньне ракі дзеліцца астравамі на цэлую сець рукавоў, рака ўшыркі робіцца ўсё большаю; перад намі нізінная рака.

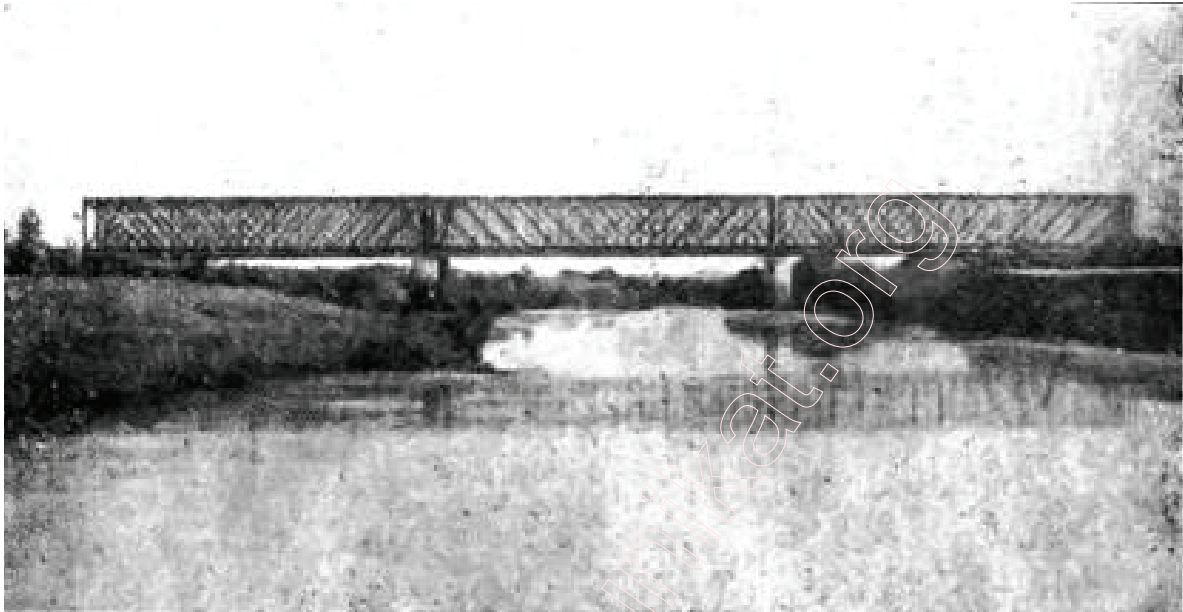
Пры саўсім нязначным спадзе мы пабачым палескую раку. Ляніва і ціха паўзе такая рака пасярод балоцістых, саўсім плоскіх берагоў, паабрастаўшых сітнікамі ды чаротамі; вады ў ей звычайна роўна з берагамі. Часамі здараецца, што берагі палескіх рэк вышэйшыя навет за акалічныя раўніны. Рака ўздоўж ваіх берагоў кладзе цэлыя валы з асадаў. Паміж гэтых валоў яна плыве быццам паміж штучных грэбляў (дамбаў), якіх насыпаюць уздоўж берагоў рэк, каб адбараніцца ад паводак, або падняць ровень вады ў судаходнай рацэ. З гэтае прычыны бывае, што палескія нізіны ляжаць ніжэй роўня вады ў суседніх рэках і, зразумела, вельмі лёгка заліваюцца. Трэба толькі, каб нейкі выпадак, прыкл., дождж, ці вясною - таяньне сьнегу, крыху павысіла ровень вады ў рацэ, як яна выліваецца і сваіх берагоў і затапляе значныя прасторы навокала. Калі-ж вада спадзе, часта можна заўважыць, што рака плыве некалькімі рукавамі па саўсім новым карыце, якое яе цячэньне пракапала і час паводкі. Дзякуючы гэтаму палескія рэкі, хаця ў іхняй на выгляд цёмнай вадзе і ня шмат скаламучанага матар'ялу, дзеляцца звычайна на шмат рукавоў, творачы затокі ды астравы. Астравы гэтыя бываюць ужо ня толькі пяшчаныя, але і тарфяністыя, моцна забалочаныя, паросшыя алешнікам ды лазою.

Саўсім іншы выгляд маюць рэкі лэсастэпу, што нясуць свае заўсёды мутныя воды (ад размытага лёссу і вапнякоў) па дне глыбокага яру або сярод даліны, абмежанае высокімі лёссыявымі берагамі. Урэшце асобна сярод нашых рэк трэба паставіць прападаючыя ў вапельных падзямельлях - рэчкі Вокаўскага Лесу.

У краёх, пакрытых значнымі пластамі вапнякоў, як прыкл. на паўночным узбярэжжы Адрыятыцкага мора, спатыкаецца шмат г. зв. **карставых зьявішчаў**. Вада, насычаная двутленістым вугалем, як ведама, легка расчыняе у сабе вапну. Такая вада, прасочуючыся праз грунт у ніжэйляжачыя вапельныя пласты, цячэ па шчэлівах у вапняку (якіх бывае тут заўсёды шмат), увесь час расчыняючы і размываючы іх сьценкі, аж пакуль ня створыць сабе значныя падземныя ходы, а то дык і цэлыя пячоры.

Часамі верхнія пласты правалююцца ў пячору і творыцца г. зв. воўчая яма або лейка. Бывае, што ў такую, пячору, ці на-вет у размытую шчэліну сходзіць цэлая рака. Праз нейкі час цячэ яна па падземных ходах, а пасля ізноў выходзіць наверх, найбольш у відзе крыніцаў. Падобныя зьявішчы спатыкаюцца у нас на Вокаўскім Лесе, які ляжыць, як ведама на вапнякох вуглявое эпохі. Адна з прападаючых рэчак, Панікля, ў часе разводзьдзяў цячэ ўвесь час па паверхні зямлі, як і звычайная рэчка. Калі-ж вада у ей спадае, яе цячэньне счэпае перад сьцяною, што мае у вышыню-больш сажаня і зложена з гліны, над якою ляжыць вапняк. Рака, гіне ў ходах, якія сама пралажыла ў гэтым вапняку, і выходзіць наверх толькі праз некалькі вёрст у відзе крыніцаў, з якіх робіцца невялікае возера;

выцекшы з гэтага возера р. Панікля цячэ ўжо далей без пярэвы і ўпадае у р. Мяжу (прыток Дзвіны). Гэткіх рэчак на Вокаўскім Лесе ёсць некалькі, а карставых зьявішчаў, пэўне, можна было-б, пашукаўшы, знайсці там шмат. У канцы трэба адзначыць, што шмат якія з нашых рэкаў на працягу свайго цячэння па некалькі разоў

Рыс. 22. Дняпро на ўсходняй мяжы Беларусі, вышэй Дарагабужу

змяняюць свой характар, робячыся з горнае рэчкі - вялікаю нізіннаю, а то дык і палескаю ракою, ці наадварот. Асабліва цікава з гэтага боку Вяльля, аб якой будзе гутарка далей.

Пяройдзем цяпер да апісаньня паасобных рэкаў Беларусі.

§ 18. ВАДАЗБОРНІК ЧОРНАГА МОРА.

Дняпро. Найвялікшая рака Беларусі, Дняпро, належыць да найвялікшых рэк і ўсяе Эўропы, сярод іх пасля Волгі ды Дунаю займае Дняпро па сваёй вялічыні трэцяе мейсца. Ўся яго даўжыні перавышае 2.000 вёрст, а вадазборнік Дняпра па свайму прастору бязмала у два разы перавышае прастор самое Беларусі. Да Беларусі належыць верхняя палавіна цэчэння Дняпра, ніжняя-ж палавіна ляжыць ужо ў Украіне.

Дняпро пачынаецца на Вокаўскім Лесе, каля самае мяжы Беларусі. Выцякае ён каля в. Клецвае, Бельскага павету, і невялікае (вярсты 2 шырыні) імшары, якая ляжыць на мейсцы даўней тут быўшага возера, ды так і нзываецца "Імшара". Ляжыць гэтая мяйсцовасьць ў вельмі лясістай ды глухой ваколцы, і досіць высака, як і ўвесь Вокаўскі Лес, пацнятай над роўнем мора. Спачатку Дняпро у відзе невялікае балотнае рэчкі ўецца па шырокай (да 3-х вёрст), мяйсцамі забалочанай даліне і цячэ, наагул кажучы, на паўдня якраз па ўсходняй

мяжы Беларусі. Зьбягаючыя да Дняпра з суседніх балотаў прытокі значна яго павялічваюць (рис. 22) і каля Дарагабужу Дняпро ўжо робіцца судаходнаю ракою для малых судзінаў. Недалёка ад Дарагабужу ён крута заварачуецца і пачынае цекці на захад; адразу-ж яму прыходзіцца перарэзаць узвышша Вокаўскага Лесу, дзеля чаго даліна яго робіцца вузкою (ўсяго на 1/2 вярсты), а берагі, асабліва левы, становяцца высокімі і стромкімі. Хутка аднак Дняпро трапляе ў шырокую лагчыну паміж Смаленскім і Дняпрэўскім узгор'ямі; ад вусця р. Вопі аж да Смаленску цячэ ён па шырокай балоцістай даліне і мае дужа няроўную глыбіню, што перашкаджае судаходству. Яле ад Смаленску Дняпро, падыйшоўшы да самага краю ўзгор'я, ізноў трапляе ў вузкую дапіну, і яго левы бераг робіцца высокім, мяйсцамі скалістым і дужа прыгожым на выгляд, як прыкл. каля самага места Смаленску. Недалёка ад Воршы, каля в. Каблякі, Дняпро такі перарываецца праз узгор'е, што ўвесь час ня пускала яго цякці на паўдня. Тут на ім творацца ўспамінаныя вышэй Кабляцкія парогі (зложаныя з дэвонскіх вапнякоў і пяшчанікаў). Адгэтуль Дняпро ўжо цячэ ўвесь час на паўдня; але яшчэ да Шклова, пераразаючы Дняпроўскае ўзгор'е, рака цячэ у цеснай даліне з высокімі стромкімі берагамі. Ніжэй даліна Дняпра пакрысе шырэе (рыс. 13).

Выйшаўшы з сьценаў узгор'я і трапіўшы на Раданскую раўніну Дняпро шырака разьліваецца. Ніжэй Магілёва ўзгоркі трапляюцца яшчэ часамі на левым беразе, а пасля і саўсім счазваюць. Дняпро вялічавымі закрутамі ўецца па раўніне, сярод забалочаная ўжо свае даліны, прарэзанае старымі рэчышчамі ды вазяркамі, што маюць звычайна выгляд ветаха.

Ад вусця р. Друці, берагі Дняпра пачынаюць прыймаць палескі выгляд. Ужо пад Жлобінам спатыкаецца Дняпро з першымі палескімі балотамі. Што раз іх робіцца больш. У гэтым мейсцы ў Дняпро ўліваецца Бярэзіна, першы вялікі ягоны прыток. Нясе яна з сабою вельмі многа вады і Дняпро адразу робіцца магутнаю многаводнаю ракою. Даліна яго даходзіць шырынёю да 5 вёрст, а судаходства павялічуецца ўдвая. Яшчэ большым робіцца Дняпро пасля ўпадзення у яго з левага боку Сожа і ужо саўсім прыймае выгляд палескае ракі. Яго пакрываюць лічныя нізкія астраўкі. Рака дзеліцца на шмат рукавоў, выпускае далека ад сябе свае затокі. Чым бліжэй падыходзе Дняпро да Прыпяці, тым больш зьяўляецца навокала яго балотаў, вазераў, ды старых рэчышчаў. Урэшце пры вусці Прыпяці значны прастор паміж абедзвюма ракамі накрыты цэлым лябірынтам зьвязаных між сабою рачных рукавоў. Гэткім уваходзіць Дняпро ў межы Украіны. Тут ён каля Кіеву прыймае апошні свой вялікі прыток Дзясну, якая таксама шмат беларускае вады ў сабе нясе; ад яе упаду ўжо мала павялічуецца Дняпро аж да самага свайго вусця. Ўсю сваю сілу і магутнасць дастае Дняпро з беларускіх прастораў і папраўдзі можа быць называны - сынам Беларусі Прабегшы тысячу вёрст па Украіне, пераліўшыся праз вялікія парогі ніжэй Кацярынаслава, Дняпро падыходзіць да Чорнага Мора і ўліваецца ў яго праз свой ліман.

Хаця Дняпро судаходны ўжо ад Дарагабужу, але ў верхняй яго часьці, аж да Воршы, судаходства мае шмат перашкодаў, дзякуючы каменням, парогам і мялізнам, і адбываецца найбольш у часы веснавога разводзьдзя. За тое ад Воршы ўстанавляецца сталае і вельмі жывое судаходства ўніз па Дняпру аж да Магілёва; ходзяць тут і параходы. Ніжэй Магілёва рух на рацэ слабейшы, бо тут дно ракі не прачышчанае і ёсьць на ей асабліва шмат мялізнаў, праз якія іншы раз даводзіцца

параходы на лінах перацягаваць. Часта пасажырскі рух тут улетку саўсім спыняецца. Затое ад вусьця Бярэзіны і пасажырскі і таварны рух моцна ўзрастаюць; тут судаходства ўжо адбываецца без вялікіх перашкодаў і пярэваў. Значнейшыя беларускія прыстані на Дняпры вось якія: Смаленск, Дуброўна, Ворша, Копысь, Шклоў, Магілёў, Стары Быхаў, Рагачоў, Жлобін, Рэчыца і Лоеў.

Важнейшыя беларускія прытокі Дняпра: з правага боку - Воп, Хмосьць, Друць, Бярэзіна і Прыпяць; з левага - Сож і Дзясна.

Воп цячэ ля падножжа Вокаўскага Лесу. Яе шырокая даліна дзеліць Вокаўскі Лес ад Смаленскае морэны. Хмосьць - невялікая рака, праразаючая Смаленскае ўзгор'е, якое у яе вярхоўях даходзіць найбольшае вышыні. Друць пачынаецца на спадах Дняпроўскага ўзгор'я на балоцістай раўніне і цячэ паралельна Дняпру па дне лядавіковае даліны. У ніжнім сваім цячэньні Друць пераразае малазначнае тут падняцце Наваградзкага Гарба; берагі яе пры гэтым робяцца вышэйшымі і сухімі¹⁴.

Бярэзіна (рыс. 23) выцякае з Менскага ўзгор'я, з тае яго часьці, якою яно злучаецца з Сьвянцянска - Докшыцкаю Морэнаю. Пачынаецца яна каля м. Докшыцаў; на пачатку мае хуткі бег і размывае сабе досіць глыбокую даліну. Гэтак скатуецца яна з узгор'я ў старую лядавіковую даліну, што йдзець з пад Лепеля (гл. вышэй); па гэтай даліне калісь воды Полацкага лядавіковага возера сыцякалі на паўдня ў Палескае возера. Лядавіковаю дапінаю плыве Бярэзіна аж да самага Палесься, да Бабруйску. Берагі яе тут звычайна досіць высокія, часамі вельмі стромкія, паабрастаўшыя лесам. Дзе-ня-дзе берагі ніжэюць і на іх зьяўляюцца балоты. Асабліва балоцісты - пачатак лядавіковае даліны, там, дзе ў ей ляжыць воз. Пялік і р. Сэргуч, ўзаходзячая у сыстэму Бярэінскага Каналу. Толькі ад Барысава па Бярэзіне адбываецца рэгулярнае судаходства, ды ходзяць навет і параходы, хаця з перарывамі ўлетку, бо на сярэдняй Бярэзіне трапляецца шмат мялізнаў, дый наагул яе карыта не прачышчанае і занядбанае. Перасекшы вышэй Бабруйска морэнную граду (Наваградзкі Горб) Бярэзіна трапляе на прасторы Палесься і цячэ па дне даўнейшага лядавіковага возера. Ведама, што ўвесь яе выгляд зьмяняецца Бярэзіна робіцца палескаю ракою, якая ціха цячэ ў нізкіх берагах сярод балотных нізінаў, дзеліцца на рукавы, мае на сабе шмат астравоў і г. д. Агульная даўжыня Бярэзіны - 590 вёрст; шырыня яе пад Барысавам - каля 20 саж, а ніжэй Бабруйску даходзіць 70 і больш сажняў. Бярэзіна мае дужа важнае ваеннае і гандлёвае значэньне. Берагі яе шмат дзе блізка што няпрыступныя: або высокія і стромкія, або нізкія, пакрытыя непраходнымі балотамі ды лясамі. Бярэзіна мае досіць значную глыбіню, а зімою на ёй шмат незамярзаючых мейсцаў. Усё гэта робіць з яе значную перашкоду для руху з западу на ўсход, ці наадварот. А дзеля таго, што якраз у гэтым кірунку няраз перасоўваліся па Беларусі значныя масы войска, дык Бярэзіна мела свае значэйне ў ваеннай гісторыі Усходу Эўропы. Экономічнае значэньне Бярэзіны ў тым, што праз яе найлягчэй злучаюцца вадазборнікі Дняпра і Дзвіны Бярэінскім каналам, які цяпер, на жаль, закінуты і блізка таго што ня ўжываецца; з другога боку сам вадазборнік Бярэзіны вельмі багаты лесам, які ў значным ліку сплаўляецца па рацэ ўніз і ўверх па канале.

¹⁴ гл. Wollosowicz.

Рыс. 23. Бярэзіна (На мяжы Барысаўскага ды Ігуменскага паветаў)

З прытокаў Бярэзіны найвялікшы - **Сьвіслач** (мае ўдаўжкі 250 вёрст), над якою стаіць Менск. Пачынаецца яна на Менскім узгор'і, і таксама, як і Бярэзіна, мае хуткі верхні бег. Значна абмялеўшы, цяпер яна пад Менскам не судаходная;

але вясною і ў часе паводак яна моцна разьліваецца і затопляе частку места, прыпамінаючы, відаць, часы лепшае свае мінуўшчыны. Ў сваім ніжнім цячэнні Сьвіслач плыве па палескай мяйсцовасці; тут даўней, відаць, было лядавіковае возера, што займала паўднёвую частку Ігуменскага пав. У гэтае возера ўпадала Сьвіслач, а можа й сама Бярэзіна.

Прыпяць (рыс. 24) пачынаецца сярод вялікіх палескіх вазёраў, што ляжаць недалёка ад Бугу, на паўдня ад Берасця. На ўсім сваім працягу (каля 600 в.) ёсць яна найбольш тыповую балотную ракаю ў Эўропе і агульна ведама па сваёй някранутасці й дзікасці. Прычынаю гэтакага характару Прыпяці ёсць перад усім яе дужа малы спад; у верхнім цячэнні Прыпяці агульны схілак Палескае катліны на ўсход яшчэ ня вельмі выразны, дзеля чаго цячэ Прыпяць дужа павольна і сонна. Ўжо недалёка ад пачатку на Прыпяці зьяўляюцца астраўкі, створаныя з чорнае, грузкае зямлі ды пазарастаўшыя ўлетку буйнымі балотнымі расьлінамі. Чым больш расьце рака, чым больш прыймае ў сябе прытокаў, якія прыносяць у яе з акружаючых узвышшаў шмат вады і шмат размытага ёю матар'ялу, тым астравоў ды мялізнаў робіцца ўсё больш. Рака распаўзаецца лічнымі рукавамі па акружаючых балотах. Рукавы гэтыя часта маюць свае назовы, так што сярод іх мяйсцамі траціцца навет імя самое Прыпяці, а ўжываюцца замест яго іменьні

Рыс. 24. Р. Прыпяць ля Турава.

яе рукавоў (Парок, Струмень). Да таго-ж рукавы Прыпяці ня маюць пэўнага карыта, а ні пэўных берагоў; яны выгінаюцца сярод берагоў, якія рака сама сабе стварыла з асадаў, укладаючы гэтыя асады грэблямі ўздоўж свайго цячэння, або з рачных траваў, забалочуюць мяйсцовасць на дзесяткі вёрст навокала. Рака

лёгка выступае з гэтых берагоў, затапляе акалічныя балоты ды прабівае сярод іх новыя карыты для сваіх рукавоў. Асабліва рэзка такі характар ракі выступае на паўдня ад Пінску, на прасторах вышэйапісанага Зарэчча. Тут Прыпяць прыймае цэлы рад вялікіх прытокаў і становіцца магутнаю шырокаю ракою, але яе балотны характар не змяняецца, а навет павялічваецца.

Ад Пінску Прыпяць робіцца судаходнаю: ходзяць па ёй тут і ўжо значныя судзіны і параходы. Плаваньню па Прыпяці найбольш перашкаджаюць карчы і калоды, якіх шмат спатыкаецца ў карыце гэтае балотнае ракі, а таксама мялізны; затое перашкаджаючых плаваньню парогаў на Прыпяці няма. Каля вусьця р. Гарыні Прыпяць перасякае вельмі нязначны парог, але ад яго ўсяго знаку толькі, што на рацэ робіцца больш астравоў, а берагі робяцца крыху сушэйшымі, ды абрастаюць дрэвамі. Гэткі характар рака мае аж да Петрыкава. Далей, падыходзячы да Мазырскага ўзвышша, яна мае берагі значна вышэйшыя і сухія. А прабіваючыся праз гэтае ўзвышша пад Мазыром Прыпяць мае дужа высокі стромкі правы бераг, які падыймаецца над вадою бяз мала на 50 саж.

Мінуўшы Мазырское ўзвышша Прыпяць ізноў разьліваецца па нізіне і збліжаючыся да Дняпра, дзеліцца на мноства рукавоў, як і, сам Дняпро ў гэтым мейсцы. Шырыня ніжняе Прыпяці даходзіць да 200 саж. У веснавое-ж разводзьдзе яна разьліваецца на 10 - 15 вёрст. Вады ў ёй тады бывае гэтулькі, што параходы могуць хадзіць па тых мяйсцох, дзе ўлетку аралі ці касілі. Варта заўважыць, што веснавое разводзьдзе на Прыпяці дзеля таго яшчэ бывае асабліва значным, што вярхоўі яе паўднёвых прытокаў раней аслабняюцца ад лёду, чым сама рака, дзеля чаго як рушыць лёд на Прыпяці у яе трапляе адразу масса затрыманае лёдам вады і рака шырака разьліваецца па палескай нізіне.

Апроч свайго цікавага прыроднага характару Прыпяць мае дужа важнае эканомічнае значэньне, як вадзяны шлях. Яе прытокі Ясельда і Піна злучаныя каналамі з рачнымі сыстэмамі Віслы і Нёмна. Гэта надае Прыпяці шырэйшае значэньне ўжо міжнароднага вадзянога шляху. Праз яе злучаюцца вадазборнікі Чорнага мора і Балтыцкага, збажжавыя ўкраінскія стэпы ды багатая лесам паўднёвая Беларусь з Заходняю Эўропаю, якая патрабуе і нашага лесу і ўкраінскага хлеба. Важнейшыя прыстані на Прыпяці - Пінск, Тураў, Петрыкаў і Мазыр, дый яшчэ Давыд - Гарадок на прытоку Прыпяці Гарыні.

З правага боку Прыпяць прыймае прытокі: Стаход, Стыр, Гарынь, Вубарць і Славечну. Першыя тры - гэта вялікія судаходныя рэкі; пачынаюцца яны на Валынскім узвышшы, дзеля чаго іх верхняе цячэньне хуткое, берагі высокія і сухія. Трапляючы-ж на прасторы Палескае нізіны гэтыя рэкі саўсім змяняюць свой характар, сьцішаюць бег і робяцца палескімі рэкамі; зразумела, што пры гэтым з іх асядае шмат скаламучанага ў вадзе матар'ялу, які яны прынеслі з узвышша. Рэкі Стаход і Стыр іграюць важную роль у стварэньні балотаў Зарэчча і нагул у сваім ніжнім цячэньні вызначаюцца асабліва дзікім, балотным характарам. Вубарць і Славечна на ўсім сваім працягу застаюцца тыповымі, палескімі рэкамі.

Левыя прытокі - Ясельда (яе прыток - Піна), Лань, Слвч і Птыч пачынаюцца на розных беларускіх узвышшах і таксама рэзка дзеляцца на дзве часткі - ўзвышшовую і палескую. З усіх іх найбольшы - Птыч; пачынаецца ён

недалёка ад Менску на Менскім узгор'і, але хутка трапляе ў Палесьсе, якое якраз уздоўж яго вадэзборніка асабліва далека языком высоўвецца ад вялікага палескага возера. Спад Птыча досіць значны, як на палескую раку. Судаходства па ім блізка што не адбываецца. Ясельда з Пінаю абыймаюць з двух бакрў Загародзьдзе. Ясельда злучана Агінскім каналам з Шчараю, прытокам Нёмна, а Піна - Каралеўскім каналам з Мухаўцом, прытокам Бугу. Наагул большая часьць успомненых прытокаў Прыпяці судаходная, па Стыру-ж, Стаходу, Гарыні і Ясельдзе ходзяць параходы. Ў варунках палескага бездарожжа гэта надае ім вялізарнае значэньне: толькі па гэтых рэках жыхары Палесься могуць рэгулярна зносіцца з сьветам.

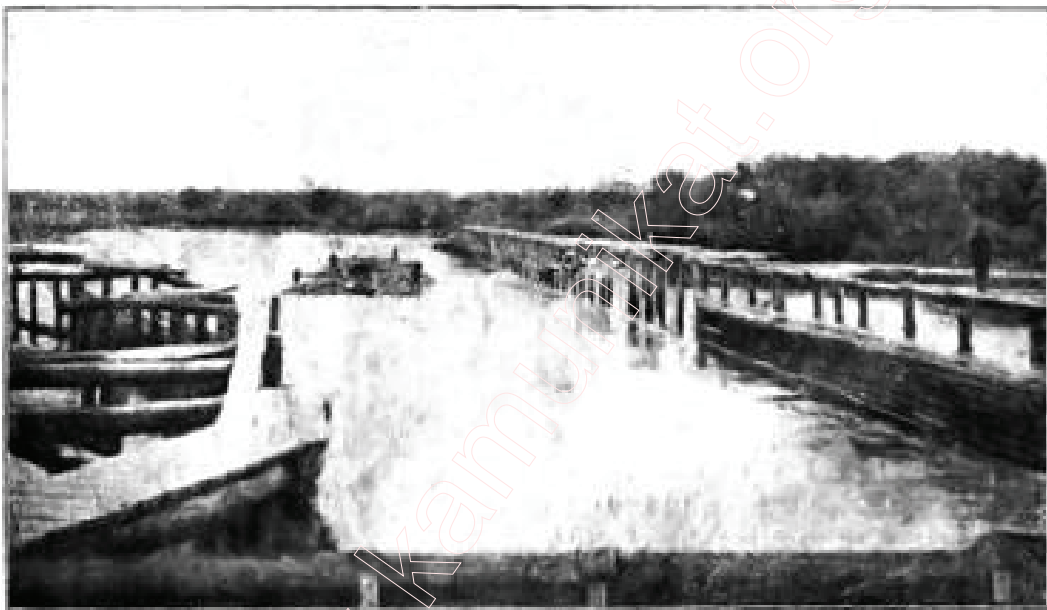
Левы прыток Дняпра, **Сож**, пачынаецца пад самым Смаленкам, некалькі вёрст на паўдня ад яго. Скатуючыся з Дняпроўсага ўзгор'я верхні Сож хутка цячэ ў досіць глыбокай даліне; берагі даліны стромкія, зрэзанья ярамі. Сярэдні Сож цячэ ў шырокай (да 4-х вёрст), крыху балоцістай даліне. Ніжні-ж Сож узыходзіць на Палескую Нізіну і пакрысе набывае прыметы палескіх рэк; бег яго робіцца цішэйшым, берагі - Нізкімі, а часам і балоістымі, сярод ракі зьяўляецца ўсё больш астравоў і мялізнаў. Шырыня ракі ўзрастае да 70 - 100 саж і яна дзеліцца на рукавы. Адным словам, паўтараюцца, толькі ў меншым разьмеры, тыя самыя зьмены, праз якія пераходзіць цячэньне Дняпра.

Агульная даўжыня Сожа 552 вёрсты, ад м. Крычава ён робіцца судаходным, а ад м. Прапойску - ходзяць па ім і параходы. Моцна перашкаджаюць судаходству па Сожу - мялізны. Важнейшыя прыстані на Сожы - Крычаў, Чэрыкаў, Прапойск, Ветка і асабліва Гомель. Пад Лоевам Сож упадае ў Дняпро значна павялічучы яго воды.

Важнейшыя прытокі Сожа: Асьцёр, Беседзь ды Іпуць, таксама, як і сам Сож, выцякаюць з Дняпроўскага ўзгор'я. Гэта досіць вялікія рэкі, па якім сплаўляецца шмат дрэва з глухіх закуткаў Раданскае Нізіны і суседніх краінаў. Сіла цячэньня р. Іпуці апроч таго недалёка ад яе вусьця выкарыстана Добрушскімі фабрыкамі; дзеля гэтае мэты шырокая рака перагароджана грэбляю (рыс. 25). Разам з сваімі прытокамі Сож абвадняе значны прастор паўднёва - ўсходняе Беларусі і ў гэтай краіне, саўсім нямаючай чыгунак, ёсьць дужа важным шляхам. **Дзясна**, найбольшы з усіх Дняпровых прытокаў (936 в. даўжыні), выцякае з Ельнінскага Вузла і хутка трапляе на ўсходнюю мяжу Беларусі; ўздоўж гэтае мяжы цячэ яна каля 250 вёрст, дзелячы Беларусь уперад ад Маскоўшчыны, а далей ад Украіны. Цячэ яна тут шырокаю далінаю. Правы, беларускі, бераг яе - высокі, з багатаю гляістаю зямлёю, густа заселены. На ім пабудаваліся месцы Бранск і Трубчаўск. Левы бераг нізкі, пяшчаны і лясісты. Штогод Дзясна залівае яго на дзесятак вёрст сваімі грознымі разводзьдзямі. Звычайна-ж шырыня Дзясны каля 70 саж. Ад Бранску яна робіцца судаходнаю, а вышэй Бранску часта бывае запруджаная бяровеньнем, якое па ей сплаўляюць розсыпам. З беларускіх прытокаў Дзясны варта адзначыць рэкі лесастэпу Сноўі Судасьць. Ніжняе цячэньне Дзясны належыць ужо саўсім да Украіны. на поўнач (Ігуменскае палесьсе). Тут, як ужо ўспаміналася, было даўней асобнае лядавіковае возера, аддзеленае з паўдня Наваградзкім Гарбом Калі мы цяпер абвядзем на карце вадэзборнік Дняпра, дык пабачым, што вадую Дняпра і яго прытокаў жывіцца ўся паўднёва - ўсходняя палавіна Беларусі. Паўночную і Заходнюю Беларусь займаюць вадэзборнікі Нёмна і Дзьвіны.

§ 19. ВАДАЗБОРНІК БАЛТЫЦКАГА МОРА.

Нёман (рыс. 26) і па сваёй вялічыні і па эаанамічнаму значэнь-ню ня можа раўнавацца да Дняпра. Аднак-жа спаміж рэк Беларусі якраз Нёман акружаны асабліваю пашанаю сярод беларусаў, абвешаны і народнаю, і навеяшаю мастацкаю паэзіяю. Прычына гэтага мусіць тая, што на берагох Нёмна ўзгадаваўся дух беларускага адраджэньня; бо-ж то яго хвалі моліць - просіць вуснамі свайго песьняра абуджаны Беларускі Народ, каб "расказалі чужому краю пра жыцьцё сваіх сыноў". І Нёман зрабіўся сымбoлем сувязі нашага адраджэнскага руху з Захадам, з шырокім сьветам.

Рыс. 25. Р. Іпуць і грэбля на ёй каля м. Добрушу.

Выцякае Нёман з паўднёва - ўсходняе часткі Менскага ўзгор'я. Мейсца, дзе пачынаецца Нёман, не саўсім яшчэ выясьнена. Адны лічаць за пачатак. Нёмна р. Вусу, якая выцякае з-пад Сьвятое Гары (на поўнач ад м. Койданава) і, скатуючыся з высокага згор'я, аж да м. Пясочнага цячэ на паудня, а там злучаецца з другою значнаю рэчкаю Лошаю, пачынае цекці на паўночны захад і ўжо адгэтуль ўвесь час носіць назоў Нёмна. Іншыя за пачатак Нёмна ўважаюць невялічкую рэчку, якая пачынаецца ўжо ля падножжа Менскага ўзгор'я, ў балоцістых лясох каля м. Вузды і, працёкшы каля 20 вёрст, таксама пад Пясочным злучаецца з Вусаю і Лошаю. Ўсе ўспомненыя рэкі сьцягуюць ваду з досіць значных лясных прастораў, акружаючых Ігуменскае Палесьсе, і дзеля таго пад Пясочным, пасля злучэньня ўсіх трох рэчак, Нёман ужо досіць вялікі ды многаводны. Тут ён якраз узьходзіць на шырокую лядавіковую даліну, па якой яму даводзіцца цекці бязмала да самае Горадні.

Трэба адзначыць, што і геолёгічная гісторыя і цяперашні выгляд Нёмна асабліва моцна зьвязаныя з лядавіковаю эпохаю і яе рэзультатамі. Ўвесь час,

пывучы па Беларусі, Нёман старанна выкручуецца паміж морэнных узвышшаў заходняе Беларусі, па сьлядох, якія пакінулі па сабе лядавіковыя рэкі. І ня толькі сам Нёман, але і ўсе яго правыя прытокі пывуць у лядавіковых далінах; берагі гэтых далінаў робяць крыху весялейшым выгляд Лідзкае раўніны.

Ад м. Сьвержана Нёман робіцца судаходным; шырыня яго тут каля 20 саж.

Рыс. 26. Нёман пад Друзгенікамі

Плывучы па шырокай даліне, сярод падмочаных сенажацяў ды зялёных гаёў, абгінаець Нёман з поўначы Наваградзкае ўзгор'е. Берагі яго тут няроўныя. На левым беразе, які досіць высака падыймаецца над далінаю ракі, ляжыць багатая, густа заселеная і блізка бязлесная Наваградчына; на нізкім правым беразе, на пясках і балотах раскінулася Налібоцкая Пушча, і абшырнымі балотнымі сенажацямі падыходзячая да самага Нёмна. Трэба лічыць, што і на мейсцы цяперашняе Налібоцкае Пушчы некалісь было няглыбокае лядавіковае возера, ў якім сабіраліся воды з лядавіка, што ляжаў на паўночных узгор'ях; цяпер на памятку аб гэтым возеры засталіся вялізарныя прасторы пяскоў досіць значныя балоты ля Нёмна, ды некалькі вазёраў, з якіх найбольшае Кроман вызначаецца сваёю глыбінёю (каля 12 саж.)

Выпаўзаючы з Пушчы ўліваецца ў Нёман Бярэзань¹⁵, якая блізка праз увесь час цячэ ў лядавіковай даліне; даліна гэтая з Бярэзані пераходзіць далей на паўночны ўсход аж да Вяльлі і гэтым даводзіць, што ў часы лядавіковых верхня Вяльля мела сток праз Бярэзань у Нёман. Бярэзань з сваймі прытокамі праразае ўва ўсіх кірунках Налібоцкую Пушчу, забіраючы ў сябе яе воды. Яд вусьця гэтае многаводнае ракі Нёман становіцца ўдвая шырэйшы (да 40 саж.) і ўжо мае выгляд сапраўды вялікае ракі, а досіць хуткі бег яго робіць тое, што праз некалькі дзесяткаў вёрст, аж да м. Дакудава, на рацэ няма мялізнаў, гэтак звычайных і вышэй і ніжэй гэнага кавалка ракі. Нейкі час яшчэ плыве Нёман на паўночны захад, а пасля, дайшоўшы да канца Наваградзкага ўзгор'я, завяртаецца на паўднёвы захад і яшчэ з другога боку абыймае гэтае-ж узгор'е. Прыгожаю, глыбокаю і сьветлаю ракою плыве Нёман сярод дубовых Дакудаўскіх лясоў, а прыймаючы ў сябе ўсё новыя прытокі з правага боку, робіцца ўсё шырэйшым; ды, на жаль, пачынаюць ізноў на ім спатыкацца мялізны, моцна перашкаджаючыя судаходзтву.

Яшчэ большым робіцца Нёман пасля ўпаду ў яго Шчары. Зьмяніўшы ізноў свой кірунак на паўночна - заходні, ды шырака разліўшыся сярод пяшчаных берагоў лядавіковае даліны цячэ тут Нёман аж да самага Горадзенскага ўзгор'я, якое загароджуе яму дарогу. Тут сьляды лядавіковае даліны, па дне якое плыў Нёман аж ад Пясочнага, пачынаюць губляцца. Праразаючы Горадзенскае ўзгор'е Нёман на працягу дзесятку вёрст каля Горадні цячэ ў значна вузэйшай (каля 30 саж.) даліне з высокімі і вельмі стромкімі берагамі; на гэтых берагах разбудавалася Горадня, - ў тым якраз мейсцы, дзе Нёман ізноў крута паварачуе, каб далей плысьці проста на поўнач. Выгляд даліны Нёмна пад Горадню наводзіць на думку, што Нёман ужо ў паслялядаковыя часы сам прабіўся праз сьцяну Горадзенскага ўзгор'я, адсякаючы ад яго, праўда, досіць нязначную паўночную частку. А лядавіковая даліна, якою ён дагэтуль увесь час плыў, відаць, абмінала Горадзенскае ўзгор'е і кіравалася на паўднёвы да Нарві, пад Белысток. Зьяўляецца дзеля таго саўсім зразумелае - запытаньне, якія-ж прычыны змусілі Нёман прабівацца праз узгор'е заместа таго, каб спакойна плысьці старым сьледам лядавіковае ракі? Галоўнымі

¹⁵ Называюць яе яшчэ Бярэзінаю Заходняю, ці Нёманскаю.

прычынамі, відаць, былі - абмяленьне лядавіковае даліны ад заносу яе асадамі і, з другога боку, - агульнае падняцьце паверхні зямлі пад ланцугом паўднёвых узгор'яў, сярод якіх ляжала ды з якімі разам мусіла падымацца і лядавіковая даліна, аб якой мова; цяпер сьляды гэтае даліны ня лёгка разшукаць. Апроч таго магчыма, што даліна Нёмна ў тым мейсцы, дзе ён праразае ўзгор'е, была пракапана самым лядавіком, альбо патокамі вады, якія цяклі падысподам лядавіка пад яго значным пикам. У кожным разе пад Горадняю Нёман досіць глыбака раскапуе навет старэйшыя геолёгічныя пласты (крэйдавае ды нумулітычнае эпохаў), якія выступаюць тут часамі на яго берагох у відзе прыкл. крэйдавых скалаў ніжэй Горадні і г. д.

Перасекшы Горадзенскае ўзгор'е Нёман ізноў трапляе у ля-давіковую даліну, якая гэтым разам ідзе ўжо ўпоперак яго кі-рунку. Па дне гэтае даліны цяпер плывуць з правага боку Нёмна - р. Марачанка, з левага - р. Чорная Ганжа, ды пракапаны Аўгустоўскі Канал, А ў лядавіковую эпоху па ёй сьцякала вада з Віленскага ўзгор'я ў даліну Бабра і далей у Нарву і Буг. Пераплыўшы гэтую даліну кіруецца Нёман далей на поўнач, ў Літоўскую зямлю да Коўны, таксама пракопуючы сабе вузкую ды глыбокую даліну сярод старэйшых геолёгічных пластоў, а ад Коўны, прыняўшы там да сябе Вяльлю, плыве Нёман на захад, спакойна разьліўшыся па нізіне і ўпадае ўжо ў Усходняй Прусіі ў затоку Балтыцкага Мора Курыш - Гаф.

У ніжнім сваім цячэньні Нёман дзеліцца на два вялікіх рукавы - Рус і Гільгэ (Лялея). Недалёка ад вусьця Нёмна знаходзіцца над Курыш - Гафом порт Клайпэда, якога немцы называюць Мэмель (гэтак сама панямецку называецца і сам Нёман).

Агульная даўжыня Нёмна 821 вярста; з гэтага на Беларусь прыходзіцца каля палавіны, рэшта на Літву. Шырыня Нёмна ў нас даходзіць да 70. саж. улетку; у часы-ж разводзьдзяў Нёман мыйсцамі разьліваецца на 8 вёрст. Як ужо ўспаміналіся ад Сьвержаня Нёман робіцца судаходным. Ходзіць па ім некалькі відаў непаравых судзінаў (баркі, байдакі, галяры, стругі, віціны, з якіх найбольшыя, **віціны**, падыймаюць да 12.000 пудоў; будуецца гэтыя судзіны ў вярхоўях Нёмна і Шчары. Параходы ў беларускай частцы Нёмна ходзяць толькі па некаторых кавалках ракі, бо па ўсім блізка цячэньні Нёмна ў Беларусі трапляецца шмат падводнага каменя і мялізнаў, а галоўнае, што карыта Нёмна неагледжанае і непрачышчанае. Толькі ў Нямецчыне Нёман прачышчаны і абведзены грэблямі яшчэ ў XVIII сталяцці. У даўнейшыя часы значэньне Нёмна, як вадзянога шляху і ў нас, відаць, ляпей разумелі. Аб гэтым сьведчыць факт: у палове XVI в. Адам Тарло сваім коштам прачышчаў карыта Нёмна, каб зрабіць яго больш прыдатным для судаходства. Грамадзянства, відаць, ацаніла гэтую ахвяру, бо навет шмат пазьней паэты ўкладалі вершы на чэсьць Тарла.

Цяпер па беларускай частцы Нёмна йдзець значны сплаў лесу з вярхоўяў ракі. Значнейшыя прыстані - Стоўбцы (адгэтуль найбольш адпраўлялася даўней

тавараў), Масты, Горадня, Коўна з прытокаў Нёмна адзначым: левыя - Шчару, Зэльву і Чорную Ганжу і правыя - Бярэзань, Марачанку і Вяльлю.

Шчара (рыс. 27) мае досіць дзіўны кірунак цячэння. Пачы-наецца яна на Наваградзкім ўзгор'і з невялічкага, на папавіну заросшага возера Каўдычаўскага і цячэ спачатку на паўдня. Перасекшы морэнную граду Наваградзкага ўзгор'я, што адыходзіць у Случчыну, Шчара трапляе ў паўночнае Папесьсе, Але пасля заместа таго, каб плысці да Прыпяці, як можна было-б спадзявацца, завяртаецца назад і плыве на паўночны захад да Нёмна, яшчэ раз пераразаючы сваёю глыбокаю тут далінаю Паўднёвы Ланцуг Узгор'яў. Берагі Шчары найбольш пяшчаныя і лясістыя. Асабліва каля Нёмна Шчара стварыла значныя пяшчаныя прасторы, на якіх разляглася Ліпічанская Пушча. У большай сваёй часці Шчара судаходная. Агінскім Каналам яна звязана праз воз. Выганошчы з Ясельдаю.

Чорная Ганжа гэтак сама служыць для злучэння Нёмна Аўгустоўскім Каналам з сыстэмаю Віслы. У сваім верхнім цячэнні яна плыве па Сувальскім узгор'і сярод лічных вазёраў; цераз найбольшае з гэтых вазёраў, Вігерскае, рака праходзіць, а крыху ніжэй

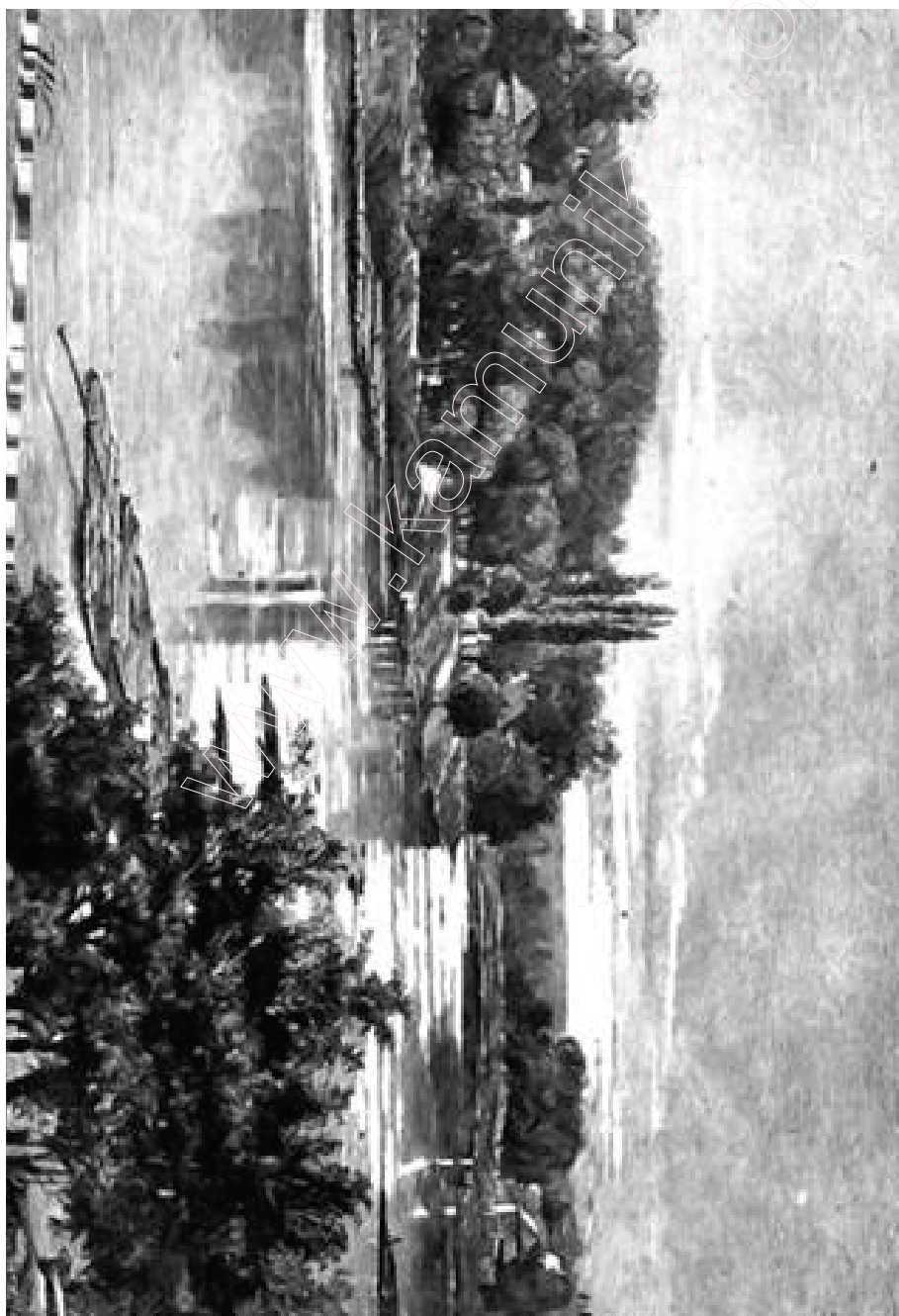

Рыс. 27. Р. Шчара пад Слонімам.

трапляе ў шырокую лядавіковую даліну, па якой і дапывае да Нёмна. **Марачанка**, якая цячэ ў гэтай самай даліне, а толькі на другі бок ад Нёмна, пачынаецца пад Ашмяною. Яе шырокая, з высокімі берагамі даліна, па якой калісь плыла адна з найбольшых лядавіковых рэк, цяпер дзеліць раўнінную Лідчыну ад Віленскага ўзгор'я. Ўздоўж правага берагу гэтае даліны ляжаць пяскі, на якіх раскінулася Рудніцкая Пушча.

Вяля (рыс. 28) найпрыгажэйшая з беларускіх рэкаў. Вялікі Міцквіч ды іншыя паэты Беларусі складалі аб ёй поўныя захвату і замілавання песьні, а ў даўныя часы над яе ўзьбярэжжамі будавалі нашыя продкі свае паганскія сьвятыні.

Цячэ Вяля ў шырокай лагчыне, паміж Сьванцянск-Докшыцкім, Віленскім ды Менскім узгор'ямі, якія абкружаючы гэтую лагчыну, ляжаць

Рыс. 28. Вілья пад Вільнаю

навокала яе ў форме падковы. Вяльля выцякае з Менскага узгор'я ў Барысаўскім пав., каля в. Шылінцы (на поўдня ад Докшыцаў). Верхняя Вяльля аж да Смаргоняў цячэ па лядавіковай даліне, у балотістых берагах, сярод шырокіх пяшчаных і лясістых прастораў. Дно яе тут часта бывае грузкае, заваленае карчамі, а шырыня даходзіць да 15 саж. Недаходзячы м. Вялейкі, Вяльля прыймае з правага боку досіць значны прыток р. Сэрвач¹⁶ і робіцца глыбокаю і шырокаю (18 саж.) ракою. Правы бераг яе робіцца вышэйшым, пяшчаным, на ім досіць густа пабудаваліся вёскі; левы-ж пакрыты вялізнымі балотнымі сенажацямі, пасярод якіх параскіданы паадзінокія дубы. Ніжэй Вялейкі плыве Вяльля сярод досіць значных балотаў, выходзячы з якіх змяняе свой пачатковы паўднёва заходні кірунак - на паўночна - заходні. Разам з тым яна пакідае лядавіковую даліну, якая і далей кіруецца на паўднёвы захад, ды перасекшы ўзгор'е трапляе ў вадазборнік Бярэані Нёманскае; гэта апошняя рака выкарыстае лядавіковую даліну і цячэ па ей аж да ўтоку ў Нёман.

А Вяльля тым часам ад Смаргоняў пракопуе сабе сваю ўласную, досіць глыбокую, але вузкую даліну сярод узгор'яў, якія тут падыходзяць часамі да самых яе берагоў, робячы іх высокімі (да 35 саж. над вадою, як прыкл. каля м. Жодзішак), ды стромкімі. Ня глядзячы на гэта берагі Вяльлі тут найбольш пяшчаныя, мыйсцамі толькі гліністыя; яны застаюцца стромкімі і мала абсыюцца толькі дзякуючы вільготнасці нашага клімату. Дно Вяльлі тут засеяна каменнямі ўсякае вялічыні, а навет парогамі, з якіх найбольшы - Прывітальня, і гэта ёсць паважнаю перашкодаю судаходзтву, якое пасля прачысткі ракі было б магчымым прынамсі ад вусця Сэрвача. Шырыня Вяльлі ў сярэднім цячэнні ўжо досіць значная; пад Вільняю прыкл. яна даходзіць да 45 саж. Пад Вільняю берагі Вяльлі асабліва прыгожыя; тут яе няшырокую даліну акружаюць высокія, стромкія горы, часамі навет няпрыступныя скалы, часта пакрытыя густым лесам ды закіданыя рознае вялічыні каменнем. Ніжэй Вільні Вяльля, выйшаўшы з Панарскіх цясьнінаў, значна шырэе (даходзіць да 130 саж.), а яе берагі ад Кернава робяцца ніжэйшымі і пяшчанымі. Пад Коўнаю Вяльля ўліваецца ў Нёман.

Як бачым, цячэнне і, асабліва, берагі Вяльлі па свайму характару дзеляцца на тры часткі; адрознююць: верхнюю Вяльлю балотную, сярэднюю - камяністую і ніжнюю пяшчаную.

Агульная даўжыня Вяльлі 430 вёрст. Лічыцца яна судаходнаю ад м. Вялейкі. Спробы наладзіць шырэйшы параходны рух па Вяльле не ўдаліся з-за яе невялікае глыбіні і асабліва дзеля водных каменняў. У 1851 годзе была навет створана спецыяльная параходная кампанія, але і яе старанні не далі рэзультатаў; першы параход быў падняўся з Вільні да Вялейкі ў часе веснавога разводзьдзя, аднак, як вада спала, ён ужо ня мог навет вярнуцца назад у Вільню. Цяпер па Вяльлі ходзяць параходы толькі па невялічкім кавалку ракі каля Вільні. Затое па Вяльлі сплаўляецца шмат лесу плытамі.

З прытокаў Вяльлі варта адзначыць: Сэрвач, які плыве ў шырокай лядавіковай даліне сярод вялікіх балотаў (Габскія балоты), што ляжаць на спадах Сьвянцянска - Докшыцкае морэны; многаводную, сплаўную р. Ільлю; р.

¹⁶ Ёсць яшчэ адзін Сэрвач; плыве ён па Наваградчыне і ўпадае ў Нёман

Нарач, што, пра біваючыся праз узгор'і, ў сваіх стромкіх берагох нясе да Вяльлі воды вялікага возера Нарачы; р. Жаймяну, праз якую злучаюцца з Вяльлёю шмат вазёраў, ляжачых у морэнай краіне каля Сьвянцянэў, ды р. Вялейку, пры ўпадзе якое ў Вяльлю ляжыць Вільня.

На паўднёвы захад ад вадазборніка Нёмна ляжыць **вадазборнік Бугу**, прытока Віслы; частка вярхоўяў гэтага вадазборніка заселеная беларусамі. Належыць да яго менш, як 1/10 частка ўсяго прастору Беларусі (каля 20 тыс. кв. вёрст). Значэньне яго для Беларусі, аднак, не малое. Тут ляжыць і Беласток, і Белавежская пушча, і важнейшыя нашыя каналы.

Буг пачынаецца ў украінскай Галічыне, а ўпадае ў Віслу ўжо ў Польшчы. Толькі нэйкаю часткаю свайго сярэдняга цячэньня (каля 170 в.) датыкаецца ён Беларускае зямлі, пływучы па яе заходняй мяжы. Яго даліна тут шырокая, але няглыбокая і часта, асабліва на паўдня ад Берасьця, моцна забалочаная. Выгінаючыся ў шырокія лукі плыве ён па безгранічнай падляскай раўніне паміж зялёных сенажацяў, праз цёмныя гаі ды лясы. На поўнач ад Берасьця яго берагі падыймаюцца і робяцца сушэйшымі. На высокім правым беразе Бугу пабудавалася шмат вёсак, ды найдалей на захад высунутыя нашыя старыя месты і мястэчкі, як прыкл. Драгічын.

Правыя прытокі Бугу, ляжачыя ў Беларусі, Нарва, Нурэц і Мухавец, ды прыток Нарві Бабёр маюць выгляд тыповых нізінных балотных рэжаў, асабліва Нарва і Бабёр. Сонна цякуць гэтыя рэкі па шырачэнным, але плоскім лядавіковым далінам, далека навокала сябе забалочуючы суседнія раўніны ды робячы гэтым свае берагі няпрыступнымі.

Нарва, пачаўшыся і даўгі час пływучы сярод Белавежскае Пушчы, прыймае ў сябе шмат багатых на вадку лясных рэчак і такім спосабам робіцца значнаю ракою. Да Беларусі Нарва належыць толькі сваім верхнім цячэньнем; ніжняе-ж яе цячэньне знаходзіцца ўжо ў межах Польшчы. Па свайму характару гэтыя дзьве часткі ракі саўсім адна да аднае непадобныя. Беларуская Нарва (да вусьця Бабра) цячэ павольна па абшырнай балоцістай нізіне сярод бязьмежных лазовых зарасьнікаў, падмоклых лясоў і сенажацяў. Дзеліцца яна тут на мноства рукавоў, а яе ўзьбярэжжах параскіданы невялічкія вазьркі, пазарастаўшыя чаротам, сітнікам, вадзяною мятаю і г. д. Каля вусьця Бабра гэтыя балоцістыя прасторы разыходзяцца ўжо на дзесяткі вёрст, і твораць натуральную беларуска-польскую мяжу.

Увайшоўшы ў Польшчу Нарва замыкаецца ў вузкай даліне і нысокімі і сухімі берагамі, навет ня прыпамінаючымі таго балотнага раздольля, якое мае рака у Беларусі¹⁷.

Уздоўж прытока Нарві **Бабра**, які сьцягуе вадку з Аўгустоўскае Пушчы, ды вазёраў Сувальшчыны, ляжыць яшчэ шырэйшы паяс няпрыступных балотаў. Характар берагоў Нарві і Бабра робіць іх вельмі важнымі натуральнымі межамі Беларусі з Захаду; ў значнай сваёй частцы яны й пływучы па этнографічнай мяжы Беларусі.

¹⁷ Rehman. Nizowa Polska.

Правыя, беларускія прытокі Бугу і Нарві, збіраючы свае воды з балоцістых лясоў, балотаў і вазёраў хаця і дзеляцца на рукавы, застаюцца аднак глыбокімі, многаводнымі і прыдатнымі да суда-ходзтва. Два з іх - Бабёр (з сваім прытокам Нетаю) і Мухавец уваходзяць у сыстэмы каналаў: першы - Аўгустоўскага, а другі - Каралеўскага.

Вадазборнік Дзвіны. большая частка якога належыць Беларусі, а меншая - да Латвіі, мае выгляд досіць даўгое, але няшырокае паласы;

Рыс. 29. Дзвіна пад Віцебскам.

тлумачыцца гэта тым, што Дзвіна ня мае значных прытокаў, як Дняпро, або Неман. Дзвіна (рыс. 29) пачынаецца на паўночнай мяжы Беларусі. Невялікаю ручайкаю выцякае яна з воз. Дзвінца, ды праз некалькі вёрст ізноў упадае у вялікае воз. Жадзеньне (Ахват); абодвы вазёры ляжаць на заходніх спадах Вокаўскага Лесу і Валдайскіх Гораў; з воз. Жадзньня Дзвіна выходзіць ужо досіць значнаю ракою (8 саж. шырыні) з высокімі прыгожымі берагамі. У сваім верхнім цячэнні Дзвіна кіруецца на паўдня, пазней-жа - на паўднёвы захад. Мае яна тут значны спад, хутка цячэ, скатуючыся з узвышша і перакопуе наскрозь няглыбокія тут лядавіковыя пласты, ды навет уразаецца глыбей, у старыя геолёгічныя¹⁸ пласты, адкрываючы часамі значныя мінэральныя багацьці. Цячэ яна тут у глыбокай даліне; лясістыя берагі яе высокімі вапненымі ды даламітавымі скаламі падыймаюцца над далінаю ракі. Каля вёскі Веражуна ёсьць скала 60 саж. вышынёю; там-жа на рацэ ёсьць парогі. Наагул дно Дзвіны у верхнім цячэнні няроўнае, цьвярдое, закіданае каменнямі, якія робяць на рацэ г. зв. заборы; а часта спатыкаюцца і досіць значныя парой, створаныя старымі геолёгічнымі скаламі¹⁹.

¹⁸ Дэвонскае ды вуглявое эпохаў

¹⁹ Дэвонскімі

Мінуўшы Веражунскія парогі Дзвьіна робіцца сплаўнаю ра-кою. Нейкі час яна плыве па даўгой ды шырокай лагчыне, некалісь, відаць, занятай возерам ці можа радам вазёраў, вельмі шырака разьліваецца і робіць уражаньне вялікае ракі, а яе берагі пакрытыя заліўнымі сенажацямі. Пасьля берагі яе звужаюцца.

Ад вусьця р. Мяжы на Дзвьіне пачынаецца судаходства. У гэтай судаходнай часьці верхняе Дзвьіны найбольшыя парогі: каля Вяліжу (Пушкарскія) ды вёрст 20 вышэй Віцебску (Руба, Капачы і ін.). Апошнія парогі цягнуцца па рацэ на якіх 15 вёрст. Стварыліся яны, відаць, дзякуючы нейкаму выгінаньню ў гэтым мейсцы старых (дэвонскіх) пластоў, дзеля чаго рака, размыўшы лядавіковыя пласты, ўразаецца ў цьвярдзья долёміты. Ня могуць іх адразу перапілаваць, Дзвьіна ля в. Руба марудна падыймаецца на перагараджуючы яе каменны вал, а пераплыўшы праз яго, з вялікаю скорэсьцяю спадае ўніз; творыцца тут быццам невялічкі вадапад. Толькі ў адным мейсцы сярод ракі вада здалела прарэзаць сабе глыбокі, але вузкі ход праз парог і тут ляціць яна з шалёнаю скорэсьцяю.

Іншыя парогі больш перапілаваныя і там вада цячэ спакайней. У даўнейшыя часы, калі вышэй апісаны вал быў яшчэ не перапілаваны, на мейсцы цяперашніх парогаў, відаць, быў цэлы рад большых і меншых вадападаў; гэта былі часы моладасьці ракі Дзвьіны. Цяпер яна, што раз то больш разрываючы свае дно, робіцца спакайнейшаю. Ўсё ж парогі, аб якіх была мова, і цяпер яшчэ моцна перашкаджаюць судаходству.

Верхняе Дзвьіна прымае шмат невялікіх прытокаў, па якім у яе цякуць воды лясістага ды бегатага вазёрамі паўночнага ўсходу Беларусі. Найбольш дадаюць ей сілы і павагі яе левыя судаходныя прытокі Мяжа і Каспля. Пад Віцебскам ужо шырыня Дзвьіны каля 50 саж., а пад Полацкам – да 120 саж. Прамінуўшы Віцебск Дзвьіна пакрысе спускаецца на Полацкую Нізіну. Пад м. Бешанковічамі яна заламуецца ды цячэ адгэтуль ужо на паўночны захад. Крыху ніжэй гэтага залому ў Дзвьіну ўпадае р. Вула; гэтая рэчка плыве па дне лядавіковае даліны, якою сыцякала ў Бярэзіну Дняпроўскую ды ў Палескае возера вада і Полацкага лядавіковага возера.

Прамінуўшы парогі, што пад Віцебскам, Дзвьіна плыве шмат спакайней сярод берагоў, зложаных з лядавіковых пяскоў ды чырвонае гліны, часамі досіць высокіх і стромкіх. Каменьня у рацэ мала, парогаў саўсім няма, за тое шмат мялізнаў. Мяйсцамі да яе берагоў падыходзяць морэнныя грады і робяць краявід вяселейшым.

Ад вусьця р. Дзісенкі пачынаецца йзноў парожыстая частка Дзвьіны. Каля самага места Дзісны на рацэ ёсьць досіць трудны для плаваньня і небясьпечны парог; у гэтым мейсцы якраз Дзвьіна спускаецца ў найглыбейшую частку Полацкае Нізіны і яе дно завалена каменьнем, праз якое, разьбіваючыся, з шумам і вельмі хутка бяжыць вада. Далей Дзвьіна пэўны час плыве спакойна па пясчаным дне.

Прамінуўшы вусьце р. Дрысы Дзвьіна выходзіць з Полацкае Нізіны і перасякае Дзвьінскае Ўзгор'е. Дно яе ізноў робіцца цьвярдзям ды камяністым; часта яно бывае зложанае з старадаўніх вапенных і даламітавых пластоў, якія твораць на рацэ ў мейсцы яе пералому праз узгор'е групу Краслаўскіх парогаў. На працягу бязмала 20 вёрст рака скрозь закідана каменьнем і на ей

творыцца цэлы рад забораў ды парогаў. Высокія прыгожыя барагі Дзьвіны (рыс. 12), зложаныя тут з глінаў ды вапенных пяшчанікаў, густа засеяныя морэнным каменнем, паабрасталі лесам, або пакрыты ўраджайнымі палямі. Ваколіцы Краслаўкі адзначаюцца вялікаю прыгожасьцю.

Падыходзячы да Дзьвінску, Дзьвіна прыймае выгляд вялікае, шырокае і многаводнае ракі. Ад Дзьвінску ж і пачынаецца найбольш жывы рух па рацэ ўніз, а шмат судзінаў, што падыймаюцца ўверх па рацэ, ў Дзьвінску перагружаюць тавар на чыгункі; гэта моцна павялічвае гандлёвае значэньне Дзьвінску.

Ніжняе цячэньне Дзьвіны знаходзіцца ўжо ў прасторах Латвіі. Пераваліўшыся праз парогі каля Ілукштаў, на самай мяжы Беларускага прастору, ды праз асабліва вялікія і небясьпечныя парогі каля Крэйцбургу і Якобштату (Перакорыш) Дзьвіна каля м. Рыгі некалькімі рукавамі ўпадае ў Рыжскую Затокую.

Агульная даўжыня Дзьвіны - 920 верст; з гэтага ліку каля 600 вёрст цячэ Дзьвіна па Беларусі. Як ужо адзначана, судаходняю яна робіцца ад вусьця р. Мяжы. Вясною судзіны сплаўляюцца па Дзьвіне навет ад вусьця р. Таропы, што ляжыць крыху ніжэй Веражунскіх парогаў. За тое ў летку большыя судзіны падыймаюцца ўверх па рацэ толькі да Дзьвінску, а там павінны перагружаць тавары на чыгунку.

Агульны характар Дзьвіны, асабліва-ж яе камяністаць і па-рожыстасьць, робіць шмат перашкод судаходзтву па ёй. Ня гледзячы на тэта ў мінуўшчыне Дзьвіна была адным з важнейшых вадзяных шляхоў, якія злучалі Эўропу з Усходам; у наш час таксама пры ўсёй конкурэнцыі чыгунак судаходзтва па Дзьвіне досіць разьвітае; а пры належным выпраўленьні берагоў і дна ракі, пры яе ўрэгуляваньні, што пэўне будзе зроблена ў недалёкай будучыне, значэньне Дзьвіны, як вадзянога шляху зьвязуючага з морам паўночную і ўсходнюю Беларусь будзе вялізарнае. З непаравых судзінаў найбольш ходзяць па Дзьвіне невялікія лайбы. Даўней шмат хадзіла вялізарных стругоў; звычайна яны толькі сплаўляліся ўніз і ў Рызе прадаваліся на дровы. Параходы ходзяць ад Вяліжа ўніз аж да самага Дзьвінску. Бярэзінскім каналам Дзьвіна праз р. Вулу, Лепельскае возера ды р. Эсу злучаная з сыстэмаю р. Бярэзіны. Важнейшыя прыстані на Дзьвіне: Вяліж, Сураж, Віцебск, Бешанковчы, Полацк і Дзьвінск, ды Лепель на Бярэзінскім канале, Парэчча ня Касплі, а Белы на р. Вобшы, прытоку Мяжы.

З прытокаў Дзьвіны адначым: правыя - Таропа, Усьвят, Вобаль, Полата і Дрыса, левыя - Мяжа, Каспля, Вула і Дзісенка. У большасьці гэта невялікія рэчкі, выцякаючыя з вазёраў морэннага краю і выносячыя іхнія воды ў Дзьвіну. Віцебска-Невельская Града, ды іншыя ўзгор'і, падыходзячы досіць блізка да Дзьвіны, не дазваляюць ей мець вялікія прытокі. Найбольшым з прытокаў Дзьвіны ёсьць р. **Мяжа**, якая з упадаючай у яе **Вобшая** цякуць па глухой, лясістай краіне на захад ад Вокаўскага Лесу. З прычыны багацьця гэтае краіны лясамі сплаў лесу па абедзьвем рэкам надта вялікі. **Каспля** выцякае з досіць значнага Касплінскага возера, якое ляжыць сярод Смаленскае Морэны. Па ей таксама, як і па р. Мяжы, з прычыны а сутнасьці у паўночнай Смаленшчыне чыгунак, ідзець досіць жывы рух непаравых судзінаў. Р. **Дзісенка** цікавая тым, што кірунак яе бегу блізка што процілежны бегу самое Дзьвіны. Верхняе яе цячэньне

знаходзіцца на Дзвінскім узгор'і; перасякаючы Яго Дзісенка дакапуецца мяйсцамі да старых геолёгічных пластоў, якія паказуюцца ў яё глыбокай даліне. У ніжнім сваім цячэнні, на прасторах Полацкае Нізіны, Дзісенка мае выгляд балотнае ракі. Р. **Дрысса** таксама ў большай часці плыве па Полацкай Нізіне; аднак яе правы бераг высокі і сухі, а гэта паказуе, што гэтую раку трэба лічыць паўночнаю граніцаю даўнейшага лядавіковага возера і цяперашняе Полацкае Нізіны. Прыток Дрысы **Сволна** з'вязаны каналам з Асьвейскім возерам, а вазёрнамі пратокамі - з воз. Себежскім; па ім сплаўляецца шмат лесу.

З усіх прытокаў Дзвіны судаходныя толькі Мяжа, Каспля і Вула.

На поўнач ад вадазборніку Дзвіны праз нявысокі вадазел ляжаць падзеленыя між сабою Віцебска - Невельскай Градою вадазборнікі рэк **Ловаці і Вялікае**. Беларусы жывуць па верхніх частках гэтых вадазборнікаў. Пачынаюцца абедзве ракі паміж узгоркаў і вазёраў нашага морэннага краю, а ўпадаюць Ловаць праз воз. Ільмень і р. Волхаў, а рака Вялікая праз Пскоўскае возера і р. Нарову - ў Фінскую Затокі Балтыцкага Мора. У старыя часы па першай ішоў вадзяны шлях у Ноўгарад, па другой у Пскоў, а далей і па адной і па другой - у мора; абодвы шляхі мусіць былі часткамі меўшага гэткае нажнае тады значэнне вялікага вадзянога шляху "з Варагаў у Грэкі". Далей на паўднёвыя гэты апошні шлях пераходзіў на прытокі Дзвіны, на самую Дзвіну і яшчэ далей - у сыстэму Дняпра, па якому варажскія чаўны даплывалі да Чорнага мора і Візантыі. Цяпер аб гэтым шляху засталіся толькі гістарычныя успаміны. Аднак і нядаўна былі праекты, каб злучыць каналам р. Ловаць з прытокамі Дзвіны Вобальлю, што можна было-б лёгка зрабіць, бо абедзве ракі вельмі блізка адна да аднае падыходзяць.

Урэшце на паўночным усходзе мяжа Беларусі на працягу некалькіх дзесяткаў вёрст ідзе правым берагам верхняе **Волгі**, найбольшае ракі Маскоўшчыны і ўсяе Эўропы. Беларусы, дайшоўшы да Волгі, разсяліліся па яе невялікім правым прытокамі р. Моладому Туду і р. Жукі, якія выцякаюць з Вокаўскага Лесу. Таксама з Вокаўскага Лесу, з Ельнінскага Вузла выцякае яшчэ адна рака сыстэмы Волгі - Вугра, прыток Окі. Вадазборнік Волгі займае нязначную частку беларускага прастору; дзякуючы досіць высокаму вадазелу дый, відаць, і гістарычным прычынам каналы ня з'вязваюць яго з іншымі вадазборнікамі Беларусі.

§ 20. ПСТАРЫЧНАЕ ЗНАЧЭНЬНЕ РЭКАЎ.

У старадаўнія часы ўвесь наш край быў пакрыты непраходнымі балоцістымі лясамі - пушчамі. Вельмі многа трэба было траціць часу і працы, каб праз тую нетру пралажыць хоць якую-такую дарожку. Дзеля гэтага людзі пераяжджалі з аднаго мейсца ў другое па рэках і наагул - вадою. Гэта была лёгкая і хуткая дарога. Ня йначай-жа, як па рэках перавозілі і ўсе тавары. На берагах рэк будавалі месцы, а ў іх на рынках ішоў торг, мена тавараў. Можна сказаць, што ўсё жыццё нашых продкаў адбывалася каля рэк і на рэках, на гэтых вадзяных шляхах.

Вось-жа Дзвьіна была вельмі важным вадзяным шляхам: па ёй везлі тавары з усходу, з Азіі да культурных заходніх народаў у Нямеччыну, Скандынавію, і наадварот. Дзеля гэтага першыя Беарускія гарады - Полацк ды Віцебск пабудаваны над Дзвьіною

Вялікае значэнне меў і Дняпро. Па ім ішла дарога з Бізантыі (Грэцыі) ў Скандынавію. Бізантыйскія, або Кіеўскія госьці (гандляры) падыймаліся ўверх па Дняпру, ці па якім з яго прытокаў, аж пакуль можна было плысці, а пасля перацягавалі свае чаўны ў бліжэйшы прыток Дзвьіны або Нёмна і плылі далей. Тое мейсца, па якому цягнулі (валаклі) чаўны называлася волакам. Між іншым успамінае ўжо намі ўзвышшо - Вокаўскі Лес называўся даўней Валокаўскім дзеля таго, што цераз яго якраз ішло шмат волакаў.

Цяперака няма даўнейшых лясоў, высыхаюць і рэкі. Апроч таго людзі папракдалі новыя, нязнаныя ўпруд дарогі - чыгункі, па якіх ездзіць і выгодна і скоро. Дык цяпер рэкі ня маюць ужо ўсяго даўнейшага значэння.

Але ўсё ж значэнне гэтае вялізарнае. Ня гледзячы на тое, што нашымі вадзянымі дарогамі мала апекаваліся і яны, неагледжаныя, пакрысе псаваліся, ўсё-ж па іх ішла ў чужыя краі большая частка важнейшага нашага вывознага тавару - лесу і дрэва.

А шмат якія мяйсцовасці, дзе няма чыгункі, і дагэтуль яшчэ звязаны з рэштаю сьвету толькі вадою. Прыходзіць параход-прывозіць пошту, тавары, новых людзей. У надрэчным мястэчку адразу ўсё ажывае, пачынае кратацца, мітусіцца. Хто прадае, хто купляе, хто збіраецца ў дарогу - на параход. Адыйшоў параход - і йзноў ціха ў мястэчку, ўсе занятыя сваей штодзённай працаю. Каб больш увагі ў нас зварочавалася на вадзяныя шляхі шмат багацьця знайшлі-б мы ў нашым глухім і дзікім Палесьсі.

§ 21. В А З Ё Р Ы.

У Беларусі трапляюцца вазёры некалькіх відаў. Найбольша розьняцца між сабою морэнныя і палескія вазёры. Вазёры морэннага краю займаюць звычайна заглыбленні лядавіковага паходжання. Лядавік, пасуваючыся па прасторы Беларусі часта выкапаваў, або, як кажуць, выораваў глыбокія і даўгія равы, якія бываюць выцягнутыя з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход, значыць у тым самым кірунку, ў якім пасуваўся па Беларусі лядавік, што і зразумела. У гэтыя равы сабралася вада і стварыліся даўггія вузкія вазёры, як прыкл. **воз. Белае** (на паўн.-ўсх. ад Горадні); **воз. Сьвірскае** (ў Сьвянцянскім пав.). Выцягнутыя на дзесяткі вёрст і ня вельмі шырокія (1 - 2 вер. шырыні) яны робяць уражаньне нейкіх вялізарных рэж. Але большая частка вазёраў морэннага краю ляжыць проста ў найніжэйшых мяйсцох, у лагчынах між морэннымі ўзгоркамі; ад размяшчэння гэтых узгоркаў ды наагул ад выгляду паверхні акружаючае возера мяйсцовасці залежыць форма возера, і зразумела, што гэтая форма звычайна бывае дужа неправідловая, дзіўная, з зубцамі, затокамі, паўвастрадамі і астрадамі. Гэткія зрэзаныя вазёры звычайна спатыкаюцца ў мяйсцох з добра выяўленым морэнным краявідам, там, дзе ляжаць канцавыя морэны. Там-жа, дзе морэнны краявід нявыразны, а так сама ў краінах падысподняе морэны форма вазёраў

робіцца значна больш правідловаю, закругленаю, падобнаю на кола, элітычнаю і г. д. У кожным разе вазёры морэннага краю, лежачы між лясістых узгор'яў, маючы сухія, а часамі высокія ды стромкія берагі, моцна адрозьняюцца ад палескіх вазёраў (рыс. 18). Апошнія ляжаць на вялізарнай нізкай раўніне Палесься і зьяўляюцца рэшткамі вялізкага лядавіковага возера, якое ў даўнейшыя часы накрывала бязмала ўсю паўднёвую Беларусь. Вакола кожнага з іх абручом у некалькі вёрст шырыні ляжаць непраходныя балоты, пазарастаўшыя буйнымі вадзянымі расьлінамі: чаротамі, сітнікам і г. д.; гэтымі-ж

Рыс. 30. Палескае возера.

травамі зарастае і значная больш мелкая частка возера ўздоўж берагоў, увесь час звужаючы прастор вады вольны ад расьлінаў (рыс. 30).

Дно палескіх вазёраў пакрытае цэлым лесам вадзяных расьлінаў, творацых твань. Форма гэтых вазёраў звычайна досіць правідловая, круглая ці эліптычная, бяз рэзкіх выступаў.

Трэба яшчэ ўспомніць аб асобным відзе невялічкіх вазёраў, якія ляжаць у далінах вялікіх нізінных рэк. Ствараюцца яны звычайна з рачных пратокаў і рукавоў, занесеных мулам і пяском ды адзеленых такім чынам ад ракі. Гэтакія азьркі маюць звычайна форму ветаха.

Ўздоўж берагоў Прыпяці, Нарві і Дняпра ў яго палескай часьці гэтакіх вазёраў ёсьць бяз ліку.

Трэба адзначыць, што шмат якія з вазёраў Беларусі злучаюць у сабе прыметы некалькіх тыпаў вазёраў і да ніводнага ў цэласьці іх аднесьці нельга.

Найвялікшым з беларускіх вазёраў ёсьць воз. Нарач, якое ляжыць у вадазборніку Вяльлі на поўнач ад яе, і злучанае з Вяльлёю праз р. Нарач. Возера

гэтае мае закругленую форму і тыповым морэнным возерам лічыць яго нельга. Займае яно 72,4 кв. вярсты прастору; яго даўжыня больш 12 вёрст, а шырыня даходзіць да 10 вёрст. Дзеля гэтага процілежнага берагу возера саўсім блізка ня відаць, асабліва пры пахмурным надвор'і. Калі-ж да гэтага вецер узбурыць паверхню вады і па возеры пачнуць хадзіць высокія хвалі, робіць яго ўражаньне вялікае ды дужа харошае марское затокі, акружанае вянком зялёных бароў. Гэтае ўражаньне яшчэ пабольшуецца дзеля таго, што хвалі выкідаюць на бераг шмат вадзяных расьлінаў, творачы ўзьбярэжны вал, які прыпамінае такія-ж валы на марскіх узьбярэжжах²⁰.

З аднаго боку возера акружана нявысокімі ўзгор'ямі, з другога - вялікімі балотамі ды лясамі. Ўзгор'і перасечаны няглыбокімі ярамі, якія пазарасталі цёрнам ды дзікімі рожамі. З заходняга берагу ў возера спускаецца даўгая каменная грэбля, называная "Скок". Цягнецца яна да невяпкіага каменнага востраву, што ляжыць сярод возера. Возера досіць глыбокае (да 20 саж.). Дно яго наагул цьвёрдае, гліністае, вада вельмі чыстая. Воз. Нарач вельмі багатае на рыбу; ў часе бураў вада выкідае на бераг шмат рыбы; існуе навет легенда аб тым, як у адзін неўраджайны год возера, выкінуўшы на бераг шмат рыбы, выратавала акалічнае насяленьне ад голаду.

У суседзтве з воз. Нарач ляжыць цэлая група досіць вялікіх вазёраў; з іх вызначаецца сваім характам **воз. Баторын**. Акружанае высокімі ўзгор'ямі, ды адвечнымі барамі, з нязвычайна чыстаю вадою, яно вельмі надаецца на ўстройства тут нейкага курорту з вазёрнымі купальнямі. На поўнач ад воз. Нарач ляжыць адзеленае ад яго высокаю камяністаю морэннаю градою **воз. Мядзел**; яно налёжыць ужо да вадазборніку Дзьвіны, зрэзана паўвастравамі і мае выгляд тыповага морэннага возера. На захад ад Нарачы ляжыць ужо ўспомненае даўгое **Сьвірскае воз.**, а каля яго круглае **Вішнеўскае воз.**

На поўнач ад гэтае групы вазёраў ляжаць вазёры чыста морэннага тыпу. У Браслаўскім павеце вельмі шмат вазёраў. Некаторыя з іх досіць вялікія, як прыкл. **воз. Дрысьвяты** (41 кв. вяр.) **Дрывяты і Снуды** (22 кв. вяр.) Воз. Дрысьвяты вельмі глыбокае; маясцамі глыбіня яго даходзіць да 25 саж. Усе гэтыя вазёры багатыя на рыбу. Часамі у іх знаходзяць шчупакоў па пуду вагі ды і большых. Віцебшчына ўся засеяна большымі ды меншымі вазёрамі. У адным толькі Лепельскім павеце іх налічваюць некалькі сотняў. Большая частка іх мае тыповы морэнны выгляд.

З паўночных беларускіх вазёраў трэба адзначыць воз. **Лепельскае** - невялікае, але важнае з тае прычыны, што праз яго праходзіць Бярэзінскі Канал, у сыстэме якога гэтае возера іграе далёка не апошнюю ролю; над гэтым возерам стаіць м. Лепель. Досіць значнае **Себежскае воз.** акружае сабою паўвостраў на якім стаіць м. Себеж. У Себежскім-жа павеце, на мяжы з Невельскім ляжыць рыбае воз. **Сьвібла** (14 кв. вёрст), слаўнае з сваіх вялізарных і тлустых ляшчоў; ў яго ўразаецца каменная града, як яе называюць "Чортава Грэбля". Недалёка ад гэтага возера, ўжо ў Полацкім пав., ёсьць досіць вялікае (24 кв. в.) і выцягнутае воз. **Няшчорда**. Яго паўночны бераг абкіданы прыгожымі ўзгоркамі, на якіх густа пабудаваліся вёскі. Возера рыбае, водзяцца ў ім вялікія ляшчы. Рыбалоўства дае добры зарабатак акалічнаму насяленьню. На паўвостраве, што далёка ўразаецца ў

²⁰ Rehman. Polska Nizowa.

возера віднеюцца руіны старасьвецкага замку, якога пабудоваў калісь Іван Грозны на страх нашым дзядом. Недалёка ад руінаў ёсьць г. зв. "княжая магіла". Легенда кажа, што нейкі князь напаў на замак, што ўпярод тут стаяў, узяў яго дый перабіў безміласэрна ўсіх людзей. За тое Бог пакараў яго, - паслаў мор, ад якога паўмірала ўся дружина Князева. Сам князь закапаў свае скарбы ў гары ды хацеў уцякаць адгэтуль; але захварэў і таксама памёр.

Да найбольшых вазёраў морэннага краю належыць воз. **Асьвея** - ў Дрысенскім павеце; цягнецца яно праз 12 вёрст і займае 49 кв. вёрст прастору. Возера гэтае глыбокае і бурнае. Пасярод яго ляжыць значны востраў, які называецца Ду. Сваей на закругленай формаю гэтае возера адрозьнюецца ад тыповых вазёраў канцавое морэны. З акружаючых воз. Асьвею балотаў пачынаецца р. Сіняя, прыток р. Вялікае. Само возера каналам злучана з р. Сволнаю і Дрысаю. Па канале сплаўляецца шмат лесу. Рыба ў возеры нясмачная і рыбалоўства на ім неразвітае.

На паўднёвы ўсход ад Лепеля морэнны край заканчуецца групаю вялікіх вазёраў, з якіх найбольшае **Лукомскае** (каля 30 кв. вер.); вазёры гэтыя ляжаць яшчэ ў вадазборніку Дзвіны.

Цэнтральная Беларусь наагул вельмі бедная на вазёры. Паверхня яе пакрытая морэнамі старэйшага веку і з яе вазёры ўжо пасьпілі пасьцякаць у рэкі ды павысыхаць. Пазаставаліся цяпер толькі дзеньдзе невялічкія азяркі, даючыя, ведама, толькі слабое ўяўленне аб даўнейшым багацьці краіны вазэрнымі водамі. Да такіх вазёраў належаць вазёры Наваградчыны - **Сьвітазь**, **Каўдычаўскае** і **Кроман**, цікавыя і па сваей прыродзе і па культурна - гістарычным успамінам.

Сьвітазь (рыс. 31), невялічкае дужа прыгожае вазярко, ляжыць сярод старых мяшаных лясоў у Наваградчыне, каля м. Валяўкі (на паўдня ад Наваградку). Берагі яго абкружаныя векавым лесам, зложаным з хвойкі, ёлкі, дубоў, бярозы, ліпы, грабу, ясені ды іншых дрэваў. Возера ня мае стоку ні у адну раку. Заўважана аднак, што яно пашыраецца ў паўночным і паўднёвым кірунках, падмываючы высокія берагі, а за

Рыс. 31. Воз. Сьвітазь у начы.

тое яго ўсходні і заходні берагі адступаюць, пакідаючы па сабе на берагох возера балота, заросшае бліжэй да вады лязьняком і чаротам, а далей - пераходзячае ў звычайную імшару, з багуном, якога тут на-зваваюць цар-зельлем. На мейсцы даўнейшых берагоў возера стаюцца валы, створаныя з выкі-нутых на бераг вадзных расьлінаў ды вазэрнага мулу.

Глыбіня Сьвітазі даходзіць да 6 сажанёў. З берагу возера зарасло шмат дзе чаротамі ды іншымі травамі; так сама мае Сьвітазь і багатую пад-водную расьліннасьць Спа-тыкаюцца на Сьвітазі між іншым некаторыя рэдкія расьліны. З іх асабліва цікавая Лёбэлія (*Lobelia Dortmansi* - з сям'і *Campanulaceae*). Яе сінія кветкі надзвычайна прыхарошуюць паверхню вады ў Сьвітазі. Вада ў Сьвітазі вельмі чыстая і смачная, як ў крыніцы, берагі і дно высланыя шмат дзе, быццам сумысьля, разнакалёрнымі каменьчыкамі. Робіць Сьвітазь, адным словам, чаруючае ўражаньне асабліва на людзей, якія з вялікіх местаў прыжджаюць сюды, каб паглядзець на возера.

Сьвітазь праславіў на ўвесь сьвет сваімі творамі вялікі Міцкевіч які ў Наваградчыне радзіўся і пражыў лепшыя часы свае моладасьці.

Над Сьвітазяю, пэўне, пісаў ён не адзін з сваіх няўмірушчых твораў; некаторыя з іх беспасярэдна ей пасьвячаны. Затым падарожныя, якіх шмат езьдзіць аглядаць цудоўную бацькаўшчыну Міцкевіча, ніколі ня мінаюць Сьвітазі; з гэтай-жа прычыны возера добра апісана ў навуковай літэратуры ды ў красным пісьменстве. А аб'ектыўна кажучы, шмат ёсьць вазэраў на Беларусі, ня менш прыгожых за Сьвітазь, ня менш цікавых з навуковага боку; толькі няма каму зьвярнуць на іх належнае ўвагі.

На паўдня ад Сьвітазі ляжыць воз. **Каўдычаўскае**, гэтак сама зьвязанае з імям Міцкевіча, які радзіўся ў невялікім засьценку Завосьсі, што ляжыць над гэтым возерам, ці, ляпей кажучы, над акружаючаю возера шырокім абручом балотнаю сенанажацяю, што ня так даўно пэўне была дном возера. Праз Каўдычаўскае возера працякае р. Шчара; недалёка адгэтуль яна і пачынаецца. Возера наагул мае падобны да палескіх вазэраў характар. У ім так сама спатыкаецца шмат рэдкіх расьлінаў.

Варта яшчэ адзначыць воз. **Кроман**, якое ляжыць на правым беразе Нёмна, ў Налібоцкай Пушчы. Акружанае з усіх бакоў нізкою роўнаю мяйсцовасьцяю даліны Нёмна, яно аднак вызначаецца сваёю глыбінёю (12 саж.). Такую глыбіню нізіннага возера можна вытлумачыць тым хіба, што у часы лядавіковых тут быў стварыўся нейкі вір, можа дзякуючы лядавіковаму вадападу, і размыў глыбокую яму, ў якой цяпер зьмяшчаецца возера.

Іншае цікавае возера, гэтак сама ляжыць на ўзьбярэжжы Пілескае нізіны, на паўночны ўсход ад Гомеля. Гэта возера **Равучае**. Часамі чутно, што гэтае возера быццам равець; магчыма, што гэта зьвязана з нейкімі карставымі зьявішчамі і што возера злучана падземнымі ходамі з недалёка ляжачаю р. Іпуцяю. Так сама, мусіць, трэба тлумачыць і тое, што на дне возера ляжыць цэлы лес нейкіх затопленых дрэваў, а мяйсцовая лягенда кажа, што тут адбыўся ўжо ў часы гістарычных правал мяйсцовасьці.

З паміж палескіх вазэраў важнейшыя: воз. Князь, якое ляжыць на поўнач ад Прыпяці паміж Случам і Птычам; паміж Ясельдаю і Шчараю ляжаць воз.

Выганошчы і група Зьдзітаўскіх вазёраў, ды воз. Пагоскае. А найбольш вазёраў на Палесьсі (некалькі дзесяткоў) ляжыць уздоўж верхняе Прыпяці. Ужо каля самага Бугу ляжыць група **Уладаўскіх вазёраў**, займаючы лагчыну, якую некалісь мусіць злучаліся воды лядавіковага возера з Бугам. Ўрэшце па ўсім Палесьсі параскідана нямала невялікіх напоўзарастаючых вазёраў, наагул кажучы мала дасьледжаных.

Возера **Князь** ляжыць у самым глухім Палесьсі, значную частку году адрэзаным ад усяго сьвету вялізарнымі балотамі. Берагі возера крыху сушэйшыя і на іх пабудавалася некалькі вёсак. Цягнецца возера праз якіх вёрст 15, мае круглаватую форму і займае простору каля 45 кв. кілём. Ня звязанае яно ні з якою ракою; толькі ўпадае ў яго невялікая рэчка Яма. Ў канцы прошлага веку возера было злучана каналам з Прыпяцяю і тады шмат вады з яго сплыло, а ўперад возера зеймала ўдвая больш прастору. Воз. Князь вельмі рыбнае; ўсе акалічнае насяленьне жывець з рыбы. Засталося на возеры ад старадаўных часоў шмат паляў, на якіх даўней, мусіць, была нейкая будоўля. Легенда кажа, што сярод возера слукі князь (да якога ваколіцы возера належылі) пабудаваў замак, ды ў гэтым замку замкнуў свайго брата. А ў часе разводзьдзя вада затопіла гэты замак, дык утапіўся й той Магчыма, што тут было адно з старэйшых дрыгвіцкіх пасяленьняў.

Воз. **Выганошчы** ляжыць на мяжы Пінскага і Слонімскага пав., некалькі вёрст на паўдня ад р. Шчары; праз яго-ж праходзіць Агінскі канал, злучаючы Шчару з Ясельдаю. Возера знаходзіцца ў вельмі дзікай мяйсцовасьці: з усіх бакоў на якіх 10 - 15 вёрст яно акружана непраходнымі, грузкімі балотамі, што параслі лазовым зарасьнікам, і да яго з сухаземля ў цёплую пару году немагчыма даступіцца. Толькі ў чаўне па канале можна дастацца ў возера і ляпей яго разгледзіць. Возера мае дзікі, гмуры выгляд. Займае яно каля 30 кв. вёрст прастору, але ў часе разводзьдзяў залівае суседнія лясы на шмат вёрст навокала. Воз. Выганошчы, ня гледзячы на сваю вялічыню, няглыбокае, але дно яго надта грузкое; даўгая жэрдка апускаецца ў яго і не дастае да цьвярдога дна. Мусіць дзеля гэтага ў часе буры на возеры ўздываюцца высокія ды моцныя хвалі, небясьпечныя для рыбацкіх чаўноў. Воз. Выганошчы звязана з сыстэмай рэк толькі каналамі; ляжыць яно да таго-ж вышэй акалічных рэк і яго вадою карыстаюцца для павышэньня роўня вады ў Агінскім канале. Возера багатае на рыбу, а так сама і на птаства; паляваньне і рыбалоўства даюць значны зарабатак рэдкаму тутэйшаму насяленьню.

У Палесьсі спатыкаюцца яшчэ вазёры навейшага паходжаньня - выжары. Ў балотах часта глыбокім пластом ляжыць торф. Улетку торф падсыхае, а ў часе пажараў у акалічных лясах - навет выгарае. Тады на мейсцы яго застаецца яма, ў якую пасья набіраецца вады і творацца выжара.

§ 22. БАЛОТЫ

Мала якая старана мае гэтулькі балотаў, як нашая Бацькаўшчына. Восьмая частка Беларускае зямлі ляжыць пад балотамі; варта дзеля таго з імі бліжэй пазнаёміцца.

Балоты бываюць розныя. Галоўныя іх віды гэта - балоты сфагнавыя (імшары) і травяныя. **Сфагнавыя балоты** называюцца гэтак затым, што параслі мохам сфагнумам (*Sphagnum*). Гэты мох мы ўсё добра ведаем: гэта белаваты мох,

які кладуць у нас у сьцены дзераўляных будынкаў. Трапляюцца сфагнавыя балоты досіць часта ўва ўсіх частках Беларусі, асабліва-ж на поўначы і маюць вельмі характэрны выгляд, па якому іх легка пазнаць. Парастаюць яны звы-чайна нізкою, карлаватаю, хаця ўжо і старою, на палову засыхаючаю хвойкаю. На цэлыя вёрсты і дзесяткі вёрст цягнуцца гэтыя прасторы, пакрытыя маленькаю хвойкаю, знаёмыя з выгляду кожнаму беларусу. Гэта сфагнавае балота; называюць такое балота ў нас часта "імшараю", або "мохам". Ляжаць гэтыя балоты найчасцей паміж лясоў; а як лясы высыкаюць, дык пакрысе высыхае і сфагнавае балота.

Сфагнум мае вялікую здольнасьць прыцягваць вільгаць і навет паглынае яе з паветра. Затым тамака, дзе пасяліўся і разрастаецца сфагнум пакрысе робіцца ўсё вільгатней і творыцца сфагнавае балота іншы раз навет на саўсім роўным мейсцы, дзе небудзь у глыбіне палескіх бароў. Але творацца сфагнавыя балоты яшчэ і накшымі спосабамі - праз зарастаньне вазёраў; у гэтым выпадку аднак уперад творыцца травяное балота, якое ўжо пасья перарабляецца ў сфагнавае балота.

Травяныя балоты часта займаюць мейсца зарослых вазёраў. А зарастаюць вазёры і з берагоў і з сярэдзіны. Вазёры, асабліва палескія, бываюць акружаныя з берагоў паясом буйных балотных траваў - чароту, сітніку, прыгожых касачоў, аеру, асакі і г. д., якіх карані ўперад знаходзяцца пад вадою, пасья-ж падыймаюцца пакрысе наверх, звужаючы прастор возера і займаючы яго травяным балотам - дрыгвою, якая ўгінаецца пад нагамі чалавека. Пасярэдзіне возера расьцець шмат падводных расьлінаў; кожную восень яны адміраюць і кладуцца на дне, творачы тое, што мы называем тваньню (ціна). Праз даўгія гады гэтае твані зьбіраецца ўсё больш і больш, возера з кожным годам мялчэець; урэшце і пасярод яго пачынаюць расьці такія расьліны, якія, ўкараняючыся ў дне возера выносяць свае лісьце над паверхню вады-тыя-ж самыя чароты, сітнікі і г. д. Гэтак у пэўным часе выявіцца, што ўся паверхня даўнейшага возера пакрыта лесам высокіх балотных траваў; на мейсцы возера мы ўжо маем **травяное балота**.

Творацца так сама травяныя балоты на ўзьбярэжжах рэк з нязначным спадам і цячэньнем; узьбярэжжы гэтыя заліваюцца вадою, падмочуюцца, ў іх пачынае пераважаць балотная расьліннасьць і творыцца торф; яны, адным словам, забалочуюцца.

Калі возера досіць глыбокае, яно зарастае галоўным чынам з берагоў. Прастор вольнае ад расьлінаў вадзяное паверхні ўвесь час звужаецца і ў канцы ад яе застаецца толькі невялікае „вакно“, ляжачае сярод вялізарных прастораў дрыгвы. Гэткіх вокнаў ёсьць шмат сярод палескіх балотаў. Паляшукі лічаць іх бяздоннымі; гэта ведама, няслушна, але ўсё-ж трэба адзначыць іхнюю значную глыбіню. Акружаючая іх дрыгва, якая ёсьць як-бы таўстым дзёрнам, сплеченым з каранёў, моху і торфу, ляжачым на паверхні вады, часта бывае гэткая моцная, што па ёй ідуць вялікія шляхі; ў некаторых мыйсцох навет чыгунка праходзіць па дрыгве.

Травяное балота, што стварылася ад зарастаньня возера можа і надалей заставацца травяным, а можа абярнуцца у сфагнавае. У апошнім выпадку паміж чаротаў і асакі зьяўляецца сфагнум і што далей - усе больш разрастаецца ў балоце, выціскаючы балотныя травы. Дзякуючы сваёй жывучасьці робіць ён гэта лёгка і такім спосабам на мейсцы травянога балота маем сфагнавае. Але сфагнум

ня ў кожным травяным балоце можа пасяліцца. Ня любіць ён праточнае вады, а так сама мутное і цьвёрдае вады (цьвёрдая вада тады, калі ў ёй распушчана вапна, або іншая якая соль). А любіць ён пасяляцца ў ціхіх прэсных вазёрах з чыстаю вадою і пяшчаным дном; гэтакія вазёры, зарастаючы, звычайна абяртаюцца ў сфагнавыя балоты.

У вазёрах-жа і балотах з цьвёрдаю, або праточнаю ці мут-наю вадою сфагнум не расьце; няма яго і ў мыйсцох, якія заліваюцца ў вясну рачнымі водамі; тамака могуць існаваць толькі травяныя балоты. Усьлед за буйнымі балотнымі травамі зьяўляюцца драбнейшыя - асокі, курасьлепы і г. д.; растуць тут і некаторыя імхі - прыкл. мох Нурпіт. З часам і гэтыя балоты зарастаюць хмызьнякамі, але ўжо ня хвойкаю, а больш лазою, бярозаю ды алешнікам (гл. рыс. 4).

З травяных балот легка можна скарыстаць для гаспадаркі, калі яны крыху падсохлі: выцерабіў лазу і ўжо ёсьць сенажаць. Трава там ня дужа добрая, балотніна, але скаціна есьць. На сфагнавых-жа балотах трава па большай часьці не расьце. Ляжаць іхнія вялізарныя прасторы ў нас цяпер без усялякае карысьці для людзей. А ўсе затым, што ня ўсюдых яшчэ навучыліся нашыя людзі карыстацца з вялікага скарбу, які схаваны ў гэтых балотах, з торфу. Торф робіцца з адміраючых частак расьлінаў, як траваў, так асабліва імхоў, якія перагніваюць на дне балотаў пры недахваце паветра. У сфагнавых балотах пласт торфу бывае звычайна большы, чым у травяных, з прычыны асаблівае жы-вучасьці і буйнога росту сфагнуму; апрача таго спаліўшы сфагнавы торф дастаецца менш попелу, значыць гэты торф чысьцейшы. У травяных жа балотах, хаця і творацца торф, але ён нячысты, з пяском і мулам, якога сюды прыносяць паводкі ды наагул даець шмат больш попелу ўжо дзеля таго, што ў травяных балотах вада цьвёрдая (гл. вышэй). Затым торф з травяных балотаў звычайна ня йдзе на апал, а затое выкарыстоўваецца для гнаеньня зямлі, ды наагул для земляробства.

Сфагнавыя балоты найбольш пашыраны ў морэнных краінах Беларусі, а так сама і ў Палесьсі, дзе займаюць ніжэйшыя мейсцы ў паясе палескіх пушчаў. Бліжэй-жа да Прыпяці, там, куды даходзяць веснавыя разводзьдзі гэтае ракі і яё прытокаў; пануюць травяныя балоты.

Нлівялікшы прастор (каля 1400 кв. вёрст) займаюць травяныя балоты **Зарэчча**, аб якіх успаміналася вышэй, на стр. 37. Значную частку году Зарэчча бывае залітае вадою, над якою падыймаюцца высокія чароты ды іншыя вадзяныя расьліны. Сярод лесу траваў прабіваюцца пратокі, ўзесь час зьмяняючыя свае карыта, Ўдоўж берагоў гэтых пратокаў, сярод чаротаў і сітнікаў трапляюцца і невялікія нядаўна намытыя астраўкі, пазарастаўшыя мягкаю, злёнаю травою. Часта балоты гэтыя косяць; прыходзіцца рабіць гэта стуючы ў чоўне, альбо - да паяса ў вадзе. Дзе-ня-дзе над балотам высяцца большыя пяшчаныя грудкі, паабрастаўшыя борам; на такіх-жа астравах будуецца і палескія вёскі.

На ўсход ад Зарэчча травяныя балоты, якія ляжаць крыху вышэй і радзей заліваюцца разводзьдзямі, маюць ужо іншы характар. Вялізарныя прасторы балотаў пакрытыя тут купінамі і густою травяною расьліннасьцяю, сярод якое мыйсцамі толькі паднімаюцца лазьнякі. На гэтых балотах ручаі праточнае вады

спатыкаюцца рэдка, часта, затое, можна спаткаць зокны, акружаныя паясом чаротаў; гэта любімае месца балотнага птаства, якога тут збіраецца вельмі многа. Гэтага тыпу балоты называюцца ў нас галамі. Чым далей на ўсход, тым яны займаюць усё большыя прасторы. Асабліва шырака рассягнуліся яны між Гарынем і Вубарцяю, ды гэтак і называюцца "**Вялікія Галы**" (немцы называюць гэтыя балоты - Ракітненскімі). Падобны-ж выгляд маюць балоты вакола воз. Князь. Пад галамі ляжыць досіць глыбокі пласт торфу, які тут хутка нарастае. На поўнач ад Зарэчча гэтак сама ляжаць вялікія травяныя балоты, пакрытыя звычайна масаю астравоў, паабрастаўшых цёмным хваёвым борам, які прыдае асаблівы характар усяму тутэйшаму краявіду. Найбольш гэтых астравоў на самым паўночным захадзе Палесься, ў вадазборніку Ясельды, каля м. Зьдзітава, дзе ляжыць балота **Малочкава**. Далей на ўсход ляжыць вялізарнае балота **Качайла**. Яно акружае воз. Выганшчы і праразаецца Агінскім каналам, Лічаць, што гэтае балота займае больш 1000 кв. вёрст прастору. Яшчэ далей на ўсход, паміж р. Цною і Случаю ляжыць балота **Грычын**; цікаўнае яно тым, што цягнецца ўвесь час без перарыву, непраходнае і адкрытае. Прастору яно займае каля 500 кв. вёрст. З берагоў балота косяць, трава тут расьце добрая; ніколі аднак не дакошаваліся да сярэдзіны балота.

Спаміж балотаў паўночнае Беларусі найвялікшае - **Верацейскае балота**, ў Аршанскім павеце, цягнецца на якіх вёрст 25 удаўжкі, балота **Лоньніца** ў Полацкім пав. паміж рэкам Дрысаю і Полатаю, пасярод Полацкае нізіны; яно займае каля 75 кв. вёрст прастору. Па ім раскідана сем невялічкіх вазёраў. У паўночнай Смаленшчыне ляжаць значныя балоты **Жак а́скі Мох** і **Сьвіцкі Мох**. Першае ляжыць на мяжы Парэцкага і Бельскага пав., а другое - ў Бельскім пав. Абодвы яны цягнуцца удаўжкі на вёрст 15.

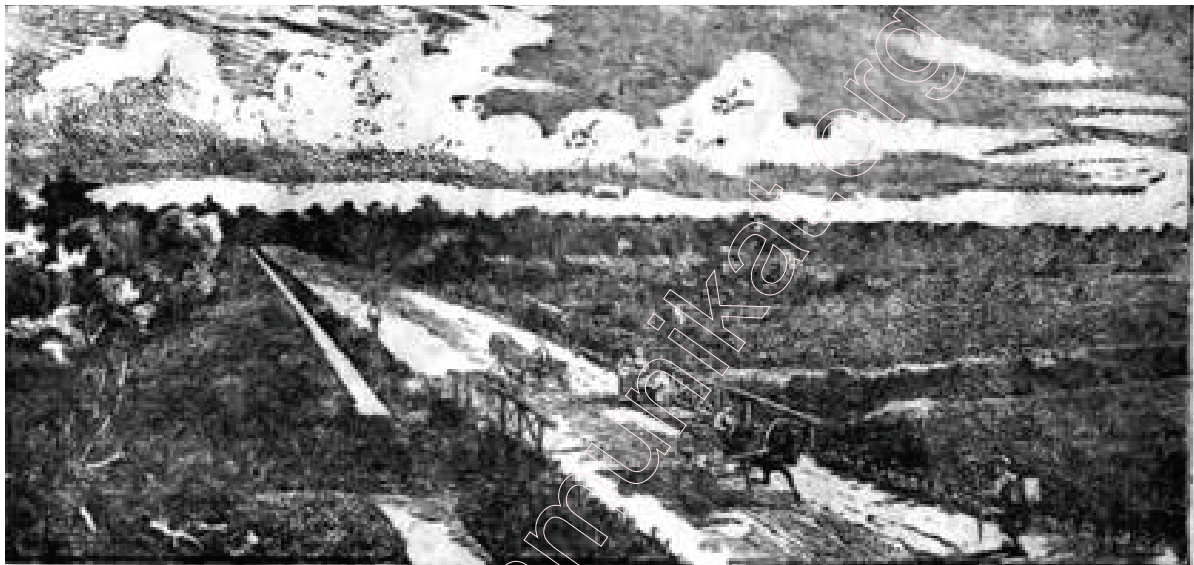
У Заходняй Беларусі значнейшыя балоты - ў Вялейскім павеце - **Габскія балоты** (ў вадазборніку р. Сэрвача), балота **Чуьці** - на ўсход ад Маладэчына і балота **Уюнішча** ў Налібоцкай Пушчы.

Балоты, якія дагэтуль ў нас саўсім мала выкарыстоўваліся, пры належнай гаспадарцы могуць даваць вялікі прыбытак. Перад усім торф ёсьць вельмі важным апаловым матар'ялам; важна яшчэ, што ён хутка расьце. Лічаць навет, што торф дае большы гадовы прырост, чым найлепшы лес. У некаторых мяйсцох ў Эўропе ўжо гадуець торф, запускаючы кавалкі зямлі падбалота; праз 25 - 30 гадоў тарфянік ужо гатовы і з яго можна карыстацца²¹. У паўднёвай Нямеччыне палавіну ўсяго апалу складае торф. Ідзець торф яшчэ і ў дэстыляцыю (сухую перагонку), пры чым з яго атрымліваюцца розныя хімічныя прадукты, як парафін, крэзот і г. д.

Балоты лёгка можна выкарыстаць і для гаспадарскіх мэтаў. Шмат якія з балотаў ужо і цяпер косяць. Асушыўшы-ж балота можна зрабіць з яго ня толькі добрую сенажаць, але й добрае ворнае поле. Аднак першым варункам для таго, каб можна было карыстацца з балота ёсьць яго асушэньне.

²¹ Rehman. Polska nizowa.

Ў апошняй чверці XIX веку ў Палесьсі вяліся шырокія работы па асушцы балот урадоваю экспэдыцыяю пад загадам ген. Жылінскага. Было тады пракапана каля 4500 вёрст каналаў, якімі падсушана каля 3-х міліёнаў дзесяцін. Асушка вялася найбольш у скорбовых лясах карысьць ад яе хутка выявілася. На мейсцы непраходных балот - цяпер багатыя сенажаці, якія даюць вялікі даход скарбу (рыс. 32); мокрыя лясы, ў якіх даўней вельмі блага расло дрэва, цяпер паправіліся ды сталі шыбка расьці. Апроч таго па каналах сплаўляецца дрэва з такіх мейсцаў, да якіх уперад ніяк нельга было даступіцца. Вартасьць усяго асушанага прастору прастору паднялася больш як у дзесяць разоў. Зрасходавана-ж было на ўсю асушку каля 4 міль. руб. Асушка 1 дзесяціны каштавала такім чынам 1,33 руб.

Рыс. 32. Асушанае Палесьсе.

Апроч таго экспэдыцыя зрабіла і другую вялікую работу: яна добра абсьледавала і апісала Палесьсе, адкрываючы тым вочы грамадзянству на вялікія яго багацьці. Экспэдыцыя залажыла і некалькі вельмі патрэбных навуковых устаноў, напр. - мэтэаролёгічныя станцыі ў Васілевічах, у Пінску, пробныя гаспадаркі на балотах і г. д.

У апошнія часы ў Менску залажылася балотная пробная станцыя, якая робіць навуковыя дасьледы над балотамі і спосабамі іх выкарыстаньня.

РАЗЬДЗЕЛ IV.

Жывая прырода.

§ 23. ГРУНТЫ БЕЛАРУСІ

Грунтам называецца верхні пласт зямное кары, той, у якім пашыраецца карэньне расьлінаў які жывіць гэтае карэньне сваей вадою і мінэральнымі солямі.

Усім добра ведама, што ад таго, які дзе ёсць грунт, залежаць і ўраджаі і дабрабыт вясковага насялення. У Беларусі, эаномічнае жыццё якой заснавана на гадоўлі расьлінаў, грунты йграюць асабліва важную ролю, а іхняя надзвычайная рознароднасьць на самых невялікіх прасторах кладзе свой рэзкі знак на беларускія краявіды; гэта усё прымушае нас зьвярнуць асаблівую ўвагу на беларускія грунты.

Мы ўжо ведаем, што першыя часы пасья лядавіковага пэрыяду ўвесь прастор Беларусі быў пакрыты лядавіковым (морэнным) матар'ялам і што зьверху каменне, прынесенае лядавіком, пакрысе разсыпалася аж пакуль з яго не зрабілася ўперад жарства, а пасья гліна і пясок. Ведаем яшчэ, што на паўднёвым усходзе Беларусі ляжаў між іншым і лёсс, які асеў у відзе пылу, што прынесены быў ветрам з поўначы. Вось на гэтых глінах, пясох ды лёссе і павырасталі грунты. Грунты ствараюцца з горных пародаў²² пры помачы расьлін і мікראарганізмаў. На дзікай скале пасьяюцца ўперад самыя пераборлівыя расьліны - лішайнікі, імхі ды інш. Пасья зьяўляюцца ўсё больш і больш пераборлівыя, вышэйшыя расьліны. Усе яны, ўміраючы, перагніваюць на зямлі і ўгноюваюць яе для тых расьлінаў, што растуць пасья іх. Вось-жа дзікая гліна, або жвір, угноены рэшткамі перагніўшых расьлінаў ці перагноем, і робіцца грунтам. У грунце пашыраецца карэньне траў і збожжа, ворны грунт пераварачуе гаспадар сахою і бараною, гагуючы яго да сяўбы.

Характар і якасьць грунту залежаць перад усім ад таго, з якое горнае пароды ён стварыўся: на цяжкім гляі - творыцца гляісты грунт, на пяску пяшчаны. Як бачым, навет назвы грунтоў часта паходзяць ад горнае пароды, з якое яны стварыліся. Апроч таго характар грунту залежыць ад клімату, ў якім грунт стварыўся, бо кожны клімат мае сваю расьліннасьць і пры помачы яе на аднэй і тэй самай горнай пародзе розныя кліматы ствараюць розныя грунты; ад клімату залежыць і запас вільгаці ў грунце, ды і наагул, ўвесь ход выветраваньня горных пародаў.

Мы ўжо казалі, што ў старадаўныя часы ўся Беларусь была пад лесам, апрача паўднёва - ўсходняга краю, тамака ляжалі стэпы. Праўда, пасья і там парос лес, але ўсё-ж стэп пакінуў па сабе вельмі значныя сьляды, дзеля чаго і паўднёва - ўсходні край завуць лесастэпам. Грунты лесастэпу моцна розняцца ад грунтоў ляснае Беларусі і дзеля таго мы іх будзем разглядаць асобна.

Грунты ляснае Беларусі (Дзярновыя) ня вельмі багатыя перагноем. Хаця ў лесе перагнівае досіць многа рэштак расьлінаў, але перагною шмат ня збіраецца. Гэта дзеля таго, што тут вельмі многа вільгаці.

Дзякуючы вільгаці робяцца перагноеныя кісьлі. Гэтыя кісьлі апушчаюцца ў ісподнія пласты грунту, вымываючы з усяго грунту шмат частак яго, пажыўных для расьлінаў. Ад гэтага грунт робіцца бялейшым, асабліва яго ісподні пласт; гэтакі пабалеўшы выпаласканы грунт завецца падзолістым.

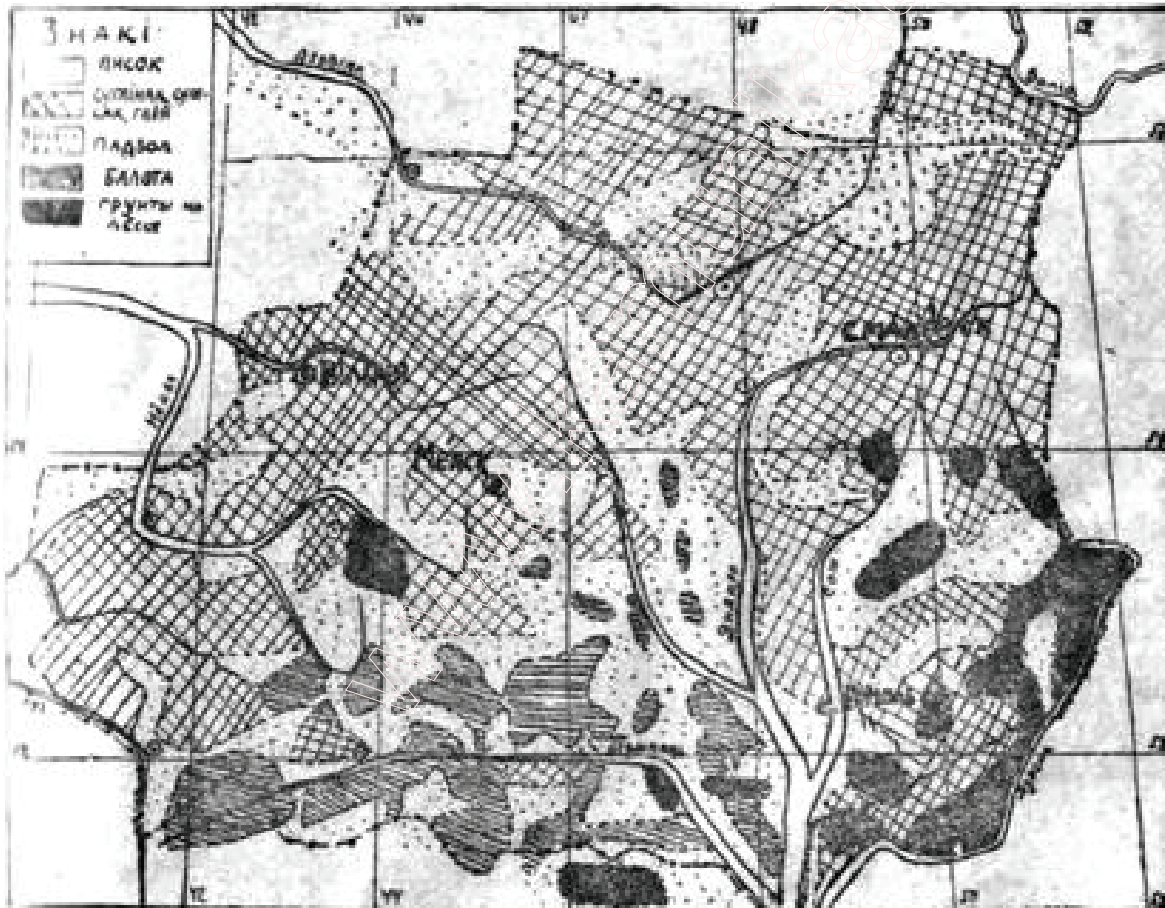
Бывае, што грунт бялее да самага верху і падобны зьверху на попел. Тады яго завуць падзолам. Падзол, калі ён мокры - сьлізкі, як высахне - цьвярдзее, і з яго пры расьціраньні робіцца пыл. Гэтым ён прыпамінае гляісты грунт. Але з яго ўсе пажыўныя для расьлінаў часткі выпаласканы. Дык падзолы - вельмі бедныя і благія грунты. Па ўраджайнасьці яны стаяць можа ніжэй навет за пяшчаныя

²² Гліна, пясок, усялякае каменне ды іншыя матар'ялы, з якіх складаецца зямная кара, называюцца горнымі пародамі.

грунты. Падзолы ляжаць у паўночнай Беларусі, іх таі досіць многа. Найбольш іх на поўначы Парэцкага і Бельскага пав., у Вялікім і Полацкім павётах (Рыс. 33).

Найбольш ураджайным грунтом лічыцца ў нас глісты грунт. У ім, таксама, як і ўва ўсіх іншых грунтах, ёсьць шмат, пяску (да 40%, рэшта 60% - глей). Гэты пясак яму, ведама толькі памагае, бо іначай-бы ён, высахшы, быў цьвярды, як скала. І так ён да вырабу цяжкі, асабліва ў сушу. Але ў ім ёсьць шмат пажыўных для расьлінаў частак і дзеля гэтага ён даець добрыя ўраджаі якія аплачуюць цяжкую працу. Глістага грунту найбольш ёсьць у павётах Слуцкім, Наваградзкім, Менскім, Невельскім і Гарадоцкім. Слуцкія і Наваградзкія грунты лічацца самымі ўраджайнымі на ўсю Беларусь.

Сугліністы грунт мае ў сабе больш пяску. Тут пяску роўна з глеем, або й больш чымся глею. Праз гэта сугліністы грунт лягчэйшы за глісты. Ён таксама лічыцца добра ўраджайным. Глісты і сугліністы грунты завуць цяжкімі грунтамі і яшчэ завуць пшанічнымі грунтамі, дзеля таго што на іх добра ўдаецца пшаніца.

Рыс. 33. Грунты Беларусі.

З лясных дрэваў на гэтых грунтах растуць елка, дуб, асіна, ляшчына і інш. Сугліністых грунтаў на Беларусі шмат. Найбольш іх у цэнтральнай Смаленшчыне, паўночнай палавіне Магілёўшчыны, Віленшчыне і паўночна-заходняй Горадзеншчыне

Супяшчаны грунт мае ў сабе яшчэ менш глею, а больш пяску. Гэты грунт дае вельмі добры ўраджай, калі яго акуратна гнаіць. Аднак ён па ўраджайнасці лічыцца горшым за першыя два. Яго завуць жытнім грунтом.

Супяшчаных грунтоў у Беларусі яшчэ больш, як сугліністых. Іх ёсць вельмі многа ўва ўсіх частках Беларусі, апрача Прыпяцкага і Дняпроўскага Палесься.

Пяшчаныя грунты маюць у сабе мала глею (ня больш за 5 - 7%), рэшта пясок. Таксама мала ў іх бывае і перагною, і дзеля гэтага яны даюць ураджай толькі, калі іх добра гнаіць. Іначай ня толькі нічога не парасьце, але яшчэ да таго зямлю непакрытую расьлінамі вельмі лёгка разьдзьмухае вецер і зробіць з поля пескавую пустыню, выдму (рыс. 34). На гэтых грунтох добра ўдаецца толькі грэчка (дзеля чаго іх завуць грачанымі). З лясных дрэваў на пяску добра расьце хвоя. Пяшчаныя грунты найбольш парастаюць чыстымі хваёвымі барамі.

Рыс. 34. Пяшчаная выдма.

Пяшчаныя грунты параскіданы па ўсёй Беларусі асабліва каля вялікіх рэкаў. Але найбольш іх у Паўднёвай Беларусі. Тут яны, перамяжаючыся з балотамі, запаўняюць усё палесьсе - Прыпяцкае, Бярэзінскае і Дняпроўскае, г. зн. вялізарныя прасторы на паўдня ад лініі Берасьце - Магілёў.

Грунты, што стварыліся з горных пародаў (маргеляў), у якіх ёсць шмат вапны, наз. маргельнымі. Яны належаць да цяжкіх грунтоў і досіць ураджайныя. Ёсць іх шмат у Наваградчыне.

Прырэчныя грунты, якія ляжаць у далінах рэк і заліваюцца веснавымі разводзьдзямі ў нас звычайна бываюць занятыя сенажацям (паплавы); расьце на іх трава вельмі добра, дзякуючы багатаму мулу,

які ў часе разводзьдзяў прыносяць сюды рэкі з акалічных палёў. Пад месцамі на гэтых грунтах часта разводзяць гароды. Найбольш прырэчных грунтаў ёсць у нас у Палесьсі ўздоўж большых рэк.

Пасьля асушэньня ды пры ўмелай гаспадарцы і балотныя грунты (тарфовыя) даюць добрыя ўраджаі траваў і збожжа.

Грунты лесастэпу. У лесастэпе сустракаецца шмат пяшчаных, супяшчаных і сугліністых грунтаў, зусім ня рознячыхся ад толькі што апісаных. Яле побач з імі ёсць новыя грунты - гэтыя грунты ляжачыя на лёссе.

Лёсс багацейшы за морэнную гліну вапнаю і іншымі пажыўнымі матар'яламі. Апроч таго пад стэпам грунт ня гэтак выпаласкуецца, як у лясох. Дзеля гэтых прычын стаповыя грунты на лёссе, - чарназёмы, зьяўляюцца вельмі багатымі і даюць найвялікшыя ўраджаі. У лесастэпе надаўнейшых стаповых грунтах, чарназёмах, калісь парос лес і гэныя чарназёмы пад ім балеі ці меней вы-паласкаліся і пашарэлі. Вось гэтакія выпаласканыя грунты завуцца шэрымі суглінкамі. А калі грунты выпаласкаліся да таго, што аж ніжэйшы іхні пласт пабялеў, дык яны лічацца ужо падлістымі суглінкамі. Ўся розніца іх ад звычайных падзолістых суглінкаў тая, што яны ляжаць на лёссе.

Шэрыя суглінкі ляжаць у нашым лесастэпе астравамі. Най-вялікшыя такія астравы ёсць: 1) у Старадубскім павеце, дзе займаюць каля палавіны гэтага павету, 2) на мяжы Клімавіцкага Чэрыкаўскага паветаў, 3) у Мсьціслаўскім павеце, каля самага места.

Суглінкі на лёссе займаюць вялікшыя прасторы. Яны пакры-ваюць увесь правы бераг Дзясны і пашыраны ў паветах - Рослаўскім, Бранскім, Мглінскім, Трубчаўскім, Старадубскім, Ноўгарад-Северскім; крыху меней іх ёсць у паветах Новазыбкаўскім, Су-ражскім і Гарадзянскім і ўрэшце ёсць тры іхніх большых астравы - ў Мазырскім павеце (каля места), ў Рачыцкім і ў Наваградзкім пав.

Хаця гэтыя грунты стварыліся пад лясамі, аднак цяпер на іх лясоў блізка што няма. Іх, як і ўсе наагул багацейшыя грунты, чалавек расьцерабіў і загараў у першы чарод.

§ 24. РАСЬЛІННАСЬЦЬ БЕЛАРУСІ.

Расьлінная вопратка краёў, а разам з тым і характар краявіду зьмяняецца ў залежнасьці ад клімату і ад грунтаў. Кожны з кліматычных паясоў зямлі мае сваю расьліннасьць. Беларусь ляжыць галоўным чынам у паясе мяшаных лясоў, які займае большую частку Сярэдняе Эўропы, а ў Усходняй Эўропе клінам уразаецца паміж тайгою, - чыстым шылнікавым (хвойным) лесам, і стэпам, якія, такім чынам абмежуюць паяс мяшаных лясоў з поўначы і паўднёвага ўсходу. Грунты, іхні склад і асабліва большая ці меншая іх вільгот-насьць таксама ўплываюць на характар расьліннасьці. Дзякуючы ім, найбольш, іншую расьліннасьць мае бор, іншую сенажаць, ці балота, ці поле, ці зрэшта пяшчаная выдма. Ў кожным з гэтых выпадкаў мы спатыкаем нёйкую асобную групу расьлінаў, ці як кажуць, расьліннае згуртаваньне. З тае прычыны, што характар грунтаў у нас вельмі хутка зьмяняецца на самых невялікіх адлегласьцях у кожным блізка нашым краявідзе выступае па некалькі расьлінных згуртаваньняў,

якія ўвесь час чарадуюцца між сабою, што дадае нашым краявідам шмат разнаобразнасці і характава.

Важнейшымі расьліннымі згуртаваньнямі Беларусі ёсьць: лес, балота, сенажаць ды расьліннасьць вадзяная.

35. Тайга зімою (ў Віцебшчыне)

Лес. У старавечныя часы бязмала ўся Беларусь была пакрытая бязмежнымі лясамі; як слабы ўспамін аб іх пазаставаліся нашыя: цяпе-рашнія пушчы. Паверхня зямлі ў Беларусі тады была падзелена паміж лесам і балотам²³; узвышшы былі пакрытыя лесам, а нізіны - балотам. І толькі на паўднёвым усходзе, за Сожам, ляжалі бязлесныя стэпы, ад якіх у прасторы лясоў заходзілі затокамі ды астравамі кавалкі таго-ж стэпу пад назовам палёў. Гэткія палі займалі звычайна прасторы, дзе ляжаў лёс. У працягу вякоў, аднак, лясы адваявалі сабе й гэтыя невялікія кавалкі беларускага стэпу і дайшлі да Дзясны; стэпы засталіся толькі за межамі Беларусі. Цяпер значная частка лясоў павысякана, а з пасекаў зроблена поле. Усё-ж лясы і ў нашыя часы з'яўляюцца ў Беларусі можа найбольш

характэрным ды найбольш важным з натуральных згуртаваньняў. Хаця большая частка Беларусі ляжыць у паясе мяшаных лясоў, аднак у Беларусь заходзяць ды займаюць невялікія яе часткі і тайга і стэп (лесастэп).

На поўначы, галоўным чынам у вярхоўях Дзьвіны, ды на Дзьвінскім узгор'і досіць вялікія прасторы займаюць лясы тыпу тайгі (рыс. 35). у тайзе – скрозь шыльнікавыя лясы, ў якіх пераважае елка, часта на забалочаных грунтах; паміж лясоў ляжаць імшары. Лясоў тут вельмі шмат, за што адну з краінаў беларускае тайгі навет і называюць Бельскім палесьсем.

Большую частку прастору Беларусі займаюць мяшаныя лясы. Побач з імі растуць і чыстыя шыльнікавыя ды ліставыя лясы. На поўначы Беларусі шыльнікавыя лясы пераважаюць над ліставымі чым далей на паўднё, тым % ліставога лесу робіцца большым. Узяўшы для прыкладу 4 паветы, што ляжаць менш-больш на адным мэрыдыяне мы пабачым: у Барысаўскім павеце - 15% ліставых лясоў, у Ігуменскім і Бабруйскім па 20%, а ў Рачыцкім - 30%.

Аднак і на поўначы Беларусі ёсьць цэлыя краіны, дзе ліставыя лясы маюць пераважаючае значэньне. Гэтак, Вокаўскі Лес - значнай частцы пакрыты бярозавымі ды асінавымі лясамі з найвялікай домешкаю елкі. Старыя бярозавыя

²³ Гл. вышэй, на стр. 20, апісаньне Гэродота.

ды асінавыя лясы з домешкаю дубу і елкі пакрываюць і ўзгор'е каля Невеля. Тамака трапляюцца таксама й чыстыя дубнякі ды наагул чыстыя лясы.

Рыс. 36. Мяшаны лес у Наваградчыне.

Ў мяшаных лясох большае часьці Беларусі найчасьцей спатыкаюцца гэтакія дрэвы: елка, бяроза ды асіна, а таксама белая вольха; радзей спатыкаецца хвойка, а яшчэ радзей – дуб, клён і ліпа. У цені гэтых дрэваў густа растуць хмызьнякі, асабліва ляшчына, (арэшнік), маліна, лаза, крушына (*Rhamnus frangula*) бружмень (*Evonymus europaeus*) ды інш.,

ствараючы часамі непраходныя гушчары. Чым далей на паўднёвы захад, тым домешка ліставых дрэваў робіцца большаю і больш рознароднаю (рыс. 36). Да ўспомненых дрэваў далучаюцца новыя, якія ня зносяць клімату паўночна - ўсходняе Беларусі, - перад усім граб (*Carpinus betulus*), а таксама - вяз (*Ulmus effusa*), ясень, (*Fraxinus excelsior*), ясакар (*Populus nigra*), топаль белы (*Populus alba*), ціс (*Taxus baccata*), явар (*Acer pseudoplatanus*). За тое елка, гэтае найважнейшае дрэва поўначы, чым далей на паўднёвы захад, тым усе меншае значэньне мае ў мяшаных лясох, спатыкаецца астравамі і ўрэшце ў паўднёвым Палесьсі саўсім счазе, дайшоўшы паўднёвае мяжы свайго пашырэння.

Мяшаныя лясы паўднёва - заходняе Беларусі ўжо маюць шмат супольнага з лясамі сумежнае – заходне - эўропэйскае рась ліннае краіны, ў якую ўваходзіць прыкл. Польшча. Тамака, аднак, у мяшаных лясох вельмі віднае мейсца займае бук (*fagus silvatica*). Дрэва гэтае даходзіць да самае мяжы Беларусі, ў Беларусі-ж не расьце. Наагул у мяшаных лясох Заходняе Эўропы шылёнкіавыя дрэвы займаюць малазначнае мейсца, што ў нас здараецца рэдка.

Ў лесах стэпе лясоў засталася мала - і то найбольш у далінах рэк, ды на стромкіх спадах, у ярох і г. д. Рэдка яны выходзяць з далін і лагчынаў і сярод палёў зьяўляюцца ліставыя лясы, найбольш дубровы. Ў ярох ды на стромкіх спадах расьліннасьць таксама складаецца найбольш з дубу, бярозы, асіны ды іншых дрэваў і хмызьнякоў звычайных у паўднёвай Беларусі.

Рыс. 37. Хваёвы бор.

Ў старадаўнія часы, пакуль уплывы чалавека на характар лясоў быў нязначным, апісаньня паясы расьліннае вопраткі Беларусі выдзяляліся, выразна, адбіваючы ў сабе характар клімату краінаў. Чалавек-жа, каб найлепш выкарыстаць грунты, расьцярабліваў лясы на лепшых грунтах, а пакідаў на горшых; з гэтае прычыны ў нашыя часы характар ляснога пакрыцьця краіны можа найбольш залёжыць ад яе грунтоў.

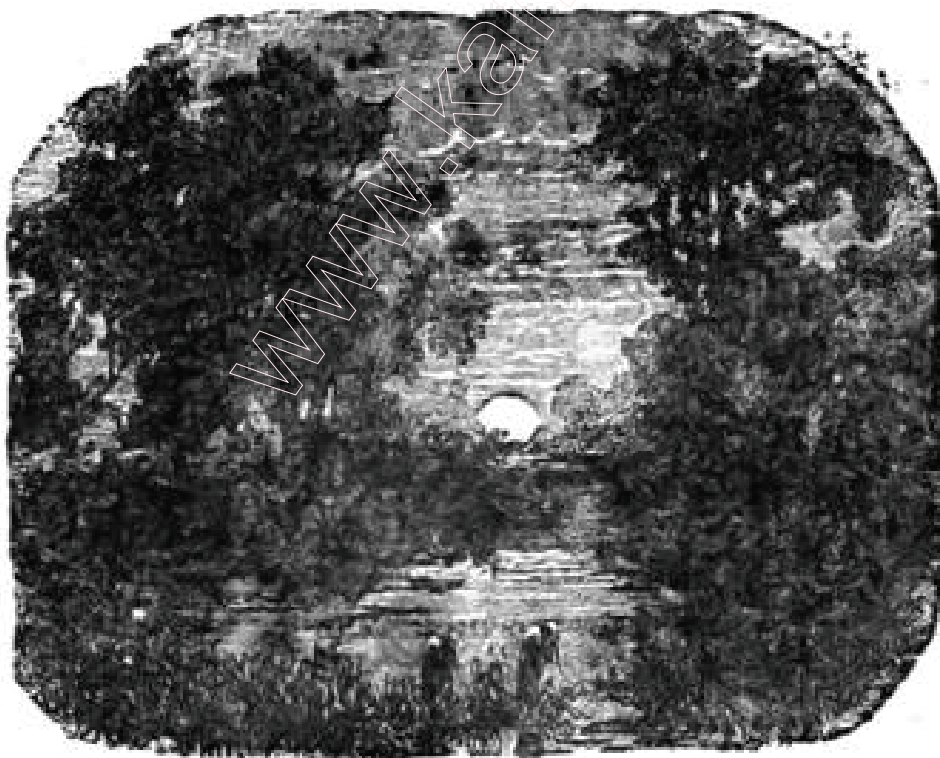
Усім ведама, што на пяскох саўсім добра расьце хвоя, і што з усіх дрэваў толькі яна зносіць самы бедны пяшчаны грунт, ды навет любіць яго: вільгаць, якая ў ім знаходзіцца, ня мае ў сабе лішне шмат расчыненых мінеральных матар'ялаў, і гэта падабаецца хвойцы; з другога боку яна вельмі глыбака запускае карэньне і дастае сабе вадзю з самых глыбокіх пластоў зямлі. Мы бачым, што хвоя, як ня трэба лепей дапасаваная да пяшчаных грунтоў. У нас на гэтых грунтах яна творыць чыстыя хваёвыя бары (рыс. 37), ў якіх апрача хвойкі іншых дрэваў ды навет і хмызьнякоў саўсім блізка не спатыкаецца. Высака падыймаюцца роўня, гонкія, бранзовыя хвойкі, быццам колюмны, выцягуючы да сонца свае гальлё; а пад імі на вялізарных прасторах звычайна растуць толькі ягадныя поўхмызьнякі - чарніцы, брусніцы ды апроч таго - верас, папараць і г. д. Часта расьцець тут і шняк ялавец (*Juniperus communis*). На самых бедных пяскох грунт пакрыты толькі шылнікам і пад высокімі хвойкамі ніякіх расьлінаў не расьце. Там дзе пяшчаны грунт больш вільготны, да хвойкі дамешуецца гэтак сама непераборлівая на грунты - бяроза. На больш ураджайных пяскох і супясках да хвойкі дамешуецца ўжо шмат іншых дрэваў, перад усім елка, а паверхня зямлі пакрытая багатаю травяною і хмызьняковаю расьліннасьцю: гэта ўжо мяшаны бор.

Хваёвыя бары займаюць пяшчаныя грунты па ўсёй Беларусі - і на поўначы сярод вазёраў ды ўзгоркаў морэннага краю, і на захадзе ды паўдні - ў Палесьсі, і ўрэшце - ў шырокіх рачных далінах лесастэпу. Дзеля таго-ж, што пяскоў у Беларусі ёсць шмат і як раз яны пакідаюцца чалавекам бяз ужытку дзеля свае

беднасьці - бароў у Беларусі ўва ўсіх краінах ёсьць вельмі шмат. Асабліва шмат іх у Заходняй Беларусі ды Палесьсі, дзе яны зьяўляюцца пераважаючым расьпінным згуртаваньнем, чарадуючыся ў Заходняй Беларусі і лесастэпе з загаспадаранымі палямі і сенажацямі, а ў Палесьсі - з дзікім балотам ды балотнымі сенажацямі. Трэба адзначыць у канцы, што расьліннасьць старадаўніх бароў была наагул багацейшая; чалавек і хатняя жывёла шмат дапамаглі зьбядненьню баравое расьліннасьці. Ў глухіх, маладаступных палескіх закутках, асабліва-ж - на астравах, раскіданых балотам, і цяпер на досіць бедных навет пясках у бары ра-стуць і ліпы, і кляны, і шмат хмызьнякоў.

На цяжэйшых грунтах расьце ў нас найбольш елка, а таксама - дуб, асіна, граб, ды наагул іх пакрываюць ужо апісанья мяшанья лясы. Грунты мокрыя маюць сваю асобную лясную расьліннасьць звычайна вельмі багатую (рыс. 38). Каля ручаёў і рэк любяць расьці вольхі, вербы ды лаза. Асабліва цікавую расьліннасьць маюць алешнікі.

Расьцець чорная вольха на мокрым пяшчаным грунце і навет у ня вельмі глыбокай вадзё; ў апошнім выпадку яе карэньне моцна разрастаецца на паверхні вады і каля кожнае вольхі творацца маленькія, але высокія астраўкі. Для расьлінаў тут шмат раскошы, шмат сьвятла, якое не зацямяюць рэдкія алешыны, вады уволю, бяспечнасьць ад жывёдаў і чалавека, якім трудна бывае сюды далезьці, бо паміж вольхамі грунт надта грузкі; ўсе гэта спрыяе разьвіццю багатае і буйное расьліннасьці. Тут густа растуць парэчкі, маліны, лаза, на пнёх дрэваў паўзе дзікі хмель, а ўвадзе каля вальховага

Рыс. 38. Расьліннасьць у даліне Прыпяці

карэння - поўна незабудак. Аб алешніках Палесься польскі географ Рэман піша вось што: "Від высокіх траваў і шыракаліснага зельля, што буйна расьце сярод хаотычнае блутаніны карэння, на палавіну пакрытага вадою, ды высокіх пнёў дрэваў, накрытых празрыстым дахам надзвычайнае зялёнасьці, робіць такое ўражаньне, якое можна прыраўнаваць толькі да ўражаньня ад згуртаваньня мангляў і бананаў". Ведама, на паўдні расьліннасьць алешнікаў багацейшая, на поўначы - крыху бяднейшая.

Прастор лясоў. Чалавек у Беларускім прастору з самага пачатку спайго тут істнаваньня вёў заядлую барацьбу з лесам, які адгароджваў яго ад сьвету, зарастаў узаранае поле, акружаў старасьвецкага чалавека і яго гаспадарку масаю ворагаў – дзікіх зьвяроў. Найважней, што лес быў перашкодаю для вольнага пашырэння і разьвіцьця даўнейшае гаспадаркі. І чалавек палажыў канец яго панаванню. Ён павысякаў лясы, вырабіў пасекі на поле, парасьцярэбліваў балоты і зрабіў сенажаці. І цяперака, ў нашыя часы, ўжо і палавіны даўнейшых лясоў не засталася а мяйсцамі дык і саўсім на цэлыя дзесяткі вёрст няма лесу (як прыкл. у Наваградчыне). Застаўся фактычна лес толькі на такіх грунтах, якія ня прыгодныя да палявое гаспадаркі. Цяпер лясы займаюць усяго толькі каля трэцяе часьці ўсяго прастору Беларусі (каля 10 міл. дзесяцін). Найбольш ёсьць лясоў - у Бярэзінскім, Прыпяцкім і Дняпроўскім Палесьсі, на Вокаўскім Лесе і ў вярхоўях Дзвіны ды Дняпра. Ўва ўсіх гэтых краінах лясы займаюць больш за - 40% усяго іх прастору. У Заходняй Беларусі і ў лесастэпе лясоў мала - толькі на пяшчаных грунтах. Так сама ня шмат засталася лясоў і каля вялікіх мтаў - прыкл. Віцебску, Смаленску, Гомеля і інш. Для патрэб гэных местаў навокала лясы ўжо ў апошнія часы моцна павысяканы.

Значэньне лесу. Ня гледзячы на гэта. лясы ўсё-ж ёсьць галоўным багацьцем Беларусі. Хоць і ня лішне шмат іх у нас засталася, але ўсёж шмат больш, чым у нашых суседзяў. Дзеля гэтага Беларусь свой лес вывозіць ува ўсе бакі - і ў Нямецчыну, і ў Украіну, і ў іншыя эўропэйскія краі. Да таго-ж, мусіць, дзякуючы нашаму вільготнаму і мягкому клімату лес у нас вельмі хутка і моцна расьце, шмат ляпей, чым у нашых суседзяў. У Расеі, агулам бяручы, што год прырасталала дрывяное масы на дзесяціну 5,5 куб. мэтраў, у Польшчы, ды наагул на

Захадзе - толькі каля 4 кб. мэтр., а ў Беларусі 6,5 кб. мэтр. Пры гэтым прыросьце ды пры нашых 10 міліёнах дзесяцінаў лесу, даход ад ляснае гаспадаркі бадай ці ня мог-бы зраўнаважыць увесь гадавы выдатак у дзяржаўным бюджэце Беларусі.

На жаль лясная гаспадарка, пры якой толькі й магчыма атрымліваць сталы даход з лесу, стаіць у нас нявысока.

Апроч гэтага лясы маюць яшчэ й іншыя значэньні. Праз увесь час гісторыі лясы баранілі наш народ ад чужаземных нападаў ды і цяпер, лежачы на беларускіх паграніччах, яны саўсім натуральна абараняюць нашыя межы.

Так сама трэба адзначыць вялікае кліматычнае значэньне лясоў. Яны задzerжваюць у сабе вільгаць, дапамагаюць кандэнсацыі вадзяное пары, павялічваюць лік ападкаў і не дапускаюць да нас сухменяў. Яны раўнамерна жывяць рэкі крынічнаю вадою і робяць іх многаводнымі. Лясы-ж бароняць пяшчаныя грунты ад раздзьмуханьня. Часта бывае гэтак, што высякуць стары,

магутны хваёвы бор і на мейсцы яго робіцца выдма (рыс. 34). У лясох, у канцы, водзіцца цэнная зьвярына,- паляваньне на якую ў больш некранутых лясох дае пражыўленьне і даход насяленьню.

Усе гэтыя прычыны прымушалі дзяржаўныя ўлады зьвяр-нуць увагу на абарону лясоў. З даўных часоў было забаронена высякаць пэўныя лясы - галоўным чынам з мэтай, каб мець дзе паляваць розным важным асобам і гэтакім чынам паўсталі пушчы.

Пушчы гэта, ўласьціва кажучы, - значныя прасторы ня-кранутага лесу. Цяпер у нас называюць пушчамі і наагул вялікія лясныя прасторы.

Рыс. 39. Глухі закутак у Белавежскай пушчы.

Найбольш вядомая ня толькі ў нас, але і на ўвесь сьвет пушча- гэта Белавежская Пушча (рыс. 39). Займае яна больш за 100 тыс. дзесяцін зямлі у Пружанскім, найбольш, павеце і цягнецца наагул вёрст на 50. Даўней яе прастор быў разы ў два большы, ды пэўныя яе часткі дасталіся ў рукі прыватных людзей і тыя іх параспродавалі ды парасьцярэблівалі. Як і іншыя кавалкі первабытнага лесу Белавежская Пушча складзена з шмат якіх пародаў дрэў. Найбольш у гэтай мешаніне ўсёж ёсьць хвойкі, елкі і дубу, бо зямля тут лёгкая, хаця й ня дужа бедная. Ёсьць у пушчы аднак і ўсе іншыя дрэвы, спатыканыя ў Беларусі, ды навет такія рэдкія, як модрына (лістаўніца), ціс ды інш.

Белавежская Пушча ёсьць найвялікшым прасторам некра-нутага старасьвецкага лесу ўва ўсёй Эўропе і дзеля гэтага прыцягвала да сябе ўвагу шмат якіх вучоных і пісьменьнікаў. І запраўды тут ёсьць на што паглядзець. "Перад падарожным, піша ўкраінскі географ Рныцкый, ўвесь час адкрываюцца вобразы

старадаўняга лесу ўва ўсім яго дзіўным харакстве. Высокімі, на некалькі сажняў зваламі пакрываюць зямлю спаракнелыя гніючыя пні старых дрэваў, якіх павыварачавала бура. Іхняе карэньне тарчыць уверх, а пад вывярнутым дрэвам-глыбокі дол, наліты вадою, якая зарастае балотнымі травамі. Над гэтымі балотнымі ламамі ўздываюцца стромкімі высокімі пнямі векавыя хвойкі ды елкі, дубы, ліпы і асіны. Усе яны пнуцца ўверх, да сонца, бо ўнізе вечная цемра, і іхняе гальлё пачынаецца толькі высака над зямлёю. Навет там, дзе вывяртняў няма, ўвесь грунт пакрыты сухім леташнім лісьцем, шыльнікам і парахном, якое у начы сьвеціцца таемным сіняватым сьвятлом. Усюдых пануе мёртвая ціша; хіба ў гальлі зашуміць паважным шумам вёцер". Дрэвы ў Пушчы і сапраўды растуць нязвычайна проста. Навет ліпы, што гэтак шырака і паважна разрастаюцца у нашых садох, ды звычайна выкручаныя дубы у пушчы выцягуюцца ў гонкія высокія дрэвы.

Белавежская пушча да апошніх часоў досіць добра перахавалася. Нельга таго сказаць аб іншых нашых пушчах Звычайна гэта вялізарныя лясныя прасторы, але праўдзівага старога лесу ўжо мала. Большая-ж частка пушчы гэтак зрэджана і прачышчана, што прыпамінае сабою барджэй пасеку.

Пасьля Белавежскае - найбольшай па прастору ёсьць Налібоцкая пушча, якая раскінулася на правым беразе верхняга Нёмана ў вадазборніку Бярэзані. У гэтай пушчы мяйсцамі пазаставаліся кавалкі вельмі старога мяшанага лесу, акружаныя балотамі, дзеля чаго да іх трудна даступіцца. Найбольш аднак у пушчы хваёвых бароў. Цягнецца яна ў шыркі вёрст на 40.

Горадзенская і - Аўгустоўская пушчы ляжаць на поўнач ад Горадні: першая па правым, другая на левым беразе Нёмна Каля Вільні. на паўдня ад яе, ляжыць Рудніцкая пушча, ў якой, калісь мелі звычай паляваць вялікія князі літоўскія. Пры вусьці Шчары ляжыць Ліпічанская пушча. Вялізарны лясны прастор на ўсход ад Бярэзіны, што цягнецца аж пад Магілёў - называюць Любашанскаю пушчаю. На ўсходзе Беларусі - ёсьць значная Акуліцкая пушча ў заходняй часьці Бранскага павету; і яё, на ўсход ад Дзясны, ляжаць вялізарныя Бранскія лясы. - У канцы нязмераныя лясныя прасторы твораць Бельскае Палесьсе дый палескія краіны над Прыпяцяю і Бярэзінаю.

Вадзяная расьліннасьць у нас залежыць найбольш ад глыбіні вады ды скорасьці яе цячэньня. Найбольш багатую расьліннасьць маюць нашыя стаячыя воды, вазёры. У вазёрах, якіх глыбіня памалу павялічуецца ад берагоў да сярэдзіны, можна заўважыць некалькі канцэнтрычных паясоў расьліннасьці. Пры самым беразе ды на саўсім мелкіх мяйсцох, цесна пасплятаўшыся карэньнямі ў адну вялізную дзярніну, расьце аер (Accrus), сечаным лісьцем якога у вёсках пасыпаюць падлогі. Побач з ім спатыкаецца сітнік (Juncus), касачы (Iris), ежагалоўка (Sparangium), балотны хвошч, балотная папараць, вадзяная мята, высокія віды асакі ды інш. Самыя-ж берагі рэк і вазёраў у нас вельмі часта прыхарошуюць вольхі, якія прысадамі цягнуцца ўздоўж берагоў, асабліва меншых рэчак. Усе гэтыя расьліны карэньнямі дастаюць вады, а іхнія сьцеблы паднятыя ў паветра.

Рыс. 40. Чароты ў Зарэччы.

Далей у глыбіню вазёраў і рэк ідуць чароты (*Phragmites*) рагозы пухоўкі (*Typha*), сітнік і (*Juncus*, *Scirpus*) дый інш. расьліны з высокімі цыліндрычнымі сьцёблямі, частка якіх схавана пад вадою (рыс. 40). Спатыкаюцца гэтыя расьліны і ля берагоў, і на мялчэйшых мяйсцох пасярэдзіне вазёр і рэк, займаючы часта значныя прасторы, асабліва ў мелкіх палескіх вазёрах. Псбач з імі на крыху ўжо глыбейшых мяйсцох паверхня вады пакрыта шырокімі плаваючымі лісьцямі ды прыгожымі кветкамі вадзяных ляляяў (*Nymphaea alba*), гарлачыкаў (*Nuphar*), гэтак у нас усюдых звычайных і кожнаму вядомых; тут-жа мы спаткаем разака (*Stratiotis*), стрэлалістніка (*Sagittaria*) і ды інш. На яшчэ большай глыбіні жывуць такія расьліны, як вадніца (рдест - *Potamogeton*), што падыймаюць, на па верхню вады толькі свае кветкі, а карэньнем усё-ж прымацаваныя да глыбокага дна. Тут часамі можна ў нас спаткаць, асабліва ў глухіх закутках Палесься, шмат рэдкіх расьлінаў, прыкл. *Aldrovanda vesiculosa*, *Salvinia natans*, успамінаная вышэй *Lobelia Dortmansi*, якая прыхарошуе воды Сьвітазі, ды цікавая расьліна вадзяныя арэхі (*Typha natans*); яе плады зьбіраюць і ядуць.

Паміж усіх гэтых вышэйшых расьлінаў расьце бязьмеры шмат ніцявідных водарасьляў, якія, сплятаючыся між сабою ды з некаторымі іншымі расьлінамі, твораць г. зв. твань; сьцёблы і карані вадзяных расьлінаў пакрытыя часта діатомавымі водарасьлямі, і праз гэта выглядаюць саўсім бурымі.

Расьліннасьць балотаў інакшая ў сфагнавых балотах, а йнакшая ў травяных. Прагавіта паглынаючы вадзі зь грунту і

Рыс. 41. Мох Сфагнум, або тарфяны (*Sphagnum*).

павгтра, сфагнум (рыс. 41) гэтак сама моцна выпаруе яе, і затым сфагнавае балота звычайна пакрысг абсыхае; тады на ім зьяўляецца цэлы рад расьлінаў, ствараючых характэрнае згуртаваньне.

Растуць тут найчасьцей: багун (*Ledum palustre*), з дурманячым моцным пахам, зага-рдуска (*Drosera*), з мясістымі лісткамі, якімі яна ловіць кузурак, ды ягаднікі - буякі (*Vaccinium uliginosum*), брусніцы, журавіны; зьбіраючы ягады гэтых расьлінаў чалавек заходзіць часамі у самую глыбіню сфагнавага балота. А над гэтымі ўсімі дробнымі расьлінамі падыймаюцца нізенькія старыя хвойкі, паабрастаўшыя лішайнікамі, карлаватыя бярозы й вербы; сярод апошніх здараюцца рэдкія віды, паходзячыя з поўначы.

Ў травяных балотах растуць расьліны, ў складзе якіх ёсьць шмат крамяня - асокі, сітнікі, чароты, хвашчы і г. д. Калі балота асабліва мокрае - на ім растуць грубыя вадзяныя і балотныя расьліны.

Калі-ж з такога балота вада сойдзе і яно пачне падсыхаць, грубыя балотныя травы пакрысе счазуюць; іх мейсца займае расьліннасыдзь балотных сенажацяў. Растуць тут тады асокі (*Carex*), балотныя хвашчы (*Equisetum*), бабоўнік (*Menyanthes*), латацень (*Caltha*) і маса курасьлепу (*Ranunculus*). Расьцець тут і мох, але ўжо не сфагнум, а гіпнум (*Hypnum*); ім звычайна абрастаюць купіны, якіх у гэтых балотах спатыкаецца вельмі шмат. Зьверху травяное балота зарастае хмызьнякамі - лазою, алешнікамі ды нізкімі бярозкамі.

Травяныя балоты такога тыпу легка перарабляюцца ў культурныя сенажаці. Для гэтага цярэбляць лазу і абсушуюць балота канавамі; хутка ужо пасья гэтае мэліорацыі характар расьліннасыдзі пачынае зьмяняцца. Тыповыя балотныя травы, як прыкл. бабоўнік - прападаюць, зьмяншаецца лік асокаў, а за тое павялічуецца % салодкіх траваў, якія скаціна ахвотна есьць. З дальнейшым асушэньнем пачынаюць зьяўляцца ў большым ліку матыльковыя расьліны, ад якіх сена робіцца значна больш пажыўным. Матыльковыя любяць ужо сухі дый добра праветраны грунт.

Травяное балота часта на нашых вачох перарабляецца ў багатую **сую** **сенажаць** дзякуючы працы і ўмеласьці чалавека, дзякуючы асушэньню. Ёсьць, аднак, у нас досіць сухіх сенажацяў, якія паабсыхалі бяз помачы чалавека, або навет ніколі ня былі балотамі; апошняга тыпу сенажаці, апроч пазарастаўшых травую палёў, знаходзяцца яшчэ ў далінах рэк; яны заліваюцца што год на нейкі час разводзьдзямі, якія прыносяць на іх змытыя з палёў багатыя гляістыя наносы, натуральна ўгнаючы зямлю. З гэтае прычыны такія сенажаці, як іх называюць, паплавы вызначаюцца сваёю ўраджайнасьцю. На іх старавечны жыхар Беларусі, які толькі што браўся за земляробства, зьвярнуў сваю асаблівую ўвагу. Багатая расьліннасьць паплаваў дала яму магчымасьць запасаць сена для скаціны, а ўраджайны іхні грунт вельмі надаваўся для засеву ярыны. Затым-жа сушэйшыя паплавы чалавек абярнуў у полі ды гароды. З узростам насяленьня, ведама, паплаваў стала помала і земляроб пайшоў сячы, паліць, карчаваць ляды, каб адваяваць ад лесу мейсца для палёў. У паўднёвай-жа Беларусі апроч паплаваў ужо ў самыя даўнейшыя часы земляробства разьвівалася на палянах, або "палёх", кавалках і астравах стэпу, закінутых сярод лясоў.

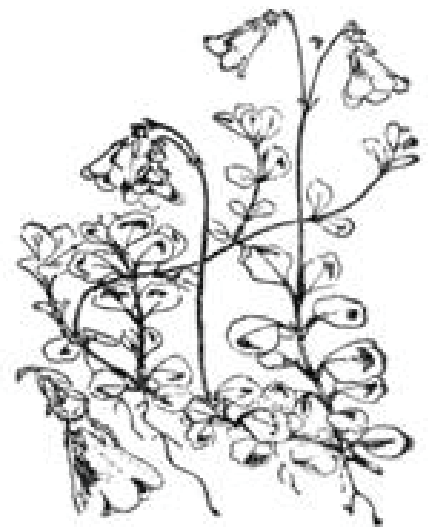
§ 25. ПАХОДЖАНЬНЕ РАСЬЛІННАСЬЦІ ДЫ МЕЖЫ ПАШЫ-РЭНЬНЯ РАСЬЛІНАЎ У БЕЛАРУСІ.

У мінуўшчыне клімат Беларусі некалькі разоў зьмяняўся; разам з ім зьмянялася і расьліннасьць; сьляды даўнейшае расьліннасьці мы можам і цяпер аглядаць у скамянелым відзе, а навет часамі і ў відзе жывых прадстаўнікоў. Ад перадававіковых часоў да нашых дзён засталася ў нас мусіць толькі адна Азалея, або турэцкі багун (*Azalea pontica*). Гэтая досіць высокая расьліна з вялікімі ды прыгожымі чырванавата - жоўтымі махнючымі кветкамі належыць да вялікіх рэдкасьцей. Перахавалася яна на імшарах у паўднёвым Палесьсі і больш нідзе яе ў Эўропе няма; а можна знайсці азалею яшчэ толькі ў горах Каўказу ды Малое Азіі.

Найбольш памятак даўнейшае расьліннасьці ў Беларусі засталася ад лядавіковае эпохі. Разам з лядавіком у тыя часы надыходзіў полярны клімат і полярная расьліннасьць, якая йшла перад лядавіком, замяняючы сабою гінучую ад лядавога холаду расьліннасьць папярэдняе эпохі. Полярная-ж расьліннасьць панавала у Беларусі і першыя часы пасля лядавікоў, навет тады, калі клімат зрабіўся і цяплейшым, і сухім, бо іншае яшчэ ня было. Але пазьней у Беларусь прыйшла з краёў, якія ня былі занятыя лядавіком, расьліннасьць больш дапасаваная да панаваўшага ўжо тады мернага клімату і саўсім блізка выціснула полярную расьліннасьць; толькі слабыя рэшткі яе перахаваліся да нашага часу, найбольш у імховых балотах, якія давалі ей варункі існаваньня, падобныя да радзімае тундры. Да такіх полярных расьлінаў належаць: а) прыгожая расьлінка, носячая імя вялікага швэдзкага ботаніка - *Linnaea borealis* (рыс. 42); спаты каецца яна толькі ў паўночнай Беларусі і на паўдня ад лініі

Віцебск - Ельня - не расьце; б) два віды нізенькіх бярозак *Betula pumila* і *Betula humilis*; в) *Dryas octopetala*, *Polygonum viviparum*, некалькі відаў полярных вербаў (*Salix lapponica*) ды інш.

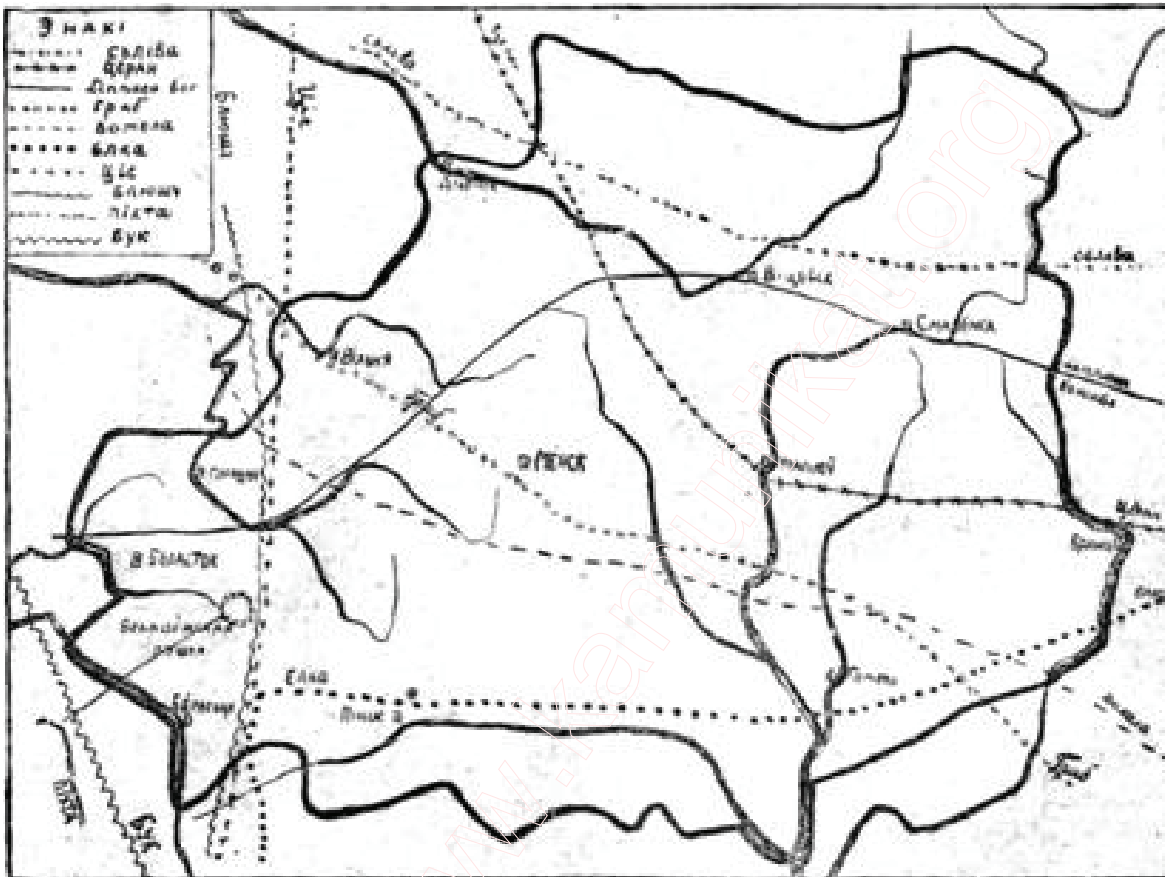
Пасля лядавіковага пэрыяду яшчэ некалькі разоў зьмяняліся і клімат, і расьліннасьць Беларускага прастору. Некаторыя лічаць, што пасля тундраў значная частка Беларусі пакрылася шэльнікавымі лясамі, якія прыйшлі да нас з Сыбіру і ў значнай меры складаліся з лістаўніцы (мадрыны - *Latix europaea*). У нашыя часы лістаўніца ў Беларусі спатыкаецца вельмі рэдка. У часы сухога контынэнтальнага клімату, які на-дыйшоў пасля ў Беларусь, з паўдня, з краёў, куды не дайшоў лядавік, з украінскага Падольля, ды з Вэнгрыі (цераз Карпацкія даліны) прыходзяць у Беларусь шмат матыльковых, губацветных ды інш. расьлінаў.

Рыс. 42 Ліннэя (*Linnaea borealis*).

Вільготны клімат, які у канцы запанаваў у Беларусі і пануе да цяперашняга часу, дазволіў пашырыцца у нас заходне - эўропэйскай расьліннасьці; яна пакрыла ўсю блізка Беларусь сучаснымі мяшанымі лясамі.

Такім чынам расьліннасьць Беларусі разьвівалася пад рознымі ўплывамі - ўсходу і захаду, поўначы і паўдня; яна і складаецца з расьлінаў, якія прывандравалі да нас з розных бакоў. Межы пашырэння паасобных расьлінаў (рыс. 43) залежаць найбольш ад клімату і з свайго боку характарызуюць клімат краю.

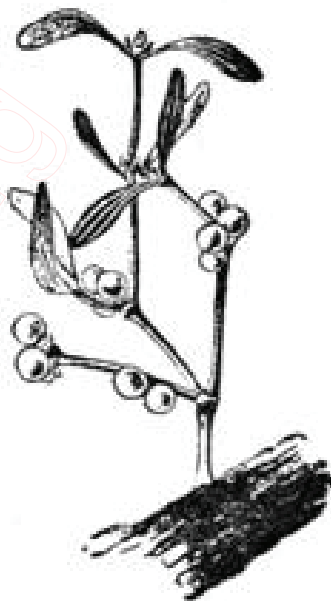

РЫС. 43. межы пашырэння важнейшых расьлінаў, праходзячыя праз Беларусь.

З расьлінаў поўначы і ўсходу, якіх пашырэнне канчаецца ў Беларусі апрача вышэйўспомненых полярных расьлінаў (*Linnaea* ды інш.) трэба перад усім сказаць аб елцы (*Abies excelsa*), гэтак жычайным дрэве ў паўночнай і Цэнтральнай Беларусі; яна па-ходзіць з ўсходу, а складае ўнас, у паўночнай Беларусі, вялізарныя лясы. У паўднёвай Беларусі яе робіцца што раз, то менш (тут не бяз прычыны і пясчаныя грунты паўднёвае Беларусі), ў Палесьсі яна спатыкаецца толькі астраўкамі і ўрэшце саўсім прападае ў паўднёвым Палесьсі ды Лесастэпе. Далей на паўдня, у Украіне, яе ужо саўсім няма. Там для яе замала вільгаці.

Мяккі, вільготны клімат Беларусі, асабліва паўднёва - заходняе, дазваляе расьці тут і не вымярзаць некаторым расьлінам, якія далей на поўночны ўсход расьці ня могуць. Так дрэва граб (*Carpinus betulus*) спатыкаецца ўва ўсёй паўднёва - заходняй Беларусі аж да Вільні, Менску і Гомеля; даўней відаць

клімат наш быў яшчэ цяплейшы, бо граб рос аж у паўночнай Смаленшчыне. Ён балоце з якога выцякае Дняпро, знойдзена насенне граба. Сьліва (*Prunus communis*) спатыкаецца ўва ўсёй Беларусі апрача паўночных узьмежжаў; далей жа на поўнач яе няма. Ён паўночна - ўсходняй Беларусі вымярзае ўжо і хмызьняк цёран (*Prunus spinosa*). Таксама далей на поўнач і ўсход ад Беларусі нямудуць гэтыя расьліны, паходзячыя з захаду: Топаль белы (*Populus alba*), ясакар (*Populus nigra*), чарэшня (*Prunus avium*), барвінак (*Vincetoxicum*), чамярычнік (*Helleborus*), *Lilorella*, *Hydrilla* ды інш., і паходзячыя з паўдня: вербена (*Verbena*), *Anthericum*, *Colchicum* ды інш. Гэтых расьлінаў у Маскоўшчыне ўжо няма. Паразіт вамела (*Viscum album*, рыс. 44), які расьце на галі дрэваў, творачы як-бы зялёнае памяло, добра значнае на ліставых дрэвах пасля ападу лісьця гэтак сама ўжо ня выжывае ў паўночна-ўсходняй Беларусі і далей Менску ў гэты бок ня йдзе. Ён канцы ў паўднёвай Беларусі, ў Палесьсі, расьце ракітнік (*Sambucus nigra*), а на самым захадзе Беларусі ў лясох пачынае спатыкацца ўсё больш прадстаўнікоў флёры заходне - эўропэйскіх мяшаных лясоў. Знаходзім мы тут напр. Ціс (*Taxus baccata*), блюшч (*Hedera helix*), а у Белавежскай Пушчы спатыкаецца, хаця й вельмі рэдка піхта (*Abies sibirica*). Вельмі цікава адзначыць, што ўсходняя граніца бука (*Fagus sylvatica*), дрэва, вельмі характэрнага для заходніх мяшаных лясоў, адпавядае якраз заходняй мяжы Беларусі і гэтым даводзіць, што этнаграфічная мяжа Беларусі мае тут пад сабою і пэўныя прыродныя асновы. Аб пашыраных цяпер у Беларусі культурных расьлінах будзе гаварыцца ніжэй. Тут толькі ўспомнім аб пробах акліматызацыі некаторых культурных расьлінаў. Рабіліся, прыкладам, дасьледы акліматызацыі шаўковага дрэва - морвы (*Morus*), лісьцем якога жывяцца шаўковыя чарвякі, - ў Лепельскім павеце, значыць па паўночы Беларусі. Ён гэтага дрэва ў нашым клімаце часамі мерзнуць вярхі і яно не расьце. Але ў дв. Іванску, каля Чашнікаў (Лепельскі пав.), жыло да апошняга часу каля 10 дрэваў морвы, якія мелі па 40 гадоў; гадавалі тут навет шаўковых чарвякоў і мелі ад іх ужо каноны, якія між іншым былі на выстаўцы ў Віцебску. Культура морвы даючы магчымасьць разьвіцца гэткай даходнай галіне гаспадаркі, як шоўкаводства заслужуе на ўсякую ўвагу. Ён Парэччы, Пінскага пав., гэтак сама разводзіць паўднёвую расьліну *Dipsacus Fullonum*, патрэбную для вырабу сукна (варсаваньня). Гэтыя цікавыя дасьледы паказваюць, што пры пэўных высылках клімат Беларусі дазваляе існаваць апрача ўсіх цяперашніх дзіка растучых і культурных расьлінаў яшчэ шмат якім іншым, а між імі й вельмі важным для гаспадаркі.

Рыс. 44. Расьліна - паразіт вамела (*Viscum album*),

Рыс. 45. Паляваньне ў Белавежы.

§

26. СЪВЕТ ЖЫВЁЛАЎ.

ў

У старадаўнія, але ўжо гістарычныя часы Беларусі было гэтак шмат зьвярыны, што галоўным заняткам і спосабам пражыўленьня тагочаснага досіць ужо густога насяленьня Беларусі было паляваньне.

Ў вялікім ліку скуры і дарагія футры лясных зьвяроў вывозіліся загранічнымі купцамі ўва ўсе канцы тадышняга сьвету; скуркі зьвяроў былі важнейшым прадметам гандлю ў Беларусі, замянялі яны былі сабою навет грошы; гэтак на куны ды на векшы, разьлічаліся розныя дзяржаўныя падаткі і дань чужынцом, Цяперака няма даўнейшых лясоў, няма і даўнейшае зьвярыны; шмат відаў згінула саўсім у нас, шмат якія выміраюць культурных краёх Заходняе Эўропы, аднак, з гэтаю справаю яшчэ гарэй. Тамака ўжо даўно паабсушаваны балоты і вазёры, ўрэгуляваны рэкі, ў далёка большай меры, чым у нас, павыцярэбліваны лясы; мы-ж тым часам маем кавалкі первабытнага лесу, недаступныя балоты і вазёры і рэдкае людзкае насяленьне, адным словам гэтакія варункі для жыцьця зьвярыны, як ні ў адным з суседніх з намі краёў; затым у нас спатыкаюцца зьвяры, ў іншых эўропэйскіх краёх належачыя ўжо да гісторыі.

Зьвярыны сьвет у мшчушчыне зьмяняўся разам са зьменаю клімату і расьліннасьці. Ў часы лядавіковых фауна папярэдняе эпохі счэзла і пасля лядавіковага пэрыоду Беларусь засялялася жывёламі нанова. Сярод жывёлаў Беларусі маем прадстаўнікоў некалькіх кліматычных паясоў. Маем прадстаўніка

тундравай фауны ў відзе пардвы (белая курапатва); яна, відаць, засталася ў нас ад пэрыяду панаваньня ў нас тундры, якое было ў першыя часы пасля лядавіка. Цэлы рад жывёлаў, як прыкл. жаўранка, перапёлка, грак, дрохва і г. д., перабраўся да нас з стэпаў тады, калі пасля расьцяробкі лясоў значна павялічыўся прастор палёў у Беларусі і стварыліся варункі істнаваньня для жывёлаў падобныя, як у стэпу. Гэтыя жывёлы - супольныя для нашае і ўкраінскае фауны. Спатыкаюцца ў нас і зьвяры паўночных хвойных лясоў, або тайгі, як прыкл. буры мядзьведзь, рысь, лось, і таксама зьвяры заходніх мяшаных лясоў (дзік, сарна ды інш.). Першыя - супольныя для фауны Беларусі і Маскоўшчыны, другія - злучаюць беларускую фауну з заходне - эўрапейскаю.

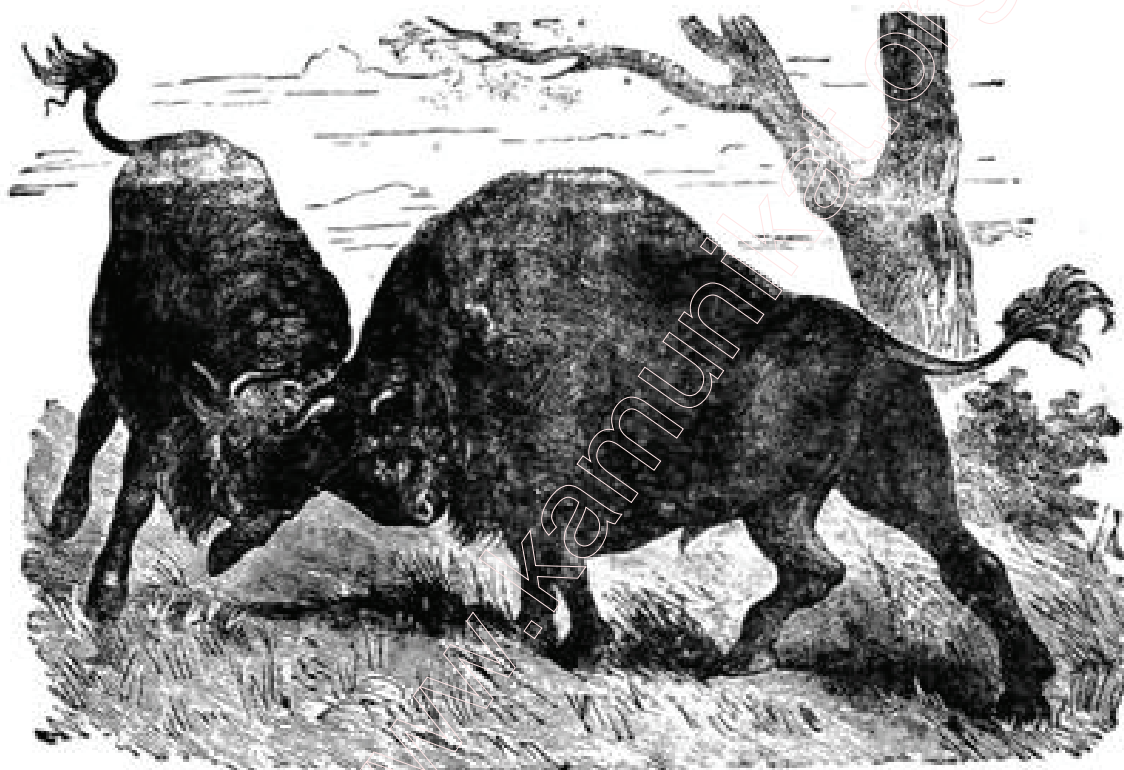
З важнейшых дзікіх сысуноў (Mammalia), апроч пашыраных ўсёй Эўропе - ваўка, ліса, зайца і барсука, ў Беларусі спатыкаецца і больш рэдкая зьвярына. Як памятка мінуўшчыны перахаваўся ў Белавежскай пушчы зубр (Bison bonasus рыс. 46), некалісь вельмі пашыраны па ўсёй Эўропе і Беларусі (называлі яго таксама тура м); цяпер апрача Белавежскае пушчы яго ўжо нідзе ў Эўропе няма, ды і у пушчы, ня гледзячы на людзкі догляд і апеку, лік зуброў навет у спакойныя часы, перад апошняю вайною, зьмяншаўся.

Ў глухіх лясох па ўсёй Беларусі водзіцца лось. Сарны спатыкаюцца найбольш у цэнтральнай і паўднёва - заходняй Беларусі. На поўначы іх ужо няма. Гэтак сама няма там і дзіка, які часта спатыкаецца ў заходняй і паўднёвай Беларусі, ды мяйсцамі навет значна шкодзіць палём. Бабёр (Castor fiber) некалісь быў вельмі моцна пашыраны ў Беларусі; яго імя носіць цэлы рад беларускіх рэк, местаў і г. д. Цяпер баброў спаткаць яшчэ можна, хаця і вельмі рэдка, ў Палесьсі, на паўночных прытоках Прыпяці, над р. Сьвіслачаю каля яе вусьця, ды наагул у глушэйшых закутках Палесься. Хаця пасловіца кажа: "хто заб'ець бобра, ня будзе мець добра", аднак баброў не шкодуючы зьніштажаюць дзеля дарагое скуркі. З рэдкіх відаў грызуноў спатыкаецца ў нас часамі чорны стаповы заяц - тумак. У большых лясох, асабліва у хвойных, спатыкаецца нярэдка і цяпер куна, якая, звычайна, ловіць вавёрак і гэтым жывіцца. На ўзьбярэжжах рэк і вазёр у норах жывець выдра. Ўсе гэтыя зьвяркі з дарагімі скуркамі ў суседніх з Беларусяю краёх або саўсім счэзлі, або спатыкаюцца шмат рэдка. Вельмі рэдка у хвойных лясох паўночнае Беларусі спатыкаецца рысь.

У канцы трэба адзначыць, што ў глушэйшых ды большых лясох па ўсёй Беларусі яшчэ нярэдка можна спаткаць гаспадара лясоў - мядзьведзя. Ён у нас цяпер спакойны, шкоды вялікае ня робіць. Гадоў 50 назад, як мядзьведзяў было больш, палажэньне было крыху іншае; тады здараліся напады мядзьведзя на коней і кароў.

Спаміж птушак асабліва характэрны для Беларусі тыя, што жывуць на вазёрах, балотах ды мокрых сенажацях. Там спаткаем мы кнігаўку, якая, як лічыць народ, сваім крыкам просіць дажджу, крыклівага дзергача, што голасна дзярэцца над балотам у летнія ночы, некалькі чаек, кулікаў ды інш. З большых птушак найчасьцей спаткаем на балоце шэрую чаплю. Да балотных птушак

трэба аднесці і бусла (бацяна - *Ciconia alba*), які аднак гнёзды свае робіць на стрэхах ды дрэвах каля будынкаў. Бусел далей на ўсход за Беларусь ня йдзе: ў Маскоўшчыне яго ўжо няма. Шмат ёсць у нашых балотах дзічыны з смачным мясам, на якую старанна палююць. Найважнейшыя з такіх птушак дзікія качкі, якіх усюды ёсць шмат, слонкі (вальдшнепы), якія гнездзяцца больш на поўначы Беларусі, бекасы, ды інш. Вельмі цікавыя для паляўнічых і птушкі нашых хвойных лясоў, з дужа смачным мясам: глушэц, цецярук, рабец, пардва ды інш. У мяшаных лясах большае часьці Беларусі птушыная сям'я значна большая, чым на поўначы. Спатыкаюцца тут кароза (сойка), івалга, дзяцел беласьпінны, сарока, удод, сіваваронка, шпакі, салаўі, шэрая курапатва і шмат іншых пяючых і непяючых птушак.

Рыс. 46. Зубры.

На палёх спатыкаем найчасьцей жаваранка, перапёлак, гракоў ды інш. У паўднёва - заходнюю Беларусь заходзіць вялікая стаповая птушка дрохва.

Ў рэках і асабліва ў вазёрах Беларусі жыве багатае рыбнае насяленьне, ўсяго больш 40 відаў. Апрача звычайнае і ўсюдых спатыканае рыбы, як шчупак, вокунь, плотка,мень, уюн і інш., водзяцца у большых нашых рэках, у Дняпры, ды Прыпяці - асятры, сьцерлядзі, ды іншыя марскія рыбы. Ў беларускіх вазёрах жывуць у значным ліку рэдкія рыбы, як сялява, устынка, сея, сіг, а ў быстрых рэчках на захадзе Беларусі шмат ласосяў. Усё гэта невялікія рыбы, а вызначаюцца сваім смакам.

Спаміж **кузурак** у Беларусі асабліва шмат відаў, звязаных і лесам. Важнае значэньне маюць жукі - караеды ды іншыя шкоднікі дрэваў, ад якіх моцна

церпяць нашыя лясы, гароды і палявыя культуры. У балотах улетку разводзіцца бязьмеры камароў, мошак, аваднёў, ды інш. кузурак, якія не даюць спакою людзям і жывёлам. М'яйсцамі, відаць, пашыраны і малярыйны камар; там насяленьне моцна церпіць ад трасцы (малярый). Аднак гэты камар далёка ня так пашыраны ў Беларусі, як можна было-б спадзявацца па яе балоцістасьці.

§ 27. БЕЛАРУСЬ, ЯК ФІЗЫЧНА-ГЕАГРАФІЧНАЯ СУЦЭЛЬНАСЬЦЬ

Апісуючы паасобныя праявы беларускае прыроды, мы ўжо зьвярталі ўвагу на іх характэрныя асобнасьці, якія дазваляюць выдзеліць Беларусь з паміж акружаючых яе краёў ў асобную фізычна-геаграфічную краіну. Каб характар гэтае краіны і яе суцэльнасьць ляпей вырысоўваліся перад нашымі вачамі, прыпомнім важнейшыя з гэтых адзнакаў.

Паверхня Беларусі тым адрозьнюецца ад паверхні Маскоўшчыны, што мае агульны спад на захад, часткаю на паўдняя, што пакрытая яна ў значнай меры морэннымі ўзгор'ямі, або зьяўляецца саўсім асобнаю палескаю нізінаю. З другога боку яна значна вышэйшая за ўсе сумежныя заходнія нізіны. Асабліва характэрна для Беларусі разнароднасьць паверхні на самых невялікіх адлегласьцях, частая зьмена краявіду, чаго мы не пабачым ні ў аднаобразным украінскім стэпе, ні ў надбалтыцкіх і літоўскіх нізінах, ні ў безгранічных прасторах плоскіх узвышшаў Маскоўшчыны. Стаіць гэта, як мы ведаем, у зьвязку з вялікаю стракатасьцю нашых грунтоў, якая нідзе у нашых суседзяў гэтак рэзка ня выяўлена; вызначаецца Беларусь яшчэ перавагаю лёгкіх грунтоў. Абедзьве гэтыя прыметы адрозьнююць нашыя грунты ад чарназёмных грунтоў Украіны ды цяжкіх літоўскіх грунтоў. Грунты Маскоўшчыны гэтак сама больш цяжкія і халодныя; сярод іх вельмі значную ролю йграюць падзолы. Беларускія грунты ёсьць у большасьці прадоўжаньнем грунтоў Паўночна - нямецкае і Польскае нізінаў і маюць з імі шмат супольнага.

Гэтае-ж самае трэба сказаць і аб расьліннасьці Беларусі, перад усім аб гэтак пашыраных і ў нас, і ў нашых заходніх суседзяў хваёвых барох. Беларуская расьліннасьць наагул вызначаецца сваёю буйнасьцю і багацьцем. Беларускія мяшаныя лясы і травяныя балоты робяць з Беларусі саўсім асобную расьлінную краіну. Як заходнія мяшаныя лясы, так і мяшаныя лясы Маскоўшчыны адрозьнююцца ад беларускіх складам пародаў; галоўнае-ж, што нідзе ў паясе мяшаных лясоў лес не займае такога пануючага палажэньня ў краявідзе, такіх прастораў, як ў Беларусі. І ў Маскоўшчыне ў паясе мяшаных лясоў і на Захадзе лясоў пазаставалася мала: іх зьніштожылі растучыя месцы, ды і густое насяленьне; ў нас яшчэ на дзесяткі вёрст цягнуцца пушчы, а на паўдні, ў Палесьсі, лясная стыхія яшчэ пануе ў прыродзе, мала што менш, чым у старадаўнія часы. У гэтыя вялікія нашыя лясы сабралася выгнаная адусюль зьвярына, на якую мы бязумоўна багацейшыя ад ўсіх нашых суседзяў.

Вялізныя лясы й балоты ствараюць натуральныя межы, дзелячыя Беларусь ад суседніх краёў, асабліва ад Украіны, Польшчы і Маскоўшчыны.

Гэткай самай мяжою трэба лічыць і зрэзаны вазёрамі ды ўзгор'ямі морэнны край на поўначы.

Аб асобнасьці беларускага клімату досіць ужо гаварылася: ён вызначаецца сваёю сувязю з Захадам, з акеанам; з другога боку ён ужо значна больш контынэнтальны, чым клімат заходніх краёў. Выразныя кліматычныя межы адзяляюць Беларусь ад Польшчы, ад Украіны і ад Маскоўшчыны.

Паасобныя часткі Беларусі найбольш можа звязуюцца ў адну суцэльнасьць сеткаю рэкаў. Гэтая-ж сетка і вызначыла межы Беларускага прастору. Беларусь займае цалком верхнія часткі вадазборнікаў трох вялікіх рэк: Дняпра, Дзвіны і Нёмна, а значная частка яе межаў ідзе прыблізна па вадазелах гэтых рэк. Вялікі-ж эўропэйскі вадаздел перасякае Беларусь дыяганальна праз самую яе сярэдзіну і якраз у Беларусі найбалея зніжаецца. Яго праразаюць шмат дзе глыбокія лядавіковыя даліны і просторы даўнейшых ды сучасных вазёраў; дзякуючы ім сыстэмы двух мораў звязуюцца ў Беларусі ў адну рачную сетку, і сувязь гэтая выяўляецца папракопаванымі ў некалькіх мяйсцох каналамі. Такія-ж каналы ды лядавіковыя даліны вяжуць нашыя рэкі з іншымі рэкамі Захаду; з вадазборнікам-жа Каспійскага мора, гэткае сувязі няма: паміж Беларусяю й Маскоўшчынаю ляжыць, выразная гідраграфічная мяжа. Але ад заходніх і паўднёвых краёў і якімі Беларусь звязана рэкамі, яе адрозьнюе вадападзельнае палажэньне, якое перад усім накладае свой знак на краявіды Беларусі, робячы іх непадобнымі да краявідаў прыкл. Латвіі, ды наагул прыморскіх краёў, якое гэтак моцна адбіваецца на беларускай гісторыі.

Здавалася-б, што беларускі народ, займаючы такое выгоднае палажэньне на важнейшым рачным вузле Ўсходняе Эўропы павінен-бы быў вырасьці ў моцную дзяржаўную сілу ды ймкнуцца, каб шанаваць прасторы, ляжачыя пры вусьцях сваіх рэк. У досьвітках беларускае гісторыі мы падобны рух і бачым. Дзякуючы яму беларускі прастор пашырыўся на захад па Нёмну і Бугу аж да сучасных межаў Беларусі, а па Дзвіне - яшчэ ніжэй. Заваладаць вусьцямі Нёмна і Дзвіны беларусы аднак не паспелі: тамака яны ўжо спаткалі дужэйшых конкурэнтаў, немцаў, - і мусілі адступіць. У іншых кірунках беларуская колёнізацыя йшла менш энэргічна; тут беларусы толькі займалі да канца рачныя вадазборнікі, часткі якіх ужо імі былі занятыя ўперад. Адрэзаная ад мора Беларусь траціць магчымасьць мець шырокія зносіны з сьветам ды йграць значную ролю ў сусьветным жыцьці. Гэта было адным з рэзультатаў вадападзельнага палажэньня Беларусі.

Гэтыя асобнасьці прыроды Беларусі кладуць свой знак на ўсё яе жыцьцё і дазваляюць нам гаварыць аб Беларусі, як аб асобнай фізычна - географічнай краіне, аб прыроднай аснове, на якой разьвіваўся беларускі народ. Пэўныя розьніцы - паміж прыродаю асобных частак Беларусі ня толькі не перашкаджаюць, а нават памагаюць злучэньню іх усіх у адзіны нацыянальны прастор, дазваляючы абмен вытворамі прыроды і гаспадаркі. Дый наагул розьніцы гэтыя не нагэтулькі значныя, каб перашкаджаць суцэльнасьці Беларусі.

Мерны, здаровы клімат, багацьце і буйнасьць жывое прыроды, рознароднасьць краявіду і выключна шырокае разьвіцьцё вадзяных шляхоў ствараюць у Беларусі вельмі спрыяючыя варункі для разьвіцьця народу, Але гістарычныя і палітычныя прычыны не далі беларусам магчымасьці скарыстаць з

гэтых варункаў. Геаграфічнае палажэньне Беларусі на мяжы Ўсходняе і Заходняе Эўропы ў свае часы вельмі спрыяла разьвіццю гандлю ў Беларусі; але яно-ж было прычынаю яе дальнейшых няшчасьцяў. На прасторах Беларусі адбывалася і да нашага часу адбываецца векавая барацьба паміж Усходам і Захадам, руйнуючы нашу гаспадарку, дэморалізуючы грамадзкае і нацыянальнае жыцьцё, не даючы магчымасьці беларусу стаць на свае ўласныя ногі.

З кожным сталецьцем, аднак, барацьба цывілізацыяў прыймае ўсё больш спакойныя формы, а межы народаў робяцца вы-разьнейшымі і трывалейшымі, нявыгоды-ж географічнага палажэньня зьніштажаюцца дарогаю вольных міжнародных умоваў. На даўнейшых арэнах бітваў спатыкаюцца народы для абмену культурнымі вартасьцямі. Старыя ваенныя шляхі пакрысе зарастаюць зялёнаю травою. Прыйдзе пэўне час міру і спакойнае творчае працы і для Беларусі. Калі Беларускі Народ, увабіраючы ў сябе ўплывы розных культураў і цывілізацыяў, патрапіць ператравіць і пагадзіць іх у сваёй істоце, дык зробіцца ён важнейшым зьвяном у сусьветнай чарадзе народаў, вогнішчам агульналюдзкае культуры. Да гэтага вядзе ў роўнай меры і географічнае палажэньне яго краю і поўная цяжкіх дазнаньняў ягоная гісторыя.

НАСЯЛЕНЬНЕ БЕЛАРУСІ І ЯГО ГАСПАДАРНАЯ ДЗЕЙНАСЬЦЬ .

РАЗЪДЗЕЛ V.

Этнографіны агляд.

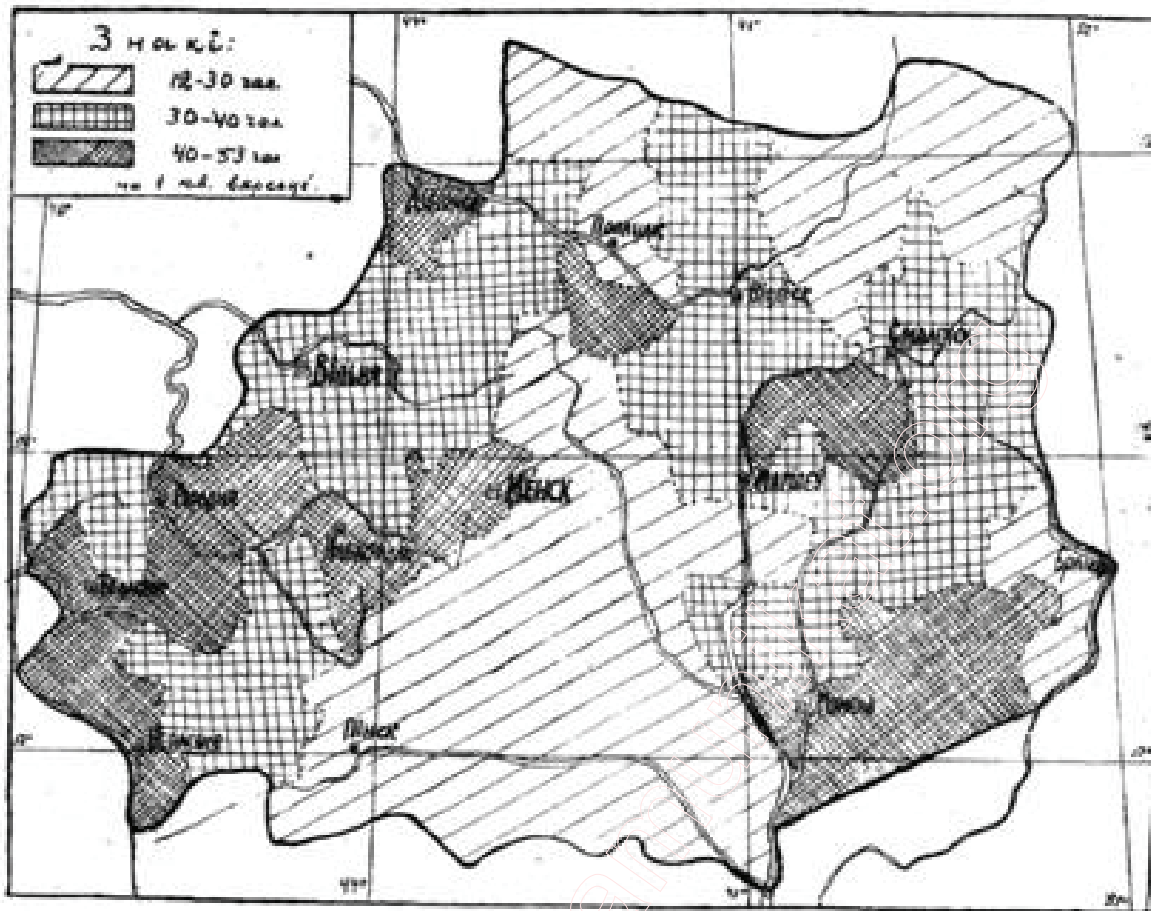
§ 27. ЛІК, РАЗЪМЯШЧЭНЬНЕ, РУХ І ПАДЗЕЛ НАСЯЛЕНЬНЯ БЕЛАРУСІ.

Вызначыць саўсім точна лік насяленьня Беларусі цяпер яшчэ нельга; пасля вайны хаця і праводзіліся ва ўсіх частках Беларусі народныя перапісы, але рабіліся яны найбольш насьпех, і часамі і з пэўнымі палітычнымі мэтамі, дык надта верыць ім нельга. Самы агульны і досіць добры перапіс быў зроблены яшчэ ў 1897 годзе. Тады на ўсім Беларускаім прасторы налічылі каля 10^{1/2} міліёнаў усяго насяленьня. Пазьнейшыя падлічэньні вышлі, што насяленьне ў нас у сярэднім прырастае на 2% у год. Карыстаючыся з гэтых цыфраў можна разьлічыць, што ў мамэнт пачатку вайны (у 1914 годзе жыло ў Беларусі каля 14^{1/2} міліёнаў насяленьня. За час вайны ня толькі рост насяленьня - спыніўся, але адбылося вялізарнае яго зьмяншэньне. Паводле перапісу, зробленага польскай уладаю ў 1919 годзе ў Заходняй і

Цэнтральнай Беларусі (рыс. 47), выходзіць, што навет найменш зачэпленыя вайною паветы Меншчыны страцілі праз вайну больш 25% насяленьня, далей-жа на захад - яшчэ большае спусташэньне. Паўночна-заходняя Беларусь (Віленшчына) страціла каля 35%, а паўднёва-заходняя (Горадзеншчына) - каля 60% насяленьня, пры чым у паасобных паветах страта гэтая даходзіць аж да 70% (Берасьцейскі пав.) Наагул выходзіць, што Заходняя Беларусь страціла больш трох міліёнаў людзей, а калі лічыць, што рэшта Беларусі гэтак сама спустошана, як Меншчына, дык выйдзе, што нагул Беларусь за вайну страціла каля пяцёх міліёнаў насяленьня.

Гэткае вялікае зьмяншэньне насяленьня ёсьць бязўмоўна толькі часовым зьявішчам. Бо з тых 3-х міліёнаў людзей, якія выгнаны расейскім войскам з Беларусі ў бежанства, хаця значная іх частка загінула па дарозе і ў чужой старане, а значная частка ўжо вярнулася на Бацькаўшчыну, шмат яшчэ застаецца і цяпер параскіданых на

староны, дзе жывуць някультурныя народы, звычайна бываюць рэдка заселены.

Рыс. 48. Гушчыня насяленьня ў Беларусі (1897 г.).

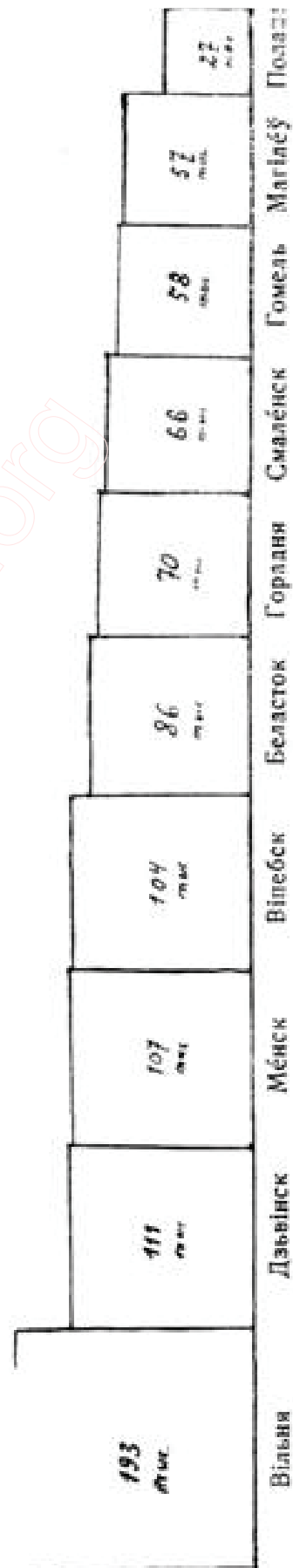
І хоць з гэтага правіла бываюць выняткі (Фінляндыя, гл. вышэй), але трэба прызнаць, што згушчэньне насяленьня цесна звязана з развіцьцём матэрыяльнае і духоўнае культуры краю. Гушчыня насяленьня Беларусі перад вайною дайшла ў сярэднім да 50 чал. на кв. вярсьце, цяпер яна - каля 35 чалавек, гэтак сама менш-больш, як была 25 гадоў назад, у часе перапісу 1897 году.

Паводле даных гэнага перапісу насяленьне разьмешчана на прасторы Беларусі няроўна (гл. карту, рыс. 48). У краінах з лепшымі грунтамі, з развітым эаномічным жыцьцём насяленьне гусцейшае; на бедных грунтах, далека ад местаў і шляхоў, адным словам у бедных і глухіх закутках, насяленьне жыве рэдка. Найгусцейшае насяленьне мела тады (у 1897 г., гл. табліцу далей) Наваградчына, Амсьціслаўшчына і Лепельскі павет дзякуючы сваім бэгатым грунтам і, з другога боку, Беласточчына і Лясастэп, дзе асабліва моцна разьвівалася прамысловасьць. Усе гэтыя краіны ўжо тады (ў 1897 г.) мелі гушчыню 45 - 50 чал. на кв. вярсьце аднаго толькі вясковага насяленьня, ня лічучы меставага насяленьня. Вакола гэтых гусцейшых краінаў ляжалі радзей заселеныя прасторы, а найрадзейшае насяленне было ў Палесьсі, асабліва ў Прыпяцкім (Мазырскі пав. - 12 чал. на 1 кв. вяр.) і ў паўночнай Смаленшчыне (Бельскае Палесьсе - 16 чал. на 1 кв. вяр.). Цяпер лічбы гэтыя моцна зьмяніліся, але да самае

вайны адносіны між імі заставаліся даўнейшыя, і мы на гэтыя лічбы будзем увесць час апірацца, як на найбольш пэўныя і адпавядаючыя нормальным варункам. Трэба аднак адзначыць, што ў Прыпяцкім палесьсі насялінныне перад вайною дужа шывка ўзрастала і, каліб усё было спакойна, магчыма, што гэтая краіна ўжо была-б цяпер не апош-няю ў Беларусі па гушчыні насяленьня.

Калі Беларусь мае цяпер ня вельмі густое насяленьне, дык затое ёсьць у яе цвёрдая надзея, што ў будучыне з гэтага боку яна дагоніць, прынамсі, калі не перагоніць, сваіх заходніх суседічў. Надзею гэтую дае надзвычайна шывкі прырост насяленьня ў Беларусі. Ў часе скасаваньня прыгону ў Беларусі жыло крыху больш за 5 міліёнаў людзей; за 60 гадоў, якія мінулі таго часу, насяленьне Беларусі пасьпела было павялічыцца ў тры разы. Што году на кожную тысячу чалавек прыбывае 20 новых. Важна адзначыць, што гэтае павялічэньне насяленьня адбывалася ў спакойныя часы, і яго прычынаю была значная перавага радзінаў над сьмерцямі ў Беларусі, а не перасяленьне ў Беларусь чужых людзей (імміграцыя), якое калі і адбывалася тады, дык у саўсім малых разьмерах. На 1000 чалавек што год ў Беларусі раджаецца ў сярэднім 45 чалавек, а памірае - 25

З эўропэйскіх краёў толькі ў Маскоўшчыне ды ў Украіне лік радзінаў крыху большы, чым у Беларусі, ўсё-ж іншыя краі з гэтага боку застаюцца далёка ззаду (ў Францыі на 1000 жыхараў толькі 21 радзіны). Праўда, і памірае ў нас людзей больш, чым у культурных старонках Захаду, але ўсё-ж шмат менш, чым у Маскоўшчыне і Украіне; праз гэта й прырост у нас адзін з найбольшых у Эўропе. Пачаўся гэты шывкі прырост пасля скасаваньня прыгону; прычынаю яго ёсьць значнае зямельнае раздолье, якое мае Беларусь раўнуючы да іншых краёў, здаровы клімат ды крыху мо большая агульная культурнасьць насяленьня, чым нашых усходніх суседзяў, і праз тое- меншая сьмертнасьць. Цікава, што чым далей пасувацца па Беларусі на ўсход, у бок Маскоўшчыны, тым сьмертнасьць насяленьня павялічуецца: ў Віцебшчыне на 1000 жыхараў памірае ў год 22, ў Меншчыне - 26, у

Рыс. 49. Лік жыхараў у большых местах Беларусі ў 1911 г.

велікарускімі паветамі) - 39 чалавек. І гэта ня гледзячы на тое, што ў Смаленшчыне існуе ўвесь час земскае самаўрадаванне, якое клапаціцца аб мэдыцынскай помачы і якога ў Цэнтральнай Беларусі да апошняга часу ня было. На захадзе Беларусі лік радзінаў крыху меншы, чым на ўсходзе. Найбольшы прырост у Беларусі маюць палескія паветы (найбольш - Мазырскі), дзе найбольшае зямельнае раздольле і куды таксама пакрысе перасяляецца, купляючы зямлю, насяленьне з гусьцей заселеных краінаў Беларусі.

Насяленьне Беларусі жыве або ў месцах і мястэчках, або ў вёсках, засьценках, дварох, фаліварках і хутарох. Ровніца паміж месцамі і мястэчкамі галоўным чынам па вялічыні; мястэчкі маюць меншы лік жыхараў, чым месцы. Мястэчкі-ж адрозняюцца ад вёсак перад усім заняткамі жыхараў, але таксама і вялічынёй. У вёсцы ўсё блізка жыхары займаюцца гаспадаркаю; ў мястэчках значная частка іх занята гандлем і ў прамысловасці. Кожнае мястэчка ёсць гандлёвым цэнтрам для свае ваколіцы і ўвесь гандаль у нас адбываецца ў месцах ды мястэчках. У Беларусі ёсць каля 70 местаў і больш 500 мястэчак. Жыве ў іх каля 25% усяго насяленьня Беларусі. Найбольшыя месцы Беларусі (рыс. 49): Вільня - перад вайною мела 200 тыс. жыхараў, Дзвінск - 120 тыс., Менск - 110 тыс., Віцебск - 115 тыс., Беласток - 90 тыс., Горадня - 70 тыс., Смаленск - 70 тыс., Гомель - 65 тыс., Магілёў - 60 тыс., Берасьце - 60 тыс. Месцы Беларусі вельмі шывка растуць, асабліва калі праз іх пройдзе чыгунка. Тады, як гэта відна з таблічкі, праз кожныя блізка 20 гадоў яны пад-войваюць свае насяленьне, якое зьбіраецца ў іх найбольш з вёсак

Рост вялікіх местаў (паводле Э. Ромэра).

Месцы / Гады	Насяленьне ў тысячах:					
	1880	1860	1870	1890	1900	1910
Вільня	50	60	88	125	165	200
Дзвінск	25	29	57	70	77	108
Менск	25	35	48	70	95	105
Віцебск	24	31	45	60	80	100

акалічных краінаў. Апрача правядзеньня чыгунак росту местаў моцнаа дапамагае развіцьцё прамысловасці. Ад шывкасьці росту местаў залежыць іхні знадворны выгляд. Тыя месцы, што вельмі хутка растуць ў значнай меры зложаны з новых, недабудаваных кварталаў, маюць рух і ажыўленьне на вуліцах. У месцах з слабым ростам новых будоўлі спатыкаюцца рэдка, за тое шмат руінаў, жыцьцё йдзе цішэй. У апошнія часы перад вайною найшывчэй расьлі з вялікіх местаў: Віцебск, Гомель і Дзвінск; Менск і Вільня расьлі цішэй. Цяпер аднак палажэньне саўсім

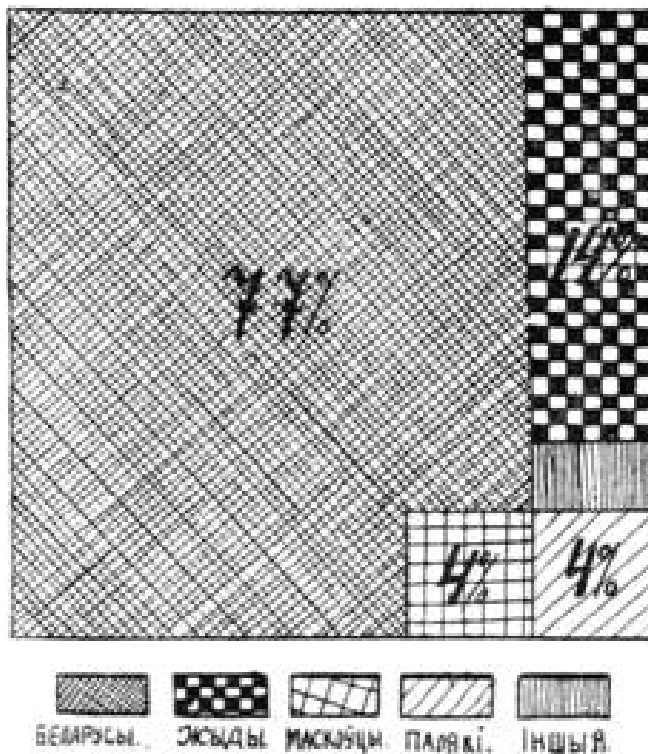
зьмянілася і аб сучасным росьце і выглядзе нашых местаў можна будзе гаварыць толькі праз нейкі час.

Вялічыня вёсак у паасобных краінах Беларусі ня роўная; залежыць гэта ад прыродных варункаў. У морэнным краі вёскі маленькія, з некалькіх хат, у сярэднім маюць па 40 - 60 і ня больш 100 жыхараў. Зразумела, што большым вёскам трудна было-б раскінуць свае шнуры на няроўнай, зрэзанай вазэрамі паверхні гэтае краіны. Далей на паўдня і ўсход, менш-больш у Краінах паўднёвага ланцуга ўзгор'еў і наагул у краінах з слабазыбістай паверхняю, вёскі большыя, па 100- 200 чалавек у кожнай. На паўднёвых-жа нашых раўнінах, асабліва ў паўднёва - ўсходнім Палесьсі і Лесастэпе вялічыня вёсак найбольшая - ў сярэднім больш, як па 200 жыхараў у кожнай. Вёскі даўжынёю часамі некалькі вёрст раскідаюць на дзсяткі вёрст свае палеткі і ляжаць адна ад аднае далека; гэтаму якраз спрыяе раўніннасьць мяйсцовасьці.

Насялемьне Беларусі належыць да некалькіх нацыянальнась-цяў, якія розьняцца між сабою моваю і звычаямі (рыс. 50). Найбольш у Беларусі ёсьць - беларусаў. На кожную сотню чалавек прыходзіцца ў сярэднім 77 чалавек беларусаў. У розных частках Беларусі гэты процэнт няроўны: на ўсходзе ён большы, насяленьне мае тут больш аднародны выгляд; на захадзе - насяленьне больш мешанае з значнаю ўсё- ж перавагаю беларусаў. Усіх беларусаў у Беларусі живець цяпер каля 8 міліёнаў; калі-ж палічыць усіх беларусаў разсеяных у бежанстве, на эміграцыі ў Амэрыцы, Сыбіру і ў местах даўнейшае Расеі, дык агульны лік іх будзе пэўне каля 11 - 12 міліёнаў.

Пасьля беларусаў найбольш жыве ў Беларусі жыдоў, у сярэднім каля 14 % ўсяго насяленьня, значыць каля 1^{1/2} міліёнаў людзей.

Палякоў і Маскоўцаў жыве ў Беларусі тысяч па 400 адных і дру-гіх на нейкіх 4% ўсяго насяленьня; палякоў больш жыве на захадзе Беларусі, маскоўцаў на ўсходзе. Жывуць у нас і іншыя народы: немцы, латышы, ліцьвіны, украінцы, татары, але кожнага з гэтых народаў жыве ў нас ня шмат, па некалькі дзсяткаў тысяч. Немцы і татары раскіданы па ўсёй Беларусі, іншыя ўспомненыя народы жывуць найбольш пры граніцах Беларускага прастору з прасторамі адпаведных народаў.

Рыс. 50. Нацыянальны склад насяленьня Беларусі.

§ 28. БЕЛАРУСЫ.

Беларусы жывуць масай па ўсім краі. Больш як 90% усіх беларусаў жывець па вёсках і дварох дый займаецца гаспадаркаю. Местачковыя беларусы займаюцца таксама найбольш гаспадаркаю, але шмат хто есьць хлеб і з майстроўкі. Ў местах беларусы займаюцца рамяством, дробным гандлем і навет гаспадаркаю. Але ня меншая частка, а ў вялікіх местах у некалькі разоў вялікшая часьць, працуе работнікамі на хвабрыках, у майстроў - рамесьнікаў і ў прыватных багацейшых людзей. Апроч таго, значная частка меставых беларусаў займаецца службаю ўва ўсякіх урадах, так званай інтэлігэнцкай працай, і ўрэшце належыць да тае клясы народу, якая жыве з капіталаў.

Ня ўче яшчэ беларусы зразумелі хто яны і дзеля гэтага шмат хто можа і не прызнаецца, што ён беларус. Неграматы, цёмны чалавек не прызнаецца таму, што ён ня ведае, ніхто яго не навучыў; ёсьць шмат і добра вучаных беларусаў, якія прызнаюць сябе палякамі або маскаўцамі. Гэта таму, што іхнія дзяды і прадзеды, а можа й яны самі, здрадзілі свайму народу, выракліся роднае мовы і самога імя беларускага. Дык цяпер, хоць яны і ведаюць іншы раз, што яны беларусы, але ўжо ня хочуць адступаць ад свае прывычкі, ад прывычайнае мовы і ад чужога народу, да якога яны або дзяды іхнія прылучыліся. Ведама гэта толькі зьява пераходнага часу. Сьведамасьць беларуская гэтак расьце, што за некалькі гадоў вернуцца да народу беларускага ўсе яго збаламучаныя сыны.

Пакуль што, аднак, трэба мець на ўвазе, што нацыянальныя асобнасьці выяўлены найляпей ў сялянстве; затым характарызуючы беларускую нацыянальнасьць мы будзем гаварыць перад усім аб сялянстве.

Беларуская мова і мяйсцовыя гаворкі. Адзінкаю беларуса ёсьць яго мова. Праўда, ёсьць шмат такіх беларусаў, што ня хочуць, а то й ня ўмеюць гаварыць пабеларуску. Гэта іхняе няшчасьце. Ёсьць паміж беларусаў і зусім немых людзі. Іх усё-ж мы павінны лічыць беларусамі, бо іхнія бацькі, дзяды і прадзеды гаварылі пабеларуску.

Беларуская мова ад Горадні і Беластоку аж да Бранску - адна мова. Адныя ў ей словы і звароты, бо яе стварыў адзін народ, што мае сваю асобную і рэзка выдзеленую душу. Але на вялізарным прасторы Беларусі стварыліся розныя прывычкі ў мове, розныя гаворкі і розныя вымовы (рыс. 51).

У паўночна - ўсходнім куце Беларусі ёсьць цокаючая гаворка. Тамака заместа гуку **ч** часта вымаўляюць **ц**, прыкл рэчка (зам. рэчка), цужы (зам. чужы), цалавек (зам. чалавек). Апроч таго тут пасья гуку **р** могуць быць мяккія галосныя гукі, чаго звычайна ў беларускай мове ня бывае. Кажуць, прыкл., рьяка (зам. рака), Прячыстая (зам. Прачыстая). Гэтая гаворка пашырана ў Бельскім, Парэцкім і Вяліскім паветах, а часткаю і у суседніх.

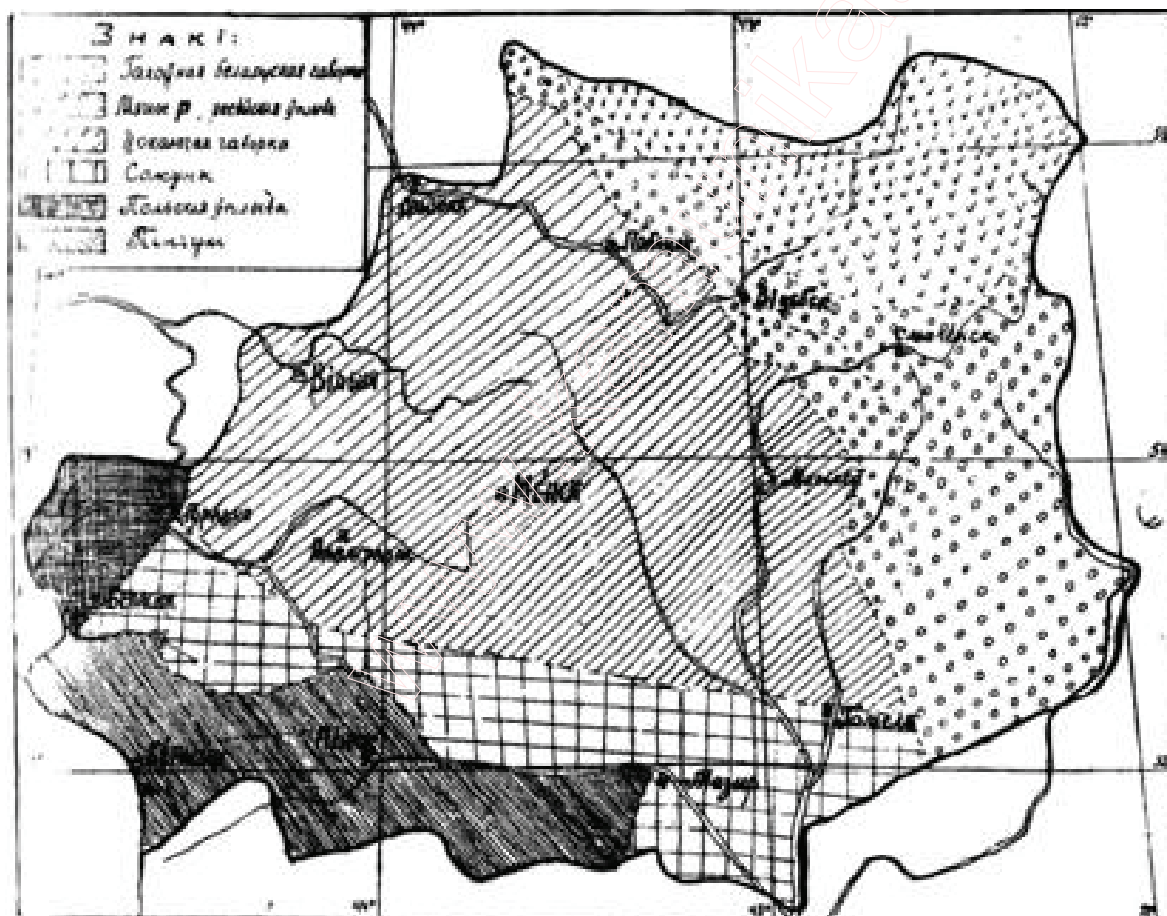
У рэшце Смаленшчыны ды ў Чарнігаўшчыне ўжо ня цокаюць, але мяккі гук **р** застаецца. І тут Кажуць: беряг (зам. бераг), рьяка (зам. рака); апроч таго ў Смалёншчыне часамі заместа **а** Кажуць **ы**: - мыладзік (зам. маладзік), зылаты (зам. залаты).

У абедзвях гэтых гаворках сустракаецца досіць многа маскоўскіх слоў, бо ўспомненныя краіны найдаўжэй былі пад уладаю Масквы. Мяжою моцных уплываў маскоўшчыны на беларускаю мову Карскі лічыць лінію, што йдзе цераз Себеж, Віцебск, Мсьціслаў, Клімавічы і Навазыбкаў.

На захад ад гэтае мяжы беларуская мова зусім чыстая. Ва ўсіх гаворках, якія там ёсць, ніколі ня бывае мягкага р. Дзеля гэтага ў літэратурнай мове мягкае р ня ўжываецца.

Галоўная беларуская гаворка займае сабою блізка ўсю цэнтральную і заходнюю Беларусь: і Менск, і Магілёў і Полацак, і Слуцак, г. зн. больш за палавіну ўсяго прастору Беларусі. У гэтай гаворцы пішуцца беларускія кніжкі.

Ў трох паветах на захадзе - Аўгустоўскім, Сакольскім і Беластоцкім на беларускай мове засталіся сьляды ўплываў польскае мовы дзеля блізкага суседзтва і сумежнасьці гэтых паветаў

Рыс. 51. Беларускія гаворкі

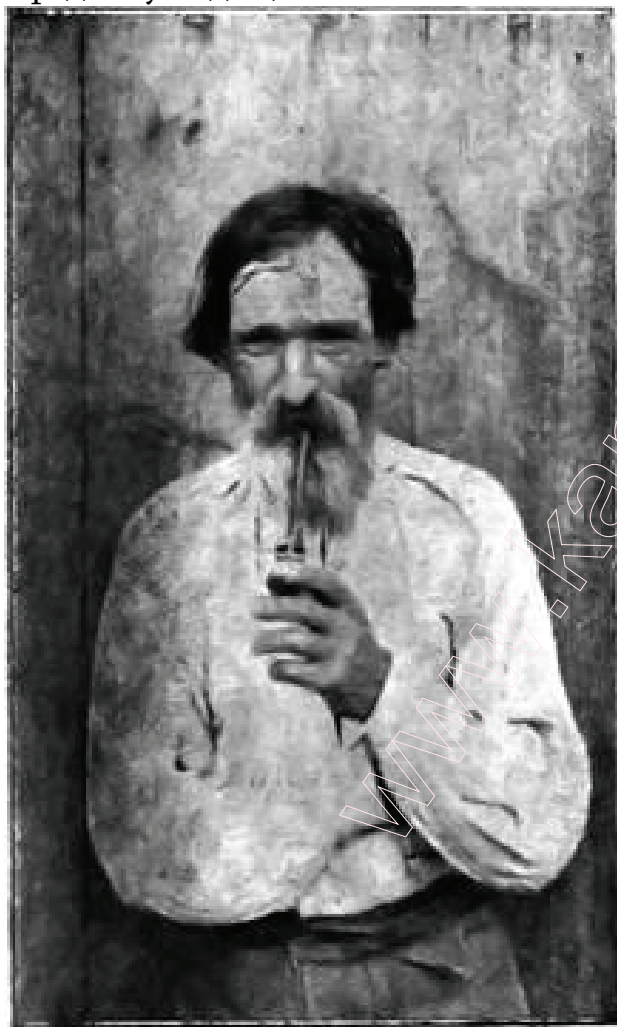
з Польшчай. Тамака беларусы досіць часта ўжываюць польскія словы.

На паўдня ад лініі Горадня - Слонім - Гомель, г. зн. у Прыпяцкім Палесьсі і ў Горадзеншчыне, ёсць паўднёвая гаворка. Рэзкай яе адзнакаю ёсць ужываньне заместа - ся на канцы дзеясловаў сярэдняга стану - са (прыкл. зваліўса, глядзеўса), дзеля чаго тамашніх беларусаў завуць сакунамі. У іхняй

гаворцы ёсьць і яшчэ некаторыя асобнасьці. Прыкл. яны часамі заместа: буду хадзіць, буду рабіць ужываюць старадаўнія формы; хадзіціму, рабіціму і г. д. Гэтая асобнасьці ўжываюцца часамі і ў літэратурнай беларускай мове.

Урэшце на паўднёвым захадзе Беларусі, ў Пінскім, Кобрынскім і часткаю ў суседніх паведах жывуць **пінчукі**. Гаворка іх апрача провінцыянальных беларускіх асаблівасьцяў розьніцца яшчэ й тым, што ў ей ёсьць вялікі ўплыў украінскае мовы. Піншчына, аднак, заўсёды была часткаю Беларусі, а жыхары яе ўважаюць сябе за беларусаў.

Фізычны тып беларуса. (Рыс. 52, 53, 54 і 65). Сярод народаў Усходняе Эўропы беларус зьяўляецца найбольш чыстым прадстаўніком славянскага тыпу. Яго ўсходні сусед маскоўскі, або велікарускі народ вырас на фінскім грунце, паўстаў ад зьмяшаньня славянскіх колёністаў з манголамі - фінамі. Беларус спрадвеку сядзіць на сваей зямлі і гісторыя не памятаець на беларускім прасторы

Рыс. 52 Стары гаспадар.

знач-нейшых неславянскіх ту-быльцаў, апрача хіба часткі Заходняе Беларусі, дзе калісь жыла яцьвезь ды іншыя літоўскія плямёны, наагул кажучы, досіць блізкія да славянаў. З другога боку няпрыступнасьць радзімых балот і лясоў бараніла беларусаў ад паўднёвых качаўнікоў, і беларус ня мае ў сабе тюркскае (гэтак сама мангольскае) крыві, якая налажыла гэтакі моцны знак на тып украінца. Гэтая-ж дзікасьць і няпрыступнасьць прыроды абараніла Беларусь і ад заходняе колёнізацыі, якая дала паляком значную домешку нямецкае крыві.

Гістарычныя прычыны, дзякуючы якім на працягу некалькіх вякоў Беларускі народ складаўся з адных блізка сялян і наагул прыгнечаных клясаў, гэтак сама дапамаглі яму перахаваць чыстату свайго славянскага тыпу, ў якой з ім ня можа сьпірацца навет такі чысты славянін, як паляк. Штогоднімі памерамі новабранцаў устаноўлена, што беларусы найбольш бываюць сярэдняе ўросласьці; яны ніжэйшыя ад украінцаў і латышоў,

роўныя з маскоўцамі і шмат вышэйшыя за палякаў. Прыблізны сярэдні рост новабранцаў²⁴: беларусы-каля 1640 мілімэтраў, украінцы - 1650 мм., латышы - 1670 мм., ліцьвіны - 1640 мм., маскоўцы - каля 1640 мм., палякі - 1620 мм. У розных частках Беларусі ўросласьць гэтая няроўная. Найбольш нізкае ўросласьці

²⁴ Саўсім дарослыя людзі - крыху вышэйшыя.

навабранцы ў цэнтральным Палесьсі ды Радані, найбольш высокія - ў паўночнай Віцебшчыне, ды наагул у Заходняй Беларусі. Абыймо грудзей у беларуса гэтка сама сярэдняе. Наагул беларус мае крэпкі, выносьлівы организм. Будова цела яго крыху далікатнейшая, чым у маскоўца. Аб'яўляецца гэта і ў агульным яго выглядзе і асабліва ў рысах твары - тонкіх і мяккіх, як у праўдзівага эўропэйца і славяніна. Скулы ў беларуса, прыкл., ня гэтак рэзка выдаюцца, як у татараў ды маскоўцаў, мясісты нос спатыкаецца рэдка. Коляр скуры ў беларуса звычайна белы. Коляр вачэй і валасоў бывае розны, але паміж беларусаў, раўнуючы да іншых суседніх нацыяў, асабліва вялікі % людзей з блакітнымі і шэрымі вачыма; тай сама часьцей у нас спатыкаюцца людзі з сьветлымі валасамі, а % чыстых брунэтаў малы. Што датычыць будовы галавы, дык на паўдні і паўднёвым усходзе выразна пераважае тып з карот-кай, круглай галавою, а на поўначы ўсё большае значэньне мае тып з даўгаватаю галавою.

Гэткі пераважаючы фізычны тып беларуса.

Спатыкаюцца аднак у нас мяйсцо-васыці з беларускім насяленьнем, але ін-шых тыпаў, прыкл. З асабліва вялікаю ўросласьцяю, брунэтаў і г. д

Рыс. 53. Беларускі шляхціц.

Часта гэта паказуе нам сьляды якое небудзь старадаўняе ко-лёнізацыі, ад якое іншага і ўспаміну не засталася апрача ўросласьці ці колеру валасоў, Каля этнографічных межаў Беларусі тып беларуса часта зьмяняецца, бо там ідзець і да апошняга часу зьмешаваньне Беларусаў з іншымі народамі (мэтысацыя). Асабліва гэта значна у ўсходняй Смаленшчыне, дзе беларусы мяшэюцца з маскоўцамі, ды ў паўднёвым Палесьсі, дзе зьмяшаўшыся з украінцамі (было гэта, відаць, досіць ужо даўно), яны стварылі асобны этнографічны тып пінчукоў, пе-

Рыс. 54. Селянін з пад Менску.

палатна і мае, найбольш такую самую форму, як і сьвіта.

На галаве мужчыны носяць мяйсцамі шапкі з хатняга сукна магеркі, а найбольш нейкія купленья шапкі. Жаночная вопратка (рыс. 56, 61) складаецца з вышытае на рукавах кашулі, саматканае каляровае з прыгожым рысункам спадніцы, або андарака, і гарсэціка, ці кітліка, з сукна, а то і шоўку ды аксаміту, які надзяваецца на кашулю. Заместа гарсэціка часта надзяваецца

раходы ад белару-саў да ўкраінцаў. **Вопратка** (рыс. 56, 64). Беларуска-Нацыянальная вопратка бывае найчасьцей белага ды сьветла-шэрага калераў. Мужчынская вопратка складаецца з кашулі з адкладаным каўняром, завязаным жычкаю (вузенькаю стужачкаю), або каляроваю хустачкаю (шалікам). Кашуля падпіраецца паяском, а наверх на яе надзяваецца камізэлька. Палатняныя або з саматканнага корту штаны закладаюцца ў боты, або ў парцянкі ад лапцей. Верхнюю адзежаю слу-жаць насоў і сьвіта. Найчасьцей як сьвяточная вопратка і наагул для выхаду на людзі ўжываецца мужчынамі і кабетамі сьвіта з белага, найбольш, сукна хатняга вырабу. Шыецца яна да стану, мае дзьве распоркі з бакоў (што яе рэзка адрозьняе ад маскоўскае "поддевки"); берагі сьвіты і кішэні абшываюцца або скураю, або каляроваю тасемкаю. Гэтакаю-ж тасемкаю вышываецца і нейкі рысунак на грудзёх. Насоў шыецца з

звычайны каптан. На галаве замужнія кабеты носяць наметкі (рыс. 57) з даўгое палатніны, якою абкручцеца галава, а канцы спускаюцца ўніз. Носяць гэтак сама чапцы і найзвычайней – хусткі.

Беларуская нацыянальная вопратка мае ў сабе шмат прыгожага; няма каму, аднак, у нас на вёсцы яе належна цаніць. Места і салдатчына прышчапляюць вёсцы грубы смак да меславых модаў; да гэтага яшчэ далучаецца дзе-шавізна фабрычных тканін, раўнуючы іх да самадзелкавых і дзякуючы ўсім гэтым прычынам нацыянальная вопратка шмат дзе пачала гінуць; яе замяняюць вопраткі з крамніны, пашытыя "як у паноў".

Інтэлігенцыя вясковая ў нас, на жаль, саўсім нядбае аб нацыянальнай вопратцы навет, наадварот, паглядае часта на яе звысока, сама стараючыся пераймаць "панскія моды" і "панскія звычаі". Усё ж шмат дзе вопратка гэтая дажыла да нашага часу ў поўнай чыстаце і цяпер, калі настроі беларускага грамадзянства значна змяніліся ў нацыянальным кірунку, пэўне не загіне.

Будоўля. Беларускі селянін жывець у дзераўляных хатах (рыс.58), якія ў невялікіх сем'ях складаюцца з аднаго вялікага пакою, клеці і сянец. У большых ды больш заможных сем'ях дабудоўецца другі і трэці пакой. Да клеці ж прыстаўляецца паветка, дзе перахоўваюцца гаспадарскія прылады і дрэва, хлявы, так што ўвесь будынак звычайна вьцягнуты ў адну лінію. Асобна, дзе-небудзь

Рыс. 55. Беларускія тыпы.

Рыс. 56. Жаночая вопратка
з пад Клецку.

Рыс. 57. Наметка

Рыс. 58. Беларуска хата

Рыс. 59. Гумнішча, ток і пуня

Рыс. 60. Пераплат (азарод)

на вотшыбе, стаіць гумно, акружанае спэцыяльным дзядзінцам або гумнішчам (рыс. 59) На гумнішчы стаяць азяроды, або пераплоты (рыс. 60), ў якіх сушаць

снапы. Так сама для сушкі снапо у гумне будууюцца асеці (еўні), з каменнай печкаю; карыстаюцца імі і як лазінямі.

Увесь будынак крыюць у нас саломаю, часам, у больш лясістых мяйсцовасьцях, - драніцаю, ў замажнейшых - гонтамі, навет бляхаю; на захадзе спатыкаецца ў вёсках і пакрыцьцё з дахоўкі, а так сама і дамы з цэгля. Мураванага фундамэнту пад дзераўляную хату звычайна не кладуць, заместа яго хату абсыпаюць зямлёю, робячы прызбу.

Рыс. 61. Вопраткі малых дзячатак (з пад Слуцку).

залежыць ад формы даліны і наагул паверхні зямлі. Уздоўж за хатамі цягнуцца паласа гародаў і канаплянікаў.

Дзядзінец кожнага гаспадара разам з гародам і гумнішчам называецца сялібаю. У канцы, вёскі звычайна бывае адгарожаны пляц зямлі, выган; там пасецца вясковая скаціна.

На ўсёй сялібе беларускага селяніна ляжыць знак гаспа дарнасьці і парадку. Нічога тут няма лішняга, ўсё на сваім мейсцы, ўсё мае свае прызначэньне.

Увайшоўшы у хату бачым направа ад дзвярэй вялікую печ, проста перад дзвярыма - ў левым куце абразы, пад імі стол, вакол стала тапчаны і ўслоны або эдлі. За печкаю каля правае сьцяны стаяць ложка, робіцца палок і наагул тут сьпіць сям'я гаспадара. У клеці селянін хавае свае дабро і адзежу. Проці хаты на дзядзінцы стаіць звычайна - сьвіран; там гаспадар перахоўвае збожжа. Будуюць часамі яшчэ і варыўню, ў якой перахоўваецца ўзімку варыва, вараць есці жывёле, робяцца катухі для курэй і г. д.

Каля хаты-ж звычайна бывае невялічкі садок, стаяць пчолы. Сад і дзядзінец з усіх бакоў абгароджваюць плотам; гэтым беларуская вёска моцна адрозьняецца ад маскоўскае.

Беларуская вёска (рыс. 62, 63) складаецца звычайна з двух радоў хат, роўна адна пры адной пабудаваных паабпал шырокае вуліцы. Гэткі роўны і правідловы выгляд мае, аднак, толькі вёска пабудаваная на роўнядзі. У гарыстых-жа мяйсцовасьцях, ды калі вёска будаецца ўздоўж рэчкі фігура вуліцы і ўсяе вёскі

Рыс. 62. Белпруская вёска ў Барысаўшчыне.

Рыс. 63. Веска ў Наваградчыне зімою.

Характар беларуса. Розныя аўтары па рознаму апісавалі характар беларуса. Каб давесцьці, што беларусы ёсьць нейкаю ніжэйшаю расаю, а гэта было патрэбна нашым імперыялістычным суседзям, шмат хто з этнографіі пануючых народаў прадстаўляў беларуса напоў-дзікуном. Трэба было шмат сумленнае працы праўдзівых вучоных, каб развеець гэтыя памылковыя пагляды.

Беларусь ня мае ў характары тае рызыкі, адкрытае і грубае прастаты, характэрнае для маскоўца; ня мае, йзноўжа, лёгка-думнасьці, сьвецкасьці і самахвальства, якімі гэтак часта вызна-чаюцца палякі. І ад украінца, з якім беларус мае наагул шмат супольнага, адзначаецца ўсё-ж ён сваім шчырэjšым сэрцам, ды можа, Крыху большаю рухавасьцяю. Наагул, характар беларуса больш паважаны, спакойны і рахманы з добра разьвітаю воляю, панаваньнем над сабою і вытрываласьцяю ў працы. На першы пагляд здаецца беларус крыху недаверчывым і скрытным; у кожным разе ён ні гэтак лёгка зыходзіцца з людзьмі, як масковец.

За тое, як толькі ён абзнаёміцца з новым чалавекам і перака-наецца ў яго няшкоднасьці, робіцца ён і даверчывым, і шчырым, можа не праз меру, але ў кожным разе нагэтулькі, каб завязаць самыя прыязныя адносіны.

Беларус добры гаспадар, шануе капейку, а крыху можа і скупаваты. Гэта не перашкаджае, аднак, яму быць вельмі гасьцінным; як можа ні ў аднаго з народаў перахавалася ў беларусаў гэтая старая славянская цнота. Ведаюць добра аб гэтым людзі, якім даводзілася пехатою праходзіць па Беларусі. Падарожнага ў беларускай хаце вельмі ахвотна прымуць, накормяць і ня толькі ня возьмуць за гэта платы (што ўважаюць сабе за абразу), але яшчэ й падзякуюць, што зайшоўся. Беларус ізноў-жа любіць павесяліцца; вясёласыць у яго шчырая, ад усяе душы;

гэта відно ўжо з адпаведных песняў, прыкл. прыпевак да танцаў.

Рыс. 64. Даўнейшыя беларускія тыпы.

Ёсць у характары беларуса адна важная рыса, якую згодна прызнаюць усе лепшыя этнографы. Беларус ня помніць злога і лёгка даруе сваім крыўдзіцям. Пачуцьцё пометы ў ім неразвіта, што адрозьняе яго нават ад украінца, ды і шмат ад, якіх народаў. Гэтая рыса беларускага характару мела мусіць немалое значэнне ў беларускай гісторыі. Агульна ведама, што беларус у мінуўшчыне асабліва ваяўнічым настроем ніколі не вызначаўся і часткаю праз гэта, мусіць, у тыя часы, калі адны народы будавалі сваю дзяржаўнасць і незалежнасць на няволі і прыгнечанні другіх, трапіў ён ня ў лік першых - прыгнятаючых, а ў лік другіх прыгнечаных. Цікава адзначыць, што, ня гледзячы на гэта, беларус у расейскай арміі лічыўся найлепшым салдатам: адважным, цьвёрдым, вытрывалым. Недахват ваяўнічасці, значыць, трэба тлумачыць толькі гэтай лагоднасцю, рахманасцю беларускага народнага характару; беларус рад каму хаця саступіць, абы была згода. Зразумела, што пры гэткай лішняй, можа,

міралюбівацьці гісторыя беларускага народу і не магла ўлажыцца іншым спосабам, як яна ўлажылася. Беларус быў увесь час вельмі прыдатным да ролі грамадзяніна будучыны, тае будучыны, калі справядлівасьць запануе між народамі, але быў мала падгатаваным да змаганьня за быт, за жыцьцё, якое йшло вакола яго і яго коштам, але на яго шкоду. Варта яшчэ адзначыць, што беларус саўсім ня знае рэлігійнага фанатызму ды шовінізму. Ня гледзячы на ўсё стараньні розных клерыкальных і шэвіністычных групаў абудзіць у ім расавую або рэлігійную нянавісьць, гэта саўсім блізка не ўдавалася: беларус як найляпей жывець з сваімі суседзямі розных вераў ды розных нацыяў. Часта можна заўважыць, што беларускі селянін ходзіць па чарзе і ў царкву і ў касьцёл з аднолькавай набожнасьцяю, ня гледзячы на забароны і дакоры духоўнаства, а найлепшым яго дарадчыкам у справах практычных звычайна ёсьць вясковы крамнік-жыд.

Тых навет хто прадстаўляў сабе беларуса з найгоршага боку заўсёды дзівіла прыгожасьць і багацьце яго народнае паэзіі, якую стварыў ён у жыцьці цяжкім, запрацаваным, загнаным. Мае беларус душу мяккую, з надзвычайна разьвітаю ўражлівасьцяю ды фантазіяю. Дзякуючы ім стварыў ён бяз ліку цудоўных казак і прыгожах высокапоэтычных песьняў, насяліў сьвет вакола сябе разнароднымі духамі, благімі й добрымі, і жывець напалову ў сьвёце гэтых духаў, не раўнуючы бы які чараўнік. У варунках народнае цемнаты гэтка асаблівасьць беларускае душы параджае з аднаго боку бяз меры ўсякіх забабонаў, часамі навет і шкадлівых. З другога боку багацьце творчае энэргіі выяўляе беларус у цэлым кульце арыгінальных звычайў і абрадаў якімі абстаўлена ўсё яго жыцьцё ад калыскі да магілы. Гэтыя звычаі і абрады, ў большасьці вельмі цікавыя, прыгожыя і поэтычныя, цесна зьвязаны з працоўным жыцьцём беларускага селяніна і сымбалізуюць паасобныя момэнты гэтага жыцьця. На кожную пару году, кожную палявую работу мае вясковы беларус асобныя абрады і звычаі, асобныя песьні. Вясну ён спатыкае песьнямі - закліканьнямі, якія пая вясковая моладзь, вышаўшы на абтаяўшы ад сьнегу ўзгорак у полі. Маладую рунь і свае надзеі на ўраджай вітае ён вялікоднымі песьнямі; веснавы расьцьвет прыроды і аканчальную перамогу лета над зімою - сёмушнымі звычаямі.

Рыс. 65 Беларус (з абраза Репіна)

У часе летняга сонцаеаянннн, калі прырода ў найбольшай сіле ды красе, беларус сьвяткуе найпрыгажэй-шае свае сьвята купальле, сьвята выразна сымбалізуючае рух сон-ца і яго жыватворную дзейнасьць. Прыгожымі старасьвецкімі песнямі і абрадамі адзначаюцца у нас дні зажынак і дажынак, ды сьвяты ўраджаю і сялянскае заможнасьці: - багач, дзяды, каляды і г. д. А калі ўспомніць увесь ход абрадаў беларускага вясельля, або хрэзьбінаў, дык трэба прызнаць, што беларускі селянін стварыў абрадавы культ шмат багацейшы, чым усе суседнія з ім народы. Праняты наскрозь поэзію працы, ен ёсьць бязумоўна карысным і патрэбным элемэнтам у нялёгкім сялянскім жыцьці.

Тады, як у казках і легендах, ды ў народных звычаях адбіваецца багатая фантазія беларуса, ў песнях выяўляецца глыбіня яго душы, далікатная, поэтычная, глыбака задуманая, і найчасьцей нейкая засмучаная. Богушэвіч у "Дудцы Беларускай" гаворыць аб

беларускай жалейцы, што яна „енча, а ня йграе, як ні выйгравай ты, а яна смутная", смутны голас дае. Гэныя словы можна сьмела аднесці і да народнае беларускае песні; калі ня змест, дык голас яе у большасьці поўны задумы і смутку. Гэта можа і зразумела. Ў жыцьцёвай і гістарычнай барацьбе гэтулькі разоў беларус меў няўдачы, што жыцьцёрадасны і сьвяточны настрой ніяк ня можа у яго быць частым. і звычайным.

Прававыя паняцьці беларускага селяніна і беларускае звы-чаёвае права найляпей можна выясьніць, разглядаючы склад і будову сялянскае сям'і. Ўва ўсёй блізка Беларусі, апроча самага крайняга яе ўсходу пануе гэтак званая парасейску "падворная" форма землеўладаньня, пры якой зямля належыць, як уласнасьць, да асобнае сялянскае сям'і і пераходзіць у ей, як спадчына, ад бацькоў да дзяцей і да сваякоў. Гэтая форма землеўладаньня моцна адрозьнюецца ад пануючае ў Расеі "обшчыннае" формы, калі зямля належыць да цэлае вясковае грамады і ў разе патрэбы перадаецца паміж асобнымі гаспадарамі.

Такім чынам і ўласнікам і гаспадаруючай сілай на зямлі ў нас ёсьць сям'я. Семі ў беларускай вёсцы часта бываюць дужа вялікія па 30 - 50 і больш чалавек.

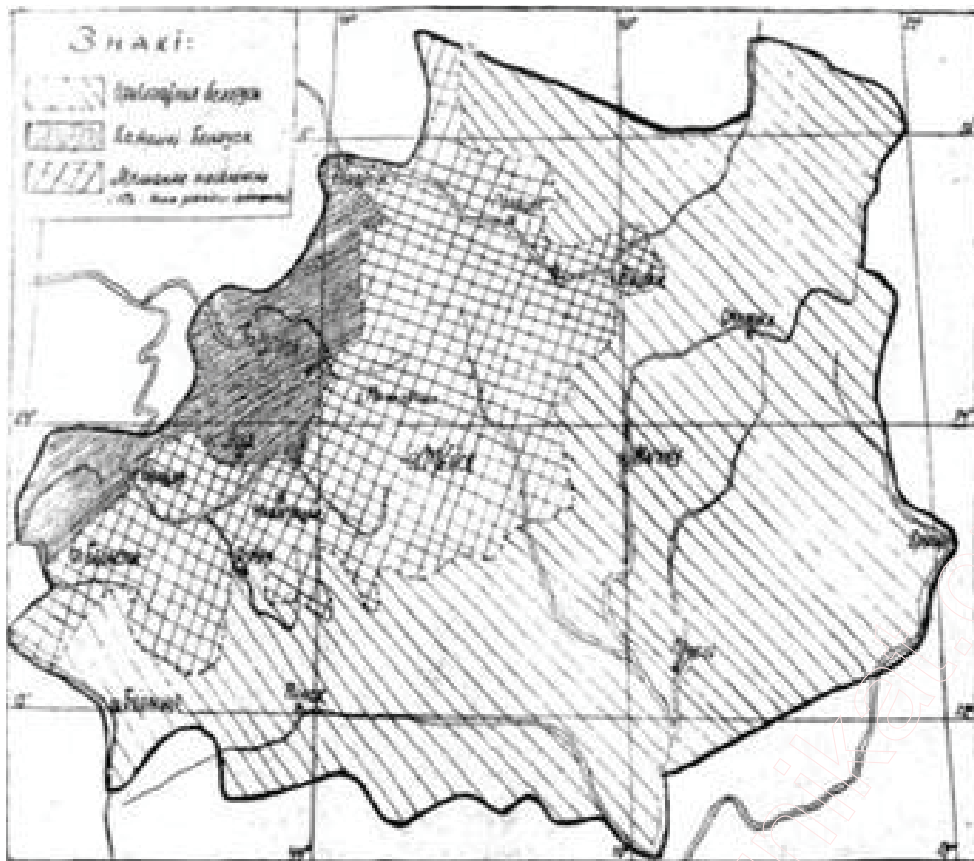
Пакуль жывы стары бацька пры ім жывуць жанатыя сыны і ўнукі, разам працуюць і ўсю гаспадарку маюць супольную. Часамі і пасля сьмерці бацькі сям'я ўтрымліваецца; на мейсца бацькі гаспадаром становіцца старэйшы сын, іншыя яго слухаюць. Здараецца гэта, аднак, рэдка. Часьцёй-жа пасля сьмерці бацькі вялікая сям'я дзеліцца, і браты разыходзяцца кожны на сваю асобную гаспадарку.

На чале сям'і наагул стаіць гаспадар: ён кіруе работаю, яе парадкам, судзіць малодшых, загадуе грашыма. Ўлада яго аднак моцна абмяжаваная. Свае загады ён робіць парадзіўшыся з іншымі сябрамі сям'і; калі-ж выявіцца, што гаспадар няздольны весці гаспадарку, бывае, што сям'я замяняе яго іншым сваім сябрам. Прыкл., на мейсца бацькі - п'яніцы становіцца сын, калі ён сам лепшы. Ў беларускай сям'і саўсім няма тога дэспатызму, які пануе ў маскоўскай сялянскай сям'і ды наагул на ўсходзе. Жанкі лічацца раўнапраўнымі сябрамі сям'і, а гаспадыня па свайму значэньню саўсім ня меншая ад гаспадара. Яна, праўда, "загадуе сваёй асобнай галіною працы - каля хаты і ў хаце, але мяшаецца і ў "мушчынскую" гаспадарку; ўплыў яё залежыць, ведама, ад асабістых здольнасьцяў. Кабета ў беларускай сям'і мае сваю ўласную магнасьць, якая складаецца з пасагу і грошай ад прадажы ўсялякіх прадуктаў жаночае гаспадаркі - за масла, курэй, яйкі і г. д.

Беларуская сям'я часта прымае да сябе здольнікаў, стасароньніх людзей, якія за сваю працу карыстаюцца ўсімі правамі сем'яніна навет спадчынаю зямлі. Гэты факт саўсім выразна выяўляе, беларуская сялянская сям'я ёсьць перад усім арганізацыя працы. Усе ўнутраныя адносіны ў сям'і пабудаваны на працоўным прынце і навет асабістае жыцьцё прыносіцца яму ў ахвяру. Гэтак; жэняцца ды выходзяць замуж у нас на вёсцы часта толькі для таго, каб мець па трэбнага ў сям'і работніка.

Апошнія часы парадкі ў беларускай сям'і пачынаюць зьмяняцца. Сярод крыху адукаванае маладзёжы расьце пэўны індывідуалізм, імкненьне да асабістага, незалежнага жыцьця. З гэтае прычыны ўсё часцей і часцей здараюцца разьдзелы паміж братамі яшчэ за жыцьця бацькоў і вялікія патрыярхальныя сем'і робяцца рэдкасьцю, асабліва ў мяйсцовасьцях каля чыгункі ды пад месам. Аднак і ў меншай на лік сям'і пануюць у значнай меры старыя пагляды і звычаі. Мэтаю сям'і застаецца перад усім належная арганізацыя працы.

Рэлігійныя адносіны. Беларусы бываюць найбольш дзвёх вераў - праваслаўныя і каталікі. Сустрэкаюцца беларусы і іншых вераў - кальвіны, стараверы, мусульмане, але іх вельмі мала. Паміж беларусамі каталікамі і праваслаўнымі апрача веры вялікае больш розьніцы няма. Толькі цёмныя і несвядомыя людзі ды ашуканцы, бывае, кажуць, што каталікі - гэта палякі, а праваслаўныя - маскоўцы. Якой-бы веры ні дзяржаўся беларус, ён усё роўна беларусам астаецца. У вялікай частцы Беларусі, беларусы каталікі і праваслаўныя жывуць перамяшаўшыся. Дзе ў усходняй Беларусі (Магілёўшчына, Смаленшчына) вялізарная большасьць праваслаўных, а ў заходняй (Віленшчына, частка Горадзеншчыны і Віцебшчыны) большасьць каталікоў, а праваслаўных мала (рыс. 66).

Рыс. 66. Рэлігія беларускага насяленьня.

народнае творчасці, народнае мудрасці, пераказванае ад пакалення да пакалення. Уплывы чужых культураў толькі ледзьве значнымі слядамі адбіваліся на народнай творчасці і жыцці беларускага селяніна. Калі-ж пасля ўпадку Польшчы, польскае і спольшчанае грамадзянства горача ўзялося за прасьвету, тады на працягу больш як паўвека ў краі нашым запанавала польская школа і польская культура. Не без карысці яны былі для краю, але спольшчылі да канца беларускую шляхту; да сялянства аднак іх уплывы не дайшлі. Пасля апошняга польскага паўстання 1863 г. расейцы пачалі злезпаю рукою заводзіць у краі свае парадкі, а перад усім свае школы, адначасна ціснучы і касуючы польскія. Начас пачатку вайны расейская школа у Беларусі вельмі моцна разраслася, пашырылася і зрабілася вельмі паважным фактарам у краёвым жыцці. Так сама, як і польская школа, яна была чужою для беларуса, і мела заданьнем перарабіць яго на маскоўца. Аднак мела яна і свой карысны бок, як карысна наагул усякая прасьвета. Асаблівай-жа заслугаю расейскае школы трэба лічыць тое, што яна дала магчымасць прасьветы шырокім народным масам, дала ім магчымасць выдзяліць сваю ўласную інтэлігенцыю, якая ужо распачала будаваньне ўласнае беларускае школы і культуры. Перад вайною ў Беларусі існавала каля 10.000 расейскіх пачаткавых школ з поўміліёнам вучняў. На кожную тысячу жыхараў у Беларусі было каля 45 вучняў, пры гэтым найбольшы процант вучняў быў на ўсходзе - ў Магілёўскай, Смаленская і Чарнігаўскай губэрнях, а найменшы - ў заходняй Беларусі, ў Віленшчыне і Горадзеншчыне. Цікава адзначыць, што грамадства насялённа, ня гледзячы на

Беларусаў праваслаўных лічаць у тры разы больш чымся каталікоў, значыцца першых ёсць усяго каля 9-х міліёнаў, а другіх каля 3-х міліёнаў.

Культурнае жыццё беларусаў да апошняга часу прадстаўлялася, наагул кажучы, няцікава. З таго часу, як старая беларуская культура пасля свайго пышнага расьцвету ў XVI і XVII вякох упала, а адукаванае грамадзянства ў значнай большасці прыняло польскую культуру і

мову, масы беларускага народу замкнуліся ў крузе

большы лік школ на ўсходзе была там мёншая, чым на захадзе; з даложанае таблічкі.

Расейская школа і граматынасьць ў Беларусі.

Губэрні:	На кожную 1000 жыхараў выпадала (у 1897 г.).	
	Вучняў расейскіх школ.	Неграматыных.
Горадзенская	42	620
Віленская	42	620
Віцебская	46	670
Менская	42	760
Магілёўская	65	780

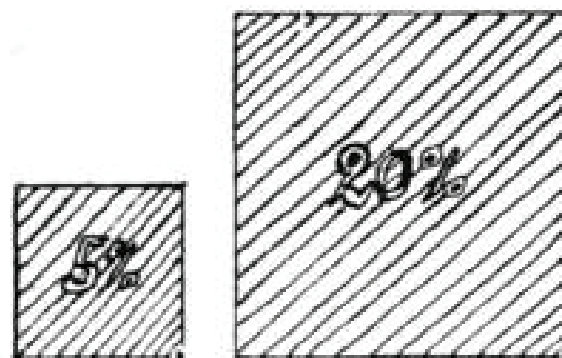
можна навет зрабіць такі дзіўны вывад, што расейскія школы перашкаджалі народнай прасьвеце, і пашыралі няграматынасьць. Справа аднак тлумачыцца да пэўнай меры тым, што на захадзе частка насяленьня, асабліва беларусы каталікі, - байкатавала расейскія школы: дзяцей па хатах вучылі г. зв. дарэктары, хатнія вучыццалі, звычайна без

вялікае адукацыі. Але з другога боку трэба адзначыць, расейская школа ў Беларусі была далёкая ад дасканаласьці з боку пэдагогічнага.

Вучні - беларусы, не разумеючы расейскае мовы, мусілі гэтак шмат часу і энэргіі страціць на абзнаемленьне з ёю, што не маглі добра ўсвоіць самы зьмест школьнае навукі, і выйшаўшы з расейскае школы хутка забываліся ўсё, чаго вучыліся праз 4 - 5 гадоў, ды ізноў рабіліся няграматымі.

Да таго-ж трэба заўважыць, што й лік гэтых школ быў ня дужа вялікі. У старонах з агульным навучаньнем (прыкл. у Нямеччыне) ў пачаткавых школах вучыцца каля 20% насяленьня, тады як у нас, у лепшым выпадку было 6%. (Рыс. 67, 68).

Было ў Беларусі перад вайною каля 100 гімназіяў з 40 тысячамі вучняў і каля 90 спецыяльных школ (вучыцельскіх, гандлёвых, гаспадарскіх і інш.) з 8 тыс. вучняў. Вышэйшыя школы існавалі ў першай палове XIX в. (Віленскі Унівэрсітэт (рыс. 69). Гарыгарэцкі Гаспадарскі Інстытут, Полацкая Акадэмія), але былі закрыты расейскім урадам. Апошняя з іх

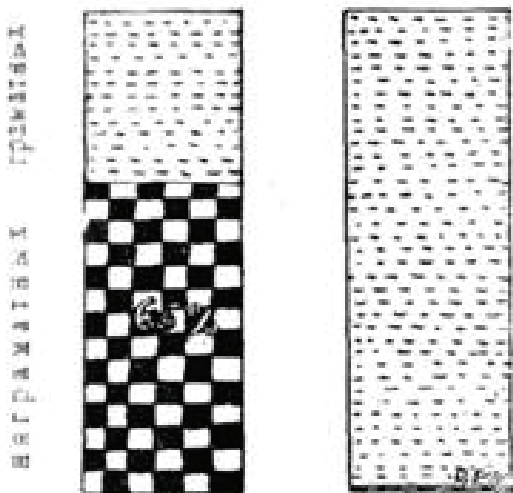

Рыс. 67. Лік вучняў (у % да агульнага ліку насяленьня) ў Беларусі і ў Нямеччыне.

- Гарыгарэцкі Інстытут існавала да 1863 году. Перад вайною ні аднае вышэйшае школы

ў Беларусі ня было.

Толькі ў часе вайны пачала адраджацца беларуская школа; значна пашырацца пачала яна пасля рэвалюцыі. У нашым часе існуець ужо ў Менску Беларускі Дзяржаўны Універсітэт, ды ў Вільні існуе Універсітэт з польскаю выкладовай моваю, а ў Смаленску й Віцебску - вышэйшыя школы, ў якіх выклады йдуць толькі парасейску. Існуе некалькі дзесяткаў сярэдніх беларускіх школ і шмат ніжэйшых, прычым у паасобных частках Беларусі ўжо заводзіцца агульнае навучаньне. Існуе шмат беларускіх культурных арганізацыяў і ўстановаў па ўсёй Беларусі, а разбуджаныя нацыянальным адраджэньнем і рэвалюцыяю народныя масы актыўна далучаюцца да культурнага жыцця і творчасці.

**Рыс. 68. Граматнасць
насяленьня у Беларусі
і ў Нямеччыне.**

§ 29. НАЦЫЯНАЛЬНЫЯ МЕНШАСЬЦІ

Важнейшымі нацыянальнымі меншасцямі ў Беларусі з'яўляюцца - жыды, палякі і маскоўцы. Іншыя нацыянальныя мёншасьці значна менайя лікам.

Жыды пачалі сяліцца ў Беларусі ад часоў Вітаўта. Прыйшлі яны да нас праз Польшчу з Нямеччыны; адтуль яны прынеслі і сваю мову, якой гавораць дагэтуль, г. зв. жаргон, або новажыдоўскую мову; яна вельмі блізкая да нямецкае мовы, але на яе мелі ўплыў і іншыя мовы. Моляцца-ж жыды ў даўнейшай жыдоўскай мове (абэ гэбрайскай), у якой гаварылі яны калісь, як яшчэ жылі ў Палестыне.

Быт жыдоўскага насяленьня знаходзіцца ў залежнасьці ад дзвёх важнейшых прычынаў: ад загадаў жыдоўскае рэлігіі, якімі вызначаецца амаль што ня кожны крок людскога жыцця, і, з другога боку, спэцыяльнымі проціжыдоўскімі законамі розных урадаў; ў апошнія часы асабліва гэтым уславіўся маскоўскі ўрад. Па расейскім законам, якія нядаўна яшчэ ў нас мелі сілу, жыды мелі права жыць толькі ў Беларусі, Польшчы і заходняй Украіне. Па ўсходняй мяжы гэтых краёў ішла г. зв. "черта оседлости", на ўсход ад якое, ў прасторах Маскоўшчыны жyd ня меў права жыць. Шмат абмежаваньняў існавала для жыда і на захад ад "черты" Ён перад усім ня меў права жыць у вёсках, а толькі ў мястэчках; гэта, між іншым і было аднєю з прычынаў вялікае гушчыні мястэчак у Беларусі, ды і тага, што ў месцах і мястэчках Беларусі жыды складаюць усюдых блізка болшасць насяленьня. З другога боку гэтыя законы не дапускалі жыдоўскія масы да земляробства. Толькі рэдка калі удавалася жyдом дастаць кавалак зямлі, каб залажыць там земляробскую колёнію. Гэткіх

колёніяў ёсць досіць многа ў Беларусі; яны паказуюць, што жыды маглі-б быць саўсім някепскімі земляробамі.

Рыс 69. Віленскі Унівэрсітэт. Астрономічная абсерваторыя.

Была жыду закрыта дарога да дзяржаўнае ды шмат якое грамадзкае службы. Заставалася яму займацца толькі гандлем ды рамяством і прамысловасьцяю. Ё гандлёвай справе жыды гэтак выпэцыялізаваліся, што спрытнейшых ад іх гандлёвых пасрэднякаў няма. Але вельмі значны % жыдоў займаецца рамяством (шаўцы, краўцы, бляхары, кавалі і г. д.), дробнымі промысламі (вазакі, анучнікі), працуюць работнікамі ў буйной прамысловасьці і як хатняя служба. Сціснутыя ў мястэчках і местах нашага краю яны змушаны конкураваць між сабою, і затым навет - гандляры жывуць небагата; маса-ж

народная жывець вельмі бедна.

Жыды перахавалі да нашага часу сваю ўласную ўнутраную арганізацыю ў відзе рэлігійнае грамады - кагалу. Хаця расейскі закон не прызнаваў яго афіцыйна, але толераваў, ды дазваляў навет збіраць для патрэб кагалу спецыяльныя падаткі з жыдоў, г. зв. свечны і каробачны падатак. Кагал выбіраў сам сваіх духоўных асоб. Адным словам, у часы самага цяжкага прыціску старога расейскага ўраду, жыды мелі пэўнае самаўрадаванне мелі свае школы; ўсё гэта дазволіла ім моцна згуртавацца і зрабіць вялікую культурную працу сярод сваіх масаў. Наагул - жыды ў наш час з'яўляюцца найляпей арганізаваным грамадзкімі элементам у Беларусі.

Найбольш жыдоў жывець у Горадзеншчыне і Меншчыне ды ў Палёсці (16 - 17% усяго насяленьня). Найменш іх жыве ў Смаленшчыне, якая ўжо лічылася "праўдзіваю Расеяю" і ляжала на ўсход ад "черты оседлости".

Палякі. Да палякоў, жывучых у Беларусі, належаць: частка шляхты, буйных земляўласнікаў і іхняе дворнае адміністрацыі, частка інтэлігенцыі і частка мяшчанства некаторых месцаў, як прыкл. Вільні. Перабраліся яны да нас з Польшчы найбольш пасля Люблінскае Уніі; частка-ж палякоў складаецца з выракшыхся свае мовы беларусаў. Польскія вучоныя, каб апраўдаць дзеянні польскіх імперыялістычных палітыкаў, залічаюць часта палякамі ўсіх беларусаў каталіцкае веры, спадзяючыся на тое, што яны хутка сполёнізуюцца. У гэтым аднак ёсць саўсім сьведомы фалш. У наш час 3 міліёны беларусаў - каталікоў, хаця шмат хто з іх і ўмее па польску, ўжываюць звычайна беларускае мовы, беларускіх звычаяў, і павінны лічыцца жывою часткаю Беларускага народу; разьвіваючыся сярод іх нацыянальны рух робіць дарэмнымі ўсе надзеі на іх полёнізацыю.

Па перапісу 1897 г., як) рабіўся досіць безстаронна*), палякоў у Беларусі налічана каля 4%. Найбольш палякоў у Віленшчыне і Горадзеншчыне; ў Магілёўшчыне іх ужо вельмі мала, а у Смаленшчыне - саўсім блізка няма.

Маскоўцы сяліліся ў Беларусі ў часы Маскоўскага панавання, Маскоўскі ўрад, хочучы мацней звязаць Беларусь з Маскоўшчынаю, прысылаў сюды сваіх ўрадоўцаў, духаўнікоў, раздаваў двары маскоўскім вяльможам і перасяляў навет маскоўскіх сялян на беларускую зямлю. Найбалеі такога насланага элементу ў усходняй Беларусі, асабліва ў Смаленшчыне.

Апрача таго ў Беларусі жыве досіць многа маскоўцаў - старавераў, якія перабраліся сюды з Маскоўшчыны найбольш VIII ды XVIII вякох, уцякаючы ад рэлігійнага прыціску свае бацькаўшчыны.

Найбольш старавераў жывець у двух гнёздах: адно каля Навазыбкава, другое каля Дзьвінску. У суседніх з гэтымі месцамі паветах лік старавераў хістаецца каля 10 - 15%і даходзіць часамі аж да 20% усяго насяленьня. Найбольш іх ёсць у Брацлаўскім, Дзісьненскім і Дзьвінскім паветах на поўначы, ды Навазыбкаўскім, Суражскім і Гомельскім пав. на паўдні. Навазыбкаўскія стараверы жывуць найбольш вялікімі мястэчкамі - пасадамі, ікіх шмат ёсць у лесастэпе. Жывуць стараверы ў меншым ліку і ў іншых краінах Беларусі.

Стараверы - маскоўцы **) і па быту, і па нацыянальнаму характару вельмі рэзка аддзяляюцца ад беларусаў, прадстаўляюць з сябе чысты маскоўскі тып і блізка што ня зьмешаваюцца з акружаючым беларускім насяленьнем. Займаюцца

яны найбольш гандлем; рамяством, а мяйсцамі - гародніцтвам; да земляробства вялікага замілаваньня ня маюць.

Некалькі дзесяткаў тысяч **татараў**, якія жывуць у Беларусі пасяліліся тут яшчэ ў часы Вітаўта, які іх запрасіў да сябе на вайсковую службу. Дзякуючы свайму нязначнаму ліку яны саўсім блізка зьліліся з акружаючым беларускім насяленьнем, адрозьняючыся ад яго толькі музульманскаю рэлігіяю. Гавораць яны найбольш пабеларуску. Асобную і цікавую этнографічную групу прадстаўляюць **цыганы**, выхадцы з Індыі, якія гавораць сваёй моваю і вядуць качавоё жыццё. Частка іх, праўда, пакрысе асядае ў местах і бярэцца за рамяство.

§ 30 ЭТНОГРАФІЧНЫЯ І ГІСТАРЫЧНЫЯ МЕЖЫ БЕЛАРУСІ.

Тыя межы, якія аддзяляюць прастор, заселены ў большасьці беларусамі, ад прастораў занятых іншымі народамі, называюцца этнаграфічнымі межамі Беларусі. Як ведама, мяжуецца беларускі прастор з польскім, літоўскім, латыскім, маскоўскім і ўкраінскім (рыс. 70).

Мяжа беларускага й **польскага** прастораў ідзе ад м. Мельніка, што над Бугам, па гэтай рацэ ўніз, пасля па р. Нурцу і далей пераходзіць на р. Нарву і Бабёр. Далей мяжа кіруецца на Аўгустоў і, падышоўшы да самае нямецкае мяжы, пераходзіць пасля ў край Літоўскі. Мяжа з **ліцьвінамі** ідзець каля мястэчкаў Друскенікі, Рудзішкі, Еўе, Мусьнікі, Янішкі, Сьвянцянны і Езяросы (Нова-Аляксандраўск)

Ад Езяросаў пачынаецца мяжа з **латышамі**. Ідзе яна праз м. Ілукшты, Вышкі, Дагду, м. Люцын і да станцыі Корсаўкі.

Ад ст. Корсаўкі пачынаецца мяжа беларуска - **маскоўская**. Яна ідзець каля м. Апочки, Вялікіх Лукаў, вярхоўя Дзьвіны ў кірунку на м. Ржэву і Зубцоў, датыкаючыся тут р. Волгі. Адгэтуль мяжа павяртае на паўдня, нейкі час ідзе па верхнім Дняпры аж да Дарагабужу. Не даходзячы гэтага места мяжа паварочвае крыху на ўсход, а пасля ідзець ізноў у паўднёвым кірунку на места Бранск і далей па р. Дзясьне да м. Грамяча.

Ад м. Грамяча ўжо пачынаецца беларуска - **ўкраінская** мяжа. Ідзець яна адгэтуль на поўдзень і паўднёвы ўсход, перасякаючы папалам Чарнігаўшчыну, аж пакуль ня трапіць да Дняпра каля Любеча. Ад Любеча мяжа ідзе ўніз па Дняпры да вусьця Прыпяці і там трапляе на старую гістарычную беларуска - **ўкраінскую** мяжу, якая ідзе цераз пустынныя лясы й балоты, што ляжаць на паўдня ад Прыпяці (Вялікія Галы й іншыя). Гэная мяжа ў нядаўнія часы разьдзяляла Менскую і Горадзенскую губэрні ад Валынскае. Гэткім парадкам даходзіць мяжа Беларусі да Бугу каля места **Ўладавы** і далей ідзе ўніз па ім аж да м. Мельніка. У Мельніку канчаецца мяжа беларусаў з украінцамі і пачынаецца мяжа з палякамі.

Найдаўжэйшая мяжа Беларусі - з Украіною; яна цягнецца каля 1000 вёрст.

*) Шмат безстароньней, прынамсі, чым апошнія польскія перапісы.

**) Есць і беларусы стараверы, быт якіх мала выдзяляецца ад быту беларусаў іншых вераў.

Мяжа з Маскоўшчынаю цягнецца на 900 вёрст, мяжа з Літвою - 400 вёрст, з Польшчаю - каля 250 вёрст і з Латвіяю - каля 200 вёрст.

На нашых межах з Маскоўшчынаю праз увесь час гісторыі Беларусі йшлі войны, якія спусташалі месцы і вёскі і не давалі людзём добра асесьці і завесьці гаспадарку. Дзеля гэтага тамака даўнейшае поле пазарастала лесам і цяпер Беларусь ад Маскоўшчыны аддзяляюць вялікія лясы - Вокаўскія, Бранскія ды іншыя. Ад Украіны Беларусь аддзелена або глыбокімі рэкамі, або непраходнымі балотамі. Вялікія пушчы растуць і ўздоўж нашых межаў з Польшчаю ды Нямеччынаю (Белавежская, Горадзенская), дый балотаў там даволі. А па нашых межах з Літвою ды Латвіяй няма ні лясоў вялікіх, ні рэкаў, ні балотаў; толькі вазёраў ёсць там шмат.

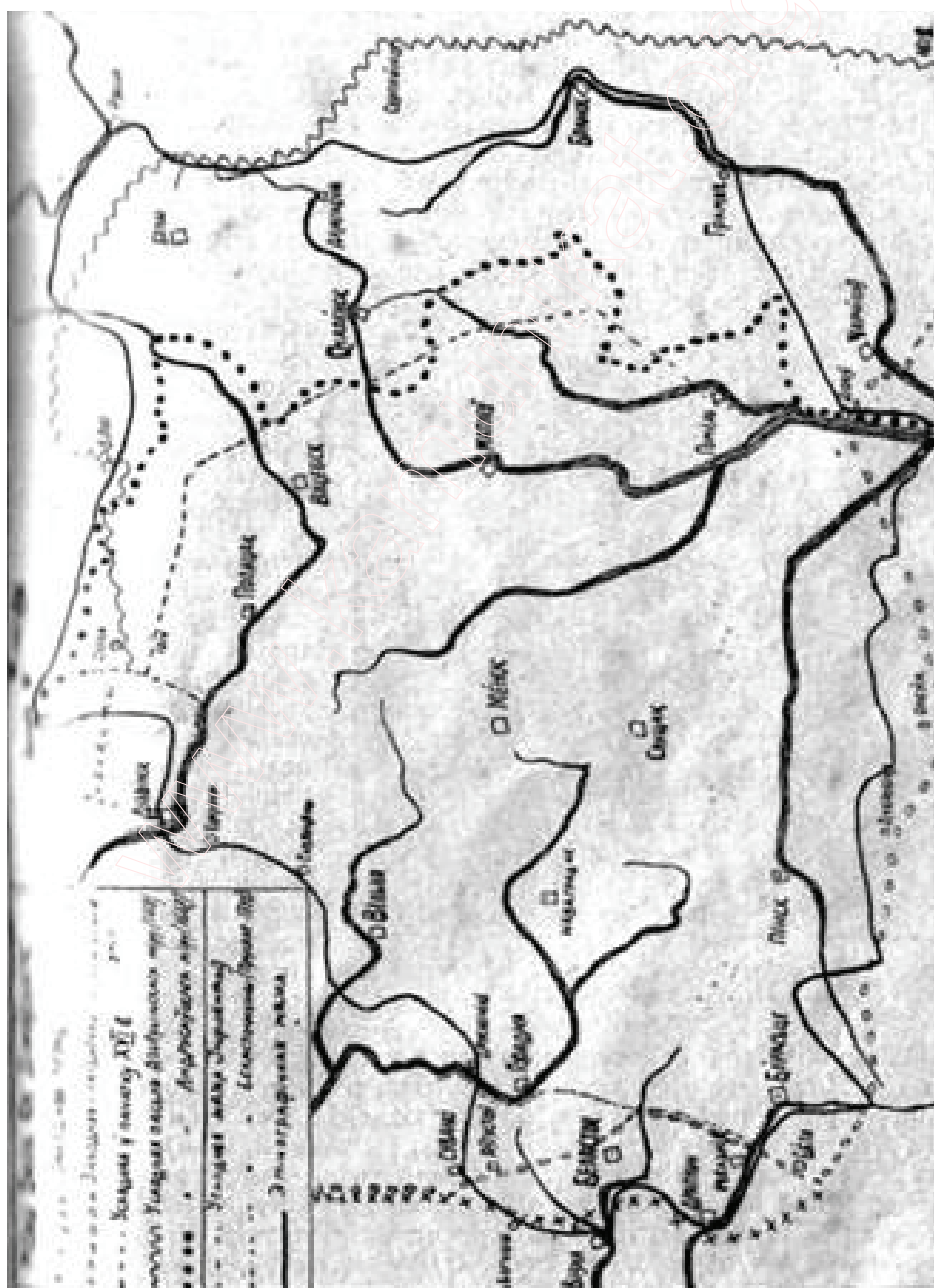

Рис. 70 Гістарычныя межы на прасторах Беларусі.

Увага. Крыжыкамі назначана мяжа В. Кн. Літ. Перад Люблінскай Вуніяю; сьветлымі колкамі – мяжа пасяля Любл. Вуні (1569).

Гістарычныя межы. Гэтак выглядаюць сучасныя межы Беларусі. Ё мінуўшчыне Беларусь ня раз была аддзелена ад суседзяў дзяржаўнымі межамі. Ня раз гэтыя межы рэзалі яе самую на часткі, не раўнуючы, як цяпер, а заўсёды пакідалі яны па сабе значны сьлед, які мае географічнае значэньне.

Першыя пэўныя гістарычныя весткі аб Беларусі адносяцца да IX в. па Нар. Хр. Аб тым, што было ўпярод, мы можам толькі дадумавацца, апіраючыся перад

Рыс. 71. Спрадвечныя могілкі.

усім на данныя, здабытыя раскоп-камі курганоў (рыс. 71). Гэныя данныя кажуць, што старана нашая была заселена яшчэ ў самай далёкай мінуўшчыне - больш за 1500 гадоў назад. Ведама, цяжка ўгадаць, які тады тут народ жыў, але некаторыя вучоныя думваюць, што гэта маглі быць продкі беларусаў. На берагах тады яшчэ быўшага вялікага палескага возера яны жылі цэлымі аселіцамі, вёскамі; далей-жа на поўнач, у Наддзвін'не заходзілі толькі невялікія іх групы. Народ гэты ўжо вёў гандаль за сваймі суседзямі. Ё пазнейшыя часы аб нашай старане пачалі пісаць розныя грэцкія географы і гісторыкі. Яны зьмяшчалі тут народы з рознымі йменьнямі,

апавадалі аб іх і аб самой старане шмат фантастычнага, але іхнія весткі мала памогуць нам дзеля свае супярэчнасьці. Вучоныя нашых часоў будуць свае уласныя гіпотэзы аб тым, які народ жыў на прасторах цяперашняе Беларусі і чым ён займаўся.

Лічаць, што досіць значная частка Беларусі ў даўныя часы была занята літоўскімі і фінскімі пляменьнямі; асабліва першымі. Аднак у паўднёва-ўсходнім Палесьсі аж да Бярэзіны, бязумоўна жыў народ славянскага пляменьня - продкі беларусаў. І да нашага часу якраз тут перахаваўся славянскі тып у найбольшай чыстаце. З часам яны крыху адціснулі сваіх суседзяў - адных на захад, другіх на паўночны ўсход і занялі блізка той прастор, які цяпер займае Беларускі народ.

Полацкі пэрыод. Подлуг першага летапісу ў IX веку на Беларускай зямлі жылі тры славянскія пляменьні - крывічы, дрыгвічы і радзімічы.

Крывічы займалі паўночную Беларусь. Яны жылі па ўсім Наддзвін'ні і па верхнім Дняпры і спускаліся на паўднёва-заходні Вяльлі вытокаў Сожу і Дзясны. На поўнач і ўсход пад крывічамі лічыліся прасторы, ляжачыя навет за цяперашнімі межамі Беларусі, найбольш над Верхнюю Волгаю і яе прытокамі. Ё зямлі крывічоў былі такія гарады, як Полацк, Віцебск, Смаленск, Менск, Лагойск і

шмат іншых.

Дрыгвічы займалі Прыпяцкае Палесьсе і Наднёманскі край. На ўсходзе іхнія сёлы даходзілі да Дняпра, на захадзе да Бугу і Нарві. Іхнімі найвялікшымі гарадамі былі: Тураў, Мазыр, Берасьце, Драгічын, Горадня і Слуцк.

Частка пляменьня Дрыгвічоў у часох перасяленьня народаў пакінула свой край, прабілася на Балканскі паўвостраў і асела навакол Салонік. Грэкі звалі іх Другувітамі. Мовы Другувітаў нанучыліся сьв. Кірыла і Мэфодзі, ды і пераклалі на яе Св. Пісаньне.

Радзімічы жылі над Сожам і займалі ўвесь край паміж Дняпром і Дзясною. Іхнія паўднёвыя і ўсходнія межы йдуць блізка што па цяперашняй мяжы Беларусі. На Дзясьне яны сустракаліся і Северанамі, а на Жыздры (прыток Окі) з Вяцічамі - двума суседнімі славянскімі пляменьнямі. На поўначы яны ня йшлі далей лініі Ельня - Мсьціслаў - Магілёў.

Навукаю даведзена, што гэныя тры пляменьні ўжо ў тыя часы ня розніліся паміж сабою ані моваю, ані правам сваім, ані рэлі-гійнымі абрадамі, ды ўсімі гэтымі супольнымі адзнакам розніліся ад пляменьняў, якія становяць пачатак Маскоўскага і Украінскага народаў.

Беларускія пляменьні гісторыя знаходзіць ужо з сваймі князямі, з знакамі дзяржаўнае арганізацыі. Як раз, відаць, у IX і X вякох сярод беларускіх пляменьняў, як і сярод іхніх суседзяў, пачынаецца процэс утварэньня модных і вялікіх дзяржаваў.

На першы плян тут высоўваецца Полацк. Полацкія князі патрапілі падгарнуць пад сябе ўсю паўночна - заходнюю Беларусь аж да верхняга Нёмна і Дняпра. Скора побач з Полацкам становіцца яго малодшы брат Смаленск, пашырыўшы свае межы даўка на ўсход. На чале гэтых дзвёх дзяржаваў стаялі Крывічы. Два пішыя пляменьні - Дрыгвічы і Радзімічы вельмі хутка падпалі пад чужую ўладу, - іхнія землі разабралі князьствы: Валынскае, Кіеўскае, Чарнігаўскае і Северскае.

Гістарычныя межы Беларуска - Літоўскае Дзяржавы. Але прыйшоў час больш шырокага і поўнага злучэньня Беларускіх пляменьняў і Беларускае зямлі. Літоўскі князь Міндоўт залажыў аснову новае дзяржаўнасьці, Літоўска - Беларускае, ў беларускім месьце Наваградку. Гэтая дзяржаўнасьць ужо пры Міндоўту абняла вялікую частку Беларускае Зямлі. Гедымін, (1315-1340 г.) ўмацаваў Беларуска - Літоўскую дзяржаву і давёў яе межы аж да Гомельскага павету, Смаленшчыны і Чарнігаўшчыны. Пры Ольгердзе была прылучана Чарнігаўшчына і адрэзаны вялікі кавалак ад Смапеншчыны. Апроч таго Вялікае Князьства пашырылася далёка на паўднёва на землях украінскіх. Урэшце Вітаўт давяршыў зьбіраньне Зямлі Беларускае, забраўшы Смаленск. Пад ім знаходзілася ўжо ўся Беларусь.

Каля 100 гадоў жыла ўся Беларусь злучанаю - аж да часоў Маскоўскага Вялікага Князя Васіля III, якому і яго наступнікам удалося адарваць у часе стогадовае вайны вялікі кавалак Беларускае Зямлі. У пачатку XVI в. ад Беларусі была адрэзана ўся Смаленшчына, паўночная і ўсходняя Віцебшчына (Себеж, Невель, Вяліж), Гомельшчына і Чарнігаўшчына.

Масква добра ўмацавалася і доўга не магла Вялікія Князі Літоўскія адабраць ад яе гэтых земляў. Наадварот, маскоўцы ня раз пераходзілі з вагнём і

мячом цераз усю Беларусь з канца ў канец, а ў забранай частцы пазаводзілі свае маскоўскія парадкі, панасялялі маскоўскіх людзей, а тамашніх беларусаў масамі высылялі ў Маскоўшчыну.

Настаў аднак у Маскве "смутны час" і яе наступная сіла троху аслабела. Карыстаючыся гэтым Літва, якая тады ўжо была ў сувязі з Польшчаю, адабрала назад тое, што заваяваў Васіль III і Іван IV, адабрала Смаленск, і йзноў давяла мяжу Літвы - Беларусі да яе прыроднага палажэння. Па Дэулінскаму замірэньню (1618 г.) мяжа паміж Масквою і Літвою праходзіць па Дзясьне і верхняму Дняпру, - значыцца па тэй мяжы, якая й цяпер дзеліць Беларуска народ ад Маскоўскага. Ізноў Беларусь злучылася, але ненадоўга. Пасьля цяжкіх войнаў, па Андрусаўскай згодзе (1667 г.), Маскоўшчына йзноў адабрала Смаленшчыну і Чарнігаўшчыну. Мяжа ўстаноўлена была акуратна па цяперашніх усходняй і паўночнай межах Магілёўскае ды Віцебскае губэрняў.

У гэтым стане заставалася Беларусь ажно да разьдзелаў Польшчы. Па першым разьзеле (1772 г.) Масква забрала паўночную і ўсходнюю Беларусь. Мяжа праходзіла па Дзвіне і па Друці. У другі разьзел (1793 г.) да Масквы адыйшла Меншчына і прылягаючыя паветы. Мяжа йшла ад Дзвінску на Пінск. Урэшце па 3-м разьзеле да Масквы адыйшла ўся Беларусь апрача павеатаў Беластоцкага, Бельскага, Сакольскага і Аўгустоўскага, каторыя адыйшлі да Прусіі. Гэтыя паветы ў 1814 г. па Тыльзіцкай згодзе таксама прылучаны былі да Расеі.

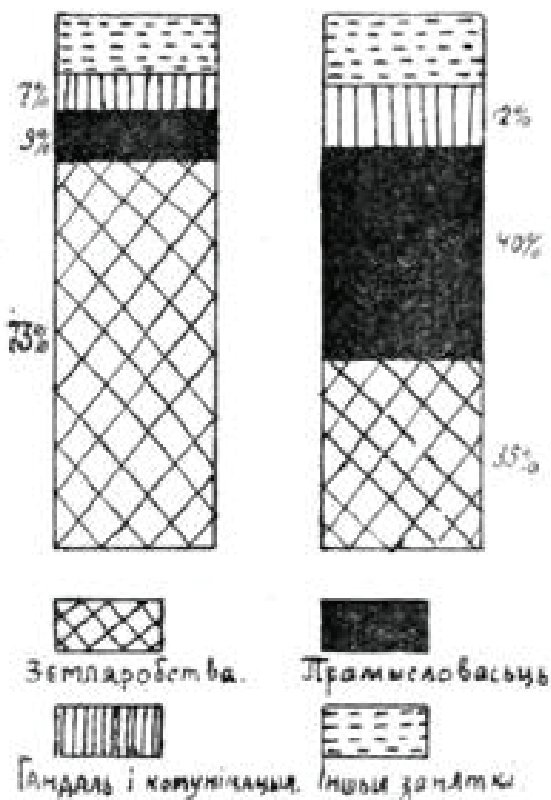
Гэтым парадкам у 1814 г. ўся Беларусь ізноў злучылася, пад Расею, і гэтак была ажно да вялікае вайны 1914 году.

Мы разглядалі мяжу Літоўскага Князьства, як мяжу Беларусі, дзеля таго, што фактычна гэта была дзяржаўнасьць беларуская - з беларускаю культураю, моваю, законамі і з пераважаючым уплывам на дзяржаўныя справы беларускага грамадзянства. На захадзе Вялікае Князьства Літоўскае межавалася з Польшчаю, або Каронаю, па лініі Граева - Візна - Драгічын - Бела.

Каля в. Багушоў пры самай даўнейшай расейска - нямецкай гра-ніцы (недалека ад ст. Граева) і дагэтуль стаіць каменны стоўб паказуючы граніцу Літвы і Кароны (Польшчы); пастаўлены ён у 1545 г.²⁵. Пазьней Літоўскае Дзяржава злучылася ў фэдэрацыю з Польшчаю, але юрыдычна ўвесь час лічылася самастойным гаспадарствам. На Люблінскай уніі была замацавана мяжа паміж Польшчаю і Літвою-Беларусяю. Яна йшла па цяперашняй паўднёвай мяжы Мёнскае і Горадзенскае губэрняў і далей на Белу, Мельнік і Аўгустоў.

Значэньне гістарычных межаў вялізарнае. Як мы бачылі Беларуска народ блізка цераз увесь час свае гісторыі жыў пад упадаю ці прынамсі пад моцнымі ўплывамі іншых народаў: маскоўцаў і палякоў Народ уладар заўсёды стараўся налажыць сьлед свае культуры на Зямлю Беларускаю і на самую душу Беларускага народу; ён стараўся тую часку Зямлі Беларускае, якая была пад ім, назаўсёды звязаць з сабою. І трэба сказаць што хоць Беларуска народ сьвядома й несьвядома бараніўся ад палітычнае і культурнае няволі, аднак шмат удалося пакінуць сьлядоў свайго панаванья і маскоўцам і паляком. Гэтыя сьляды пазаставаліся, ведама, толькі на тых краёх Беларусі, якія ў свой час былі даўжэй

²⁵ Gloger. Encyklopedia staropolska.

Рыс. 72. Заняткі насялення ў Беларусі і ў Нямеччыне

пад Маскоўшчынаю ці Польшчаю.

Вось-жа веданьне гістарычных межаў Беларусі вельмі паможа нам разабрацца ў шмат якіх фактах сучаснасці. Прыкладам, проф. Карскі вызначыў лінію, да якое даходзяць моцныя ўплывы маскоўскае мовы на беларускую. Гэная лінія йдзе блізка што па тэй самай мяжы, якая ўстанавілася ў часе стогодніх войнаў з Маскоўшчынаю пры Васілі ІІІ. Краі, ляжачыя на ўсход ад лініі, праведзенае проф. Карскім, былі пад Маскоўшчынаю на 100 гадоў больш, а частка іх, што адыйшла да Масквы па Андрусаўскай згодзе, - на 200 гадоў больш, чымся рэшта Беларусі.

Заходняя і цэнтральная Беларусь была пад Маскоўшчынаю каля 125 гадоў, паўночная Віцебшчына і Гомельскі край - каля 230 гадоў, а Смаленшчына і Чарнігаўшчына - 335 гадоў.

РАЗЬДЗЕЛ VI.

Сельская гаспадарка.

§ 31. ЗЕМЛЯРОБСТВА

Блізка тры чверці насялення Беларусі займаецца каля зямлі. Рэшта - працуе на хвабрыках, займаецца рамяством, гандлем і ўсякаю службаю, й жыве найбольш у местах.

У тых краінах Беларусі, дзе ёсць вялікія месты, дзе шмат хвабрыкаў і заводаў, там менш людзей працуе каля зямлі, а больш мае іншыя заняткі. На ўсходзе Беларусі найбольш народу займаецца гаспадаркаю, на захадзе-ж, у Горадзеншчыне, - наадварот, найменш. Аднак і ў Горадзеншчыне з сотні чалавек больш як 60 займаецца каля зямлі.

Гэткім парадкам Беларусь трэба лічыць краем зямляробскім. Толькі Маскоўшчына ды Украіна паміж эўропэйскіх краёў маюць гэтакі самы, як і Беларусь, зямляробскі характар. Ужо ў Польшчы каля зямлі занята толькі крыху больш палавіны насялення. У заходняй Эўропе % зямляробаў (рыс. 72) яшчэ (У

Нямеччыне 35%, а у Англіі - ўсяго 12%).

Ужыццё зямлі (рыс. 73)

Значная часць зямлі ў Беларусі ляжыць і з усім бяз усякага ўжытку, - гэта балоты, пяшчаныя выдмы, а гэтак сама й прасторы, занятыя вазёрамі й рэкамі. Усіх такіх няўжыткаў каля 4 міліёнаў дзесяцін. Праўда, значную частку гэтых земляў можна было-б выкарыстаць, абсушыўшы балоты, пасеяўшы лес на пясках, ды завёўшы добрую рыбную гаспадарку на вазёрах. Але пакуль што - ад іх карысьці ніякае.

Яшчэ большы прастор занялі лясы і гаі. Трэба лічыць, што іх ёсьць каля 10 міліёнаў дзесяцін. З лесу нашая гаспадарка мае вялікую падмогу. Гаспадарка бяз грошай, без капіталу ня можа паляпшацца. Вось гэты капітал даюць лясы, якія патрабуюць ад гаспадара самых малых на сябе затратаў і даюць чысты зыск. Хто мае свой лёс, зарабляе на продажы, хто лесу нямае, наймаецца па работу, зарабляе сваей мазольнаю працаю ў лесе.

Разам лясы і няўжыткі займаюць бязмалага палову ўсяго прастору Беларусі. Значыцца, пад гаспадарку застаецца крыху паловы ўсяе зямлі, каля 16 міліёнаў дзесяцін.

З гэтага ліку прымерна трэцяя частка - пад сенажацямі Найбольш сенажацяў ёсьць на прасторах Палескае нізіны. Тамака яны займаюць безканечныя даліны рэкаў і падсушаныя і расьцярэбленыя балоты. З усіх сенажацяў Беларусі накошуецца і 300 міліёнаў пудоў сена. Дзесяціна сенажаці даець у нас небагата, - ўсяго каля 60 пудоў сена (3 - 4 вазы - калясьнікі).

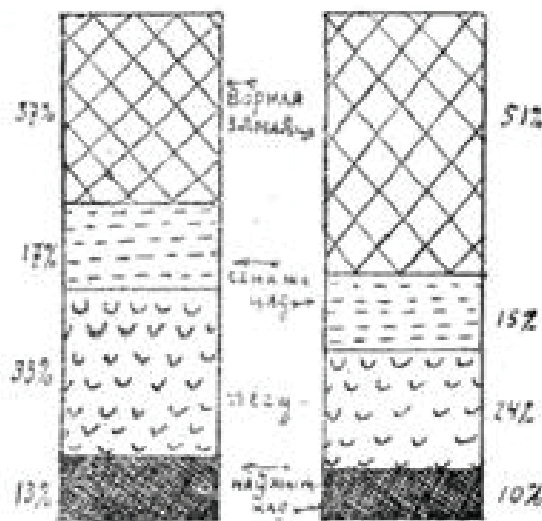
Па прастору сенажацяў Беларусь можа лічыцца багацейшаю за ўсе суседнія з ёю краі, асабліва на усходзе Эўропы. Калі прыняць пад увагу, што пасля асушэньня шмат балотаў абярнулася-б у сенажаці, ды што скаціна мае пашу яшчэ ў вялізарных нашых лясох, трэба прызнаць, што ў Беларусі выключна добрыя варункі для гадоўлі скаціны.

Ворнае зямлі ў Беларусі каля 11 міліёнаў дзесяцін.

Дворная і вясковая гаспадарка. Накшая гаспадарка ў дварох, накшая ў вёсках. Вясковы гаспадар мае некалькі дзесяцінаў зямлі і працуе на ей сам з сям'ёю. У двары зямлі некалькі сотняў, а то й тысячаў дзесяцін. Гаспадар двара сам не працуе на полі; за яго працуюць найміты - парабкі.

Вясковаму гаспадару трудна пракарміцца з сваго кавалку зямлі. З усіх сіл стараецца селянін, каб павялічыць свой палетак: расьцярэблюе пасекі, хмызьнякі й балоты, ні аднаму кавалку зямлі ня дасьць гуляць. Лесу вясковы гаспадар па большай часці ня мае; калі й меў, дык упатрэбіў.

У двары хлеба хапае. Лепшую зямлю гаспадар гарэ, горшую запускае пад

Рыс. 73. Ужыццё зямлі ў Беларусі

лес. Чуць ня ўсе нашыя лясы стаяць на дворнай зямлі. Шмат дворнае зямлі ляжыць пад зарасьнікамі і дзірванамі. За тое дворныя балоты часьцей бываюць асушаныя, чымся сялянскія, часамі больш іх і расьцярэблена. Больш сілы ў двара, больш капіталу.

Есьць яшчэ ў нас зямля скарбовая; яна ўся блізка ляжыць пад лясамі і няўжыткамі. Да дзяржаўнага скарбу належыць каля 2 міліёнаў дзесяцін.

Даўней (гадоў 50 назад) дворнае зямлі было шмат больш, чымся сялянскае. Дворнае было 15 міліёнаў, сялянскае 12 міліёнаў дзесяцін. Але з кожным годам і лік двароў, і дворнае зямлі зьмяншаецца: яё раскуплялі сяляне і наагул дробныя гаспадары. На мейсцы даўнейшых двароў разсыпаліся дробныя фаліваркі, засьценкі і хутары пакупцоў.

Апошнімі часамі дворнае зямлі, трэба лічыць, было гэтулькі, прымерна, колькі сялянскае, г. зн. каля 12 міл. дзес. Рэшта даўнейшае дворнае зямлі перайшла да дробных пакупцоў.

У Беларусі перад вайною было каля 10.000 двароў і да іх належыла 40% усяго прастору зямлі Беларусі, тады як міліёны дробных гаспадароў валадалі толькі паловаю зямлі. Гэткая ня-роўнасьць у падзеле зямлі была прычынаю апошняе зямельнае рэволюцыі, якая скончылася ў Усходняй Беларусі пераходам значнае часткі дворнае зямлі ў карыстаньне сялянства і гэтакім чынам грунтоўна зьмяніла там зямельныя адносіны. У Заходняй Беларусі разьвіваецца пакрысе працэс парцэляцыі дворнае зямлі, прадажы яе дробным пакупцом.

§ 32. ЗАСЕВЫ І ЎРАДЖАІ ПАЛЯВЫХ РАСЬЛІНАЎ.

Культура палявых расьлінаў, якая вядзецца на 11 міліёнах дзесяцін ворнае зямлі ёсьць асноваю эканомічнага жыцьця Беларусі. Яна жывіць людзкое насяленьне нашага краю, хатнюю жывёлу, дае сыры матар'ял для пераробкі ў фабрычнай прамысловасьці. На першы плян выступаюць у нас патрэбы пражыўленьня насяленьня; беларускі земляроб перад ўсім думае аб тым, каб уласным хлебам пражывіцца да будучага ўраджаю. Гаспадарка нашая яшчэ вельмі слаба ўцягнунута ў межы ўплываў сусьветнага таваразамену і ў значнай меры ёсьць натуральнаю, г. зн. абслужуе сваімі прадуктамі самага гаспадара і яго сям'ю, - і толькі ў малой меры прадае свае прадукты на старану.

З гэтых прычынаў найбольш сеюць у нас на полі - жыта, якое разам з бульбаю зьяўляецца галоўным спосабам пражыўленьня жыхараў Беларусі. Да таго-ж яно ня вельмі пераборлівае на зямлю, наагул якраз адпавядае нашаму мернаму і вільготнаму клімату і добра ўдаецца навет на досіць бедных грунтох. Звычайна займае жыта трэцюю частку ворнага поля ў гаспадарцы - жытнюю зьмяну. Апрача жытняе зьмяны бываюць яшчэ звычайна ў кожнай гаспадарцы - яравая і папарная. У яравой зьмяне сеюць ярыну: авёс, ячмень, бульбу і г. д. У папарнай зьмяне зямлю падгатаўляюць на жыта. Цэлы год яна быццам адпачынае, яе некалькі разоў пераворуюць, скародзяць (барануюць) і ў канцы - сеюць на ёй жыта. Такім чынам беларускі гаспадар, як бачым, не шкадуе працы і стратаў (год-у-год траціна зямлі гуляе, ня прыносячы даходу) - толькі каб запэўніць сабе ўраджай жыта.

Парадак гаспадаркі, калі зямля падзелена на тры зьмяны і з іх адна ёсьць

папарная, называецца трох палёўкаю. У паўднёва-заходняй Беларусі ў жытняй зьмяне апрача жыта сеюць яшчэ пшаніцу - азімку. Любіць гэтая збажына ўжо лепшыя землі дый наагул больш капрысная, чым жыта. За тое й сеюць яе ў нас наагул мала.

Прасторы культурных расьлінаў у Беларусі
і ў Нямецчыне (Прусіі).

На 1000 дзесяцін, занятых 4-ма важнейшымі гатункамі збож- жа, займалі дзесяцін:	У Беларусі (1911).	У Прусіі (1913).
Пшаніца	36	117
Жыта	596	498
Ячмень	98	92
Авёс	270	293
Грэчка	58	4
Проса	5	-
Гарох	36	10
Сачоўка	1	-
Бульба	149	235
Буракі	-	34
Лён	39	1

Найбольшыя прасторы ворнае зямлі паспя жыта займаюць у Беларусі авёс, бульба і ячмень. Шмат яшчэ сеюць у нас грэчкі, лёну й гароху; сеюць таксама – пшаніцу - ярыцу, каноплі, проса дый інш. расьліны.

Аўса сеюць у Беларусі ўсюдых шмат, а найбольш - у Сманчыне. Расьліна гэтая добра зносіць мокры й халодны клімат, падзолістыя грунты, дый клопату з ёю мала; за тым яго й любіць халодная, з кароткім летам, ды нявысокай гаспадарнай культурай Смаленшчына. Наагул займае авёс прастору ў два разы менш, чым жыта. Яле на паўднёвым усходзе Беларусі (ў Чарнігаўшчыне ды ля Прыпяці й Сожу) сеюць яго менш. Тут яго мейсца займаюць грэчка й бульба.

Ячменю найбольш сеюць у Віцебшчыне, што тлумачыцца блізкім суседзтвам Балтыцкіх краёў (Латвіі), дзе ячменю сеецца асабліва шмат. Наагул у Цэнтральнай і Заходняй Беларусі ячмень займае значныя прасторы (разы ў 2^{1/2} ўсёж менш, чым авёс). У Віцебшчыне значная частка ячменю йдзець на бровары і перакуруецца на піва.

Бульбы садзяць у нас шмат, дый добра яна ўдаецца ў Беларусі асабліва на лёгкіх грунтах, якіх тут ёсьць гэтак многа. Найбольш яе садзяць на паўдні й захадзе. Займае тут яна вялікія прасторы, а йдзе найбольш на бровары, дзе з яе

гоняць сьпірт. Найбольшыя прасторы засаджуюць бульбаю ў паветах Рачыцкім, Суражскім, Гомельскім, Навазыбкаўскім, і асабліва ў Беластоцчыне ды Горадзеншчыне.

Ў лепшых гаспадарках сеюць **кармовыя буракі**, на корм скаціне. Яны патрабуюць добрае гнойнае зямлі й шмат працы, але даюць вялікую карысьць.

Урэшце на паўдні дзе-ня-дзе сеюць **цукровыя буракі**, з якіх робяць цукар. Гэтыя буракі аднак могуць расьці таксама блізка што і па ўсёй Беларусі на лепшых глыбокіх грунтах. Даўней у нас былі й свае цукраварні напр., у Пінскім павеце, ў двары Парэччы, а навет у паўночнай Беларусі - у Лепельшчыне (Бешанковічы), ды пазакрываліся дзеля розных прычынаў.

Грэчкі найбольш сеюць на пяшчаных грунтах у паўднёвай Беларусі. На поўначы яе сеюць мала, бо яна баіцца халадоў і дзеля таго, што там наагул больш цяжкія грунты. На паўдня ад лініі Пінск - Магілёў - Рослаў грэчкі сеюць асабліва шмат. На пескавых разлогах паўднёвага Палесься іншае збожжа родзіць слаба, а грэчка ўдаецца. У Чарнігаўшчыне і сумежных з ёю частках Магілёўшчыны грэчкі сеюць так многа, што яна займае часамі большую палавіну яравое зьмяны. Шмат сеюць грэчкі і ля Нёмну, ў паўночнай Горадзеншчыне, і ў Лідзкім павеце.

На поўначы Беларусі, ў Віцебшчыне й Смаленшчыне, вялікае значэньне мае лён. Для дамовага ўжытку сеюць лён усюды, але ў вышэйпамянёных краях сеюць лён напродаж. Сеюць яго найбольш на дзерванах і пасья канюшыны. Лён тут ўдаецца добры і дае вялікае грашавое падтрыманьне гаспадарцы. Найбольш лёну сеюць у паўночнай Смаленшчыне (Бельскі, Духаўшчынскі, Красенскі, Парэцкі, Дарагабужскі паветы). Даўней і ў Заходняй, Беларусі лён займаў вялікія прасторы з павышэньнем земляробскае культуры сталі яго сеяць менш, бо ён занадта моцна вынішчуе зямлю.

Каноплі ўва ўсёй Беларусі сеюць у гарадах па якім гарцы. На паўднёвым-жа ўсходзе Беларусі (Чарнігаўшчына, сумежныя з ёю часьці Магілёўшчыны й Смаленшчыны) канопляў сеюць шмат і продаюць пяньку. Пянька тут мае такое самае значэньне, як на поўначы лён. Яна прыносіць у гаспадарку вольны грош на зварот, на падаткі і на патрэбную ў гаспадарцы куплю. За тое яна так сама, як і лён, моцна вынішчуе поле. Там, дзе сеюць больш канопляў, пад іх ідзе ўвесь гной і для рэшты поля нічога не застаецца.

У паўднёвай Беларусі сеюць патроху **проса**, - ў Мазырскім, Рачыцкім, Гомельскім ды інш. паветах. Так сама ў паўднёвай Беларусі, асабліва ў Чарнігаўшчыне, сеюць досіць многа **табакі**. Тамашнія гаспадары маюць з табакі вялікую карысьць. Прыказка навет кажа, што "без табакі няма чым падаткаў плаціць". Трэба заўважыць, што якраз у беларускай Чарнігаўшчыне разводзяцца найбольш цэнныя сарты табакі (амэрыканскія, або цыгарныя).

Апрача збожжа сеюць яшчэ на полі траву: канюшыну, выку, сарадэлю, цімахвейку ды інш.; найбольш сеюць канюшыны й выкі. Шмат канюшыны й цімахвейкі сеюць у Смаленшчыне й Віцебшчыне, бо пасья іх добра ўдаецца лён. Іншых траваў там мала знаюць. Затое на захадзе Беларусі побач з канюшынай, якой сеюць так сама багата, знаходзіцца шмат выкі (на цяжэйшых грунтах і сарадэлі (на пяскох). З гэтых траваў выходзіць сена надта дагоднае для малочных кароў.

**Рыс. 74. Сявец у
Магілёўшчыне.**

Сеюць яшчэ ў нас на палёх **лубін**. Лубін у восені, як ён вырасьце высокі, заоруюць і ён угнойвае зямлю. Асабліва карысны лубін на бедных пяшчаных грунтах, якія ён можа праз некалькі год зрабіць ураджайнымі.

Лубін гэта новая расьліна. Сеяць яго пачалі гадоў 10 - 20 таму назад, а ўперад у нас яго ня зналі. Так сама нядаўна пачалі сеяць сарадэлю, выку і нагул траву.

Ураджайнасць зямлі залежыць ад характару грунтоў і клімату, але яшчэ больш - ад працы, энэргіі і ўмеласьці чалавека. На такіх самых грунтах, якія ў нас даюць ураджаі ў сярэднім па 40 - 50 пудоў жыта з дзесяціны, нямецкі гаспадар (у крыху можа лагаднейшым клімаце) зьбірае 100 і больш пудоў.

Сярод краінаў Беларусі найбольш ураджайнаю лічыцца Случчына і Наваградчына. Добрыя ўраджаі дае зямля і ў Гарадзеншчыне ды Падлясьці (Бельскі пав.), ды і яшчэ - ў Смаленшчыне. Самыя нізкія ўраджаі у Віцебшчыне і Віленшчыне, ўсяго

збожжа, якое йдзе на пражыўленьне людзям (апрача аўса і бульбы) намалочуюць у Беларусі каля 180 міліёнаў пудоў, у гэтым ліку каля 140 міліёнаў пуд. жыта. Часамі свайго збожжа не хапае на пражыўленьне ўсяго насяленьня Беларусі. Так прыкл. у 1910 годзе з Беларусі было вывезена каля 10 міліёнаў пуд. збожжа, а прывезена - каля 30 міл. пуд. Вывозім мы наагул найбольш жыта й ячмень, а прывозім блізка што адну толькі пшаніцу й пшанічную муку: гэтыя прадукты йдуць да нас з Украіны.

Увесь блізка прывозны хлеб ідзець у нас у месцы: Вільня прывозіла да сябе 4 міл. пуд. збожжа і мукі, Беласток - каля 3 міл. пуд., Віцебск - 3 1/2 міл. пуд. і г. д Лічаць, што значная частка гэтага хлеба йшла на харчаваньне войска, якога ў расейскія часы асабліва шмат стаяла ў Беларусі, як краі, бліжэй да расейска - нямецкага рубяжу. Вёска-ж мала карысталася прывозным хлебам. Толькі ў некаторых палескіх паветах, дзе насяленьне, занятае ляснымі промысламі, мала звяртала ўвагі на гаспадарку, ды ў Віцебшчыне²⁶ прывозны хлеб ішоў пакрысе і ў

²⁶ Заслужоны Віцебскі вучоны А. Сапуноў лічыць, аднак, што Віцебшчыне свайго хлеба саўсім хапае. "Віцебская губэрня, піша ён, прывозіць выключна толькі пшанічную муку, якую з лішкам аплочуе сваім вывазам жыта, ячменю, аўса, лёну і льнянога сямённа, ня кажучы ўжо аб вывазе вялізарнага ліку дрэва. А значыць пашыраная думка (увайшоўшая навет у ўсе падручнікі географіі) аб нашай

вёску здаралася гэта найбольш у неўраджайныя гады. За тое багацейшыя паветы,

Рыс. 75. Араты ў Смаленшчыне.

як прыкл. Случчына, ўвесь час вывозілі збожжа ў іншыя паветы ды за межы Беларусі. Недахват уласнага хлеба вясковае насяленьне найчасьцей запаўняе бульбаю, якое ўсюдых родзе.

губэрні, як найбяднейшай у Расеі- несправядлівая. Гэткі пацяшаючы вывад пацвяджаецца й даннымі Віцебскага Статыст. Камітэту: ў 1892 г. ў Віцебскай губэрні лішкі азімага збожжа было 48 тыс. чэцьвярцяў, яравога - 604 тыс. чэцьв. і бульбы - 48 тыс. чэцьв. Трэба дадаць, што 1892 г па свайму ўраджаю ня вельмі вызначыўся між ураджаямі апошніх гадоў". Трэба спадзявацца, што новыя й больш старанныя дасьледы выявяць, што рэшта Беларусі яшчэ ляпей, чым Віцебшчына, забяспечана сваім збожжам і можа абыходзіцца без прывозу.

З іншых прадуктаў палявое гаспадаркі Беларусь (ляпей кажучы яе ўсходняя частка) вывозіць за свае межы каля 2-х міліёнаў пуд. ільняное кудзелі і каля 1 міліёну пуд. пянькі. Рэшта-ж Беларусі, асабліва Меншчына й Палесьсе, вывозіць заганіцу шмат сьпірту (каля 9 міл. вёдраў). Вывазам гэтых прадуктаў, асабліва апошніх, дзякуючы іх высокай цане, заўсёды пакрываецца прывоз у Беларусь не хапаючае ей для харчавання местаў пшанічнае мукі, а гэта дазваляе лічыць, што палявая гаспадарка Беларусі ў поўнасьці задавальняе харчоўныя патрэбы насяленьня Беларусі.

Дзякуючы роўнаму і лагоднаму клімату зямля нашая дае калі ня надта багатыя, дык затое сталыя ўраджаі. Вялікіх неўраджаяў, якія часта здараюцца на ўсходзе, ў нас блізка што ня бывае. Ды наагул прывозіць Беларусь хлеб са стараны не таму, што ня можа прахарчавацца сваім, а таму, што гаспадарка яе цяпер ужо менш цікавіцца вытварам зярна й сваю ўвагу што раз, то больш зьвяртае на больш зыскоўныя галіны гаспадаркі, асабліва на гадоўлю скаціны, дзеля якое трэба разводзіць шмат траваў, бульбы й буракоў, ды на тэхнічныя расьліны - лён і каноплі. Усе на захад ад Беларусі ляжачыя эўропэйскія краі гэтак сама, як і Беларусь, маюць недахват уласнага хлеба і прывозяць яго са стараны. Наадварот Маскоўшчына і асабліва Ўкраіна вы-возяць шмат хлеба заганіцу.

Пры павышэньні роўня земляробскае культуры Беларусь, аднак, магла-б бязумоўна ня толькі заўсёды абыйсьціся сваім хлебам, але ў значнай меры і вывозіць яго заганіцу.

§ 33. СЫСТЭМЫ АБО СПАСАБЫ ЗЕМЛЯРОБСТВА.

Мы ўжо абзнаёмліся з адным са спосабаў земляробства - з трохпалёўкаю, якая найбольш пашырана ў сялянскіх гаспадарках па ўсёй Беларусі. Пры трох палёўцы ворная зямля падзелена на тры зьмяны і з гэтых зьменаў адна, - папарная (кожын год іншая), - гуляе. Ў восень на папары сеюць жыта.

Апрача трохпалёўкі ёсьць і іншыя спосабы гаспадаркі, і лепшыя й горшыя, ці можа сказаць ляпей, і вышэйшыя, і ніжэйшыя. Бо ўсюдых гаспадарка ўперад была горшаю, а пасля паднялася ўтару- зрабілася вышэйшай, лепшаю. Паляпшаецца гаспадарка ад таго, што на яе чалавек больш працы й капіталу кладзе, што і бярэцца за яе з большай умеласьцяю, карыстаючыся данымі навукі й практыкі. Вось-жа чым людзям цясьней жыць робіцца, тым больш яны стараюцца й больш кладуць працы на свой кавалачак зямлі, тым і гаспадарка вышэйшая. Вышэйшая гаспадарка дае з кожнае дзесяціны зямлі больш прыбытку, чымся ніжэйшая.

Як стала цясьней жыць у нас, агледзіліся гаспадары, што цэлая траціна поля заўсёды гуляе. Сталі патроху займаць папар - то выкай, ці канюшынаю, то бульбаю. Цяперака ўсюдых, дзе сялянская гаспадарка паднялася, ўсюдых частку папару нечым займаюць.

Па дварох рэдка дзе можна стрэць трохпалёўку. Найбольш пашыраны там спосаб пладазьменны. Ворная зямля пабіта і.і 4 - 6 - 8 і больш зьмёнаў і на кожнай зьмяне накшае збожжа, дый кожны год у парадку зьмяняецца. Бывае й

тут папар, але яго мала - найбольш чацьвёртая частка. За тое шмат сеюць травы, бульбы і буракоў.

Пладазьменная гаспадарка вялася апошнія часы блізка па ўсіх дварох у цэнтральнай і заходняй Беларусі і ў вялізарнай большасьці двароў у ўсходняй і паўднёвай Беларусі. Так сама гэты спосаб гаспадаркі мы знойдзем у большасьці дробных гаспадароў, што сядзяць на адзіноце, на фаліварках і хутарох, асабліва на захадзе.

Па вёсках пладазьмен спатыкаецца рэдка, бо гэтаму перашкаджаюць вясковыя парадкі - напр. супольная паша скаціны на папары і г. д. Праўда, што за апошнія гады перад вайною шмат вёсак разсялілася на хутары і завяло пладазьмен, але большасьць сядзіць на мейсцы і толькі што год усё зьмяншае і зьмяншае свой папар, займаючы яго засевамі.

Пладазьменны спосаб гаспадаркі вышэйшы за трохпалёўку. Ёсць ніжэйшыя за трохпалёўку спосабы. Гэта лядавы і абложны.

Пакуль у Беларусі было лішне многа лесу, была досіць пашырана лядавая, альбо пасечная гаспадарка. Поля тады не гнаілі, а сеялі дабро на пасеках. Ссякуць лес, лепшае бяровенне зьвязуць, а ссечаныя хмызьнякі, ламачча пакідаюць на мейсцы. Як яно падсохне, пасеку падпалююць. Як-жа перагарыць усё гэтае ламачча і пні, пасека застаецца пакрытаю попелам. Тады яе аруць, барануюць спэцыяльнай бараною "смыкам" (Рыс. 76), і сеюць адразу лён, пасья жыта, авёс і год у год усялякае збож-жа аж пакуль ляда зусім ня спусьце. Тады яго кідаюць і паляць другое ляда. Першае ляда патроху зарастае лесам.

Ясна, што такі спосаб гаспадаркі можа існаваць толькі там, дзе вельмі рэдка жыве народ і дзе вялізарныя прасторы пакрытыя лесам.

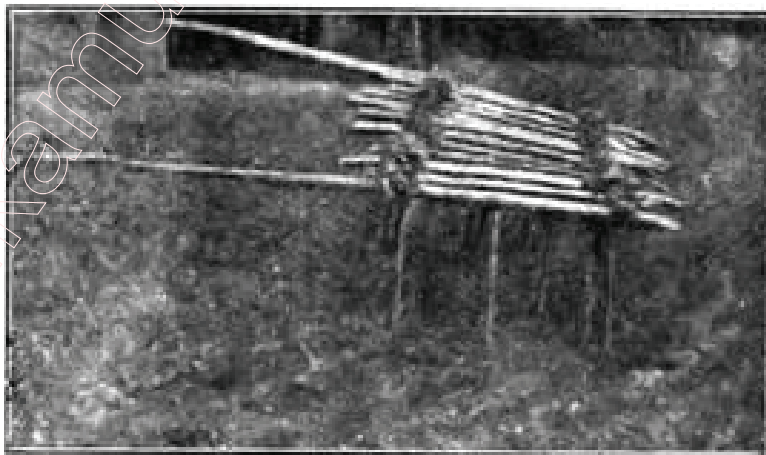
На Беларусі цяпер лядавага спосабу ў чыстым відзе блізка што не спатыкаецца. Толькі ў Смаленшчыне пры агульнай трохпалёўцы запускаяюць часамі пусьцейшыя кавалкі зямлі (пустошы), каб зарасьлі лесам, а пасья, расьцерабіўшы іх цераз некалькі дзесяткаў гадоў, ды выпаліўшы ляда, сеюць лён.

Пасекі выпалююць і па ўсёй Беларусі, дзе яшчэ хапае лесу на паліва.

Абложная, або дзярванная гаспадарка спатыкаецца ў рэдка заселеных мяйсцовасьцях, на беднай зямлі, дзе ў гаспадароў не хапае гною, а бяз гною зямля ня родзіць. Там звычайна пакідаюць пусьцейшую частку поля дзерваном, і на ёй ня сеюць некалькі год. Яна тым часам вылежуецца й крыху папраўляецца сама. Тады яе йзноў гаруць і засяюць.

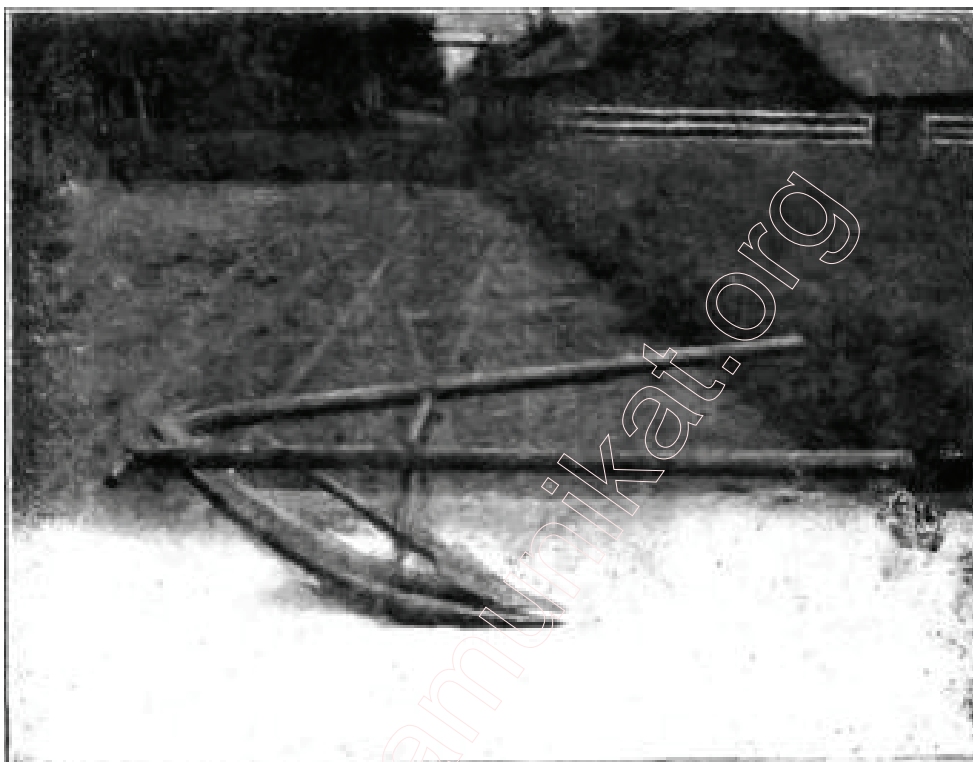
Найчасцей спатыкаецца такі спосаб гаспадаркі ў нашым паўднёвым Палесьсі.

Выраб зямлі. З кожным годам гаспадарка у Беларусі паляпшаецца. Гэта

Рыс. 76. Барана „смык“, якую
вырабляюць пасекі.

асабліва знаць па вырабу зямлі. Зусім яшчэ нядаўнааўна ўсюдых у нас гаралі сахою. Ня толькі аб якіх машынах, але і аб плугу мала хто чуў. Цяпер саху (рыс. 77) мала ўжо можна пабачыць. Толькі хіба дзе ў самым глухім закутку, за некалькі дзясяткаў вёрст ад гарадоў і чыгунак спатыкаюцца мейсцы, дзе яшчэ гаруць сахою. У больш-жа культурных мяйсцовасцях ужываюцца для вырабу зямлі і спранжыновыя бароны і рандалі (дысковая барана).

Рыс. 77. Старасьвецкая беларуская саха.

Гараць сталі глыбей. Навучыліся гараць у пару, пад ярыну ў восень, пад жыта сталі гараць два, а то й тры разы (мяшаць і траіць).

Ляпей сталі й гнаіць зямлю. Гаспадар зразумеў, што бяз гною ўраджаю ня будзе і цяпер з усіх сіл дбае аб гной. Побач з звычайным гноем сталі ўжываць штучныя гнаі ("парашкі") і ўрэшце пачалі сеяць лубін.

Усе гэтыя палёпшаньні ўвайшлі ў гаспадарку за апошнія 20 - 30 гадоў. Ішлі яны да нас з захаду, дзеля таго найраней з імі абзнаёмілася Заходняя Беларусь, а пасля яны пакрысе перадаліся і на ўсход.

§ 34. ГАРОДНІЦТВА, САДОЎНІЦТВА І ПЧАЛЯРСТВА.

Гародніцтва ў Беларусі слаба разьвіта. Найлёпшыя гароды і найбольш іх бывае каля вялікіх местаў. Сяляне-ж звычайна маюць гароды вельмі малёнкія і садзяць тамака варыва толькі для сябе. Гародніцтвам, як профэсіяй, займаюцца ў нас найбольш мяшчане беларусы, а так сама жыды й стараверы. Найбольш праславіліся сваімі гародамі Магілёўскія мяшчане. Доіць добрыя гароды маюць стараверы пад Гомелем і Навазыбхавам Троцкія мяшчане. Добра пастаўлена гародніцтва ў Падляссі. Тамака мяйсцамі, прыкл. ў Кляшчэлях, жыхары

займаюцца спецыяльна разводкаю гароднага насення.

Садоўніцтва ў Беларусі за апошнія гады шмат пасунулася наперад і цяпер Беларусь з гэтага боку займае адно з першых месцаў на ўсходзе Эўропы. Прамысловае садоўніцтва вельмі залежыць ад развіцця чыгунак, па якім фрукты можна дастаўляць у далёкія месцы спажывання, у вялікія гарады. Побач з прамысловымі пашыраюцца й аматарскія садкі.

Прамысловыя сады знаходзяцца па большай часці ў дварох, а так сама пад месцамі і у межах. Звычайна яны займаюць якіх адну-дзве дзесяціны, але ў большых дварох спатыюцца сады па дзесятку й больш дзесяцін. Дворныя сады найбольш здаюцца кожны год, у арэнду; толькі ў некаторых дварох самі займаюцца садам. Прамысловае садоўніцтва асабліва моцна развіта на паўдні Беларусі (у Рагачоўскім, Гомельскім пав. і г. д.).

У прамысловых садах найбольш бывае яблынаў антонавак. Гэты сорт вельмі прытарнаваны да нашага клімату. Грушы менш трымаюць, бо з іх не такі пэўны ўраджай. Аднак на паўдні Беларусі ў садах вельмі многа йгрушаў. Тут навет выведзены вельмі цэнныя беларускія сарты йгрушаў: Слуцкая Бэра (пад Слуцкам) і Спяжанка (ў Слоніўскім пав., м. Дзярэчын). На сваёй бацькаўшчыне гэныя сарты даюць вельмі добрыя ўраджай.

Разводзяць яшчэ ў нашых садах сьліўкі, вішні, чарэшні, аграст, парэчкі й інш. Апошнія часы сталі шмат дзе займацца трускаўкамі (клубнікаю), якія вывозілі перад вайною ў большыя месцы Расіі.

Звычайных непрамысловых садоў і садкоў у Беларусі вельмі многа. У кожным двары, фаліварку будзе заўсёды некалькі дзесяткаў садовых дрэўцаў. Так сама і пры кожнай блізка сялянскай хаце ёсць невялічкі садок. Ведама, што ў бяднейшых ваколіцах, дзе хлеба нехватае, там і садоў няма. Мала садоў у пяшчаным Палесьсі. Але між іншым і ў Смаленшчыне, хоць там сялянства ня вельмі беднае, садоў па вёсках зусім мала. У такіх хатніх садках садзяць розныя дрэўцы ўсякіх гатункаў, садзяць яшчэ й декоратыўныя расьліны: бэз, рожы, акацыі, таполі.

Па кліматычным варункам садоўніцтва магло-б у нас вельмі добра развівацца. Мягкія зімы дазваляюць расьці ў Беларусі шмат якім заходнім і паўднёвым гатункам фруктаў. Мерная вільгаць спрыяе іхняму росту і развіццю. Спрыяюць садоўніцтву й нашыя грунты. Для належнага развіцця садовае гаспадаркі ў Беларусі трэба найбольш трох рэчаў - густое сеткі выгодных шляхоў, асабліва чыгунак, стварэння коопэратыўнага збыту пашырэння садовых знанняў у народзе.

Пчалярства некалісь мела вялікае значэнне для Беларусі. Мёд і воск былі аднымі з важнейшых тавараў, якія Беларусь вывозіла ў чужыя краі. Цяпер пчалярства падупала. Толькі ў паўднёвым Палесьсі -(асабліва ў Пінскім, Мазырскім ды Бабруйскім паветах) пчалярства шмат памагае ў гаспадарцы. Пчолы там дзержаць найбольш у калодах -борцях, зачым пчаляры называюцца бортнікамі.

У заходняй Беларусі значная частка пчаляроў мае ўжо рамовыя вульлі. У ўсходняй больш ужываюцца калоды.

§ 35. ГАДОЎЛЯ СКАЦІНЫ

Умелая гадоўля скаціны даець вялікі зыск гаспадару. Хатнія жывёлы - гэта быццам фабрычныя машыны, якія перарабляюць сыры прадукт - корм у высокацэнныя продукты - малако, сала, мяса і г. д. Скармліваць корм скаціне звычайна бывае выгадней, чым проста прадаваць яго на старану. Апрача прадуктаў, ідучых на продаж, гаспадарка атрымлівае ад скаціны гной, гэтак патрэбны для нашых нявельмі багатых грунтаў. У канцы важна й тое, што пры гадоўлі скаціны чалавек мае занятак круглы год, тады як у земляробстве ён заняты крыху балеі за паўгода; калі гадоўля скаціны неразвiтая, гаспадар змушаны на зімовыя месяцы йсьці ў сьвет шукаць зарабаткаў. Добра пастаўленая гадоўля скаціны дае яму гэтыя зарабаткі на мейсцы, ў сваёй гаспадарцы.

Найважнэй аднак тое, што ў нашым клімаце і на нашых грунтах якраз найляпэй растуць расьліны, патрэбныя для гадоўлі скаціны. Бязмерныя прасторы сенажацьў даюць нам масу сена; у лясох, па балотах скаціна мае годзе пашы; лёгкія грунты, спрыяюць разводцы бульбы, якое ў нас і садзяць шмат, ды толькі без вялікае патрэбы ў большасьці пускаюць на бравары заместа таго, каб выкармліваць прыкл сьвіньні; ў канцы, дзякуючы багацьцю вільгаці, добра растуць у няс кармовыя травы, дзякуючы пажыўны й смачны корм для скаціны. У гэтых варунках, зразумела, гадоўля скаціны павінна надзвычайна шырака развiцца; і яна разаўецца, як толькі больш навукі атрымае нашая вёска, ды прызвычаіцца весьці гаспадарскія справы - хаўрусам. Тады бязумоўна гадоўля скаціны стане асноваю багацьця і гаспадарнага росквіту Беларусі.

Каб выясьніць палажэньне гэтае галіны гаспадаркі, разгледзім перад усім статыстычныя данныя²⁷. Хаця яны ня вельмі точныя, але пэўнае ўяўленьне справы даюць; адносяцца яны да 1912 году.

Г у б э р н і.	На 1 кв. кілёмэтр (каля 100 дзес.) ворнае зямлі выпадае:			
	Коней	Кароў	Авечак і коз.	Сьвінь- няў.
Горадзенская	17	32	36	18
Менская	21	55	31	29
Магілёўская	31	46	30	28
Віленская	20	42	26	22
Віцебская	21	49	36	23
Сярэдняя по Беларусі	22	45	32	24
Сяр. па Расеі	10	15	20	5
„ „ Прусіі	18	68	30	88

²⁷ Паводле Э. Ромэра

З гэтае табліцы відно, што наагул найшырэі гадоўля скаціны стаіць у Меншчыне, найбольш багатай на сенажаці. Цікава адзначыць вялізную перавагу Беларусі над Расеяю ў гэтай справе, асабліва ў гадоўлі сьвіньняў і кароў. У Нямецчыне, старане з падобнымі на нашыя прыроднымі варункамі, якраз гэтае жывёлы разводзяць найбольш.

У абсалютных лічбах Беларусь мае каля 2-х міліён. коней, 4,5 міл. кароў, 3 міл. авечак і коз і 2,5 міл. сьвіньняў. Значэнне гэтых лічбаў, на жаль, аслабляецца тым, што скаціна ў нашых вясковых гаспадароў найбольш дробная і малапрадукцыйная.

У большасьці гаспадарак трымаюць коней мяйсцовых пародаў, памяшаных з усякімі заводзкімі. Аднак у некаторых мяйсцох разьвілася гадоўля заводзкіх коней - найбольш цяжкіх пародаў. Шмат займаюцца гэтай справаю напр. у Наваградчыне, ў Слуцчыне, у Магілёўшчыне, дзе гадоўля коней наагул найбольш разьвіта. У Меншчыне коней у сялянства ўсё-ж не хапае: - каля пятае часьці сялянскіх гаспадарак ня маюць коней.

Кароў найбольш трымаюць у нас чырвонае беларуікае пароды. Скаціна гэта невялікая на ўросласьць, але непераборлівая на яду і дае досіць многа тлустога малака. Аднак гэтая парода на бліжэйшых кармох зьмізарнела й пагоршылася. Апошнімі часамі ў некаторых дварох (прыкл. двор Ігнаціцы пад Менкам) сталі сумысьне разводзіць беларускую пароду і дайшлі добрых рэзультатаў.

У большасьці двароў трымаюць заводзкую скаціну, найбольш галяндзкае пароды, дзеля яе малочнасьці.

Значная частка двароў прадае малако пактарам, якія вырабляюць з яго масла і сыры.

Сыраварняў ёсьць досіць многа ў Меншчыне і у Смаленшчыне, асабліва-ж у паветах: Бельскім, Пярэцкім і Красенскім. Беларускія "галяндэрскія" сыры збываюцца ў Вільню, Менск, Варшаву, Маскву ды інш. вялікія гарады. Аднак дзела ў сыраварнях і ў пактах пастаўлена досіць дрэнна і затым ад малочнае гаспадаркі няма таго зыску, які яна з часам напэўна дасць. У сялян з малаком яшчэ горай. Малочных коопэратываў зусім няма. Скаціну трымаюць толькі дзеля гною.

Разумеецца, іншы вобраз - пад вялікімі гарадамі. У Менск напр. вязуць малако з усяе ваколiцы на некалькі міль ува ўсе бакі. Ведама, што тут іначай кароў даглядаюць і маюць ад іх вялікі зыск.

Наагул кажучы, малочною гаспадаркаю найбольш займаюцца у Меншчыне і Віцебшчыне.

Вялікае значэнне ў гаспадарцы мае гадоўля сьвіньняў. Калі масла на вёсцы спажываюць мала, дык намагаюць сьвіным салам і тлустасьцяю; наагул гэта вельмі важны спажывуны прадукт. Апроч таго вельмі значная частка сьвіньняў ідзець на продаж, скупляецца гандлярамі і вывозіцца ў вялікія гарады і заганіцу. Сьвінаводзтва найбольш пашырана ў Меншчыне, Віленшчыне, Магілёўшчыне і Чарнігаўшчыне.

Даўней шмат разводзілася ў нас авечак, звычайна, праўда, для ўласнае патрэбы. Цяпер іх засталася найбалеі у Смаленшчыне. У іншых краінах замест авечак сталі трымаць больш кароў і сьвіньняў. Толькі у Горадзеншчыне лік авечак

мала змяншаецца. Да таго-ж там разводзяць шмат заводзкіх авечак з тонкаю, далікатнаю воўнаю. Гэта дзеля блізкасці Беластоку й яго району, дзе знаходзяцца ткацкія суконныя хвабрыкі, якім патрэбна шмат воўны.

Рыс. 78. Плыты

РАЗЪДЗЕЛ VII.

Прамысловасць і гандаль.

§ 36. ЛЯСНЫЯ ПРΟΜЫСЛЫ. РЫБАЛОЎСТВА.

У лясістых мяйсцовасцях Беларусі гандаль лесам і праца ў лесе зьяўляюцца заняткам вельмі значнае часткі жыхараў. У Палесці мяйсцамі мала ўвагі звяртаюць на гаспадарку. Усе здаравейшыя, дужэйшыя мужчыны йдуць на працу ў лес.

Галоўная работа ў лесе - гэта павал лесу і дастаўка яго на рум. Румам называецца бераг сплаўнае ракі, на які звозіцца дрэва з акалічныхх лясоў. Тут купец прыймае дрэва. Павал і возка дрэва йдзець у восені і праз усю зіму. Вясною, як толькі рушаць рэкі, дрэва сплаўляецца - па малых рэчках розсыпам, г. зн. асобнымі калодамі, па вялікіх - плытамі. Розсыпам дрэва йдзець аж да вялікіх

рэкаў. Там яго ловяць і вяжуць у плыты.

У плыту бывае па 300 - 500 калод, у залежнасці ад вады. Калі вада глыбокая - кладуць больш. Плыт сядзіць у вадзе ня больш, як на аршын, а над вадою высунуты на які вяршок. З 10 - 20 плытоў складаецца сотня або "гонка". Пры кожнай гонцы ёсць цэлая грамада плытнікаў. На чале іх знаходзіцца дубавік або рэтман, які загадуе сплавам. Для плытнікаў на адным з плытоў ёсць хатка з печкай, дзе яны вараць сабе есці (рыс. 78).

Плыты найбольш гоняць у Рыгу, Коўну (Клайпэду) і Каця-рынаслаў. Часамі плытнікі паспяваюць звярнуцца за лета па некалькі разоў.

Па Дняпры гоняць найбольш нячэсанае бяровенне. Найлепшы лес ідзе да Херсону і Адэсы. Драбнейшы лес ідзе бліжэй - у Кіеў ды Кацярынаслаў - для капальняў, на падпоркі ў шахтах.

Па Дзвіне і Нёмну гоняць найбольш ужо чэсаны і выраблены тавар: шліпэры (кароткія брусы), шпалы, бэлькі, маўэрлаты, клёнку і ў канцы - мачты. На мачты йдзець самае высокае, здаровае і тоўстае дрэва (каля 15 - 18 саж вышыні пры 3 - 4 вяршох таўшчыні зверху). Найбольш мачтавага лесу йшло з ваколіц М. Халопеніч у усходняй Барысаўшчыне. Апошнімі часамі ў Беларусі пабудавалася шмат пільняў і цяпер значная частка ляснога тавару вывозіцца заганіцу ў пілаваным відзе, на чым край наш, ведама, зарабляе.

Насяленьне лясістых мяйсцовасцяў шмат зарабляе дастаўкаю дроў на станцыі чыгунак і ў месцы. Пад большымі месцамі гэты промысел мае саўсім сталы характар і з'яўляецца адным з важнейшых, як для вясковага насяленьня, якому дае зарабатак, так і для меставага, якому дае такі неабходны прадукт, як паліва.

Блізка ўвесь прастор лясоў Беларусі да апошніх часоў на-належыў да двароў і скарбу; сялянскіх лясоў было гэтак мала, што толькі ў рэдкіх выпадках селянін мог здаваліваць свае патрэбы на паліва і будаўляны матар'ял з уласнага лесу. Ў вялізарнай большасці, і выпадкаў мусіў ён карыстаць з дворных і скарбовых лясоў, адтуль атрымліваць і паліва, і матар'ял на будоўлю і майстроўку, там пасвіць сваю скаціну, збіраць ягады, грыбы, паляваць, і г. д. На захадзе Беларусі, дзе двары вядуць больш-менш акуратную лясную гаспадарку, дзе цана на дрэва вышэйшая, селянін мала мог карыстацца з лясоў, - і то ўвесь час за плату; з гэтае прычыны і лясныя промыслы тут слаба развітыя. На ўсходзе і паўдні Беларусі, асабліва ў Палесьсі, дзе лясное гаспадаркі ці з прычыны малое культурнасьці двароў, ці бязмежнасьці лясных прастораў, ня было, дзе селянін меў магчымасьць вольна карыстацца лесам і ўсімі яго багацьцямі, там развіваюцца гэтыя лясныя промыслы, як гонка смалы й дзёгцю, выраб паташу, драгіцаў, гонтаў, лыкаў, абадоў, колаў, палазоў, дугаў, паленьне вугальля, будоўля судзінаў і г. д. Я ў больш глухіх лясных закутках і паляваньне трэба лічыць адным з промыслаў насяленьня, дастаўляючым больш разнародную яду тамашняму селяніну, а часамі - й лішні грош за праданую дзічыну.

Лясныя зарабаткі і промыслы шмат памагаюць у селянскім бюджэце, даючы магчымасьць працы селяніну якраз у найбольш вольных ад земляробскае працы зімовых месяцах.

Рыбалоўства. Хаця ў Беларусі вельмі многа рэкаў і вазёраў, аднак рыбалоўствам спецыяльна займаецца толькі некалькі тысячаў чалавек, якія

жывуць ля берагоў большых рэк і вазёр. Найбольш рыбалоўствам займаюцца ў вазёрных краях: у Наддзвінні, ды ў Палесьсі. З Наддзвінскіх вазёраў рыбу адпраўляюць навет за межы Беларусі. А у Палесьсі, ў Кожан - Гарадку, Давыд - Гарадку рыбалкі копцяць рыбу і ў гэткім відзе адпраўляюць на продаж у большыя гарады - гал. чынам у Берасьце і ў Варшаву.

Гаспадары найбольш займаюцца рыбалоўствам як дадатковым заняткам, Рыба робіць яду ўзьбярэжнага селяніна больш разнароднай і сытнаю.

Да гадоўлі рыбы толькі цяпёр пачынаюць брацца лепшыя гаспадары. Пры дастатку на Беларусі прыродных вазёраў, гадоўля рыбы магла-б даць вялікі даход.

Апроч рыбы ў нас па дробных рэчках вельмі многа ловяць ракаў, якіх купцы адпраўляюць у вялікія месцы, нават заганіцу напр. у Бэрлін.

§ 37. МІНЭРАЛЬНЫЯ БАГАЦЬЦІ ЁЎ ІХ ЗДАБЫВАНЬНЕ

Мінэральныя багацьці Беларусі схаваны ад чалавека пад таўстым пластом лядавіковых наносаў і выходзяць наверх ня дужа часта. Дзеля гэтага знаем мы аб іх вельмі мала і прывыклі да думкі, што ёў наагул гэтых багацьцяў у нас вельмі мала. Трэба спадзявацца, што грунтоўныя дасьледы ў гэтай справе моцна запярэчылі-б гэткай пашыранай думцы. Пакуль што маем мы аб мінэральных багацьцях Беларусі толькі адрывачныя ведамасьці.

Зьлезныя руды спатыкаюцца па ўсёй Беларусі, але мала асочны. Найчасьцёй спатыкаецца **буры зелязьняк** (лімоніт), асабліва ў Віленшчыне й Меншчыне. У Сеньнінскім пав. ля дв. Віхры знайшлі нейкую зьлезную руду, ў якой было каля 43% зьлеза. Але асабліва ў нас пашыраныя й вядомыя **балотныя** (або дзярновыя) **зьлезныя руды**. Яны творацца ў вазёрах і балотах, з таго зьлеза, якое расчыняюць у сабе і вымываюць з грунтоў перагнойныя кісьлі, - і ляжаць часамі на вялікіх прасторах нягрубым пластом. Ёсьць гэтых рудаў усюдых шмат, але асабліва - ў паўднёвым і паўднёва - ўсходнім Палесьсі. На дне Дняпра проці м. Быхова ляжыць значны пласт гэтае руды, які тут называюць "скалою".

У мінулым веку шмат дзе ў Беларусі паміж глухіх лясоў працавалі зьлезныя гуты, якія выплаўлялі зьлеза з балотнае руды. Багацьце паліва - ляснага і тарфянога, што ёсьць адным з важнейшых варункаў разьвіцьця зьлезнае прамысловасьці, суліла гэтым гутам добрую будучыну. І аднак да нашага часу, здаецца, не дажыла ні адна такая гута: ўсё яны пазакрываліся і засталася ад іх усяго ўспаміну-груды шлякаў, закінутыя ў глухіх лясных закутках. Прычынаў упадку гэтае прамысловасьці дзьве: а) ляснае паліва падаражэла і ня было рахунку яго паліць у гутах і б) тое, што з балотнае руды пры тагдышнім спосабё выплаўкі выходзіла зьлеза з вялікаю домешкаю фосфару, (бо фосфару шмат ёсьць у самой балотнай рудзе- вівіаніце), і з гэтае прычыны было яно крохкае, а ў кожным разе ня вытрымлівала конкурэнцыі з прывозным зьлезам. Цяпер, аднак, палажэньне моцна зьмяняецца. З адкрыццём бэссэмэраўскага спосабу выплаўкі сталі прысутнасць фосфару аказалася ня толькі ня шкоднаю, а яшчэ й карыснаю. А што асабліва важна, тэта тое, што шпакі ад балотнае руды вельмі багатыя фосфарам і з іх можна рабіць важнейшы мінэральны гной для гнаеньня зямлі

тома с шляк, або тама соўку.

У Прусіі ды Пазнані ў апошнія часы йзноў узяліся за распрацоўку балотнае руды; ў самым недалёкім часе пэўне і ў нас гэтая важная прамысловасьць разаўецца. - Таксама у балотах у Смаленшчыне (Красенскі пав.), ў Амсьціслаўшчыне ды каля м. Апочкі знаходзяць і здабываюць вохру, з якое робяць хварбу.

Аб знаходжаньні ў Беларусі дарагіх мэталюў і дарагіх каменьяў вядома дужа мала. Найбольш пэўныя весткі адносяцца да вярхоўяў Дзвіны. Тамака, ў скалістых берагох ракі знаходзяць дарагія каменны - халцэдон, сэрдолік, горны крышталі. А каля в. Адрыянопалю над Дзвіною, ля самае беларуска - маскоўскае мяжы, ў пачатку XIX веку знайшлі навет золата; было яго праўда там няшмат.

Ці ёсьць у Беларусі **каменны вугаль**, гэтае "чорнае золата", дзякуючы якому так развілася сучасная прамысловасьць, аб гэтым сказаць напэўна нельга. У кожным разе досіць значныя залежы вугалю знойдзены ў вадазборніку р. Маладога Туду - ў самым паўночна-ўсходнім куце Беларусі. Каля Мазыра, на беразе Прыпяці, ды і ў іншых мяйсцох (прыкл. у Рослаўскім пав.) знойдзены буры вугаль, а ў Лідзкім пав. - **лігніт** (буры вугаль, у якім яшчэ значна будова дрэваў, з якіх ён стварыўся). Ўсе гэтыя віды вугалю ў нас яшчэ добра не асочаны і не эксплёатуецца.

Торф, хаця й ня можа раўнавацца да каменнага вугалю, але ўсё ж пры пэўных варунках мог-бы хоць часткаю замяніць яго для нашае прамысловасьці. Торфу ўва ўсіх краінах Беларусі ёсьць шмат, але найбольш - у Палесьсі, ў балотах тыпу галаў. Найтаўсьцейшыя пласты торфу ляжаць у Ўсходнім Палесьсі, ў вадазборніку р. Віці (Рачыцкі пав.); тут таўшчыня яго даходзіць да трох сажанёў. Апошнімі часамі, калі шмат дзе ўжо стала лесу на паліва не хапаць, пачалі там капаць торф. Асабліва шырака гэтым займаюцца ў бязьлеснай Наваградчыне ды пад большымі месцамі.

У Рослаўскім павеце знаходзяць **горны воск** (озокэрыт) з якога вырабляецца парафін; па хімічнаму складу й паходжаньню гэты матар'ял падобны да нафты. У заходнім Палесьсі (найбольш у Піншчыне) знаходзяць **бурштын**, які меў вялізарнае значэньне ў старавечным гандлю.

Важнае значэньне для гаспадаркі маюць **фасфарыты** - ка менны з вялікім зьместам фосфару. Іх мелюць на муку і гэтую мукою гнояць зямлю. Фасфарыты пакуль што разрабляюць толькі у Рослаўскім павеце (каля ст. Сешчы) у нечалькіх мяйсцох Але апошнімі часамі знаходзяць шмат фасфарытаў і ў іншых краінах прыкл. у Наваградчыне, ля Горадні, ў Падлясьсі і г. д. З часам здабываньне фасфарытаў пэўне шырака разаўецца й пойдзе хутчэй, бо значэньне іх у гаспадарцы вялізарнае. Пасьля хімічнае пераробкі з фасфарытаў вырабляюць найцаньнейшы штучны фосфарны гной - суперфасфат.

Шмат дзе ў Беларусі выходзіць наверх белая пішучая **крэйда** асабліва на Паўднёвым Ланцугу Узгор'яў, прыкл. каля м. Міра, ды і ўва ўсёй Наваградчыне. "Праяжджаючы гэтымі мяйсцамі ўжо здалёку можна пабачыць сярод палёў і сенажацяў досіць вялікія беля, быццам сьнегам пакрытыя прасторы; гэта якраз і ёсьць мейсцы, дзе крэйда выходзіць наверх і ня мае на сабе ніякага пакрыцця. Дарога, што йдзе тудою, ў летку белая, ў восні-ж белая - шэрая, трудная для

праезду, пакрытая моцна прыліпаючай да колаў гразёю"²⁸. Здабываюць крэйду мыйсцовыя сяляне раньню вясною ды позьню восенню, адным словам - калі ёсьць час. Капаюць для гэтага ямы, глыбінёю 3 - 4 саж. пасля іх пакідаюць без дагляду і яны заплываюць ды засыпаюцца. Толькі ў в. Лукі (на захад ад м. Міра) здабываюць крэйду ў большым разьмеры і збываюць яе ў Менск, Барысаў і Вільню. Здабываюць яшчэ крэйду шмат дзе ў Рослаўскім пав., ў паўднёвай Магілёўшчыне, ды ў Аўгустоўскім пав. ля в. Лабна.

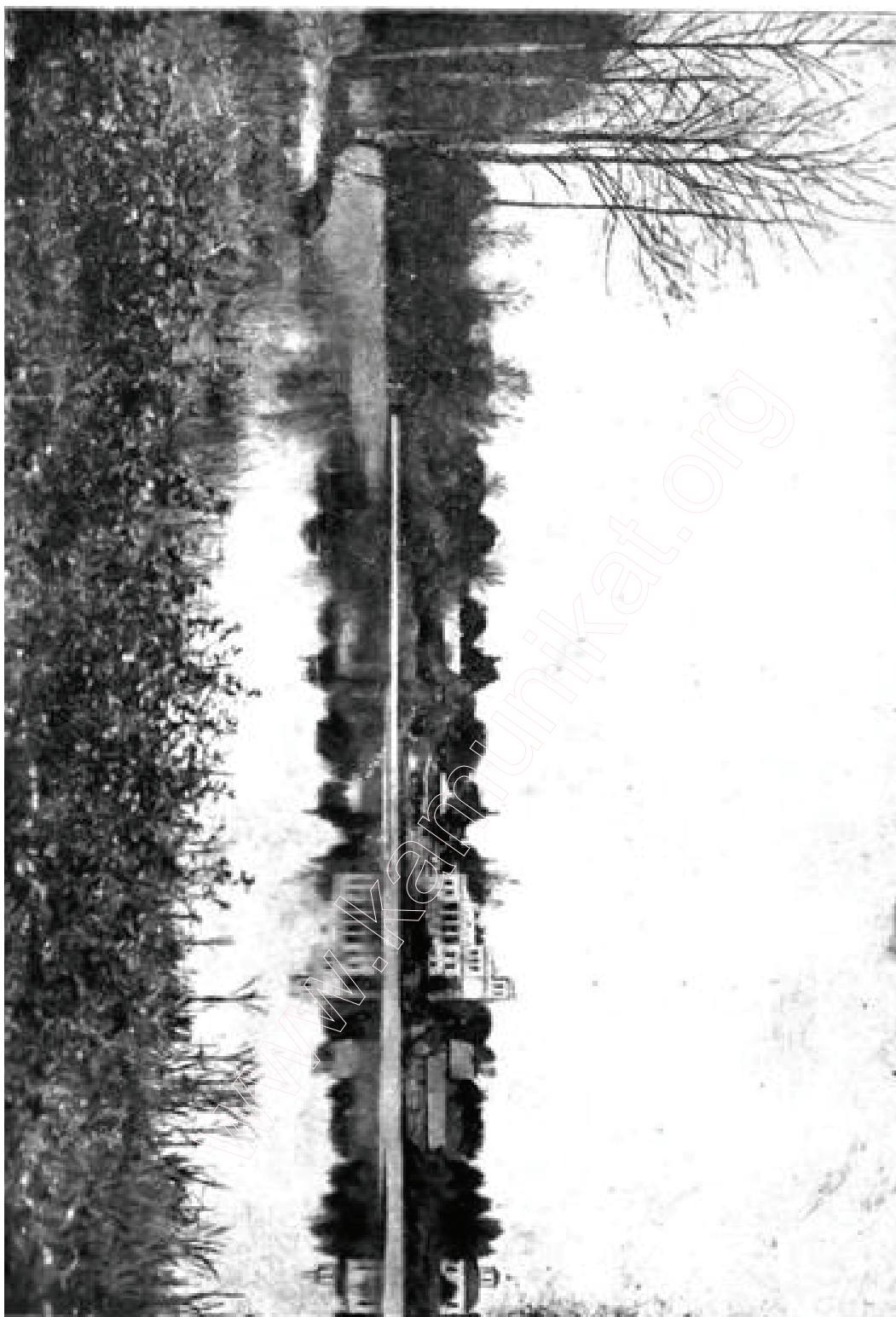
Вапна спатыкаецца па ўсёй Беларусі. Багатыя залежы яё экспloatуюцца пад Менскам (Смалявічы), у Сеньнінскім пав., ля Смаленску, Віцебску, пад Воршаю і ў шмат іншых мыйсцох. Пад Воршаю на беразе Дняпра ляжыць пласт вапны таўшчынёю каля 2 саж. Што год выпалююць тут да 200 тыс. пудоў вапны. Аршанская вапна наагул лічыцца ў нас найлепшаю. Па ўсёй Віцебшчыне здабываюць долёміты ды вапнякі і ўжываюць іх, як будаўляны матар'ял. Каля Смаленску і ў Рослаўскім пав. ляжыць нявыкарыстаны вапенны туф, дзюркаваты матар'ял, зложаны з вуглякіслае вапны, асеўшай з вапенных крыніцаў; як будаўляны матар'ял здабываюць мыйсцамі (ў Бабруйскім, Рачыцкім пав.) **пяшчанікі**, ды іншае каменье. Ў канцы трэба адзначыць, што Беларусь вельмі багата ўсялякімі глінамі, пачынаючы каолінам (самая чыстая гліна, з якое робяць парцялянавае і фаянсавае судзьдзё), якога знаходзяць у розных мыйсцох, прыкл. ля м. Таляханаў у Пінскім пав. Трывалыя на вагонь гліны знаходзяць у старых пластох у Чавускім ды Дарагабужскім пав. Шмат дзе здабываюць дужа добрыя ганчарныя гліны - прыкл. Ля в. Ясянца (ў Наваградчыне над р. Сэрвачам), ля м. Ракава (ў Менскім пав.), ў Смапёншчыне, Віцебшчыне і г. д. Каля Смаленску, м. Копыся, Івенца (Менск. пав.) ды ў іншых мыйсцох-здабываюцца добрыя гліны для вырабу кахляў. У канцы ўсюдых капаюць гліну для вырабу цэглы. Гліны, як і ўсё іншыя мінэральныя багацьці Беларусі саўсім не асочаны і вельмі слаба выкарыстаны.

Мінэральныя крыніцы. Шмат ёсьць у Беларусі й мінэральных крыніцаў. Закіданыя ў розных глухіх закутках вядомы яны найчасцей толькі акалічнаму насяленьню, якое карыстаецца часамі з іх лячэбнае сілы і звычайна лічыць іх сьвятымі. Рэдка каторыя з іх робяцца шырэй вядомымі і мёнш больш экспloatуюцца.

Найляпей выкарыстаны Друскеніцкія крыніцы (у м. Друскеніках над Нёманам, на пойнач ад Гародні, рыс. 79

Што-год зьяжджаюцца сюды тысячы хворых і наагул людзей,) з брома - ёдавымі солямі. Ляжаць яны у прыгожай і здаровай мыйсцовасці сярод хваёвых бароў над Нёмнам. патрабуючых супачынку, з усяе Беларусі і Літвы. У прошлым веку экспloatаваліся яшчэ серныя і зьлезныя крыніцы ў Лагойску (Барысаўскага пав.), дзе быў досіць вядомы, але цяпер закінуты курорт, ды ў Баркоўшчыне, Лепельскага пав. (ля м. Вушача) - серна - зьлезныя. У 30 гадох прошлага веку ў Баркоўшчыне над возерам быў невялічкі курорт, ад якога цяпер засталіся адны руіны.

²⁸ Dybowski. Wszechswiat. 1899

Рыс. 79. Курорт Друскенікі.

Па усёй Беларусі, асабліва ў паўночнай яе палавіне раскідана шмат нявыкарыстаных мінэральных крыніцаў. Ёсць яны і сярод вазёраў Браслаўскага (Відзы), Люцынскага (Ацэпінова) і Лепельскага (Вішковічы) павеатаў і наагул у морэнным краі; ёсць, гэтак сама мінэральныя крыніцы ў вярхоўях Дзвьіны ды ў беларуская частцы вадазборніку Волгі (Акоўцы, Адрыянопаль) на спадах Дняпроўскага ўзгор'я, ў Марілёўшчыне (Любавічы, Дворыца, В. Слабада, Трошчыцы, Рудня). Недалёка ад Магілёва ёсць таксама невялікае возера Хіцемя, якога вадою вылечваюцца розныя наскурныя хваробы. Большасць

усіх успомненых крыніцаў - серныя і зьлезныя. У Наваградчыне, ля в. Ясянца (над р. Сэрвачам) ёсьць некалькі крыніцаў, якія знаходзяцца і лясістым крэйдавым узгорку "Сьвяціцы" на 15 сажанёў вышэй роўня вады ў суседняй рацэ. Вада ў гэтых крыніцах выходзіць булькаючы пад моцным напорам. З яе асядае вакола крыніцаў крэйдавы пыл.

Цэлы рад мейсцовасьцяў у Беларусі, дзякуючы сваёй цудоўнай прыродзе і здароваму клімату, напрашуецца на тое, каб там зрабіць нейкія кліматычныя станцыі. З гэтага боку была выкарыстаная толькі мейсцовасьць Пагулянка, каля Дзьвінску, на беразе Дзьвіны, сярод прыгожых хваёвых бароў. Пабудаваны тут мураныя вадзяныя і кумысовыя лячэбніцы, дзе хвэрыя мелі ўсякія выгоды камфорт. Сюда прыяжджала перад вайною шмат хворых на лячэньне, асабліва з суседняга Дзьвінску.

§ 38. РАМЯСЛО.

Хатнія рамёслы. Хатнія рамёслы ў Беларусі ня маюць шырокага разьвіцьця. Ў даўнейшыя часы, хатнія рамёслы мелі вельмі важнае значэньне. Асабліва іх падтрымлівалі багатыя двары, якія ўсё патрэбнае да раскошнага, другі раз, жыцьця выраблялі на мейсцы рукамі падданных - рамесьнікаў. Як зьбяднелі шары - подупалі й хатнія рамёслы. Мсабліва-ж ім пашкодзіла канкурэнцыя танных хвабрычных вырабаў - тандэты. Цяпер хатнія вырабы найбольш пашыраны ў глухіх закутках, куды яшчэ не дайшлі моцныя уплывы грашавое гаспадаркі.

Спаміж хатніх рамёслаў найбольш пашырана і разьвіта ткацтва. Даўней Беларусь славілася сваім ткацтвам. І да гэтых часоў у музэях перахоўваюцца залататканыя слуцкія паясы, вядомыя калісь з свайго характава па ўсім сьвеце. Ткалі ў нас і дываны, на якіх вытыкаліся цэлыя малюнкі ды абразы, ды й Іншыя дарагія й прыгожыя тканіны.

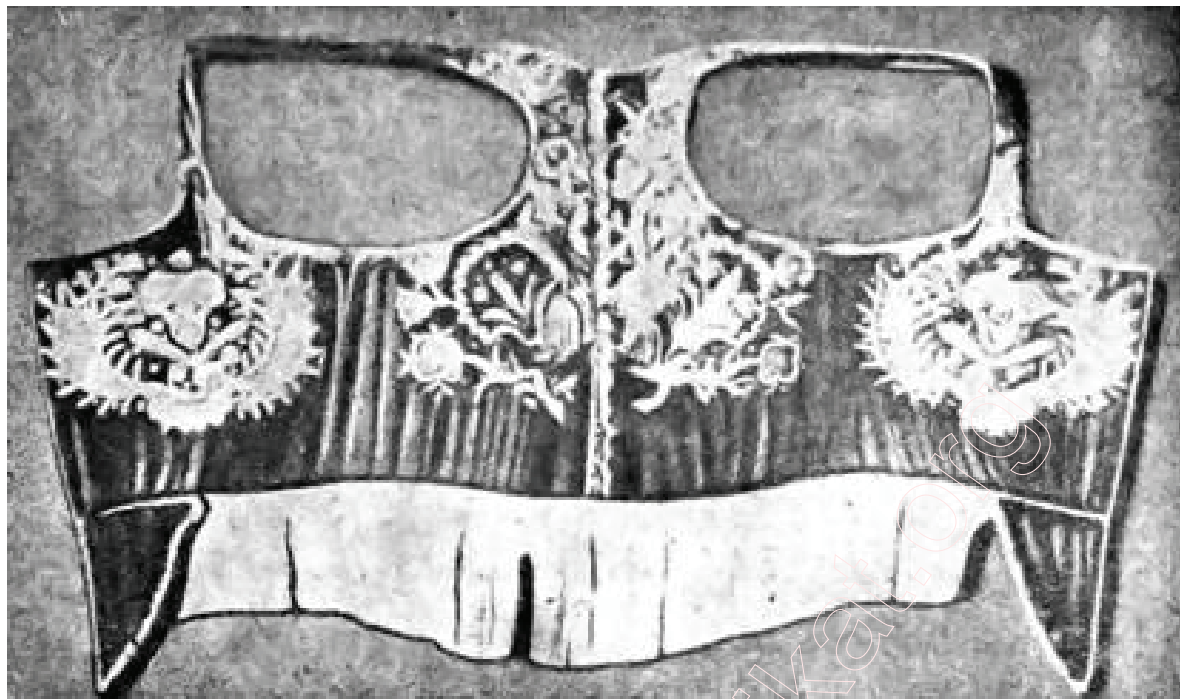
Цяперака ў той самай Случчыне вырабляюць грубыя, бедныя тканіны, якія патрэбны для штодзённага ўжытку сялян.

Ткацтва пашырана ўва ўсёй Беларусі; толькі хіба у ўсходняй Смаленшчыне яно мала дзе ёсьць. У рэшце Беларусі сялянства адзяецца ў вопратку дамовага вырабу. Праўда, верхняя вопратка, асабліва сьвяточная і ў маладзёжы, бывае крамная. Гэта асабліва значна ў заходняй Беларусі і каля гарадоў. У ўсходняй-жа і паўднёвай ад Слуцку да Смаленску пануе ўсюдых і верхняя вопратка свае работы.

У большай часьці вясковае Беларусі ткуць усе кабеты. Ткуць яны - паясы, палатно, ручнікі, абрусы, гунькі, коўдры, дываны, сукно, корт і інш. Усе гэтыя тканіны маюць чыста беларускі рысунак, які перадаецца ад матак дочкам (рыс. 80, 81 і 82)

Цяперашняе ткацтва ў Беларусі абслужуе найбольш сялянства. Аднак у апошнія часы, за прыкладам іншых старонак, сталі заводзіцца і ў нас ткацкія школы, прыкл. школа у Рэжыцы. Дзякуючы працы гэтай школы стала ізноў разьвівацца ў нас артыстычнае ткацтва. Пазакладаліся варштаты ў шмат якіх дварох у Наддзьвіннні і Віленшчыне. На жаль толькі, Рэжыцкая школа мала займалася беларускімі матывамі ў рысунках тканін. Рысункі браліся найбольш польскія з-пад Кракава. А як заводзілі школу маскоўцы, дык яны заводзілі

маскоўскія рысункі.

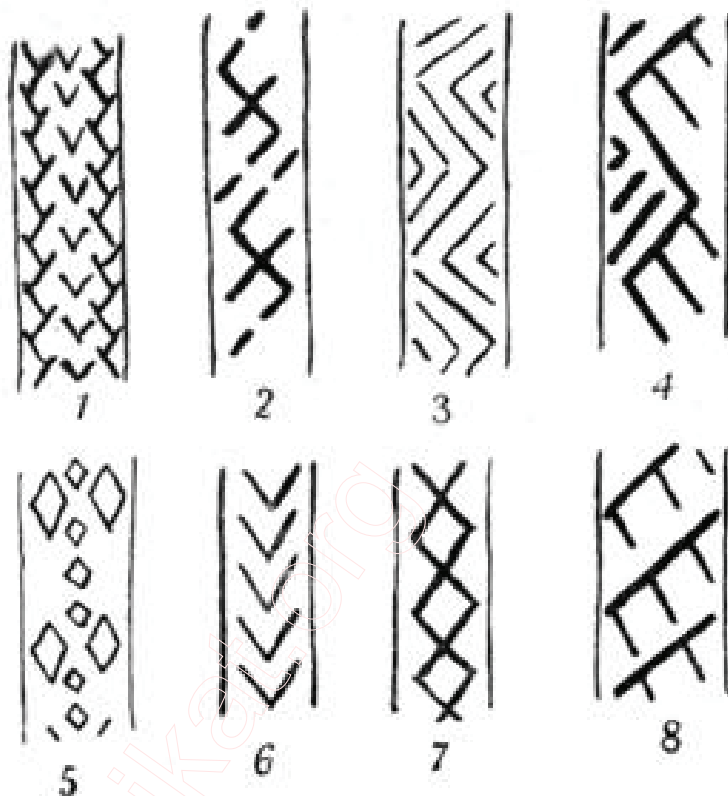
Рыс. 80. Беларускі гарсэцік старога работы.

Рыс. 81. Палескія дзяўчаткі ў вопратках свае работы.

Рыс. 83. Ганчар.

Рыс. 82. Дэсані (рысункі) сучасных беларускіх паясов:

- 1) "тры елачкі", 2) "крывыя крыжыкі", 3) "кывулькі", 4) "два капыцікі", -
5) "сыркі", 6) "капыцікі", 7) "ланцужок", 8) "грабелькі".

ёсць ганчарства і наогул вырабы з гліны (рыс. 83). Часамі цэлая ваколіца, дзе знайшлася добрая гліна, бярэцца за ганчарства і закідае гаспадарку. Гэтак ля м. Гарадзішча (Наваградзк. павету) цэлы рад вёсак робіць глінянае судзьдзё, найбольш простае, а так сама і паліванае. Цэнтр гэтага рамясла - в. Ясянец. "Веска ляжыць у прыгожай мяйсцовасьці, піша адзін падарожны. Па абодвух баках р. Сэрвача высяцца вялізарныя ўзгоркі, паабрастаўшыя лесам. Хаткі вёскі ў іншых мейсцах быццам пазрасталіся з гэтымі ўзгорачкамі. Перад вачамі - прыятны від. Каля паўтара дзесятка ганчарных печак, пабудаваных на гародах, паўрастала ў гэтыя вялізарныя ўзгоркі. Дух зямлі адступае перад духам прамысловасці.

Відаць што жыхары моцна парвалі з земляробствам: гумны невялікія, хлявы - таксама. Над печамі паробляны йзрубны, пакрытыя гонтамі ці дахоўкаю". - Найбольш вядомы ганчары з Крэва (Ашмян. пав.), Ракава (Менск. пав.), Дзісны, Чашнікаў (Лепельск. пав.), Чарняўкі (Барыс. пав.), Горадна (Пінск. пав.) і г. д

У Івенцы (Менск. пав.) вырабляюць добрыя кахлі (для печак). У Горадзеншчыне вырабляюць дах оўку. У Лепельскім пав. шмат людзей займаецца вырабам цэгла.

Дзякуючы багацьцю лесам у Беларусі досіць пашыраныя і разьвітыя хатнія рэмёслы дзераўляных вырабаў. Стальмах оў (што робяць калёсы) найбольш у Ігуменскім, Дідзкім,

Чавускім, Аршанскім паветах і ў Смале-

ншчыне. Можна гэтых майстроў спаткаць блізка у кожным мястэчку. Яшчэ больш пашырана рамясло бандарскае. У Смаленшчыне (Красенскі павет) робяць шмат лыжак і точанае дзераўлянае пасуды.

У Глуску і Любані (Бабруйск. пав.), ў Старобіне (Слуцк. пав.) і ў Магілёўшчыне робяць дзераўляныя мэблі, - шафы, сталы, ложка і інш., а так сама судзьдэ (рыс. 84, 85). Сталяроў, наагул кажучы, ёсьць досіць многа і яны, ня маючы працы, часта зай-маюцца цесьлярскай работай.

У Ракаве (Менск. пав.) робяць дзераўляныя малатарні і арфы, якія вельмі падабаюцца гаспадаром дзеля прастаты ўстройства і лёгкасьці рамонту.

У Чавускім і Клімавіцкім паветах шмат рамесьнікаў займаюцца вырабам, рэштатаў і бёрдаў. Для гэтых мэтаў там-жа, а так сама і ў іншых мяйсцовасьцях, дзяруць ліповую кару на лыкі. Шмат дзе плятуць на продаж кошыкі з лазы (рыс. 86). А ў Лахве (Мазыр. пав.) плятуць кошыкі з ракітавага караня. З іншых хатніх рамёслаў трэба ўспомніць аб шавецтве і кравецтве, пашыраных большменш усюды, аб гарбарстве, (галоўным чынам аб вырабцы кажухоў), і аб прыгатаванні жорнаў, якое асабліва пашырана ў Аршанкім і Сеньнінскім пав. Урэшце ў Гомельскім і Чавускім паветах пашырана валенне шапак і вайлакаў. Асабліва гэтае рамясло развіта ў мяст. Дрыбіне (Чавуск. пав.).

Меставыя рам-еснікі. У нашых местах і мястэчках значная частка жыхараў займаецца рамёсламі. Сярод местачковых рамесьнікаў найбольш шаўцоў, краўцоў, муляроў, кавалёў, сталяроў і інш. Местачковыя рамеснікі працуюць на ўсе акалічныя вёскі й двары, і робяць тавар на заказ.

У местах апроч успомненых рамесьнікаў, зьяўляецца шмат новых прафэ-сыяў, вычліканых патрэбамі меставых жыхараў. Апроч таго зьяўляецца шмат рамесьнікаў, якія працуюць ужо не на заказ, але для магазынаў і крамаў. Іхнія вырабы называюцца тандэтнымі; яны бываюць звычайна ня вельмі трывалыя, за тое вельмі танныя і дзеля гэтага маюць самы шырокі збыт. Такого роду рамеслы найбольш разьвітыя ў вялікіх местах.

Рыс. 84. Бажніца (рама для вобразу) свае работы.

**Рыс. 85. Дзераўляныя конаўкі й міса (работы
вясковых рамеснікаў)**

**Рыс. 86. Кашыкар
(майстар, што пляце
кашы)**

У Вільні і Віцебску вельмі многа вырабляецца гатовае адзежы. Гэтак сама ў Вільні і яшчэ ў Менску вырабляецца харошае тандэтнае абуцьцё. Апроч таго ў Вільні некалькі сотняў рамеснікаў займаецца вырабкаю дарагіх скурак, якія зэкупляліся ў Расеі і нават у Нямеччыне, і шыццём з іх футраў. Наколькі разьвіты гэтыя рамёслы паказуе тое, што адзежа і абуцьцё беларускага вырабу разыходзіліся па ўсёй даўнейшай Расеі.

§ 39 ХВАБРЫЧНА-ЗАВОДЗКАЯ ПРАМЫСЛОВАСЬЦЬ.

Хвабрык завдаў на Беларусі мала, а якія й ёсьць, то найбольш дробныя. У справе хвабрычна-заводзкае прамысловасьці Беларусь вельмі адстала. Яна вырабляла перад вайной усіх хвабрычных прадуктаў ня больш як на 150 міліёнаў рублёў,

Тым часам як Расейская толькі Польшча вырабляла на 800 міліёнаў, а ў Маскоўшчыне толькі прамысловасьць Падмаскоўскага району давала тавараў больш чым на мільярд рублёў. У найбольш-жа разьвітай з прамысловага боку краіне - Злучаных Штатах Паўночнай Амэрыкі тавараў вырабляецца ў год на 30 мільярдаў рублёў.

Такое палажэньне Беларусі тлумачыцца шмат якімі прычынамі. На Беларусі не здабываюць каменнага вугалю, ані зьлеза. прадукты са стараны - з Польшчы, або з Данецкіх капальняў (на Украіне). Другая прычына - гэта палітыка расейскага ўраду, якая рознымі спосабамі памагала прамысловасьці ў Маскоўшчыне коштам іншых краёў даўнейшае Расеі. Дзякуючы гэтаму шырака разьвілася прамысловасьць каля Масквы і Петраграду. З другога боку ў Польшчы, багатай каменным вугалём і блізкай да Нямеччыны, нямецкі найбольш капітал стварыў другі моцны цэнтр прамысловасці - ў Лодзі і Варшаве. На Беларусь-жа ня трапілі ні нямецкія капіталы, ні падмогі ўраду, а сваймі сіламі Беларусь змагла стварыць толькі тую прамысловасьць, якую цяпер мае.

Але беларуская прамысловасьць шывка расьце. Напрыклад у Магілёўшчыне за 10 апошніх гадоў перад вайною лік работнікаў, павялічыўся на $\frac{1}{3}$, а выраб тавараў падвоіўся. Трэба спадзявацца, што з часам, калі Беларусь стане на свае ногі і спрабуе выкарастаць усе свае прыродныя багацьці, прамысловасьць нашая дойдзе ня меншае ступені, як і ў іншых эўропэйскіх народаў.

У Беларусі, старане найбольш земляробкай, да таго яшчэ багатай лесам, найшырэй павінны былі-б разьвіцца тыя віды прамысловасці, якія перапрацоўваюць прадукты гаспадаркі і дрэва, Аднак і гэтыя віды прамысловасці ня лішне ў нас разьвітыя. Толькі бравароў у нас досіць многа.

Бравары гоняць спірт найбольш з бульбы. Бульба, як мы ведаем, любіць лёгкую зямлю. Вось дзеля чаго ў пяшчаным Палесьсі, - Прыпяцкім, Дняпроўскім і Бярэзінскім, - па дварох садзяць вельмі многа бульбы і амаль ня ў кожным двары ёсьць бровар. Бравары аднак не абыходзяцца сваёю толькі дворнаю бульбаю, а яшчэ скупляюць бульбу ад дробных гаспадароў з усяе ваколіцы. У глухім Палесьсі, дзе гаспадару, каб прадаць што, трэба цягнуцца за дзесяткі вёрст па дрэннай дарозе, аказуецца такім чынам вельмі выгадна для дробных гаспадароў садзіць бульбу як найбольш і прадаваць яе ў бравары.

Усяго ў беларускіх браварох выкуравалася каля 15-ціх міліёнаў вёдраў сьпірту. З гэтага ліку на Беларусі зужывалася каля 6 міліёнаў вёдр., рэшта-ж вывозілася за яе межы. Цікава адзначыць, што Беларусь была амаль ня самым цьвярозым краем ува ўсёй даўнейшай Расеі, асабліва заходняй Беларусі. Толькі ў Смаленшчыне ўжываецца гарэлкі гэтулькі сама, як і ў Маскоўшчыне.

У Горадзеншчыне і ў Віцебшчыне выганяюць шмат піва дзеля чаго там і сеюць больш ячменю. На ўсходзе Беларусі, шмат сеюць лёну і канпель часта спатыкаюцца маслабойныя заводы - **альярні** (Смаленск, Гомель, Бранск). Апроч таго ў розных мяйсцох спатыкаюцца, **крухмальныя** і **дражджавыя** заводы. Апошнія існуюць найбольш - пры браварох.

Па ўсёй Беларусі параскіданы **сыраварні**, найбольш пры пактах у вялікіх

дварох. Асабліва многа сыраварняў у Смалешчыне.

Апошнімі часамі адкрываецца ўсё больш **паравых млыноў**, якія патроху выціскаюць звычайныя вязковыя вадзяныя млыны і ветракі.

Цукраварняў цяпер на Беларусі блізка што²⁹ няма, зато ёсць хвабрыкі цукеркаў, шакаладу і іншых прысмакаў; найбольшая з гэтых хвабрыкаў у Вільні.

У лясістых мясцінах Беларусі досіць густа разсеяны невялікія заводы па пераробцы дрэва ды іншых лясных прадуктаў - **пільні, смалярні** й інш. Даўней з Беларусі вывозіўся толькі непілаваны лес. Дзякуючы гэтаму паадкрывалася шмат пільняў у Кіеве, Кацярынаславе, Рызе і г. д. Тады й нашыя лясныя гандляры сталі рабіць пільні, і цяпер ужо значная частка лясных матар'ялаў з Беларусі ідзець пілаванаю. Заводаў такіх яшчэ аднак мала і на гэтым наш край шмат траціць.

Дагэтуль яшчэ шмат дрэва з Беларусі прадаецца заграніцу на паперныя хвабрыкі і там з яго вырабляецца папера, тым часам у нас паперняў пакуль што - толькі каля дзсятку. Важнейшыя паперні знаходзяцца: ў Дабрушу (Гомельскага павету), ля Чашнікаў (Лепельскага павету), пад Вільняю і ў Барысаве. Дабрушская хвабрыка вырабляе найбольш паперы і прытым лепшых сартоў. Па свайму ўстройству і па вялічыні займае яна пачэснае мейсца паміж паперняў усяе Эўропы. Паперу на ей робяць: лепшыя сарты - з анучаў, горшыя - з дрэва й саломы, якія перарабляюцца ўперад на асобых заводах. Хвабрыка апроч пары працуе яшчэ й вадой. Для гэтага выкарастана аграмадная і сіла р. Іпуці (гл. рыс. 25). На Дабрушскай хвабрыцы працуе каля 1500 работнікаў.

Найбольш дрэва ідзе на тыя хвабрыкі, дзе вырабляюцца горшыя сарты паперы (на вокладкі, абіццё) і бібула. Такіх хвабрык некалькі ёсць у Віцебшчыне.

Выраб **сярнічак** на Беларусі досіць разьвіты. Беларускімі сярнічкамі карысталася амаль не палавіна даўнейшае Расеі. Най-больш пашырана гэтая прамысловасць у Чарнігаўшчыне (Сафіяўка, Злынка, Навазыбкаў), Меншчыне і ў Віцебшчыне. Найбольшыя хвабрыкі сярнічак у Пінску, Барысаве, Гомелі. Прамысловасць гэтая вельмі хутка расьце. З кожным годам адкрываюцца ўсё новыя хвабрыкі.

Ткацкія хвабрыкі гуртуюцца каля некалькіх цэнтраў: Бела-стоку, Клінцоў (Суражскага пав.) і Ярцава (Духаўшчынскага пав.). Найшырэй разьвіта гэтая прамысловасць у Беластоку і каля яго. Тамака працуюць хвабрыкі, што прадуць воўну і вырабляюць сукно, корт і драп. Хвабрыкі гэтыя былі пазакладаны немцамі каля 1800 г, калі яны тамака гаспадарылі пасля III падзелу Польшчы. Хаця па Тыльзіцкай згодзе Беласточчына і адыйшла Расеі, аднак прамысловасць разьвівалася далей дзякуючы блізкасці мяжы і чужа-земным капіталам. Беластоцкія хвабрыкі вырабляюць найбольш танныя сарты сукна й драпу, а так сама корт. Шмат гэтых матар'ялаў ідзець на тандэтную вопратку.

Ткацтва разьвілося ня толькі ў самым Беластоку, але і ува іх яго ваколіцах. Па дробг'іх мястэчках пад Беластокам пабуналіся вялікія хвабрыкі з сотнямі работнікаў, а так сама шмат ёсць і дробных рамесьнікаў - ткачоў, якія маюць у хаце варштаты. З гэтых мястэчак важнейшыя - Заблудаў, Харошча,

²⁹ Ёсць некалькі цукраварняў на самай паўднёвай мяжы Беларусі, ў Чарнігаўшчыне.

Супрасьль.

Беластоцкія хвабрыкі вырабляюць у год тавараў больш як 10 міліёнаў рублёў. На іх працуюць каля 10 тысяч работнікаў. Гэта самы важны цэнтр хвабрычнае прамысловасьці ў Беларусі.

Другім важным цэнтрам ткацтва трэба лічыць Клінцы, Суражскага пав. разам з яго прадмесцямі - Стадоламі, Казённаю Туросьняю й іншымі. Тут існуюць вялікія хвабрыкі, найбольш суконныя; яны вырабляюць у год тавараў (сукна, драпу, коўдраў, ваты й інш.), на 3^{1/2} міліёны рублёў пры 4000 работнікаў.

У Ярцаве, Духаўшчынскага пав. асобна стаіць вялізная ткацкая хвабрыка г. зв. Ярцаўская мануфактура. Тутака прадуць бавоўну і ткуць найбольш танныя паркалі. Усяго вырабляе гэтая хвабрыка у год тавараў на 3 міліёны руб.; а на ей працуюць больш 4000 работнікаў.

Трэба ўрэшце звярнуць увагу на адну невялікую хвабрыку сукна ў Парэччы (Пінск. пав.). На гэтай хвабрыцы вырабляюцца добрыя гатункі сукна што году на 180 тысяч рублёў.

Ткацкая прамысловасьць найбольш разьвітая пры межах Беларусі, перарабляе галоўным чынам прывозныя прадукты (ба-воўну, воўну) і патрымліваецца найбольш чужаземным капіталам. Аднак пры дагодных варунках у гэтых існуючых ужо цэнтрах магла-б разьвіцца й пашырыцца і буйная беларуская прамысловасьць.

Вельмі шкада, што ў нас мала хвабрыкаў, якія выраблялі б ільняныя тканіны з нашага-ж лёну, які мы ў аграмадным ліку вывозім за мяжу. Гэткая хвабрыка ёсьць у Крынках, Варшанскага пав.

У большых гарадох Беларусі разьвіваюцца буйныя прамы-словасці кравецкая, шавецкая і інш. Апрача мэханічнага вырабу ботаў, панчоў і інш. (Вільня, Менск), ёсьць шмат кантораў, якія раздаюць працу на дом сотням рамесьнікаў: шыцьцё адзежы, бялізны, вобую, панчоў. У Вільні перад вайною было каля 60 кантораў, якія займаліся толькі панчохамі (Вільня ў гэтай справе займала вельмі выдатнае мейсца).

Досіць часта ў месцах і мястэчках заходняе Беларусі сустракаюцца **хвабрыкі табакі**. Яны выпісуюць табакі са стараны, найбольш з паўдня, і, пасля мэханічнае і хымічнае пераробкі яё, выпускаюць на рынак табакі да курэньня й нюханьня. У табачных хвабрыках працуе вельмі многа жанок і дзяцей. Найбольшыя хвабрыкі ў Горадні, Пінску, Віцебску.

Гарбарні. Віднае мейсца ў беларускай прамысловасьці зай-маюць гарбарні - г. зн. заводы, на якіх вырабляецца скура. Найбольш гарбарняў у Віленшчыне і ў Віцебшчыне. З гэтага боку асабліва вызначаюцца м. Смаргоні (Ашмянскага пав.), дзе было перад вайною каля 20 гарбарняў, а так сама Вільня, Крынкі, Дзьвінск, Ашмяна, Магілёў, Падабранна (Гомельскага пав.), Клінцы, Беласточчына.

Нашыя гарбарні найбольш зьяўляюцца невялічкімі заводамі. У адным Магілеве да 70 дробных гарбарняў. Яны даюць малы даход, але харчуюць шмат работнікаў. Буйных гарбарняў мала. Найбольш іх было ў Вільні.

Гарбарні выпісуюць сырую скуру здалёку - з Усходу, Каўказу і г. д. Вырабленыя тавары прадавалі так сама найбольш у Маскоўшчыне. Устройства нашых гарбарняў нялішне добрае і ім трудна бывае конкураваць з чужаземнымі

гарбарнямі.

Ёсць на Беларусі мылаварні і заводы сьвечак. Найбольш іх у Меншчыне.

Хвабрыкі мінэральных вырабаў. Пры большых местах, якія з пашырэннем сеткі чыгунак, з разьвіцьцём прамысловасьці і гандлю сталі моцна будавацца, павырастала шмат цагельняў. Шмат іх ёсць, пад Вільняю, Менскам, Смаленскам. Гэтак сама каля местаў, або чыгунак на лепшых глінах пабудаваліся кахельныя заводы. Найбольш іх (каля 15) ёсць у м. Копысі (Гарэцкага пав.).

У лясістых пяшчаных мяйсцовасьцях досіць часта сустракаюцца - хвабрыкі шкла (гуты). Прамысловасьць гэтая моцна разь-віваецца, бо для гэтага ў Беларусі ёсць усе патрэбныя ўмовы Найбольшыя гуты ў Талочыне (Варшанскі пав.), у Рослаўскім павеце, ў Залесьці (Вялейскага пав.). Даўней славілася прыгожасьцю судзьдзя, якое вырабляла, Урэцкая шкляная гута (Бабр. пав.).

Мэталёвая прамысловасьць ў нашым краю разьвіта вельмі слаба. Даўней у нас, асабліва ў Віленшчыне, было некалькі зьлезных гутаў, дзе з балотнае руды выплаўляўся чыгун. Цяпер гэтыя заводы пазакрываліся і ўся мэталёвая прамысловасьць працуе з прывазным матар'ялам. Найбольш важным ёсць тут выраб гаспадарскіх машын і прыладаў. Гэтыя вырабы былі разьвітыя каля Вільні і ў Віцебшчыне. Пад Вільняю была хвабрыка косаў (у Н.- Вялейцы), а ў Віцебшчыне выраблялі плугі.

Іншыя мэталёвыя хвабрыкі сустракаюцца прыпадкова ў розных

Рыс. 87. Чыгункавыя майстроўні.

мяйсцох. Гэтак пад Воршаю ёсць вялікая хвабрыка цэвкоў, у Гомелі, Менску і інш. - чыгуналітныя хвабрыкі.

Вельмі важнае значэньне ў Беларусі маюць усякага роду чыгунковыя майстроўні (рыс. 87). Хаця яны па большай часці толькі папраўляюць папсаваныя часці ў паравозах, вагонах і інш., але займаюць значны лік

работнікаў. Такія майстроўні ляжаць у большых чыгункавых вузлах - Менску, Гомелі й інш.

Хвабрычна - заводзкая прамысловасць можа змяняцца вельмі моцна і ў кароткім часе ў залежнасці ад усякіх прычынаў. Той агляд прамысловасці, які тут дадзены, адносіцца да часу перад вайною. Вайна 1914 г. зрабіла вялікія ўплывы на нашу прамысловасць. Некаторыя прамысловыя цэнтры, напр. Смаргоні, навет зусім развалены. Пасля вайны, калі ўсё прыдзе да нармальнага стану, ведама, нашая прамысловасць будзе іначай выглядаць, чымся ўперад. Але аб гэтым трудна ўгадаваць.

§ 40. АДХОДНЫЯ ПРОМЫСЛЫ і ЭМІГРАЦЫЯ

З прычыны малога развіцця прамысловасці ў Беларусі, малаземельнасці, нізкае ўрэджанасці зямлі і няўменьня на ёй гаспадарыць значная частка насялення Беларусі змушана шукаць заробкаў на старане, а часамі й зусім выяжджаць з роднага краю ў чужыну.

За апошнія гады вельмі многа стала выяжджаць на зароокі у Паўночную Амэрыку, асабліва з Заходняе Беларусі: з Горадзеншчыны, Віленшчыны. Уперад ехала з Беларусі ў Амэрыку асабліва шмат жыдоў, якім цяжка ў нас жылося пры старых парадках. За жыдамі ўслед паехалі і сяляне - беларусы звычайна - лепшыя, здаравейшыя работнікі, адважнейшыя людзі, Іх цягнула туды высокая, раўнуючы да звычайнае ў нас, плата за працу, жаданьне паправіць за заробленыя грошы гаспадарку, прыкупіць зямлі. "Апынуўшыся на амэрыканскай тэрыторыі", піша беларускі дзеяч з Амэрыкі п. Бубешка, "бяз веданьня англійскае мовы, найчасцей у вялікіх местах - з звычаймі вясковага жыцця, часамі саўсім няпісьменныя, натуральна павінны былі сяліцца паміж сваіх (беларускіх) жыдоў. А таму, што жыды жы-вуць найчасцей у вялікіх местах, як Нью-Йорк і Чыкаго, і нашыя беларусы туляцца там паміж іх; шмат хто навучыўся навет жыдоўскае мовы і жываюцца наагул досіць дружна. Апрача Нью-Йорку, ў якім жыве больш як 15 тыс. беларусаў, што працуюць найчасцей у кравецкай прамысловасці, шмат жыве ў Чыкаго, працуючы ў ведамах Чыкагскіх рэзнях, значны лік працуе на сталелітных заводах Пітсбургу, у Дэтройце на самаходных хвабрыках і іншых заводах. Вельмі шмат пасялілася ў ново - англійскіх штатах Конэкцікут і Масачузэт, дзе працуюць у паперна - ткацкай прамысловасці, на цэмэнтавых і цагельных заводах, у лясістых мяйсцовасцях Канады, на чыгунках, ў рудніках, капаюць канавы, пракладаюць падземныя чыгункі, будуюць дамы, займаюцца сельскаю гаспадаркаю; ў кожнай галіне ёсць добрыя спецыялістыя, якія прыносяць шмат карысці нашай Беларусі. Працуюць беларусы ўва ўсіх галінах прамысловасці, праходзяць практычную школу абсалютна ўва ўсіх майстроўнях ёсць свае коопэратывы, як у краўцоў у Бронзвілі (ваколіцы Нью-Йорку), у сталяроў і цесляў, дома-будаўляны і г. д."

Ліку беларусаў, жывучых цяпер у Амэрыцы, трудна вызначыць; ёсць іх там у кожным разе сотні тысяч. Працуюць беларусы ў Амэрыцы цяжка і зарабляюць менш, чым амэрыканскія работнікі, бо ня прыймаюць удзелу ў амэрыканскім работніцкім руху. Каля 95% нашых эмігрантаў жыве ў Амэрыцы ня

ведаючы англійскае мовы, і дзеля гэтага застаюцца саўсім чужымі амэрыканскай культуры, грамадзкаму й палітычнаму жыццю. Да апошняга часу ня было сярод іх і свайго грамадзкага жыцця, нацыянальных і культурных арганізацыяў. Цяпер ужо гэныя арганізацыі існуюць, паадчынялася шмат школаў, рамесных майстроўняў і г. д.

Значную частку зарабляных грошай амэрыканскія беларусы пасылаюць і прывозяць у Бацькаўшчыну. Толькі малая частка эмігрантаў застаецца ў Амэрыцы назаўсёды; ў большасці яны вяртаюцца назад, і за заробляныя ў Амэрыцы грошы купляюць зямлю ды садзяцца на гаспадарку. Дзякуючы ім вялікія прасторы дворнае зямлі ў Заходняй Беларусі перайшлі да сялянства. Гэта робіць эміграцыю ў Амэрыку карысным для Беларусі зьявішчам. Была б яна яшчэ больш карыснаю для нашага краю, калі-б беларусы з Амэрыкі прывозілі ня толькі грошы, але й амэрыканскае культурнае і грамадзкае ўзгадаваньне, ды каб іхня туга па Бацькаўшчыне перарабілася ў нацыянальнаю сьведамасьць; здаецца, гэтага ўжо чакаць ня доўга засталася.

З усходняе Беларусі - з Чарнігаўшчыны, з паўднёвае Смаленшчыны з Клімавіцкага, Чэрыкаўскага, Мсыціслаўскага пав. вельмі многа выяжджае на работу ў Данецкія капальні (на Ўкраіне). Заробкі там так сама досіць высокія, але варункі працы надта цяжкія й нездаровыя. Асабліва шмат выяжджала з Навазыбкаўскага, Суражскага, Клімавіцкага пав. З Навазыбкаўскага павету выяжджала на заробкі ад 1/4 да 1/2 ўсяго дарослага насяленьня.

З паўднёвых частак Беларусі шмат хто выяжджае на летнія заробкі ў чарназёмныя стэпы, на Ўкраіну, Дон, Кубань.

Урэшце з усіх частак Беларусі выяжджала шмат народу на працу ў большыя месцы Расеі - Петраград, Маскву, і г. д. Шмат хто з выехаўшых у Расею заставаўся там назаўсёды. Гэткім парадкам у гэтых местах стварылася досіць вялікае беларускае насяленьне. Хаця акуратных падрахункаў не рабілася, але можна лічыць, што ў некаторых з гэтых местаў лік беларусаў даходзіў да 100.000 і больш. Да таго-ж трэба сказаць, што выяжджалі на чужыну лепшыя працаўнікі, шмат выяжджала і інтэлігенцыя.

Апроч таго шмат беларускіх земляробаў выехала у Сыбір. Лічаць, што ў Сыбіру беларусаў павінна быць каля 700.000 чалавек. Хаця яны разсыпаліся па ўсім Сыбіру, але найбольш іх у Енісейскай губ. - у Канскім, Дчынскім і Краснаярскім паветах. У першым з гэтых паветаў беларусы складаюць 1/3 частку ўсяго насяленьня. Так сама шмат беларусаў жыве ў Уссурыйскім краі, ў Табольскай і Томскай губ. У Сыбіру беларусы выбіраюць мейсцы, якія прыпамінаюць ім пакінутую Бацькаўшчыну. Найбольш селяцца яны ў мяйсцох лясістых, ля вады.

§ 41. ГАНДАЛЬ.

Значная частка меславых і месчаквых жыхараў займаецца гандлем. Найбольш гандлем займаюцца жыды, а гэта затым, што ім закрыты былі палітыкай расейскага ўраду іншыя прафэсіі. З гэтае прычыны у Беларусі, дзе жыдам было дазволена жыць (у Маскоўшчыне жыдом расейскі ўрад не дазваляў

жыць) асабліва моцна разраслася кляса людзей, якія займаюцца гандлем, Чым больш гандляроў, тым большая паміж іх конкурэнцыя, а чым большая конкурэнцыя, тым пакупцы дастаюць лепшы тавар і таней. Вось-жа ў Беларусі, дзякуючы значнай лічбе гандляроў і іхняй конкурэнцыі гандаль стаіць досіць добра.

Памагае гэтаму і само географічнае палажэньне Беларусі, а так сама й досіць значнае разьвіцьцё ўсякіх дарог. Гэтыя прычыны ўжо з даўных часоў далі магчымасьць разьвіцца ў Беларусі шырокаму гандлю.

Яшчэ ў часы дагістарычных цераз Беларусь ішлі важнейшыя гандлевыя дарогі і ў беларускіх местах ішоў бойкі торг і мена тавараў з усяго тадышняга сьвету. Найбольш ходзімі таварамі былі: бурштын, скура, мёд, воск, віны, тканіны, хлеб і інш. Усімі гэтымі таварамі й таргавалі нашыя продкі, і для гэтае мэты, мусіць, наўпярод і пазакладаліся старыя беларускія месцы - Полацак, Віцебск, Менск, Смаленск, Горадня, Тураў, Пінск ды інш. Некаторыя месцы, напрыклад Менск, навет самае імя свае дасталі, відаць, ад галоўнага занятку сваіх жыхараў - гандлю, мены. Месцы гэтыя ляжаць найбольш у тых мяйсцох, дзе гандляры перацягавалі свае тавары з аднае ракі ў другую, калі па першай нельга было далей ехаць, ля волакаў.

Пастаянныя войны, якія адбываліся сотні гадоў на Беларускай зямлі, зруйнавалі нашыя месцы. Даўнейшыя беларускія гандляры зьбяднелі й сталі займацца іншымі заняткамі. Да таго-ж у тыя часы (ў Сярэднія Вякі) занятак гандлем лічыўся для шляхціца, напрыклад, паніжаючым ягоноў годнасьць. Вось як раз тады за гандаль у нас бяруцца жыды, пакрысе арганізуюць яго і займаюць усяго цалком у свае рукі.

За мяжу Беларусь, як ужо можна было бачыць з апісаньня гаспадаркі й промыслаў, вывозіць найбольш лес і лясныя матар'ялы, а так сама лён, пнянку, садовіну, сьпірт, сярнічкі і г. д. Увозіцца найбольш пшоннае мукі і ўсялякага збожжа, а так сама ўвозяцца: каменны вугаль, газа, цукар, усялякія мэталі і мэталёвыя вырабы, штучныя гнаі (парашкі), красныя тавары і галянтарыя ды інш. Акуратнага падрахунку загранічнага гандлю Беларусі яшчэ ня зроблена.

Як бачым, вывозіць Беларусь заганіцу адны блізка сырыя прадукты, а прывозіць - фабрыкаты. На пераробцы нашага сырцу зарабляюць іншыя краі, мы-ж, купляючы іхнія вырабы, павінны аплачваць іхнія зыскі. Беларускі лён, прыкл., купляе бэльгійская аплочуючы і працу бэльгійскага работніка, і зыскі бэльгійскага фабрыканта, і цэлы рад мытных падаткаў. Беларусь такім чынам іграе ролю калёніі для сусьветнага капіталу. Прычынаю гэткага палажэньня ёсьць лішне малое разьвіцьцё ў нас прамысловасьці, на чым Беларусь вельмі шмат траціць. Мы маглі б саўсім ня прывозіць ззаганіцы, або прывозіць шмат менш, чым цяпер: цукру, штучных гнаёў, мэталёвых вырабаў; наадварот пры шырэйшым разьвіцці нашае прамысловасьці мы маглі-б вывозіць заганіцу - шмат паперы, ільняных тканінаў, гатовых дзераўляных вырабаў і прадуктаў перагонкі дрэва й торфу; а пры належнай пастаноўцы гаспадаркі наш малазначныя цяпер вываз мясных і малочных прадуктаў (масла, сыроў) і садовіны мог бы прыняць вялізарныя разьмеры.

Гэткія магчымасьці ёсьць перад нашым краем у будучыне. Іх

здзейсьненне залежыць у значнай меры ад палітычных варункаў, шмат аднак у гэтай справе можа зрабіць сваімі высілкамі само сьведамае грамадзянства, ня гледзлы ні на якія палітычныя варункі. Можа яно перад усім падняць прасьвету народных масаў і іх эканамічную самадзейнасьць.

Галоўнымі тарговымі цэнтрамі, мейсцамі гуртоўнага гандлю і складаў ёсьць месцы: Вільня, Менск, Віцебск, Беласток, Гомель, Дзьвінск, Пінск. З гэтых цэнтраў разыходзя, а тавары па дробных мястэчках, аткуль іх і дастае насяленьне.

Вялікаю перашкодаю для гандлю, як і для прамысловасьці, ёсьць недахват буйнога капіталу. За тое дробныя капіталы, якія ў Беларусі ёсьць, звачуюцца скора і, значыць, даюць добры зыск. Гэта паказуе, што старана нашая ў гандлёвых адносінах стаіць высака.

Добрая пастаноўка прыватнага гандлю доўга перашкаджала разьвіцьцю ў Беларусі спажывецкае коопэрацыі. Толькі за апошнія гады і то перш-наперш пад уплывам палітычных абставін, спажывецкая коопэрацыя стала значна разьвівацца, ўсё больш і больш выціскаючы прыватных гандляроў. Стварылася некалькі вялікіх коопэратыўных організацыяў, як "Цэнтрабелсаюз" (Цэнтральны Саюз спажывецкіх таварыстваў Беларускага Краю) - ў Менску, ў якім злучаны сотні вясковыч коопэратываў Цэнтральнае Беларусі, "Віленскі Саюз Коопэратываў", які абыймае коопэратывы Заходняе Беларусі. Значныя коопэратыўныя арганізацыі існуюць і на Ўсходзе Беларусі - ў Віцебску, Смаленску, Гомелі і г. д. Усе яны абслужуюць найбольш спажывецкія коопэратывы, якія за час вайны асабліва моцна разрасліся дзякуючы таварнаму голаду.

Іншыя віды коопэрацыі, а перад усім гэтак важны для гаспадарнага жыцьця Беларусі, як земляробская, крэдытовая, ў нас на жаль яшчэ вельмі слаба разьвітыя. Нагул коопэрацыя мацней разьвіваецца на ўсходзе Беларусі дзякуючы ўплывам магутнага коопэратыўнага руху Украіны і Маскоўшчыны.

§ 42. ДАРОГІ.

Беларусь мае густую сетку прыродных дарог. Яна ўся зрэ-зана рэкамі, якіх вытакі ляжаць недалёка адзін ад аднаго, а да таго ж яшчэ і не разьдзелены высокімі гарамі. Дзеля гэтага няма ніякіх перашкод, каб правесці злучаючыя каналы. Гэтыя каналы й праведзены - імі злучаюцца рэкі, што цякуць у Чорнае мора тымі, што цякуць у Балтыцкае мора.

Апроч вадзяных дарог у Беларусі, асабліва Заходняй, разьвіта досіць густая сетка чыгунак і шосаў. Хаця гэтыя дарогі будаваліся найбольш дзеля ваенных мэтаў, аднак яны маюць і вялікае жэанамічнае значэньне.

Дарогі Беларусі маюць і вялікае паміжнароднае значэньне. Беларусь ляжыць як разна вузле ўсіх галоўных дарог, якія йдуць з Украіны й Маскоўшчыны ў Заходнюю Эўропу. Ведама, што і для Украіны, і для Маскоўшчыны надзвычайна важна, ці гэтая іхняя брама ў Эўропу будзе

адчынена, ці не. Гэтае значэнне Беларусі было бадай ці не найважнейшаю прычынаю безканечных войнаў, якія вяла, пачынаючы XV веку, Маскоўшчына, а перад ёю - Кіеўскія князі на нашых прасторах.

Мора. Марскія дарогі, як ведама, найвыгаднейшыя дый найтаньнейшыя. Беларусь ляжыць паміж двух мораў - Балтыцкага й Чорнага, пры гэтым да першага значна бліжэй, чымся да другога. Але нідзе беларуская зямля да самага берагу мора не даходзіць. Дзеля гэтага мусіць наш гандаль карыстацца марскімі портамі, якія ляжаць на чужой зямлі.

З портаў Балтыцкага мора найбольшае значэнне для Беларусі маюць: Рыга, Лібава, Клайпэда, Кёнігсбэрг (Каралевец) і Гданск.

Рыга - ля Рыжскае затокі над р. Дзвіною, якая ў ім верхнім і сярэднім цячэнні абвадняе паўночную Беларусь; Бярэзінскім-жа каналам злучана Дзвіна з Дняпром. Такім парадкам уся паўночна-ўсходняя я Беларусь - прымерна да р. Бярэзіны цягне да Рыжскага порту. Чыгункі так сама злучаюць Рыгу найпрасцей з поўначай і ўсходам Беларусі. Тым часам, з Заходняй Беларусыяй сувязь не такая моцная. Цераз Рыжскі порт вывозіцца шмат лесу, лёну й пянькі з Беларусі, а так сама збожжа з паўднёвае Маскоўшчыны.

На жаль, Рыжскі порт вельмі доўга (каля 4 месяцаў) узімку бывае замерзшы.

Значэнне Рыжскага порту, як мы бачым, для Беларусі надта вялікае. Яно яшчэ пабольшала-б, калі-б нашыя вадзяныя дарогі і былі расчышчанымі і каб судаходства па іх ня мела гэтулькі перашкодаў.

Лібава звязана з цэнтрам Беларусі старой чыгункавай лініяю (Лібава - Роменскаю). Лібава мае блізка што незамярзаючы, вельмі выгоды і добра ўстроены порт. Дзеля гэтага мела яна дагэтуль вельмі важнае значэнне для беларускага гандлю, асабліва гэтае значэнне павялічылася тым, што порты ляжачыя далей на паўднё, былі адрэзаны ад Беларусі Нямецка - Расейскай мяжой. Шмат ішло цераз Лібаву і ўкраінскага збожжа.

Рыга й Лібава ляжаць на латышскай зямлі.

На Літоўскай зямлі, пры вусьці Нёмна ляжыць порт **Клайпэда** (па нямецку - Мэмэль). Клайпэда павінна-б быць адным з найважнейшых для Беларусі портаў. Сыстэма Нёмна абыймае ўсю Заходнюю Беларусь, а каналы Агінскі да Аўгустоўскі злучаюць з ёю й рэкі паўднёвае Беларусі. Ня гледзячы на тое, што Клайпэда перад вайною была адзелена ад Беларусі дзяржаўным рубяжом, праз яе шмат вывозілася заганіцу беларускага лесу. Калі-б палітычная варункі не перашкаджалі, а карыта Нёмна й яго прытокаў і каналаў звязаных з Нёмнам было добра урэгулявана, Клайпэда магла б мець для беларускага гандлю дужа вялікае значэнне.

Ніжні Нёман Фры дрыхсграбэнскім каналам і р. Прэгелям звязаны з Кёнігсбэргам; па гэтым канале значная частка тавараў ішла з Нёмну проста у Кёнігсбэрг.

Кёнігсбэргскі порт (Піллау) - найбліжэйшы з усіх марскіх портаў да Беларускае зямлі, ляжыць у Нямеччыне, пры ўтоку р. Прэгеля. Некалькі лініяў

чыгункі зьвязуе яго з беларускімі месцамі (Беластокам, Горадняю) беспасярэдна, а лінія Коўна - Кёнігсбэрг, якая йдзе цераз Літоўскую зямлю, зьвязуе яго з Вільняю. Дпроч таго р. Прэгель, як сказана, злучана каналам з Нёмнам.

Рыс. 88. Беларускі гасьцінец

Кёнігсбэрг з даўных часоў вёў шырокі гандаль з Беларусяй. І дагэтуль праз яго вывозіцца шмат беларускае пняькі, лёну і г. д.

Урэшце для паўднёвае й заходняе Беларусі можа мець значэньне й **Гданскі порт**, што ляжыць пры ўтоку Віслы. Рэкі сыстэмы Віслы - Буг, Нарва і Бабёр абвадняюць заходнюю Беларусь, а Каралеўскі канал зьвязуе з Віслаю паўднёвае Палесьсе.

З портаў Чорнага мора пэўнае значэньне могуць для нас мець: Хэрсон, што ляжыць пры ўтоку Дняпра (цераз яго йдзе шмат лесу з Беларусі) і суседнія порты - Адэса, Мікалаеў і г. д. Аднак усе яны ляжаць занадта далёка ад Беларусі. Належаць яны да Ўкраіны.

Ня маючы сваіх марскіх портаў, Беларусь мусіць неяк умовіцца з сваімі заходнімі суседзямі, каб карыстацца іхнімі портамі і тым забясьпечыць беларускаму гандлю дарогу на шырокі сьвет.

Вадзяныя дарогі. Дб прыродных вадзяных дарогах мы ужо казалі, апісуючы рэкі ды вазёры. Беларусь мае густую сетку судаходных рэк - больш 12 тыс. вёрст даўжыні маюць яе вадзяныя дарогі, а на 100 кв. вёрст прастору прыходзіцца каля 4,5 вер. вадзяных дарог. Навет Нямеччына, ў эканомічным жыцьці якое вадзяныя дарогі йграюць вялікую ролю, мае радзейшую чым у нас іх сетку (3,5 в. на 100 кв. вёр.). Праўда, нашыя рэкі і каналы найбольш закінутыя, неагледжаныя й дзеля гэтага карыстацца імі часта няма як. Але пры пэўных клопатах гэтыя заганы можна было-б зьніштожыць, ды і навет значна павялічыць даўжыню судаходных частак рэкаў.

З непаравых судзінаў, якія ходзяць па беларускім рэкам і каналам, важнейшыя: віціны - на Нёмне, падымаюць да 14.000 пуд, стругі і баркі - зялікія бязмачтавыя судзіны, якія ўжываюцца выключна для сплаву ўніз па цячэньню; бэрліны - вялізарныя судзіны, падымаюць па некалькі дзсяткаў тысяч пудоў, маюць мачту і ходзяць часамі на парусох. Зьверху пакрытыя яны двухскатнаю страхою. Лайбы - гэтак сама маюць мачты і парусы, але ня маюць страхі. Невялікія гэтыя судзіны (падымаюць да 5000 пуд.) апошнімі часамі вельмі пашырыліся, асабліва на Дзвьіне.

Па большым рэкам Беларусі ходзяць апрача непаравых судзінаў - і параходы. Лік іх даходзіў у вадаборніку Дняпра - да 150, Дзвьіны - да 100. Ў некалькіх мяйсцох у Беларусі былі заводы, дзе будаваліся новыя параходы й судзіны. З паміж іх найбольшы перад вайною існаваў у Пінску.

Найважнейшымі беларускімі рачнымі прыстанямі ёсьць: 1) Гомель, 2) Пінск, 3) Магілёў і 4) Віцебск.

Штучныя вадзяныя дарогі, на гледзячы на вялізарную працу, якая была затрачана, каб іх правесці, неагледжаныя, і мала ўжываюцца. Важнейшых судаходных каналаў у Беларусі чатыры: Бярэзінскі, Агінскі, Каралеўскі і Аўгустоўскі.

Бярэзінскі канал злучае Бярэзіну з Дзвьіною. Ідзе ён праз рэчку Сэргуч (прыток Бярэзіны), воера Манец, якое злучана каналам з воз. Бярэшта; з апошняга-ж возера выплывае рэчка Бярэшта, прыток Эсы. Эсса ўпадае ў Лепельскае воз., і з гэтага возера ўжо выплывае прыток Дзвьіны Вулла. Уся

мая сыстэма рэчак і вазёр ляжыць у лядавіковай даліне, што злучала Бярэзіну з колішнім Полацкім Лядавіковым возерам.

Бярэзінскі канал быў выкапаны у 1805 годзе. Роблены ён пыў няўмела і нядбала, і затым ужо адразу пасья адкрыцьця быў ён мала прыдатны да судаходзтва. Пасья некаторы час у Барысаве быў гэтка нізкі мост праз Бярэзіну, што пад ім не маглі праходзіць судзіны, і з гэтае прычыны рух судзінаў па канале саўсім спыніўся; без належнага дагляду канал, рэкі і вазёры, ўваходзячыя ў яго сыстэму, змялчэлі, іх пазаносіла пяском, і калі ў Барысаве пабудавалі новы, вышэйшы мост, дык судаходзтва па канале не магло ўжо аднавіцца; цяпер па ім толькі сплаўляюць платы.

Агінскі канал злучае Ясельду (прыток Прыпяці) з Шчараю. Даўжыня яго каля 50 вёрст. Ідзе канал па балоцістых прасторах Палесься і праходзіць праз два вялікія возеры - воз. Выганошчы і воз. Вульку. Выкапаны канал яшчэ ў XVIII веку стараннем і коштам князя Агінскага, ў чэсьць якога й носіць сваё імя. Цяпер службыць ён найбольш для сплаву платоў, але перацягуюць па ім і баркі на лінах.

Каралеўскі канал (або Дняпроўска - Бужскі) злучае Піну (прыток Ясельды) з Мухаўцом (прыток Бугу). Гэта найбольшы з каналаў Беларусі. Ён мае ўдаўжкі каля 75 вёрст, а ўшыркі каля 10 саж. Пракапаны ён яшчэ у XVII веку. У 1848 годзе быў ён паглыблены. Канал гэты мае вялікае значэньне, злучаючы Дняпро з Віслаю. Па ім ідзе лясны тавар, а так сама і хлеб з Украіны ў Гданскі порт, што ляжыць пры вусьці Віслы.

Агустоўскі канал злучае Віслу з Нёмнам цераз р. Бабёр (прыток Нарві), ягоны прыток Нэтту і р. Чорную Ганжу (прыток Нёмна). Ідзе ён увесь час па дне даўнейшае лядавіковае даліны, па якой воды Марачанкі сыцякалі ў Бабёр, Нарву й Віслу. Рух па канале малы, бо вады ў ім мала.

Ўсе апісаныя чатыры каналы злучаюць Чорнае Мора з Бал-тыцкім. Даўно ўжо зьявілася думка, каб каторы з гэтых каналаў, а так сама й рэкі з ім злучаныя моцна паглыбіць і разчысьціць, ствараючы такім чынам Вялікі Балтыцка - Чарнаморскі вадзяны шлях, Праектавалі для гэтае мэты выкарыстаць Бярэзінскую сыстэму, паглыбляючы Дзьвіну і Дняпро гэтак, каб па канале маглі хадзіць самыя вялікія судзіны. Калі-б гэтыя праекты здзейсьніліся, па нашай зямлі йзноў, як у старадаўныя часы прайшоў бы вялікі вадзяны шлях, злучаючы Ўсход Эўропы з яе Захадам. Пэўне, што на гэтым шмат-бы выйгралі ўзьбярэжныя мэсты і ўся Беларусь.

Чыгункі. Агульная даўжыня ўсіх чыгунак Беларусі каля 7 тыс. вёрст. Прымаючы над увагу вялізарны прастор Беларусі, трэба прызнаць нашу сетку чыгунак рэдкаю. Тады як у Нямеччыне на 100 кв. вёрст прастору выпадае 12 вёрст чыгунакавае лініі, ў Беларусі толькі 2 вярсты. За тым жа ў нас, асабліва на ўсходзе, ёсьць шмат мясьцінаў, якія ляжаць ад найбліжэйшае станцыі за 50 - 60, а то й 80 вёрст. Найгусьцей чыгункі ляжаць і на захадзе Беларусі, ў Горадзеншчыне, дзе яны будаваліся дзеля ваенных мэтаў, бо там недалёка праходзіў расейска - нямецкі рубаж. Найменш чыгунак у Магілёўшчыне, Палесьсі і Смаленшчыне.

Шмат якія зпаміж чыгунак Беларусі маюць важнейшае тран-зітовае значэнне: па ім перавозяцца тавары й людзі з Маскоўшчыны і Украіны на захад і наадварот. Да гэтых належаць перад усім чыгункі, якія кіруюцца да марскіх портаў: Лібава - Роменская, па якой гэтак шмат ішло ўкраінскага збожжа ў Лібаву, Рыга - Арлоўская, што злучала з Рыжскім портам чарназёмныя, краіны Маскоўшчыны, і Маскоўска - Віндаўская - гэты найкарацейшы шлях ад Масквы да мора й да Нямеччыны. Разам з тым гэтыя а чыгункі йграюць вялізарную ролю і у ўнутраным жыцці Беларусі і Лібава - Роменская чыгунка злучае між сабою тры важнейшых гандлёвых цэнтры Беларусі - Вільню, Менск і Гомель, звязуе з захадам і з морам найдалей ад іх ляжачую паўднёва - ўсходнюю Беларусь. Рыга-Арлоўская чыгунка, што праходзіць праз Бранск, Смаленск, Віцебск і Дзвінск, ня міншае значэнне мае для паўночнае і ўсходняе Беларусі.

Некалькі чыгунак ідуць у кірунку на Варшаву. Яны створаны па большай часці для стратэгічных мэтай, але так сама і для падвозу грузаў да граніцы з Нямеччынаю і абслужавання прамысловасці Польскага краю. Гэта лінія Паўночна - Заходняя, лінія з Полацку на Седлец, Маскоўска - Берасьцейская і Палеская (лінія Берасьце-Бранск).

Паўночна - Заходняя ідзець каля заходняе мяжы Беларусі і злучаець важнейшыя месцы Заходняе Беларусі - Вільню, Горадню, Беласток, Дзвінск. Гэта найстарэйшая з усіх чыгунак Беларусі.

Лінія Полацка - Седлец адкрыта нядаўна; яна праходзіць па Заходняй Беларусі, звязуючы найбольш развітыя з эаномічнага боку часткі краю. Яна ідзець праз месцы: Ваўкавыск, Ліду, Маладэчына, Вялейку, Полацка і Невель.

Маскоўска - Берасьцейская мае найбольш палітычнае і ваеннае значэнне. Яна злучае цэнтр Маскоўшчыны з цэнтрам Польшчы - Варшавай і праходзіць цераз самую сярэдзіну Беларусі. На ей стаяць месцы: Смаленск, Ворша, Барысаў, Менск, Берасьце. Для Беларусі мае яна апрача палітычнага і вялікае эаномічнае значэнне.

Лінія Берасьце - Бранск праложана праз самую глухую сярэдзіну Палесься, праз непраходныя лясы і балоты, ідзець часамі навет па дрыгве. Лінія гэтая мае і стратэгічнае і аграмаднае эаномічнае значэнне, злучаючы з сьветам бязмежныя прасторы Палесься і Беларускага Лесастэпу. Яна праходзіць праз Пінск, Мазыр, Рэчыцу, Гомель і Навазыбкаў.

З Кіева і Заходняе Украіны ідуць праз Беларусь тры лініі; 1) Карасьцень - Жлобін - Петраград, 2) Вільня - Роўна і 3) Ковель - Граева. Першая лінія праходзіць цераз Віцебск, Воршу, Магілёў і Рагачоў. Нядаўна яна прадоўжана далей (на Мазыр і Карасьцень) і цяпер праразае глухую краіну цэнтральнага Палесься. Перасекшы сярэдзіну Магілёўшчыны, яна адраділа ў гэтай краіне эаномічнае жыццё: гарады сталі хутка расьці, развіўся гандаль і прамысловасць.

Лінія Вільня - Роўна і Ковель - Граева маюць вялікае транзітовае значэнне - гэта найбольшыя і найвыгаднейшыя шляхі з хлебараднае Украіны ў Нямеччыну і да Балтыцкіх портаў. Першая лінія ідзець праз Лунінец, Баранавічы, Ліду і Вільню, а другая - праз Берасьце, Бельск і Беласток - каля нашае мяжы з Польшчаю.

Апроч гэтых галаўнейшых шляхоў, ёсьць яшчэ некалькі меншых, якія

маюць больш мяйсцовае значэнне. Так, для Горадзеншчыны важная - лінія Беласток - Баранавічы і так сама лінія Горадзен - Сувалкікі - Марграбова, якая йдзе проста да нямецкага рубяжу. Лініі гэтыя аднак маглі-б мець і шырокае транзі-товае значэнне, як дарогі, вядучыя з цэнтра Беларусі беспасярэдна у Нямеччыну. Для паўночнае Віленшчыны важная лінія Сьвянцянны Глыбокае (вузкакелейная), для Случчыны - лінія Асіпавічы - Слуцк і г. д.

З правядзеньнем чыгункі жыццё мяйсцовасці рэзка змяняецца. Моцна ажыўляецца гандаль, людзкі рух, зьяўляюцца у глушы новыя людзі, будуецца пры станцыях новыя гарады й мястэчкі і патроху гінуць усе акалічныя лясы на некалькі дзесяткаў вёрст ад лініі. Горад, цераз які прайшла чыгунка, адразу пачынае моцна расьці і багацець. Найбольшыя месцы Беларусі як раз ляжаць на крыжаваньні некалькіх чыгунак.

Цікава гісторыя некаторых новых местаў, павырастаўшых пры станцыях. 50

Рыс. 89. Вясковая дарога.

гадоў назад Баранавічы былі маленькаю вёскаю. Цераз, іх прайшла тады Маскоўска - Берасьцейская дарога і была пабудавана станцыя. Праз гадоў дваццаць цераз Баранавічы перайшла другая дарога, а пасля й трэйцяя. Баранавічы пачалі моцна расьці. Перад вайною ўжо яны мелі каля 30 тысяч жыхараў. Такіх зьлезна-дарожных местаў ёсць яшчэ некалькі - Лунінец, Маладэчына, Жлобін, Асіпавічы і інш.

На шосы Беларусь небагатая; маець іх усяго каля 41/2 тыс. вёрст, і то большая частка знаходзіцца ў Горадзеншчыне. На ўсходзе-ж,

асабліва ў Палесьсі, шосаў саўсім мала. Важнейшыя шосы-Маскоўска - Варшаўская і Петраграда -

Кіеўская. Першая перасякае Беларусь з усходу на захад і йдзе цераз Рослаў - Чэрыкаў - Бабруйск - Слуцк і Берасьце. Яна праходзіць праз шмат глухіх закуткаў Беларусі і зьяўляецца там, напрыклад, у Чэрыкаўскім паце, адзіным лепшым спосабам камунікацыі.

Петраграда - Кіеўская шоса йдзець найбольш каля зьлезных і вадзяных шляхоў і дзеля таго мае меншае значэнне для Беларусі. Яна йдзе праз Невель, Віцебск, Воршу, Магілёў і Гомель.

Найбольш шосаў у Горадзеншчыне, дзе яны пабудаваны дзеля ваенных мэтаў. Тым часам ад іх вялікая карысьць і для гаспадарнага жыцця краю. Па заходняй Горадзеншчыне і Сувальшчыне йдзеў розных кірунках больш дзесятка шосаў. Даднаго Беластоку шосы разыходзяцца ў 7-х кірунках.

Гасьцінцы. Па ўсёй Беларусі йдуць, злучаючы гарады між сабою, даўнейшыя пачтовыя дарогі - гасьцінцы. Яны па большай часці досіць выгодныя для руху, маюць значную шырыню, добра ўтрыманы. Гасьцінцы з бакоў звычайна абсаджаны бярозамі (рыс. 88). Гэтыя безканечныя прысады старых бяроз робяць вельмі прыятнае ўражаньне на падарожных. Ды і папраўдзе яны шмат прыхарошуюць гасьцінец, робяць яго выгаднейшым, і зьяўляюцца важнай рысаю ў беларускім краявідзе. Гасьцінцы і наагул звычайныя нябрукаваныя дарогі (рыс. 89) і ёсьць важнейшымі унутранымі шляхамі Беларусі.

§ 43. ДЗЯЛЕНЬНЕ БЕЛАРУСІ НА КРАІНЫ.

Мы ўжо шмат чаго даведаліся аб розных бакох жыцьця і сучаснага палажэньня Беларусі: аб паверхні Беларусі, яе рась-ліннасьці, яе гаспадарцы. Але ўсё гэтае, ўзятае паасобку - і горы, і рэкі, і гаспадарка і г. д. ёсьць толькі як-бы асобнымі штрыхамі вялікага вобразу, якім ёсьць край і яго жыцьцё. Нам-жа трэба сабе гэты вобраз так пазнаць, як ён ёсьць папраўдзе, - адразу з усімі яго хварбамі і рысамі. Для гэтага трэба разгледзіць усе бакі жыцьця краю, ўсё яго адзнакі адразу.

Зрабіць тэта ня так легка. Занадта многа будзе гэтых штрыхоў і няма яшчэ ў іх акуратнага парадку. Калі трудна пазнаць увесь край у суцэльнасьці адразу, дык ці ня можам мы ўперад у суцэльнасьці-ж пазнаць хоць асобныя паветы, краіны і г. д.? Тэта ўжо будзе шмат лягчэй. Наагул можна заўважыць, што чым больш падрабязна захочам мы пазнаць край, тым на меншыя прасторы павінны яго разьдзяліць, каб пасяля кожны такі прастор разглядаць асобна.

У гэтай кнізе далей мы будзем разглядаць асобна паветы, ня дзелячы ўжо іх на меншыя районы, бо аб беларускіх меншых районах у навуцы блізка што няма даных.

Павеатаў у Беларусі ёсьць каля 65. Калі мы іх будзем разглядаць уважней, пабачым, што часта суседнія паветы вельмі адзін да аднаго падобныя. Паўстае пытаньне, ці не маглі-б мы разглядаць па некалькі сумежных павеатаў разам, злучыўшы іх у адну краіну? Гэтак нам і трэба зрабіць. Бо-ж разгледзіўшы кожны павет з усіх бакоў, пазнаўшы яго ў суцэльнасьці, мы захочам так сама ў суцэльнасьці пазнаць і ўсю Беларусь, як мы знаем яе паасобныя паветы. Шмат лягчэй будзе нам сабе ўявіць усю Беларусь, калі мы гэтыя 65 павеатаў паскладаем у групы **краіны**.

Паветы, злучаныя у краіну, маюць шмат у сабе падобнага Але ў чым, у якой адзнацы для нас ёсьць найважнейшая гэтая падобнасьць? Па якіх адзнаках будзем мы злучаць паміж сабою паветы ў краіны?

Беларусь - край земляробскі, а палажэньне земляробства, ды гэтак сама і разьвіцьцё прамысловасьці вельмі зьвязана з шчыльнасьцю або гушчынёю насяленьня; адзнака гэтая - гушчыня насяленьня - ўсюдых добра вымерана, людзі палічаны і так сама-прастор зямлі. Вось-жа гэтую адзнаку - гушчыню насяленьня мы прымем за адну з важнейшых. Гушчыню насяленьня павету

мы будзем лічыць, як бы выкінуўшы паветавае места, дзеля таго, што ў месце народ, ведама, жыве надта густа, а на гаспадарку гэта не заўсёды моцна ўплывае. Дзеля гэтага мы будзем разглядаць гушчыню вясковага насялення.

На гаспадарку апроч жыхараў, іх гушчыні, ўплывае прырода- грунты, клімат і г. д. Але наймацней прырода залежыць ад паверхні краіны і яе падняцця над роўням мора. Адно прыроду маюць узгор'і, другую нізіны. Дзеля таго устройства паверхні мы прыем за другую важнейшую адзнаку; гэтак сама і іншыя прыродныя асобнасьці будуць прыняты пад увагу.

Вобраз краіны стварыла прырода яе і яе насяленьне. Дзейнасць насялення цягнецца вась ужо праз тысячы гадоў і ёсьць вельмі разнароднаю. Не заўсёды зможам мы паводле аднае толькі гушчыні насяленьня злучыць разам тыя паветы, якія прыродна паміж сабою злучаныя ў жыцці. Дзеля таго павінны мы звярнуць увагу на эаномічныя сувязі (напрыклад гандлёвыя) асобных паветаў, на іхнія сувязі ў мінуўшчыне, а значыць - і на сыстэмы рэк, якія ў гэтай справе не малое маюць значэнне, на звычай мяйсцовае гаспадаркі, лясістасьць і г. д.

Урэшце і палітычная сувязь накладае часамі моцныя свае знакі на край. Ня шкодзіць, іншы раз, прыняць пад увагу, прыкладам, палітычныя межы краю ў мінуўшчыне.

Возьмем-жа мы карту Беларусі і панадпісуюем на кожным павеце, якая там ёсьць гушчыня насяленьня. А каб лягчэй было нам разгледзіцца ў гэтых цыфрах, замалюем паветы хварбамі такім спосабам, каб там, дзе найгусьцей насяленьне жыве, была й хварба найгусьцей паложана (гл. рыс. 48).

Глян'ма цяпер на карту. У некалькіх яе мяйсцох хварба ляжыць найгусьцей. Возьмем такі найгусьцейшы павет, прыкладам Наваградзкі, і паглядзем, якія паветы да яго падобныя, якія не. Возьмем з другога боку павет з найбольш рэдкім насяленьнем - Мазырскі. Калі Наваградзкі будзе асяродкам аднае краіны, найгусьцейшае, Мазырскі будзе асяродкам найрадзейшае. Паміж гэтых двух паветаў ляжыць пав. Слуцкі. Куды яго аднесці?

Па гушчыні насяленьня ён займае як раз блізка сярэдзіну паміж Наваградзкім і Мазырскім. І мы ведаем, што і папраўдзе, яго заходняя й паўночная часткі зусім падобныя да Наваградзкага пав. - гэта край земляробскі, ляжыць на ўзгор'і; за тое паўднёвая частка - ёсьць такім самым Палесьсем, як і Мазырскі павет.

Але паветаў мы ня можам дзяліць. Значыцца трэба яго туды ці сюды аднесці. Прыймаючы пад увагу, што большая частка павету і па паверхні, і па грунтох, і па сваіх сувязях эаномічных цягне да Наваградчыны, мы Слуцкі павет злучаем з Наваградзкім.

Такім самым спосабам і дучы, звязам з Мазырскім паветам, рад падобных да яго паветаў Палесься, а з Наваградзкім - паветы. ляжачыя на ўзгор'ях.

Калі мы ўважней прыгледзімся да некаторых такіх групаў паветаў, мы пабачым, што такую напр. Палескую, рэдка заселеную групу варта разьдзяліць, бо Барысаўскі павет па сваей прыродзе досіць мала падобны да Мазырскага, хаця заселены рэдка. Мы звязам Барысаўскі павет з Ігуменьскім і назавем гэтую

краіну Верхне-Бярэзінскім Палесьсем (бо ляжыць ўздоўж верхняе Бярэзіны), а краіну зложаную з Мазырскага, Рачыцкага і Бабруйскага пав. дзеля вялізарнага яе прастору можам назваць напр. Вялікай Палескай нізінаю.

Прыняўшы пад увагу ўсе толькі - што сказанае, мы дзелім Беларусь на 14 краінаў. Вось іхнія назовы:

1. Полацкае Наддзвін'не.
2. Віленская краіна.
3. Менская краіна.
4. Наднёманская краіна (Горадзеншчына),
5. Надбужанская краіна (Падлясьсе).
6. Піншчына.
7. Вялікая Палеская Нізіна.
8. Беларускі Лесастэп (Чарнігаўшчына).
9. Радань (Паўднёвая Магілёўшчына).
10. Верхне-Бярэзінская краіна.
11. Амсьціслаўшчына.
12. Варшанская краіна (Паўночная Магілёўшчына).
13. Віцебская краіна.
14. Смаленшчына.

Разглядаючы ўважна карту Беларусі, падзялянае на гэтыя краіны, мы можам зрабіць такі вывад.

Паўднёвы край Беларусі і яе Цэнтр займаюць краіны нізінныя, ў большай часці рэдка заселеныя і лясістыя - Піншчына, Вялікая Палеская Нізіна, Радань і Верхне - Бярэзінская краіна, а так сама і Надбужанская краіна (хаця яна густа заселеная). Гэта **паяс нізінаў**. Ён дзеліць паяс узгор'яў, што аблягае яго з трох бакоў - усходу, поўначы і паўночнага захаду, на **Паяс Заходніх узгор'яў**, у якім ляжаць першыя чатыры краіны і **Паяс Усходніх узгор'яў**, у якім ляжаць чатыры апошнія краіны; сюды-ж трэба аднесці і Беларускі Лесастэп.

З прыложанае табліцы (стр. 199) можна бачыць, як і у якія краіны зграмаджаны паасобныя паветы Беларусі, як пры гэтым зьменіцца гушчыня насяленьня і лясістасьць.

Паветы Беларусі

іх падзел паміж краінамі, гушчыня іхняга вясковага
насялення і лясістасць.

Краіны і паветы.	Гушчыня вясковага насялення	% прастора, занятых лесам**)	Краіны і паветы	Гушчыня вясковага насялення	% прастора, занятых лесам**)
I. Полацкае Наддзвіньне	37	30	Слоні́мскі́ пав.	34	28
Полацкі павет	29	37	Ваўкавы́скі	41	21
Лепельскі	45	23	Сако́льскі	38	20
Дры́сьсенскі пав.	36	34	Аўгусто́ўскі	35	30
Дзі́сьненскі	39	25	Пружанскі	36	34
Лукштанскі	-	-	V. Надбужанская краіна (Падляссе)	48	21
Браслаўскі (Ново- Александр. пав.	-	-	Беласто́цкі павет.	53	21
II. Віленская краіна	37	28	Бельскі	47	18
Віленскі павет	36	27	Берасьце́йскі	43	23
Троцкі	-	-	VI. Піншчына	28	25
Свянцянскі пав.	37	24	Пінскі павет.	19	34
Ашмянскі пав.	37	32	Кобрынскі пав.	38	17
Вілейскі	36	28	VII. Вялікая Палеская Нізіна	17	44
III. Менская краіна	43	29	Мазы́рскі павет.	12	40
Менскі павет	41	29	Рачы́цкі	19	44
Слуцкі	35	32	Бабру́йскі	20	47
Наваградзкі пав.	53	27	VIII. Верне Бярэ́зінская краіна	25	47
IV. Наднёманская Краіна (Гора- дзешчына)	38	26	Ігуменскі пав.	26	46
Гарадзёнскі павет	42	23	Барысаўскі	25	48
Лідзкі	40	29			

*) Цыфры ўзяты з перапісу 1897 году. Цяпер яны шмат зьмяніліся.

**) Цыфры ўзяты з зямельнага перапісу 1887 г. Цяпер яны значна зьмяніліся.

Краіны і паветы.	Гушчыня вясковага насялення	% прастора , занятых лесам**)	Краіны і паветы	Гушчыня вясковага насялення	% прастора , занятых лесам**)
IX. Беларускі лесастэп	44	23	XII. Варшанская краіна (Паўночная Магілёўшчына)	37	40
Гомельскі пав.	41	25	Варшанскі пав.	36	43
Навазыбкаўскі пав.	51	20	Магілёўскі	38	47
Суражскі пав.	45	22	Сеньнінскі	37	31
31Старадубскі пав.	40	20	XIII. Віцебская краіна	32	33
Мглінскі	40	24	Віцебскі пав.	38	34
Трубчаўскі	-	-	Гарадоцкі	34	29
Бранскі	-	-	Невельскі	30	33
Гарадніянскі	43	26	Себежскі	28	35
X. Радань (Паўднёвая Магілёўшчына)	34	40	Люцынскі	-	-
Рослаўскі пав.	31	42	Апочацкі	-	-
Клімавіцкі	38	41	XIV. Смаленшчына	28	43
Чэрыкаўскі	36	40	Смаленскі пав.	35	34
Быхаўскі	29	40	Парэцкі	25	45
Рагачоўскі	34	36	Вяліжскі	23	46
			Духаўшчынскі пав.	33	39
XI. Амсьціслаўшчына	42	37	Ельнінскі	32	39
Амсьціслаўскі пав.	43	39	Дарагабужскі	30	41
Чаўскі	38	42	Бельскі	16	55
Гарэцкі	46	35	Ржэўскі	-	-
Красенскі	42	31	Асташкаўскі	-	-
			Тарапецкі	-	-

Увага. Для паветаў, якія цалком на ўходзяць у склад Беларусі, цыфры шчыльнасьці і лясістасьці не падаюцца.

**ПААСОБНЫЯ КРАІНЫ
БЕЛАРУСІ.**

www.kamunikat.org

ПААСОВНЫЯ КРАІНЫ БЕЛАРУСІ

1. Полацкае Наддзвін'не.

Апісаньне паасобных краінаў пачынаем мы з паўночна - заходняга кута Беларусі, дзе найперш выявілася гістарычнае бытаваньне Беларускага народу, з Полацкага Наддзвін'ня. Да гэтае краіны трэба залічыць даўнейшыя расейскія паветы: Полацкі, Лепельскі, Дрысенскі, Дзвінскі, Ілукштанскі, Браслаўскі (Нова-Аляксандраўскі) і Дзісьненскі. Першыя чатыры з іх адносіліся да Віцебскае губэрні, Ілукштанскі - да Курляндзкае, Нова - Аляксандраўскі - да Ковенскае, а Дзісьненскі да Віленскае. У даўнейшыя часы прасторы гэтых паветаў складалі з сябе ядро Полацкага Князьства, Полацкую зямлю ў цесным значэньні гэтага слова. Прырода і географічнае палажэньне, а та к сама і варункі эаномічнага разьвіцьця звязуюць і цяпер гэтыя паветы ў адну краіну, ікая розьніца ад суседніх: 1) большаю гушчынёю насяленьня, 2) палажэньнем у вадаборніку сярэдняе Дзвіны, ў замкнёнай з усіх бакоў лагчыне, 3) адпаведным гэтаму кліматам - мягкім, вільготным, досіць халодным, 4) рэзка выяўленым морэнным краявідам і 5) гістарычнай мінуўшчынай (Полацкая зямля), аб якой толькі што гаварылася.

Ад часоў лядавіковых у вадаборніку сярэдняе Дзвіны засталіся сьляды быўшага тут вялікага возера. У гэтае возера сабраліся былі воды таяўшых лядавікоў, стрыманыя ў сваім імкненьні да мора Дзвінскім узгор'ем і заняўшыя шырокую лагчыну паміж гэтым узгор'ем і Віцебска - Невельскім на паўночным усходзе, а Сьвянцянска - Докшыцкім на паўдні, ўжо знаёмую нам Полацкую Нізіну. Дзвіна, прарваўшыся праз узгор'е недзе, мусіць, ля Краслаўкі, пакрысе сьцягнула вадз з гэтага возера; на яго мейсцы аж да нашага часу засталіся абшырныя імховыя балоты, з невялікімі вазяркамі пасярод, якія ляжаць галоўным чынам у Полацкім пав. (балота Лоньніца) і у Дзісьненскім, ды яшчэ большыя пяшчаныя нізіны, звычайна занятыя хваёвымі барамі. Краявід тут, у цэнтральнай часьці Полаччыны, ў вадаборніку Дрысы, Полаты і Дзісенкі крыху падобны да Палескага; рэкі, аднак, маюць у Полацкай Нізіне досіць значны спад і хуткае цячэньне і дзякуючы гэтаму мяйсцовасьць тут моцна абсушаная, высыхаюць пакрысе і тутэйшыя балоты, а лясы - даўно парасьцяярбліваў чалавек і абярнуў у ралью. Пяскі і балоты займаюць дно Полацкае Нізіны, а яе берагі пакрысе падыймаюцца, пераходзячы ў суседнія ўзгорі. Адхонныя спады гэтых узгор'яў, а так сама і блізка ўсе Дзвінскае узгор'е маюць добрыя грунты і найгусьцей заселеныя. На іхніх прасторах якраз і разьвівалася гістарычнае жыцьцё Полаччыны, тады як самае палескае дно Полацкае Нізіны, дзеля свае беднасьці было як быццам адным вялікім няўжыткам і вялікае ролі ў эаномічным і грамадзкім жыцьці Полаччыны йграць не магло. Затым жа да

Полаччыны мы адносім і гэтыя вышэй - паднятыя прасторы, нахіленыя ў бок Дзвіны. Яны маюць ўсё прыметы тыповае морэннае краіны. Засеяны яны безканечным лікам большых і меншых вазёраў, з самымі дзіўнымі рысамі берагоў, з масаю затокаў і вастравоў.

Рыс. 90. Над возерам у Полаччыне.

(Спэц. фот. А. Трэпкі).

Вазёры гэтыя злучаны ў цэлую сетку межытокамі, йдучымі ад аднаго да другога. Над сьветлым люстрам вазёраў падыймаюцца высокія, часта лясістыя ўзгоркі; часамі-ж іх акружаюць досіць роўныя прасторы палёў (рыс. 90). Асабліва густа вазёры ляжаць у трох паведах: 1) Браслаўскім, дзе мы спатыкаем гэтакія, вялізныя вазёры, як Снуды, Дрысьвяты, Браслаўскае, 2) ў Лепельскім - дзе пераважаюць дробныя вазёры і 3) ў Дзвінскім пав. Паверхня гэтых паведаў чыста зрэзана вазёрамі.

На захадзе краіны падыймаецца Дзвінскае ўзгор'е. Масы морэннага ўзгоркаў то выцягнутых, то абкружленых, як бохан хлеба робяць тутэйшыя краявіды разнароднымі і вельмі прыгожымі. На ўсходзе, ў Лепельскім пав. краіна гэтак сама паднятая. Ўзгоркі тут збіраюцца вялікімі гнёздамі і маюць часамі значную вышыню. З такіх гарыстых гнёздаў асабліва вызначаецца Пышнагор, невялікае ўзгор'е, што ляжыць на захад ад Лепеля. На самай усходняй мяжы Лепельскага пав. падыймаецца ўзгор'е Каторсы; гэтак сама высака паднята і сумежная з Лепельскім частка Дзісьненскага пав.

Тады, як у нізінах ляжаць бедныя і неўраджайныя пяшчаныя або балотныя грунты, вышэйпаднятыя часткі краіны пакрытыя бываюць звычайна ўраджайнымі суглінкамі і супескамі. Побач з імі, аднак, і на ўзгор'ях спатыкаюцца значныя прасторы пяшчаных грунтоў (яны асабліва пашыраныя ў Ілукштанскім ды Браслаўскім пав.), дый неўраджайных падзолаў (у Полацкім пав.). Наагул грунты ў Полаччыне моцна выпаласканыя дзякуючы значнай вільготнасці клімату.

Для агульнай характарыстыкі краявіду краіны цікавы матар'ял даець апісаньне вядомага польскага географа Налкоўскага. Ён між іншым піша: "Вакола Лепеля ёсьць вельмі многа ўзгор'яў закругленых, купалаватых, а найчасцей эліпсоідальных, выцягнутых у магутныя валы. Парасьлі гэтыя ўзгор'і лясамі, найбольш шылнікавымі (хвойнымі), часта нізкою рэдкаю хвойкаю, верасам, чаборам ды несмяртэльнікамі, а часамі зьмяняюцца ўпяшчаныя выдмы. Староньяму з пэўнаю фантазіяю глядзельніку гэтыя ўзгор'і ды ўся краіна здаліся-б нейкім нязмераным, адвечным полем бітвы Тытанаў (волатаў), якія сваім палегшым таварышом сыпалі вялізарныя магілы. Такое зданьне яшчэ пабольшуецца дзеля таго, што між узгор'яў спатыкаюцца і папраўдзе насыпаныя чалавекам курганы. Побач з узгор'ямі ёсьць тут і абшырныя высокія раўніны, занятыя лясамі, палямі ды дзірваном з яго спэцыяльнымі расьлінамі, сярод якіх уюцца рухавыя яшчаркі ды палявыя конікі".

Цікава яшчэ ўвага таго-ж аўтара, аб тым, што выветраваньне ў Наддзвіннi адбываецца вельмі хутка. "Здаецца што нейкія магутныя жорны перамалолі тутэйшыя граніты», піша Налкоўскі³⁰.

Нягледзячы на гэта паверхня краіны наагул мае характар геолёгічнае моладасьці: тут найдаўжэй быў затарымаўшыся лядавік (цераз Себеж і Дзісну праводзяць граніцу, да якое дапаўзаў 2-гі лядавік), і з гэтае прычыны рэкі Полаччыны не пасьпелі яшчэ надзейна разьвіцца, пракапаць сабе глыбокія карыты ды пасьцягаваць вадзю з вазёраў, як гэта сталася, прыкл. на Менскім ўзгор'і.

Толькі Дзвіна, якая цячэ пасярод усяе краіны, займаючы найніжэйшыя яе мейсцы, раскапала сабе глыбокі ход між узгор'яў і вырасла ў вялікую раку, аднак і яна мае яшчэ шмат прыметаў свае моладасьці - яна яшчэ не пасьпела згладзіць свайго дна, камяністага, часта парожыстага. Ў вясну яна грознымі разводзьдзямі залівае амаль ня усе ўзьбярэжныя месцы й мястэчкі. Характар карыта Дзвіны моцна перашкаджае судаходзтву, якое пры варунку разчысткі і ўрэгуляваньня ракі магло-б тут моцна разьвіцца: Дзвіна тут ужо і шырокая, і глыбокая; навет пры цяперашнім сваім палажэньні зьяўляецца яна важнейшым вадзяным шляхам. З прытокаў Дзвіны праразаюць краіну - Вулла, Дзісенка, Дрыса і Полата. Усе яны маюць важнае значэньне, як сплаўныя рэкі. Гэткае самае значэньне мае і Бярэзінскі канал, які часткаю праходзіць па Лепельскаму пав. і яшчэ канал, які злучае вялікае возера Асьвей з воз. Лісна і ракою Сволнаю (прыток Дрысы). Наагул краіна надзвычайна багатая вадзянымі шляхамі, што. і высунула яе наперад у гісторыі, даўшы магчымасьць разьвіцца тут шырокаму старавечнаму гандлю, ды старой беларускай культуры і

³⁰ Nalkowski. Jezioro Lepelskie.

дзяржаунасьці.

Полацкае Наддзвіньне ляжыць найбліжэй з усіх краінаў Беларусі да мора. Ад Рыжскае затокі да Іллукштаў ўсяго 170 вёрст. Да таго-ж краіна яшчэ й зьніжаецца ў кірунку да мора і дзеля гэтага вільготны і мягкі марскі клімат без перашкод уразаецца ўздоўж Дзвіны далёка на ўсход. Сярэдняя гадавая тэмпература каля $+6^{\circ}$, ападаў за год бывае каля 600 мілімэтраў, неба па большай часьці закрыта воблакамі.

Лесу ў Наддзвіньні няшмат. З даўніх часоў сядзіць тут на-род досіць густа і дзеля таго лепшыя землі парасьцярэбліваны і ўзараны. Толькі на нізінных пясках, у Полацкім павеце, затрымаліся значныя лясныя прасторы, ды досіць лясісты захад Дзівьненскага пав.

Аб мінэральных багацьцяў краіны ведама дужа мала. Дзе ня дзе толькі здабываюць ганчарныя гліны, будаўляны камень, торф. Ведамья некалькі мінэральных крыніцаў: у Відзах, Браслаўскага пав. -серністая, з моцным, далёка чутным пахам серавадароду, да каля Краслаўкі - зьлезістыя.

Насяленьне ў Полаччыне жыве досіць густа, гусьцей, у кожным разе, чым ува ўсіх суседніх краінах. Найгусьцейшае насяленьне ў Лепельскім павеце. Тлумачыць гэта трэба, мусіць, тым, што краіна мае крыху лепшыя грунты, ды ляжыць яна ля вялікае ракі, з незапамятных часоў была заселена і загаспадарана. У мінуўшчыне гущыня насяленьня мусіць была тут яшчэ большая, ды безканечныя ваенныя спусташэньні, якія няраз абярталі край у пустыню, перашкаджалі далейшаму згущэньню насяленьня й яго спакойнай працы. Заселена краіна была яшчэ ў самыя далёкія дагістарычныя часы. У курганох і гарадзішчах, якіх тут ёсьць вельмі густа, асабліва ў Полацкім ды Лепельскім пав. знаходзяць рэчы, што адносяцца да каменнага веку (нэолітычнага); ўжо тады жылі тут людзі і, можна думаць, вялі навет менавы гандаль. Гісторыя знаходзіць тут моцны й багаты Полацк, які мае шырокія гандлёвыя зносіны з Усходам і Заходняю Эўропаю. Палачане пазакладалі і ўсё важнейшыя месцы краіны: Дзівну, Браслаў, Дрысу, Друю і г. д.; месцы гэтыя праз увесь час былі цесна звязаныя з Полацкам, мелі з ім супольных князёў, а пасьяля ваяводаў, былі Полацкімі прыгарадамі. Уплывы Полацку пашыраліся, як ведама, й далей на захад, уніз па Дзвіне, ў землі, заселеныя цяпер латышамі. Тамака, над Дзвіною будавалі яны моцныя замкі, якія пасьяля паадбіралі ад іх немцы, што ўмацаваліся пры вусьцях Дзвіны. З такіх замкаў найбольш вядомыя - **Кукейнос** (Кокенгаўзен, рыс. 91) і **Герсіка**. Як памятка з слаўных часоў Полацку пазаставаліся да нашага часу камяні - памяtnікі, з беларускімі надпісамі, зробленымі па загаду полацкіх князёў. Гэткіх камянёў шмат ляжыць па ўсім сярэднім цячэньні Дзвіны.

У пазьнейшыя часы, асабліва ў XVI і XVII вякох, на прасторах Полаччыны разыгралася вялікая барацьба паміж Літваю і Польшчаю з аднаго боку і Масквою з другога. Барацьба вялася з за Беларускае зямлі і здабыцьцё або абарона Полацку было галоўнаю мэтаю ваяваўшых. Дзеля гэтае мэты ўся вазёрная краіна пакрыта была невялікімі замкамі. Будавала гэтыя замкі і Літва з Польшчаю, будавала й Масква. Уся краіна была была як быццам адзінаю вялікаю крэпасьцяю ў сучасным значэньні гэтага слова. Руіны гэтых замкаў, сляды валоў і равоў і да нашых часоў значныя шмат дзе ў Полаччыне над яе вазёрнымі водамі, сярод лясоў і балотаў.

**Рыс. 91. Руины замку ў Кокенгаўзене
(Кукейносе).**

На захадзе Дзвiнскага пав. жывуць ужо найбольш латышы (летгальцы), з не-вялікаю толькі домешкаю беларусаў. Латышы рана трапілі пад уладу нямецкіх рыцараў, якія пазакладалі ў іхняй зямлі, а часткаю і на Беларускіх узь-межжах шмат местаў і моцных каменных замкаў, прыкл. Крэйцбург, Дзвiнск; у руках іхніх патомкаў знаходзяцца і дагэтуль блізка ўсе двары. Вясковае насяленьне ў Полаччыне займаецца блізка што выключна – гаспадаркаю. На полі сеюць найбольш жыта, аўса. Вельмі многа сеюць ячменю, асабліва ў Лепельскім ды Дзвiнскім пав. Краіна гэтая па засеву ячменю займае другое мейсца ў Беларусі пасля Віцебшчыны. Ячмень, часткаю вывозіцца, часткаю на мейсцы перакуруецца на пiва. Досіць многа садзяць бульбы шмат сеюць лёну. Краіна вывозіць заганіцу шмат ільняное кудзелі. Ураджаі наагул бываюць сярэднія.

У некаторых мяйсцовасцях у Лепельскім пав., асабліва-ж у Дзвiнскім, пад самымі месцамі Дзвiнскага, шырака развiваецца гародніцтва. Разводзяць на палёх рэпу, бручку, а ў гарадах - капусту і агуркі. Досіць добра развiваецца і садоўніцтва, хаця халодны клімат яму ня вельмі спрыяе.

Промыслы у Полаччыне развiтыя слаба. У больш лясістых мяйсцовасцях насяленьне зарабляе ў лесе. Досіць многа людзей, асабліва на ўзьбярэжжах Дзвiны займаецца сплавам лесу, будоўляй судзінаў і інш. рачнымі промысламі. Развiтае досіць добра рыбалоўства. Хатнія рамёслы найшырэй развiтыя ў Лепельскім і асабліва ў Дзвiнскім паведах. У Лепельскім пав. шмат хто займаецца гарбарствам, вырабкаю аўчынаў і вырабам цэгля. У Дзвiнскім павеце ёсць шмат рамеснікаў усякіх прафэсіяў: сталяроў, кавалёў, краўцоў, каменацёсаў і інш. У гэтых паведах пакрысе развiваецца і буйная хвабрычная прамысловасць. Дзвiнск вырас у вялікае прамысловае места. У Лепельскім-жа пав. па дварох шмат бравароў, а ў некаторых мяйсцох развiваюцца й іншыя галіны прамысловасці. Гэтак пад Чашнікамi існуе вялікая хвабрыка паперы "Скіна", з 500 работнікамі, якая працуе сілаю пары і таксама выкарыстоўвае вадзяную сілу суседняе рэчкі.

Вёскі ў Полаччыне невялікія, асабліва ў Ілукштанскім ды Браслаўскім паведах, - там яны найменшыя ў Беларусі. Наагул у сярэднім на вёску

Рыс. 92. Маладзiца-мяш з Лепельшчыны.

прыходзіцца ў краіне каля 50 людзей. У краіне шмат дробных мястэчак, у якіх бойка йдзе гандаль. Дзякуючы выгодным шляхам - вадзяным і чыгункам, хутка растуць месцы. Найбольшымі месцамі краіны ёсць Полацак і Дзвінск.

Важнейшыя мясцовасці:

ПОЛАЦАК (рыс. 93 і 94) - старэйшае з месцаў беларускіх, калыска беларускае культуры й дзяржаўнасці, ляжыць на высокім правым беразе Дзвіны, пры ўтоку ў яе рэчкі Полаты. Пачаткі яго існавання трацяцца ў імгле вякоў. Найдаўнейшыя весткі аб ім маюцца з скандынаўскіх народных песняў - сагаў. Пачынаючы з IX в. аб ім выразна пішуць летапісы, як аб цэнтры найбольшага з беларускіх пляменьняў - крывічоў. Якраз у гэтым часе пачынаецца сярод беларускіх пляменьняў працэс стварэння незалежнае вялікае дзяржавы, і Полацак робіцца сталіцаю абшчынага княства, абыймаўшага большую частку Беларусі, ды вядзе даўгую досіць удачную барацьбу з Кіевам за сваю незалежнасць. Тут буйна кіпіць грамадзкае жыццё, расце беларуская прасвета і культура. Роля Полацку крыху толькі змяняецца з пераходам яго пад уладу Літвы. З жономічнага боку ён нават нічога ня траціць. Наагул, ад IX аж да XVII веку быў Полацак вельмі багатым гандлёвым месцам. Ужо ў XII веку вядзе ён шырокі гандаль з нямецкімі краямі (напр, з Готляндам, пасля з Рыгаю) і таксама - з Усходам. У XVI веку Полацак меў больш за 100 тыс. жыхараў і славіўся сваім багаццем; лічылі, што быў ён тады багацейшы нават за Вільню, сталіцу Вял. Кн. Літоўскага, да якога сам належыў.

У тыя часы быў Полацак і моцнаю крэпасцю. Было ў ім два замкі - верхні й ніжні, якія займалі высокія берагі Дзвіны пры

Рыс. 93. Плян Полацку (ў XIX в.).

I. Верхні Замак. II. Ніжні Замак. III. Запалоцьце.

- 1 Сабор Сьв. Софіі. 2. Мікалаяўскі Сабор (даўн, езуіцкі). 3. Будынкі Акадэміі. 4. Манастыр Богаюленьня (XII в) 5 Домініканскі касцёл (XVII в.).

самым вусьці Полаты; апошняя акружала іх з захаду і з поўначы. Гара, на якой стаяў Верхні Замак, - з усіх бакоў абрываістая; яе няпрыступнасьць яшчэ ўзмацнялі глыбокія равы ды высокія валы. Замак быў акружаны моцнымі дубовымі сьценамі, ў якіх было 7 вежаў. Найбольшая і найпрыгажэйшая з іх на-

Рыс. 94. Полацак. Від з за Дзвьіны.

зывалася „Краснаю“; яна была каменная. У Верхнім Замку знаходзіўся сабор Сьв. Софіі (пабудаваны ў XII в., рыс. 95) ды княжыя палацы. Ніжні Замак стаяў на ніжэйшым угорку і быў аддзелены ад Верхняга- шырокім ровам.

Грозныя й моцныя былі Полацкія замкі і славіліся сваёю няпрыступнасьцяю. З павышэньнем ваеннае тэхнікі яны некалькі разоў адпаведна перарабляліся. „Ад Уся слава да Баторыя замкі гэтыя, піша Кіркор, былі галоўнаю цэвядыняю ўва ўсёй старане; з імі звязана гісторыя не аднаго Полацку, але і ўсяго сямехвяковага дзяржаўнага жыцьця Беларусі, прадстаўніком

Рыс. 95. Сабор Сьв. Софіі
у Полацку

якога заўсёды быў Полацк”. На правым беразе Полаты ў XVI веку была раскінута ганлёвая частка места - Запалоцьце; яно расьцягнулася на некалькі вёрст уздоўж Полаты і даходзіла аж да Спасага Манастыру, пабудаванага ў XII веку Сьв. Еўфрасіньняю, княжнай Полацкаю, унучкаю слаўнага князя Усяслава. У нашыя часы места разбудавалася найбольш на ўсход ад замкаў.

Полацку шмат давялося перацярпець за свой даўгі век. Усе ўдары, якія былі скіраваны на Беларусь, перад усім валіліся на Полацк. Ня раз зьніштажалі яго пажары, ня раз пусьцеў ён ад чумы, ды халеры, ад голаду, а найгорш яму даводзілася ў часы маскоўскіх нападаў. Тады разам ішлі ўсе гэныя беды і да іх яшчэ дадаваліся няміласэрныя звычаі вайны. Для прыкладу Досіць сказаць, што ў Полацку Іван Грозны узяўшы Полацк у 1563 г. загадаў утапіць у Дзевіне ўсіх да аднаго жыўшых у месце жыдоў з іхнімі сем'ямі. А Пётра I, толькі спыніўшыся там на некалькі дзён, павесіў шмат

манахаў - базыліянаў. У канцы Полацк гэтак змалеў, што у 1780 годзе ў ім заставалася ўсяго каля 1000 жыхараў.

Пасьля Полацк пачаў пакрысе аджываць. У 1812 годзе там на мейсцы даўнейшага езуіцкага калегіуму была адкрытая езуітамі-ж вышэйшая школа - акадэмія.

Складалася яна з трох факультэтаў: 1) лінгвістычнага, на якім выкладалася 7 моваў і літэратураў: расейская, польская, французская, нямецкая, лацінская, грэцкая і жыдоўская; 2) вольных навук аў - філэзофіі, поэзіі, рэторыкі, этыкі, лёгікі, мэтафізыкі, фізыкі агульнае, спэцыяльнае і экспэрымэнтальнае, хіміі, матэматыкі чыстае і прыкладнае, архітэктуры, права і гісторыі і 3) тэалёгічнага. У Акадэміі было каля 600 студэнтаў усіх станаў і рэлігіяў і каля 40 прафэсараў. Былі пры акадэміі багатая бібліатэка, цэнны музэй і дужа добрыя навукавыя габінэты, з паміж якіх асабліва вызначаліся фізычны і мэханічны, дый хімічная лябораторыя. ўсе гэтыя падрабязгі цікавыя тым, што характарызуюць вьсачынню тагдышняе культуры у месце і краі, якое і цяпер праз 100 гадоў мы яшчэ ня можам дагнаць.

Полацкая Акадэмія існавала 8 гадоў. У 1820 годзе расейскі ўрад яе закрыў, а магнасьць вывез з Полацку ў Расею. Шмат дарагіх і рэдкіх кніг і рэчаў пры гэтым згінула. Бібліятэка перавезена была ў Пецяярбург і Маскву, фізычны й іншыя габінэты адпраўлены ў Пецяярбург, друкарня, існаваўшая пры Акадэміі, - ў Кіеў, у вялізарных-жа будынках Акадэміі адкрылі ваенную школу, якая там змяшчалася і да апошняга часу.

Пасьля разгрому Акадэміі Полацк зрабіўся самым звычайным ціхім і нязначным павеатавым месцам, якім і застаецца дагэтуль. Жыхараў у ім каля 30 тыс. чал., хвабрык і заводаў вялікіх няма. На Дзьвіне ёсьць досіць значная прыстань. Будуюць тут шмат лайбаў ды іншых судзінаў.

У апошнія дзесяцілецьці Полацк пачаў ізноў аджываць і до-сіць шыбка расьці дзякуючы правядзеньню праз яго чыгунак.

Цяпер з Полацку чыгункі разыходзяцца ў 5-х кірунках і трэба спадзявацца, што ў гэтым адвечным месце хутка йзноў абудзіцца эканамічнае і грамадзкае жыцьцё.

Старасьвеччыны засталася ў Полацку мала. Ад замкаў засталіся толькі равы, якія іх абкружвалі ды сабор Сьв. Софіі, якога праўда перабудавалі ў XVIII веку. Гэта аб гэтым саборы гаворыцца ў "Слове аб полку Ігараве", яго званы чуў князь Усяслаў, седзячы ў далёкім Кіеве... Да найцікавейшых будынкаў у Полацку - належыць старасьвецкая царква Хрыста - Спаса ў Спаськім манастыру, пабудаваная ў XII веку і саўсім блізка не пераробляная пазьней (рыс. 96).

Харошыя й любія, а разам з тым балючыя ўспаміны а абуджае Полацк у сэрцы беларускім. Места гордае Рагнеды, якая не хацела разуць нагі кіеўскаму князю, места Усяслава Чарадзея, найслаўнейшага з князёў беларускіх, места вялікае багамоліцы і кніжніцы сьв. Еўфрасіньні ды слаўнага вучонага Францішка Скарыны -заснула на даўгія вякі. Ня збіраецца шумнае веча, ня плывуць чаўны беларускіх купцоў полацкіх у варажскае мора; ды й купцоў беларускіх у Полацку ўжо даўно няма. А званоў Сьв. Софіі даўно ўжо ніхто ня чуў, ня то што ў Кіеве, а навет куды бліжэй - па местах і вёсках беларускіх.

Як заціх і замёр Полацк, так заціхла і замёрла жыцьцё на ўсёй Беларусі. Калі-ж яно адродзіцца і Беларусь стане на свае ногі, пэўне, зусім іначай будзе выглядаць і Полацк.

Полацкі павет ляжыць блізка ўвесь на правым беразе Дзьвіны. Грунты яго найбольш неўраджайныя. Ё павеце шмат лясоў і балотаў, а насяленьне рэдкае. На поўначы Полацкага пав. між вазёр над р. Дрысаю паказуюць легендарную гару Рагнеды, на якой быццам быў забіты каменным молатам князь Рагвалод, а пасьля пахавана Рагнеда.

Рыс. 96. Царква Хрыста-Спаса у Полацку (XII в.).

Над Лепельскім возерам, ля р. Вуллы - ляжыць места **Лепель**. Р. Вулла, як ведама, ёсць часткаю сыстэмы Бярэзінскіх каналаў. Ня гледзячы на гэта Лепель мае малое прамысловае і тарговае значэнне. Такое значэнне маюць за тое мястэчкі Лепельскага павету, якіх ёсць больш дзесятку. Сярод іх найбольш вызначаюцца два: Бешанковічы і Чашнікі.

Бешанковічы досіць вялікае (каля 5000 чал. жыхараў), бойкае тарговае мястэчка, на стромкіх берагох Дзвіны, там, дзе яна крута заварочуецца на паўночны захад. Мястэчка мае добры выгляд, усё брукаванае. На Дзвіне ёсць бойкая параходная прыстань. Навакोल Бешанковіч ляжыць добрая ўраджайная зямля і гаспадарка вядзецца добра. Дзеля гэтага з Бешанковіч вывозіцца шмат збожжа. У мястэчку шмат рамеснікаў (мылавараў, ганчароў і інш.).

Чашнікі - старасьвецкае мястэчка, над р. Вуллаю, слаўнае гістарычнымі ўспамінамі. У сярэдзіне XVI в. беларускія ваяводы мелі тут дзеве вялікія ваенныя перамогі. Мікалай Радзівіл Чорны разбіў тут у 1567 годзе маскоўскае войска, а цераз тры гады Сангушка разбіў маскоўцоў і татараў. Цяпер Чашнікі вялікае тарговае мястэчка, маюць да 7 тыс. жыхараў, паміж каторых шмат рамеснікаў.

Пад Чашнікамі ёсць хвабрыка паперы Валадковіча "Скіна", на якой працуе больш 500 работнікаў. Паперы ў год вырабляецца больш 200 тыс. пудоў. У двары Валадковіча ёсць вельмі добрыя сады з школкамі; тут разводзілі таксама морву (стр. 109). У прошлым веку была тут цукраварня, самая паўночная у Беларусі.

У двары **Цяпіне** каля Чашнікаў радзіўся ведамы рэлігійны і грамадзкі дзеяч старога Беларусі, перакладчык Эвангельлі Васіль Цяпінскі.

У Лепельшчыне ёсць некалькі мінэральных крыніцаў у **Баркоўшчыне** (каля Вушача) серна - жалезная, у **Вішковічах** (пад Чашнікамі) серныя і інш. Хаця яны вылечуюць хворых, аднак застаюцца нявыкарыстанымі.

Лепельскі павет належыць да найгусьцей заселеных паветаў Беларусі. У ім шмат шляхоцкіх засьценкаў. Грунты у ім ляжаць гляістыя, ўраджайныя. Сеюць шмат ячменю. У мястэчках шмат рамеснікаў.

Дрыса, над Дзвіною, пры ўтоку р. Дрысы, даўнейшы прыгарад Полацку. Цяпер гэта невялікае места з 6 тыс. жыхараў.

У паўночнай часьці Дрысенскага пав. ёсць возера Асьвей з вялікім востравам пасярод. Возера злучана з р. Сволнаю (праз воз. Лісну) каналам, даўжынёю 14 вер., на якому сплаўляецца шмат дрэва. На беразе возера ляжыць старасьвецкае тарговае **м-ка Асьвей**, даўнейшы Полацкі прыгарад. Над Дрысаю ляжыць **м-ка Валынцы**, дзе ўперад была гімназія, якую пасля расейцы закрылі. У гэтым мястэчку ёсць гарбарня, бровар.

Дзісна так сама, відаць, была пабудавана палачанамі; праз даўгі час яна належыла да полацкіх архірэяў. Ляжыць над Дзвіною, за дзеве мілі ад чыгункі. У Дзісьненскім павеце ёсць, тры важных мястэчкі: Глыбокае, Паставы і Друя. **М-ка Глыбокае** ляжыць на паўдні павету, сярод двух вазёраў. Мае каля 7 тыс. насяленьня, якое займаецца найбольш гандлем. За возерам знаходзіцца **м-ка Берасьвеч** - з старым манастыром, пры вузкакалейнай чыгунцы з Сьвянцян, якая йдзе паўднёвым краем Дзісьненскага пав. Пры гэтай-жа чыгунцы ляжыць **м-ка Паставы**. Некалісь Паставы належылі да Тызенгаўза, вядомага прасьветнага і эканомічнага дзеяча, які жыў у XVIII в. Тызенгаўз быў пабудаваным тут некалькі хвабрыкаў - палатняную, паперню, гарбарню ды інш. Быў тут даўней і багаты

музей, які пасяля быў перанесены ў Вільню. Цяпер Паставы маюць каля 3 тыс. жыхараў. Друя - значная прыстань на Дзвіне. Лічыцца месцам, мае каля 6 тыс. жыхараў.

Дзясненскі павет ляжыць на добрых грунтах і досіць густа заселены, апрача заходняе яго часткі, дзе цягнуцца вялікія хваёвыя бары на пяшчаных грунтах (Полацкая нізіна).

Беларускія часткі паветаў Іллуштанскага і Браслаўскага (Ново - Аляксандраўскага) ляжаць на бедных пяшчаных грунтах. Прасторы гэтых паветаў засеяны сотнямі вазёраў, між якіх ёсць і такія вялікія, як Снуды (22 кв. в.). Дрысьвяты (41 кв. в.), Дрывяты (або Браслаўскае). Лясоў тут мала, Насяленьне займаецца, апрача гаспадаркі, рыбалоўствам на вазерах. З Браслаўскага воз. часамі выцягваюць па 500 пуд. рыбы.

Над воз. Браслаўскім стаіць стары горад **Браслаў** (або **Братыслаў**) - равеснік Полацку, даўнейшае паветавае места. У XI в. быў ён заваяваны ліцьвінамі. Цяпер гэта невялікае мястэчка. Паветавым месцам зрабілі былі пасяля **Езёросы**, якое назвалі **Ново - Аляксандраўска** Езёросы ляжаць на мяжы паміж Беларусяй і Літвой. На гэтай-жа мяжы ляжаць яшчэ **Іллушты**, другое паветавае места і **Відзы** - значнае мястэчка, вядомае з сваіх мінэральных крыніцаў. Крыніцы гэтыя - серныя з моцным, далека чутным пахам серавадароду.

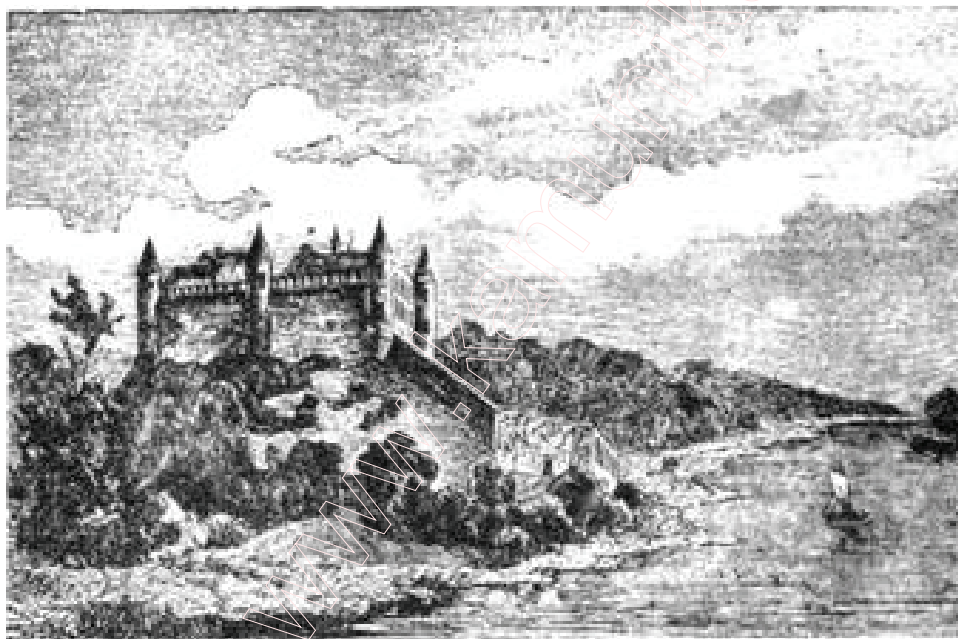
ДЗЬВІНСК (або **Дынабург**, рыс. 97) ляжыць на нізкім беразе Дзвіны і возера Шчуні. Дзвіна ў гэтым мейсцы значна паддаецца на паўдн. за-

Рыс. 97. Дзвінск

хад, у кірунку на Вільню. Недалёка ад мейсца, дзе цяпер ляжыць Дзвінск, лівонскія рыцары ў XIII в. залажылі моцны замак Дынабург (рыс. 98) на страх

літоўскім і беларускім князем, каб зачыніць дарогу пашырэнню іхняе ўлады на Лівонію. Замак гэты ў часе ваенных падзеяў некалькі разоў разбуравалі і руйнавалі; ўрэшце кароль Баторы ў канцы XVI в. перанёс яго у цяперашняе месца, а разам з ім і места, якое было вырасла пры замку. На новым месцы гэтак сама неспакойна жылося Дынабургу: у часе войнаў яго некалькі разоў аблягалі, штурмавалі і палілі. У пачатку XIX в. расенцы пабудавалі тут моцную крэпасць, якая гэтак сама перашкаджала эаномічнаму разьвіцьцю места. Калі, аднак, праз Дзьвінск прайшлі дзьве гэтакія важныя чыгункі, як Паўночна - Заходняя і Рыга - Арлоўская, места стала шывка расьці і разьвівацца. Цяпер чыгункі разыходзяцца з Дзьвінску ў 5-х кірунках, адыходзяць ад яго некалькі шосаў, а на Дзьвіне - значная прыстань. Трэба прыняць пад увагу, што Дзьвіна вышэй Дзьвінску ня вельмі прыдатная для судаходства і што дзеля гэтага грузы, што йдуць па ёй знізу ў большасьці ў Дзьвінску перагружаюцца на чыгункі. Ўсё гэта стварае Дзьвінску вельмі выгудныя варункі для разьвіцьця, дзякуючы якім зрабіўся ён вялікім месцам. Перад вайною было ў ім больш 100 тыс. жыхараў. Насяленьне места моцна мяшанае: найбольш жыдоў, шмат беларусаў, латышоў і маскоўцаў - старавераў.

Рыс. 98. Замак Дынабург у даунейшыя часы.

Прамысловасьць Дзьвінску шывка расьце. Перад вайною было ў ім каля 2000 хвабрычных работнікаў. Былі ў ім вялікія гарбарні, якія да таго-ж мелі добрае устройства і выраблялі лепшыя сарты скуры. Было так сама тут аж 3 вялікіх хвабрыкі гузікаў, млыны, бравары і г. д. Асабліва шырака быў разьвіты ў Дзьвінску гандаль. Найбольшыя звароты рабіліся з мануфактураю, лесам і лёнам.

Цяпер Дзьвінск знаходзіцца ў межах Латвіі, дзякуючы вольным парадкам якое зрабіўся ён за кароткі час цэнтрам культурнага беларускага жыцьця на ўсю паўночна - заходнюю Беларусь.

За мілю ад Дзьвінску, над Дзьвіною, ёсьць курорт Пагулянка. У харошай мяйсцовасьці, ў адвечным хваёвым бары пабудаваны мураваныя вадзяныя і

кумысовыя лячэбніцы, дзе хворыя маюць усялякія выгоды і камфорт. Хворых сюды зьяжджаецца досіць многа. З Дзьвінску ў Пагулянкуходзяць параходы.

У харошай мяйсцовасьці, над Дзьвіною, за 6 міль ад Дзьвінску, ляжыць **Краслаўка**, прамысловае і гандлёвае мястэчка (рыс.99). Пабудавана яна вельмі даўно. Кажуць, што ў ёй жыла кн. Рагнеда. Краслаўка даўно славілася сваімі дыванамі, аксамітамі, сукнамі, броняю, срыбнымі, залатымі ды іншымі вырабамі краслаўскіх ра-месьнікаў. Цяпер у Краслаўцы найбольш разьвітае гарбарства, ды гандаль лёнам і льняным сямённем. Недалёка ад Краслаўкі ёсьць зьлезістыя крыніцы.

У Краслаўцы ёсьць вельмі харошы касьцёл і палац з вялі-зарным паркам, якія пабудаваў краслаўскі дзедзіч, гр. Броэль Плятэр.

Рыс. 99. Від у Краслауцы.

Даўгі час Краслаўка была рэлігійным цэнтрам для каталіцкага насяленьня ўсіх суседніх паветаў.

У Дзьвінскім павеце беларусы жывуць перамяшаныя з латышамі. Чыста беларускімі трэба лічыць толькі ваколіцы Дзьвінску і наагул узьбярэжны паяс уздоўж Дзьвіны, ад Дзьвінску да Друі. У гэтай часьці павету грунты ўраджайныя, народ жыве багата, шмат зарабляе ад рыбалоўства, сплаву і будовы судзінаў і г. д. У Дзьвінскім і суседніх паветах жыве шмат старавераў.

II. Віленская краіна.

Да Віленскае краіны мы залічваем паветы даўнейшае Віленскае губерні: **Віленскі, Сьвянцянскі, Вялейскі, Ашмянскі і Троцкі**³¹.

Паветы гэтыя абыймаюць сабою ўвесь вадазборнік Вяльлі, якая іх зьвязуе ў адну прыродную і эканамічную краіну. Гэтая сувязь узмацняецца дзякуючы ўплывам гэткага вялікага места, як Вільня, да якога цягне ўся краіна. Ад суседніх краінаў адзначаецца Віленшчына між іншым - сваімі бяднейшымі грунтамі, радзейшым вясковым насяленьнем, у якім да таго-ж, у заходняй часьці Віленшчыны, апроча беларусаў ёсьць досіць многа нацыянальных меншасьцяў - ліцьвіноў, палякоў і г. д.

Віленшчына займае два плячы Вялейскае Падковы ўзгор'яў - Віленскае і Сьвянцянска - Докшыцкае ўзгор'і, ды шырокую даліну паміж імі, па якон плыве Вяльля. Ўзгор'і гэтыя зьяўляюцца відаць, канцавымі морэнамі, якія пакінуў па сабе нейкі вялікі клін лядавіка, што сучаснаю далінаю Вяльлі ўразаўся быў далека на паўднёвы ўсход. На поўначы, ў прасторах Сьвянцянска - Докшыцкага ўзгор'я мяйсцовасьць мае тыповы морэнны выгляд. Ляжыць там досіць многа вазёраў, якія можна лічыць працягам сеткі морэнных вазёраў Полаччыны. Сетка гэтая тут аднак і заканчваецца групаю вялікіх вазёраў (Нарач, Мядзел, Сьвір ды інш.), што ляжаць на паўднёвых спадах узгор'я, аб якім мова, і ужо адзначаюцца ад тыповых морэнных сваімі роўнымі берагамі ды правільнаю формаю. На паўдні ад гэтае групы вазёраў - ані ў даліне Вяльлі, ані на Віленскім ўзгор'і вазёраў ужо блізка што й няма.

Шырокая даліна Вяльлі, асабліва ў верхнім яе цячэньні ў яўляе з сябе роўную сухую мяйсцовасьць, заросшую вялікімі хваёвымі барамі, якія падыходзяць да самых берагоў Вяльлі. Часамі, аднак, невялікія ўзгор'і збліжаюцца да ракі і ствараюць на ёй ды на яе прытоках прыгожыя высокія берагі. Ўзгор'і гэтыя звычайна ўжо бязьлесныя, пакрытыя хмызьнякамі ды нягуста параскіданымі дубамі, а найбольш абярнутыя пад поле. Ў іншых мяйсцох, асабліва ў ваколіцах Маладэчына (лядавіковая даліна), вакола Вяльлі ляжаць вялізарныя прасторы мочных сенажацьў і балотаў, якія цягнуцца на дзесяткі вёрст і робяць там краявід больш смутным і аднаобразным.

На паўдні ад даліны Вяльлі падыймаецца прыгожае Віленскае ўзгор'е, ў значнай меры пакрытае палямі, або дубовымі ды яловымі лясамі на версе, густымі хмызьнякамі ляшчыны, барбарысу ды бружменю на стромкіх спадах.

Вяльля, сабраўшы шмат вады з сваіх лясістых ды балотістых вярхоўяў выглядае ў большай часьці Віленшчыны вялікаю многа-вярхоўяў выглядае ў большай часьці воднаю ракою Цячэньне яе досіць жывое, а яе прытокі, скатуючыся з высокіх суседніх узгор'яў маюць часамі выгляд хуткіх горных ручаёў. Яны пракопуюць сабе глыбокія даліны і выносяць у Вяльлю шмат пяску. Карыта Вяльлі наагул неагледжанае, непрачышчанае, шмат у ім каменяў і невялікіх парогаў, і затым судаходства па ёй блізка што не адбываецца. Гэтая

³¹ Дзівіненскі павет прылучны намі да Полацкага Наддзвіньня, а Лідзкі пав., які таксама належыў да Віленскае губ., мае больш у сабе падобнасці з Горадзеншчынаю, куды мы яго й прылучаем.

вялікая вадзяная дарога заставіца саўсім мала выкарыстанаю; толькі вясною па ей гоняць шмат плытоў.

Клімат у Віленшчыне цёплы, вільготны і наагул мяккі, дзякуючы блізкасці мора, асабліва-ж, на заходніх спадах узгор'яў, найбольш адкрытых з боку мора. Гэтак у Вільні сяр. гадавая тэмпература + 6, 5⁰, а ападкаў бывае звычайна 600 мілім.; у ўсходніх частках Віленшчыны клімат робіцца ўжо крыху сушэйшым і сядюдзянейшым.

Грунты ў Віленшчыне найбольш супяшчаныя і сугліністыя, часта моцна камяністыя. Суглінкі пакрываюць спады узгор'яў, а супяскі ляжаць у больш паніжаных раўнінных мяйсцовасцях, найбольш уздоўж верхняга цячэння Вяльлі. На паўдні Ашмянскага павету, ў басэйне Бярэзіны і іншых правых прытокаў Нёмна, якія разам ствараюць цэлую сетку рэчак, ляжаць на вялікім прасторы пяшчаныя грунты, занітыя хваёвымі барамі аднае з найбольшых беларускіх пушчаў - Налібоцкае. Бары гэныя бліжэй да Нёмна змяняюцца досіць вялікімі балотамі і сенажацямі. Значныя лясныя і балотныя прасторы знаходзяцца і ў Вялейскім павеце, паміж Вялейкаю ды Маладэчынам (бал. Чысьці) ды на поўначы павету (Габскія бал.), Апрача таго, на паўдні ад Вільні, як раз ля мяжы Беларусі з Літваю, ляжыць Рудніцкая пушча, над р. Марачанкаю. Тут так сама пяшчаныя грунты і хваёвыя бары, але побач з імі - багатыя мяшаныя лясы з дубамі, клянамі, грабам і вязам; сустракаецца тут яшчэ й некалькі вазёраў.

Дзякуючы сваёй лясістасці, ды невялікай ураджайнасці грунтоў, вясковая Віленшчына заселена крыху радзей, чым суседнія краі - Полаччына, Менская краіна, Горадзеншчына. За тое тут шмат меставага насяленьня, дзякуючы прысутнасці вялікага места Вільні і масы мястэчак. Вялічыня вёсак тут з большага такая самая, як і ў Полаччыне (каля 50 чалавек у вёсцы) і так сама на захадзе крыху меншыя вёскі, на ўсходзе - большыя. Вясковае насяленьне займаецца гаспадаркаю і толькі ў лясістых частках Ашмянскага і Вялейскага пав. маюць значэнне лясныя заробкі; шмат хто заняты рыбалоўствам; у вазёрах і рэках тут часамі спатыкаецца цэнная рыба - сялява, фэрэль і г. д. Хатнія рамёслы развітыя слаба, навет ткацтва. Насяленьне на захадзе краіны носіць ужо найбольш крамную вопратку, ўжываючы саматканы толькі да работы. За тое ў больш лясістых мяйсцовасцях на ўсходзе, асабліва ў Налібоцкай пушчы, хатнія рамёслы значна пашыраныя.

На полі сеюць жыта, а з ярыны найбольш аўса, ячменю і бульбы. Грэчкі сеюць вельмі мала. На лепшых грунтох спатыкаецца пшаніца. Гаспадарка стаіць досіць высака, асабліва ў дварох. Часьцей, чым дзе, можна сустраць тут заводзкую карову, каня, садок ля хаты, лубін на пясках.

Нізкая ўраджайнасць грунтоў краіны тлумачацца між іншым няхватам сенажацяў, дзеля чаго гаспадары трымаюць мала скаціны, ня могуць належна гнаіць зямлю, якая, дзякуючы сваёй беднасці, гэтага гнаення асабліва патрабуе.

Ня гледзячы на невялікую ўраджайнасць грунтоў вясковай Віленшчыне саўсім хватае свайго хлеба; можа яна навет у значнай меры пры невялікім падвозе прахарчаваць і сталіцу ўсяго краю-Вільню.

Выгоднае географічнае палажэнне і багацьце шляхоў стварылі ў

Віленшчыне вялікі гандлёвы і прамысловы цэнтр - Вільню, дый меншыя ў Смаргонях, Ашмяне і дробных мястэчках, якіх ёсць тут бяз ліку. У мястэчках гэтых ідзе бойкі гандаль, цесна звязаны з Вільняю, ёсць шмат рамеснікаў.

Рыс. 100. Вільня.

(Від на р. Вялейку, Замковую гару і цэнтр места).

Віленшчына мае досіць пярэсты нацыянальны склад насяленьня. У часы дагістарычных жылі тут відаць ліцьвіны, (бо сялібы ліцьвіноў даходзілі і да самых усходніх рубяжоў Беларусі). На пачатку гістарычнага жыцця краіна была заселена або нейкім пераходным між беларусамі ды ліцьвінамі племям, або мела мяшанае насяленьне, дзе побач жылі і беларусы, і ліцьвіны. Наагул справа гэтая нявыясненая. У часы Вялік. Князьства Літоўскага, асабліва перад Люблінскаю Вуніяю, калі Віленшчына сталася цэнтрам вялікае дзяржавы з беларускаю культураю і беларускім пануючым клясам, у яе шырокаю хваляю палілася беларуская коленізацыя з прастораў усходняе Беларусі³². Гэтая коленізацыя

³² Коленізацыя гэтая была выклікана між іншым страшэнным спусташэннем Вільні і сумежных з ёю паведаў у сярэдзіне XVII і пачатку XVIII стагоддзяў, калі ад голаду і пошасцяў выміралі дзесяткі тысяч людзей (у 1710 г. ў самой толькі Вільні памерла 35000 людзей). Тады ў спустошаныя вёскі Віленшчыны сталі перасяляцца масамі беларускія сяляне з усходняе Беларусі; аб гэтым дбалі, пэўне-ж, земляўласнікі, асабліва тыя, якіх двары часта бывалі параскіданыя па ўсім ваяводзтвам Беларусі і якім саўсім легка было перасяляць сваіх падданных з аднаго двара ў другі. Баліньскі ў гэтай справе піша: "Даўнейшыя інвэнтары, або апісаньні валасцей, даводзяць, што зьмена гэтая (насяленьня)

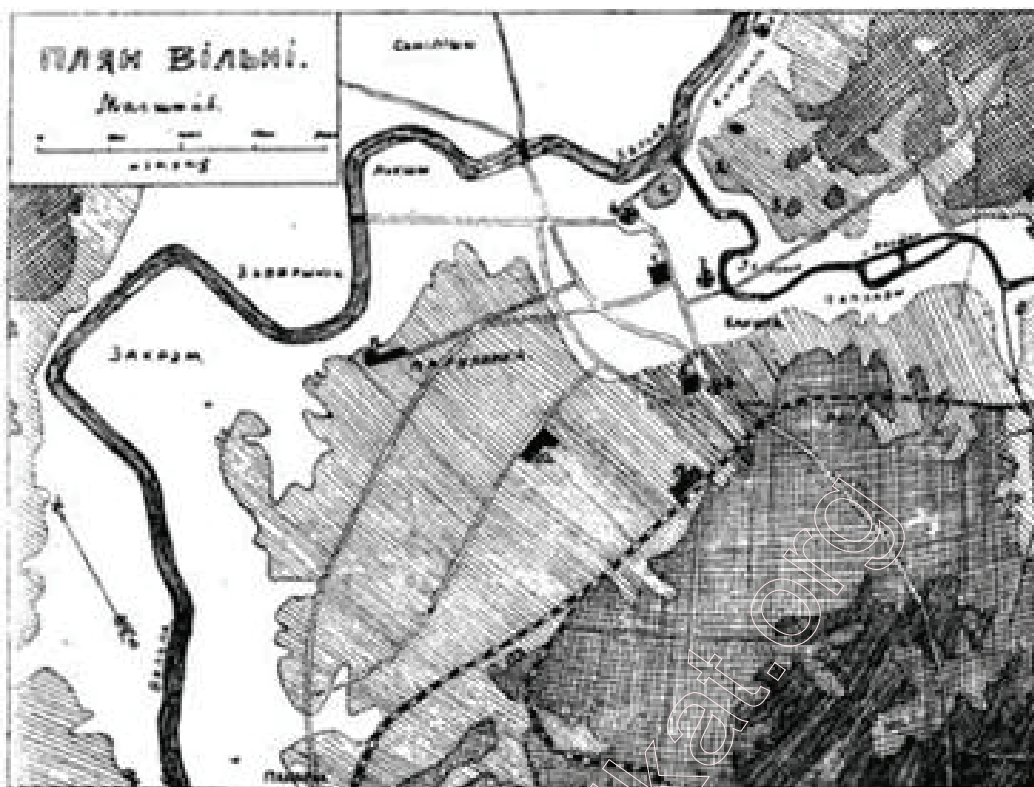
моцна павялічыла тут сілу і значэнне беларускага элементу і адсунула ліцьвіноў далей на захад. Побач з коленізацыяй павялічэнне беларускага насялення адбывалася яшчэ і іншым спосабам. Ліцьвіны, прыймаючы культуру беларускую, як вышэйшую і пануючую ў дзяржаве, пакрысе пераймалі і мову і звычай беларускія, зьмешваліся з чыстым беларускім насяленьнем і праз некалькі вякоў там, дзе былі ўперад скрозь жылі ліцьвіны, пазаставаліся толькі невялічкія іх астраўкі. Адзін з найцікавейшых такіх астраўкоў ляжыць вёрст 40 на ўсход ад Вільні (Гярвяцкая паравія) і перахаваўся да нашага часу. У рэзультате абодвух успомненых процэсаў беларускае насяленне акружыла Вільню, зрабіла яе беларускім месцам і пашырылася значна далей на захад. Пасля Люблінскае Вуніі, калі і беларуская і літоўская шляхта пачалі польшчыцца, беларускі напор на захад аслабеў; ня згас ён, аднак, і да апошняга часу, бо хіба толькі ў цяперашнім веку, пад уплывам развіцця літоўскае нацыянальнае сьведамасьці спыніўся пераход ліцьвіноў на беларускую мову. Але з другога боку сярод нядаўна зьбеларушчаных ліцьвіноў стала асабліва моцна пашырацца польская мова, і ўнашыячасы на этнографічнай мяжы паміж ліцьвінамі і беларусамі можна сустрэнуць шмат людзей, ужываючых галоўным чынам польскае мовы і прызнаючых сябе палякамі. Ці застануцца яны і назаўсёды палякамі, ці можа вернуцца да свае даўнейшае, літоўскае мовы, ці мо да беларускае - цяпер угадаць трудна. У кожным разе на беларуска - літоўскім узьмежжы нацыянальныя процэсы яшчэ і дагэтуль не закончыліся і гэта ёсьць важнейшай прычынаю сучасных палітычных спрэчак зза Віленшчыны.

Важнейшыя мясцовасьці.

ВІЛЬНЯ (рыс. 100) - культурны і эканамічны цэнтр усяе Беларусі й Літвы, сталіца вялікіх князёў літоўска - беларускіх, найбольшае места на ўсім прасторы Беларусі. Ляжыць Вільня ў катліне, акружанай з усіх бакоў гарамі. З захаду і паўдня йдуць Панарскія горы, а з усходу, ля самае Вільні, высяцца пяшчаныя горы - Замковая, Трохкрыжовая і Бакешавая. З поўначы катліну замыкае ўзгор'е Шашкіні, Пасярод катліны цячэ Вяльля і тут у яе, ля падножжа Замкавае тары, ўпадае Вялейка. Вільня пабудавана на левым беразе Вяльлі, пры ўтоку Вялейкі (гл. плян рыс. 101).

Хаця легенда прыпісуе залажэнне Вільні Гедыміну і адносіць яго да пачатку XIV веку, аднак можна з пэўнасьцю сказаць, што Вільня куды старэйшая. Хто і калі яе залажыў, навет які народ - нямаведама. У летапісу першая вестка аб Вільні гаворыць, што віленцы выбралі сабе за князя аднаго з беларускіх полацкіх князёў

бярэць пачатак ад швэдзкіх войнаў і часоў Яна-Казімера (1649 - 1669), калі войны супольна з пошасьцяю, якая пасля іх лютавала ў краі, шмат выцерабілі насяленьня Новыя насельнікі, што перабраліся сюды з глыбейшае беларуска-літоўскае часьці Вялікага Князьства, дапамагалі зьмене мовы і паміж таго насяленьня, якое заставалася". (Balinski i Lipinski. Starozytna Polska).

Рыс. 101. Пляч Вільні.

1. Замковая Гара. 2. Трохкрыжвая Гара. 2. Бакешавая Гара.
4. Унівэрсітэт 5. Беларуская Гімназія (Траецкія муры). 6. Катэдральны
касьцёл. 7. Прачысьценскі Сабор. 8. Вострая брама. 9. Касьцёл Пэтры і
Паўла. 10. Хімічная Школа. 11. Юнкерская Школа. 12. Вагзал.
Надпісы на пляне - назовы частак места. Шгрыхоўка і цыфры пры ей паказуюць
абсалютную высачыню ў мэтрах (праведзены горызанталі: 120 м., 150 м. і 190м.).

**Рыс. 102. Вільня. Ратуша і рынак перад ёю
(ў пачатку XIX в.).**

- Расьціслава (ўнука Ўсяслава Чараўніка); было гэта ў 1128 годзе. Гэта дазваляе нам лічыць, што Вільня ад самага пачатку была беларускім месцам. Пасля, калі вялікі князі літоўскія перанеслі сюды сваю сталіцу і абкружылі сябе беларускім баярствам, Вільня перахавала свой беларускі характар. Ліцьвіны займалі толькі паўночную частку гораду, каля Замкавае гары, каторая і звалася Літоўская Палавіца. Беларускае палавіца займала паўднёвую частку Вільні, пад Вострую Брамю. Вільня тых часоў была вялікім, багатым і культурным месцам. Насяленьня ў ей было да 200 тысячаў; апроч беларусаў і ліцьвіноў, было шмат жыдоў, немцаў і інш. Прыдворнае жыцьцё вымагала раскошы, і вяльможы, жывучы самі у Вільні, сьцягвалі з усяго прастору дзяржавы ўсё, што было лепшага ў іхніх маемасьцях, а перад усім лепшых майстроў, рамесьнікаў. У сталіцу зьязджаліся і ўсе лепшыя культурныя сілы. Затым у Вільні былі вельмі моцна разьвітыя рамёслы, было шмат школаў, друкарняў. Урэшце красавала тады й гандлёвае жыцьцё Вільні. Для нас гэта цікава між іншым яшчэ й таму, што ўсе культурныя і тэхнічныя сілы йшлі ў Вільню найбольш з Беларусі, і Вільня, дзеля таго, мела характар чыста - беларускага места.

У XVII веку беларускую культуру ў Вільні стала выціскаць польская. З гэтага-ж часу пачаўся і ўпадак Вільні. Рэлігійная барацьба, даведзеная да крайнасьці, пажары, хваробы, голад, напады чужаземцаў - усе гэта памагала упадку Вільні.

У канцы XVIII і пачатку XIX в. ў Вільні йзноў закіпела культурнае жыцьцё. Справы прасьветы пайшлі моцна ўперад, паадчынялася шмат новых школаў; з старое, існаваўшае яшчэ з 1578 г., вышэйшае школы - езуіцкае Акадэміі быў створаны **Віленскі Унівэрсітэт** (рыс 69), які стаў на чале гэтага прасьветнага руху. Было ў ім 4 факультэты: фізыка - матэматычны, мэдыцынскі этыка- палітычны (з тэолёгіяю) і літэратурна - мастацкі. Хаця ўся навука ў ім ішла ў польскай і лацінскай мовах, аднак, значыньне Віленскага Унівэрсітэту для ўсяе Беларусі - было вялізарнае Там выгадаваліся шырокія кадры краёвае інтэлігенцыі, якая кінула першыя іскры беларускага адраджэньня. З паміж 47 яго прафэсараў - аж 36 было родам з Беларусі й Літвы і то з Польшчы.

Праіснаваўшы каля 30 гадоў, Унівэрсітэт быў у 1832 г. зачынены расейскім Урадам. Толькі мэдыцынскі факультэт яго стнаваў яшчэ 9 гадоў (1832 - 1841), ужо з выкладаньнем па расейску, ды тэолёгічны факультэт ператвораны ў Каталіцкую духоўную Акадэмію. Ў 1849 г. і гэтая Акадэмія была пераведзена з Вільні ў Пецярбург. Тады-ж, у царстваваньне Мікалая I, была пазачыняна большая частка школ у Беларусі. Лепшыя школы разам з іхняй маемасьцяй пераведзены былі ў Маскоўшчыну. У будынках Унівэрсітэту і іншых школ, паадчыняліся расейскія сярэднія школы. У палацах вяльможаў, у каталіцкіх манастырох расейскі ўрад зрабіў вострогі, казармы. З эўраэйскага культурнага цэнтру, якому дзіваліся чужаземцы, маскоўцы стараліся зрабіць звычайны "губэрнскі горад", - поўны казармаў і чыноўнікаў.

З другога боку, за апошнія 3 вякі, насяленьне Вільні вельмі моцна

спольшчылася. Патомкі беларусаў і ліцьвінаў часта ўжо не разумеюць роднае мовы і шчыра лічуць сябе палякамі. Гэткім парадкам з беларускае Вільні сталася **Вільня польска - маскоўскаю**.

За апошнія часы і гэтае палажэньне зьмянілася. Абудзіліся на-цыянальна і беларусы, і ліцьвіны, і пакрысе адбіраюць адну па адной свае старыя пазіцыі ў палякоў. А маскоўцы былі наносным элеэнтам і зыхадам расейскіх войскаў з Вільні, счэзлі.

У Вільні засталася шмат старасветчыны. Цэлыя дзесяткі старасьвецкіх касьцёлаў і цэркваў падымаюць свае вежы над Вільняю. Як памятка сьвое мінуўшчыны над месам на Замковай гары высяцца руіны вялікакняжскага замку, пабудаванага Гэдымінам. Апроч гэтага Верхняга Замку ля падножжа гары быў вялікі ды пышны Ніжні Замак, дзе звычайна й жылі вялікія князі. Нейкае паняцьце аб замках дае прыложаны рысунк (рыс. 103).

У Катэдральным касьцёле і ў Прачысьценскім саборы, пахаваны вялікія князі Літоўска - Беларуска. У Катэдры знаходзяцца і іхнія партрэты і статуі. У капліцы над Востраю Брамаю ёсьць найслаўнейшы беларускі абраз Багародзіцы, да якога з усяе Беларусі ходзяць на багамольле. Шмат якія з касьцёпаў і цэркваў годныя ўвагі, дзеля свае архітэктурны, скульптурны і малярства. З гэтага боку Вільня ёсьць найцікавейшым месам Беларусі. Нідзе не захавалася гэтулькі ціка-вых і харошых будынкаў і абразоў. У Траецкім манастыры (адным з старэйшых) зьмяшчаецца беларуская гімназія.

У Вільні культурнае жыцьцё йдзе байчэй, чымся ў якім іншым месце. Выдаецца шмат газэт і журналаў у розных мовах, існавалі ўвесь час культурныя і палітычныя таварыствы і гурткі, іншыя адкрыта, а то й патаемна. Ўсё гэта рабіла з Вільні культурны цэнтр усяго краю.

Вільня была да апошніх часоў цэнтрам і нацыянальнага беларускага руху. Тут выдаваліся першыя беларускія газэты й кніжкі, закладаўся першы тэатр беларускі і навуковыя таварыствы, а так сама і беларускія школы. Вільню так сама лічаць сваім галоўным культурным цэнтрам і жыды (іх у Вільні больш палавіны жыхараў) і ліцьвіны.

Вільня - найвялікшае места Беларусі; ў ім жыве больш за 200.000 чалавек. Апрача палітычных і гістарычных прычынаў гэтаму спрыяе палажэньне Вільні на важным вузле чыгунак. З Вільні разыходзяцца чыгункі ў пяці кірунках. Яны злучаюць Вільню простымі лініямі з Захадам і паўднем Беларусі. Паўночны ўсход Беларусі гэтак добра з Вільняю не зьвязаны.

Хвабрычная прамысловасць у Вільні досіць разьвітая і вызначаецца сваёю разнароднасьцяю. Па вырабу тавараў Вільня займае другое пасья Беластоку мейсца сярод местаў Беларусі, па ліку работнікаў хвабрычных - займае першае мейсца. Работнікаў ў Вільні да 15.000 чал. У Вільні ёсьць 8 вялікіх гарбарняў (з іх 4 паравыя), 2 паравых хвабрыкі панчохаў, шмат пільняў, ткацкія хвабрыкі, хвабрыкі мэталёвых вырабаў і інш. Але найбольшае значэньне у прамысловасці Вільні маюць дробныя хвабрыкі і майстроўні рамесьнікаў. У Вільні працуюць больш за 8000 крацоў, шмат шаўцоў і іншых рамесьнікаў. Частка іх працуе на сваю руку, але большая частка бярэ работу з кантораў і магазынаў, што

Рыс. 103. Віленскія Замкі ~ XVII в.
(з старога гравюры).

прадаюць тандэтную адзежу і вобуй. Па гандлю гатоваю адзежаю, футрамі, вобуем, Вільня займала перад вайною вельмі віднае мейсца на усім усходзе Эўропы. Апроч таго Вільня зьяўлялася галоўным гандлёвым цэнтрам Беларусі і для іншых тавараў. Тут зьмяшчаліся найбольшыя гандлёвыя фірмы, склады тавараў, адгэтуль тавары разыходзіліся ня толькі па ўсёй Беларусі й Літве, але навет і далей, за іх межамі. Ваколіцы Віліні надта харошыя. Ад самага места ўва ўсе бакі расьцягнуліся прадмесці аж да лясоў, што абкружваюць з усіх бакоў Вільню. Ўжо і сярод лесу вырастаюць вуліцы, кварталы і цэлыя новыя прадмесці.

Адно з важнейшых і старэйшых прадмесьцяў - Антокаль, якое цягнецца на 6 вёрст уздоўж левага берагу Вяльлі. Тут ёсьць так сама некалькі цікавых старых будынкаў; асабліва варт увагі, па сваёй скульптуры, касьцёл Сьв. Петры і Паўла (рыс. 104).

Рыс. 104. Скульптура у касьцэле Сьв. Петры і Паўла на Антокалі.

З гораў, што акружаюць Вільню, адкрываюцца надзвычайна харошыя віды на места Вільню і на ўсю ваколіцу (рыс.100). Асабліва часта публіка бывае на Замковай гары, што высіцца над самаю Вільняю.

За мілю ад Вільні, ў сасновым бары на правым беразе Вяльлі параскіданы 33 каплічкі з абразамі, прадстаўляючымі цярпеньні Хрыстовыя. Гэта **Кальварыя**. Пачынаючы з Сёмухі, сюды ўсё лета йдуць і йдуць дзсяткі тысяч багамольцаў. Пабудавана Кальварыя ў XVI веку. Яшчэ з поўварсты далей за Кальварыяй, над Вяльлёю відаць на высокай гары надзвычайна прыгожая мяйсцовасьць **Вэркі**; сюды прыяжджаюць Віленцы ўлетку аддыхнуць сярод прыроды. Паміж Вэркамі і Вільняю ходзяць параходы³³.

З іншых харошых ваколіцаў Вільні трэба ўспомніць аб **Па-нарскіх горах, Закрэце** (лес пад Вільняю), **Паплавах** (на ўсход ад Вільні, ля р. Вялейкі). Мала хіба ёсьць местаў, каторыя-б мелі такія прыгожыя ваколіцы, як Вільня.

Новая Вялейка пад Вільняю, дзе разыходзяцца чыгункі на Менск і Дзьвінск, у харошай мяйсцовасьці сярод гор і лясоў ля р. Вялейкі. Досіць значнае (больш за 5 тыс. насяленьня) прамысловае мястэчка. Шмат хвабрыкаў: напр. хвабрыка косаў, 2 хвабрыкі анталяжаў і інш. Каля Н.-Вялейкі ёсьць вялікая больніца для хворых змысламі (вар'ятаў). На захад ад Вільні, пры ст. **Ландварове**, ёсьць хвабрыка тэлеграфнага дроту.

Недалёка ад Вільні, пры Ашмянскім гасьцінцы, ляжыць **Барэйкоўшчына**, невялічкі фаліварак, дзе жыў апошнія гады жыцьця адзін з беларускіх паэтаў - Сыракомля (Л. Кондратовіч), што пісаў пабеларуску і папольску. Далей на паўдня, над р. Марачанкаю, ляжыць двор **Паўла**. Канонік Бжастоўскі, да якога належыў гэты двор, у 1769 годзе аслабаніў усіх сваіх падданных, аддаў ім зямлю і ўстанавіў у Паўлаве маленькую рэспубліку, ў якой сам стаўся звычайным грамадзянінам. Але ўдзячныя грамадзяне абралі яго на прэзідэнта. Сэйм зацьвердзіў статут гэтае рэспублікі і яна праіснавала аж да 1824 году. У Паўлаўскай рэспубліцы былі школы, больніцы, народ жыў вольна і багата.

Гэта ўсе было у часе найбольшага росквіту паншчыны.

Над Вяльлёю, на мяжы з Ліцьвінамі, ляжыць беднае мястэчка **Кернова** - некалісь, у XI - XIII вякох, - сталіца Літвы.

Віленскі павет мае добрыя, ўраджайныя грунты, асабліва на поўначы, дзе жывуць ліцьвіны. Усходняя частка павету лясістая і радзей заселеная. Ў паўднёва - заходнім рагу павету пачынаюцца лясы Рудніцкае пушчы, якая ляжыць найбольш у Троцкім павеце. Насяленьне павету шмат зарабляе на дастаўцы розных прадуктаў у Вільню. На поўнач і захад ад Вільні насяленьне хаця і гаворыць пабеларуску, але нацыянальна мала, сьведамае; спатыкаюцца часамі тут і літоўскія вёскі.

У Троцкім павеце беларусы займаюць толькі заходнюю частку павету, прымерна 1/5 частку ўсяго яго прастору; зямля тут пяшчаная. На паўдні беларускае часткі павету ляжыць Рудніцкая пушча на пясках і балотах ля р. Марачанкі. На поўначы беларускае часткі павету, за 4 мілі ад Вільні, ў вазёрным краю, ляжаць **Трокі**, паведавае места, слаўнае сваёй мінуўшчынаю. Места ляжыць на паўвостраве, паміж вазёраў (рыс. 105); на востраве сярод возера высяцца руіны старасьвецкага вялікакняжскага замку. Тут жылі Кейстут і

³³ У Вэрках між іншым ёсьць паперня Шварца. Другая паперня знаходзіцца ў Кучкурышках: заложаная яна Пуслоўскім, відным эаномічным дзеячам прошлага веку.

Ольгерд; тут жыў і памёр слаўны Вітаўт, тут жылі Казімір і Аляксандра, вялікія князі беларуска - літоўскія. Цяпер Трокі славяцца гародніцтвам (агуркамі), якім займаюцца тутэйшыя жыхары - караімы (жыдоўская сэкта).

Сьвянцянскі павет ляжыць на правым беразе Вяльлі У паўднёвай яго палавіне, заселенай беларусамі, ляжаць лёгкія супяшчаныя грунты. На пўначы-ж падымаецца Завялейскае ўзгор'е, пакрытае суглінкамі. На ўсходняй мяжы павету ляжыць найбольшае возера Беларусі - Нарач, а недалёка ад яго - другое вялікае возера - Сьвір. Ля апошняга возера знаходзіцца старасьвецкае мястэчка **Сьвір** - некалькі сталіца вудзельных князёў Сьвірскіх.

Сьвянцянскі павет досіць лясісты, асабліва у заходняй частцы. Як і Віленскі, ён увесь засыпаны дробнымі весачкамі, засьценкамі. Гаспадарка вядзецца добрая. Шмат садзяць бульбы.

У Ашмянскім павеце ёсць шмат мясцінаў з вялікай гістарычнай мінуўшчынаю. Сярод іх вызначаецца **Крэва** - з старым вялікакняжскім замкам, дзе быў забіты Кейстут. Некалькі мястэчак Ашмянскага пав. маюць асаблівае прамысловае і гандлёвае значэньне. З іх найбольшыя - Смаргоні і Ашмяна.

У **Смаргонях** (больш 7 тыс. жыхараў) было вельмі развітае гарбарства. Там працавала некалькі дзесяткаў гарбарняў. Даўней тут князь Радзівіл быў зрабіў школу для вывучкі медзьведзянятаў, якую на жарт называюць да гатых: часоў "Смаргонскай акадэміяй". Вядомы Смаргоні цяшчэ з сваіх абаранкаў. У часе вайны Смаргоні страшэнна зруйнаваны. У **Ашмяне** (каля 8 тыс. жыхараў) так сама шмат гарбар-няў. Так сама ёсць гарбарні у досіць значным мястэчку **Гальшаных** (3 тыс. жых.), даўнейшдй рэзідэнцыі князёў Гальшанскіх. У мястэчку шмат рамеснікаў, якія займаюцца воўнаю, вырабляюць рукавіцы, панчохі і інш. У двары **Кушляных**, ля Смаргоняў, жыў і памёр вялікі беларускі пясняр Пранцішк Багушэвіч (Бурачок). Пахаваны ён у суседнім м. Жупранах.

Два вялікія мястэчкі - **Г'е** (5 тыс. жых.) і **Валожына** (3 тыс.), ляжаць ля чыгункі з Полацку на Седлец і вядуць асабліва бойкі гандаль. У Валожыне ў мінуўшым веку была на ўвесь сьвет вядомая жыдоўская акадэмія (ешыбот), дзе вучыліся на рабінаў.

Усе гэтыя мястэчкі ляжаць у гарыстай паўночнай часьці павету, пакрытай найбольш ураджайнымі суглінкамі. На паўдні, ў наднёманскай нізіне, ляжаць вялізарныя пяшчаныя прасторы, занятыя хваёвымі барамі, - гэтак зvanaю Налібоцкаю Пушчаю. Пушча даўней славілася дастаткам усякае дзічыны, а так сама зялезнаю балотнаю рудою, для выплаўкі якое у Вішневе, пад Налібокамі, былі пазакладаныя зялезныя гуты.

Пры пушчы ляжыць мястэчка **Налібокi**. Апроч зялезнае гуты, тут была яшчэ й шкляная, і паташовы завод, Усе гэтыя хвабрыкі цяпер пазачыняліся, дзеля розных прычынаў; між іншым дзеля таго, што падаражэў апал - дровы.

У Вялейскім павеце ёсць некалькі большых мястэчак, аднак досіць ціхіх і бедных. Гэтак **Радашкавічы**, ў паўднёвай частцы павету, з 5 тыс. жыхараў, досіць чыстае брукаванае мястэчка, ляжыць у харошай мяйсцовасьці між узгоркаў, за 5 міляў ад Менску. Ля Радашкавіч у фальв. **Вязынцы** радзіўся слаўны сучасны паэта беларускі - Янка Купала. **Вялейка** з 5 тыс. жыхараў, ля Вяльлі, апошнімі

часамі пасья правядзеньня чыгункі пачынае моцна разьвівацца. Так сама і Маладэчына, якое ляжыць на вузле дзвёх чыгунак. У Маладэчыне была старая, першая ў Расеі, вучыцельская сэмінарыя, праз якую прайшло шмат беларускае народнае інтэлігенцыі. Каля мяст. Ільлі ёсьць адна з найбольшых беларускіх шкляных гутаў - Залеская

Рыс. 105. Трокі.

Вялейскі павет мае грунты на поўначы і на паўдні - сугліністыя, а пасярэдзіне павету, ля Вяльлі, супяшчаныя. Ўвесь павет досіць лясісты, але лясы з кожным годам моцна высыкаюцца. Пасярэдзіне павету цячэ Вяльля з сваім прытокам Ільлёю, На поўначы павету ёсьць шмат дробных вазёраў і вялікія Габскія балоты; на паўдні вазёраў няма; ёсьць толькі значныя балоты на ўсход ад Маладэчына (Чысьці). Насяленьне займаецца найбольш гаспадаркаю, жыве небагата; толькі з правядзеньнем новых чыгунак, край гэты пачаў аджываць у эканамічных адносінах.

III. Менская краіна.

У самым цэнтры Беларусі падыймаюцца ўзгор'і Менскае і Наваградзкае, якія з'яўляюцца найвышэй паднятымі прасторамі ня толькі ў Беларусі, але і на ўсёй Усходне - Эўропэйскай раўніне. Хаця геолёгічнае паходжаньне іх быць можа і рознае, аднак у сучасным іх выглядзе і палажэньні ёсьць шмат супольнага, што дазваляе нам злучыць іх у адну Менскую краіну, абыймаючую паветы **Менскі, Наваградскі ды Слуцкі**. Значная частка абодвух успомненых узгор'яў ляжыць усё ж за межамі гэтых паветаў у суседніх Барысаўскім, Ігуменьскім ды Слоніўскім пав., займаючы меншыя часткі гэтых паветаў, дзеля чаго апошнія прыходзіцца далучыць да іншых краінаў. Можа найлепш было-б гэтыя паветы разьдзяліць; тады можна было-б злучыць разам у адну краіну ўсе прасторы, занятыя Менскім і Наваградскім узгор'ямі.

Тады як абедзьве разгледжаныя ўжо краіны, Полаччына і Віленшчына, вельмі цесна зьвязаныя з вадазборнікамі вялікіх рэк-Дзвіны і Вяльлі, Менская краіна, наадварот, ёсьць самай тыповаю вадападзельнаю краінаю і ні да якога вадазборніку яе ў цэласьці аднесці нельга. Вялікі Эўропэйскі вададзел дый цэлы рад іншых меншых вададзелаў праходзяць цераз гэтую краіну; у ей змяшчаюцца вытакі цэлага раду рэк і рэчак, належачых да сыстэмаў Нёмна, Вяльлі, Бярэзіны і Прыпяці. Найбольш тут ёсьць дробных рэчак, з камяністым звычайна дном, што цякуюць часта ў шырокіх і досіць глыбокіх далінах. Толькі Нёман, які тут пачынаецца, і плыве даўгі час па ўзьмежжы краіны, даходзіць у ей значных разьмераў і па ім пачынаецца ўжо судаходзтва. Іншых-жа судаходных рэкаў краіна ў наш час ужо ня мае. Ня гледзячы на гэта, краіна, дзякуючы сваім багатым грунтам густа і з даўных часоў заселена, пераганяючы з гэтага боку ўсе суседнія краіны.

Паверхня краіны мае ў сабе шмат характэрных рысаў. Значная частка краіны, асабліва на захад ад Менску, ды па паўдню ад Наваградку, мае рэзка пасечаны, амаль не гарысты выгляд. Тут знаходзяцца гэтакія высокія пункты, як Лысая Гара (161 саж.), Сьвятая Гара (160 саж.) на Менскім узгор'і, ды Замковая Гара (151 саж.), Каменка - на Наваградскім, з якіх адкрываюцца віды на шмат дзесяткаў вёрст наўкола. Моцна разьвітая канцавая морэна ляжыць тут на таўстым пласьце падысподняе морэны, або на выпятых уверх старых

геолёгічных пластох (Наваградзкі Горб). Магчыма, такім чынам, што ўзгор'і Менскае і Наваградзкае ляжаць на геолёгічна розных пластох, аднак сучасны іхні выгляд даводзіць, што яны стварыліся менш-больш адначасна і перажылі адзінакавую гісторыю. Тыповага морэннага краявіду на абодвух узгор'ях, мы не спатыкаем, дзякуючы поўнай нямаль адсутнасці вазёраў. Калісь пэўне вазёраў і тут было ня менш, чым мы бачым, прыкл., у Полаччыне; да нашага часу, аднак, яны паспелі паспываць і павысыхаць, а гэта даводзіць, што Менская краіна шмат раней аслабанілася ад лядаві-ковага пакрыцця, чым Полаччына. Толькі ў некалькіх мяйсцох, як памяткі па даўнейшым яе краявідзе, засталіся невялічкія вазяры, як прыкл., Сьвітазь, ды напоўвысахшыя тарфяныя балоты.

Вярхі абодвух узгор'яў пакрыты масаю каменя і паабрасталі лесам, найбольш яловым і мяшаным. Грунты тут найбольш сугліністыя ды супяшчаныя, моцна камяністыя, сярэдняе ўраджай-насыці. Лясоў на іх пазаставалася досіць шмат, гушчыня насяленьня нядужа вялікая, да таго ж яно раскідана у бязьлічных засьценках і маленькіх вёсачках - па 3 - 5 хат, ды паасобнымі хутарамі.

Іначай выглядаюць спады узгор'яў, асабліва паўднёвыя ды ўсходнія. Тут ляжыць на вялікіх прасторах падыспоўня морэна з сваімі багатымі, цяжкімі грунтамі. Ад даўнейшых лясоў мала тут засталася й сьледу: яны - парасьцярэбліваны і абярнуты на поле густым земляробскім насяленьнем, якое займае гэтыя прасторы. У наш час паўднёва - ўсходняя палавіна Менскага і Наваградзкага паветаў ды поўнач Слуцкага ўяўляюць з сябе бязьлесную, земляробскую раўніну, крыху збунтаваную невялічкімі ўзгор'ямі ды далінамі рэк. А на паўдні краіны (асабліва ў Наваградчыне), дзе спатыкаецца на значных прасторах лёсс, пакрыты багатымі поўчарназёмнымі грунтамі, мяйсцовасьць часамі прыймае выгляд лесастэпу. На земляробскай раўніне, як і трэба было спадзявацца, насяленьне жыве вялікімі даўгімі вёскамі, найбольш выцягнутымі ўздоўж рачных далінаў. Ад іх на шмат вёрст цягнуцца вузкія сялянскія шнуры, пакрытыя рознародным буйным збожжам. Тут гаспадары сгюць шмат пшаніцы - азімкі і яна добра родзе. Наагул Слуцкія і Наваградзкія грунты лічацца ў Беларусі найлёпшымі па ўраджайнасці. Шмат збожжа адгэтуль вывозіцца ў іншыя краіны Беларусі ды за яе межы.

Саўсім іншы характар маюць паўднёвыя часткі Слуцкага, а часткаю і Наваградзкага пав. Гэта ўжо праўдзівае Палесьсе. Пяшчаная лясістая раўніна перасечана вялізнымі балотамі, ды рэкамі, што ціха плывуць сярод нізкіх берагоў. Рэдкае нася-леньне жывець найбольш з гадоўлі скаціны. Паўсім прыметам - і прыродным, і эканомічным, - гэтую мяйсцовасьць трэба аднесці да сумежных Палёскіх краінаў і толькі немагчымаць падзелу паветаў прэмушае нас успамінаць аб гэтым "Слуцкім Палесьсі" пры апісаньні Менскае краіны. Вялікія пяшчаныя прасторы ляжаць, аднак, і на паўдні Менскага пав., на правым беразе Нёмна, дзе гэтак сама перахавалася шмат хваёвых лясоў. Гэтая лясная паласа, йдучая ўздоўж Нёмна, злучае Налібоцкую пушчу з палескімі прасторамі, што ляжаць на паўдні ды захадзе Ігуменьскага павету.

Клімат Менскае краіны досіць яшчэ мяккі й цёплы. Тут аднак, уплывы ўсходу ўжо мацнейшыя, чым у апісаных уперад краінах, асабліва на ўсходніх спадах узгор'яў, незакрытых, як Віленшчына, ад сухіх і маразяных сухаземных вятроў; дзякуючы гэтаму зіма тут трывалейшая і халаднейшая, чым у

Віленшчыне, а лета сушэйшае; неба тут таксама часьцёй бывае яснае. Клімат гэтае м'ясцовасьці наагул належыць да найбольш здаровых і прыятных у Беларусі. Вярхі узгор'яў маюць ужо клімат халаднейшы, бо вышэй паднятыя над роўнем мора. Апроч таго на іх і, асабліва, на заходніх спадах узгор'яў выпадае дужа многа ападкаў (больш за 600 міл. у год). Гэтыя варункі ўжо менш спрыяюць земляробству, асабліва на цяжкіх і без таго халодных грунтах, і затым тут пазаставалася шмат лясоў (Налібоцкая Пушча і сумежныя з ёю лясы на захадзе й поўначы Менскага пав., лясісты захад Наваградзкага пав.). Прытокі верхняга Нёмна, асабліва правыя, маюць дзякуючы гэтым прычынам шмат вады. На паўднёвым усходзе краіны, у Случчыне, ападкаў ужо бывае замала (менш 500 мм.), як і ў суседнім Палесьсі.

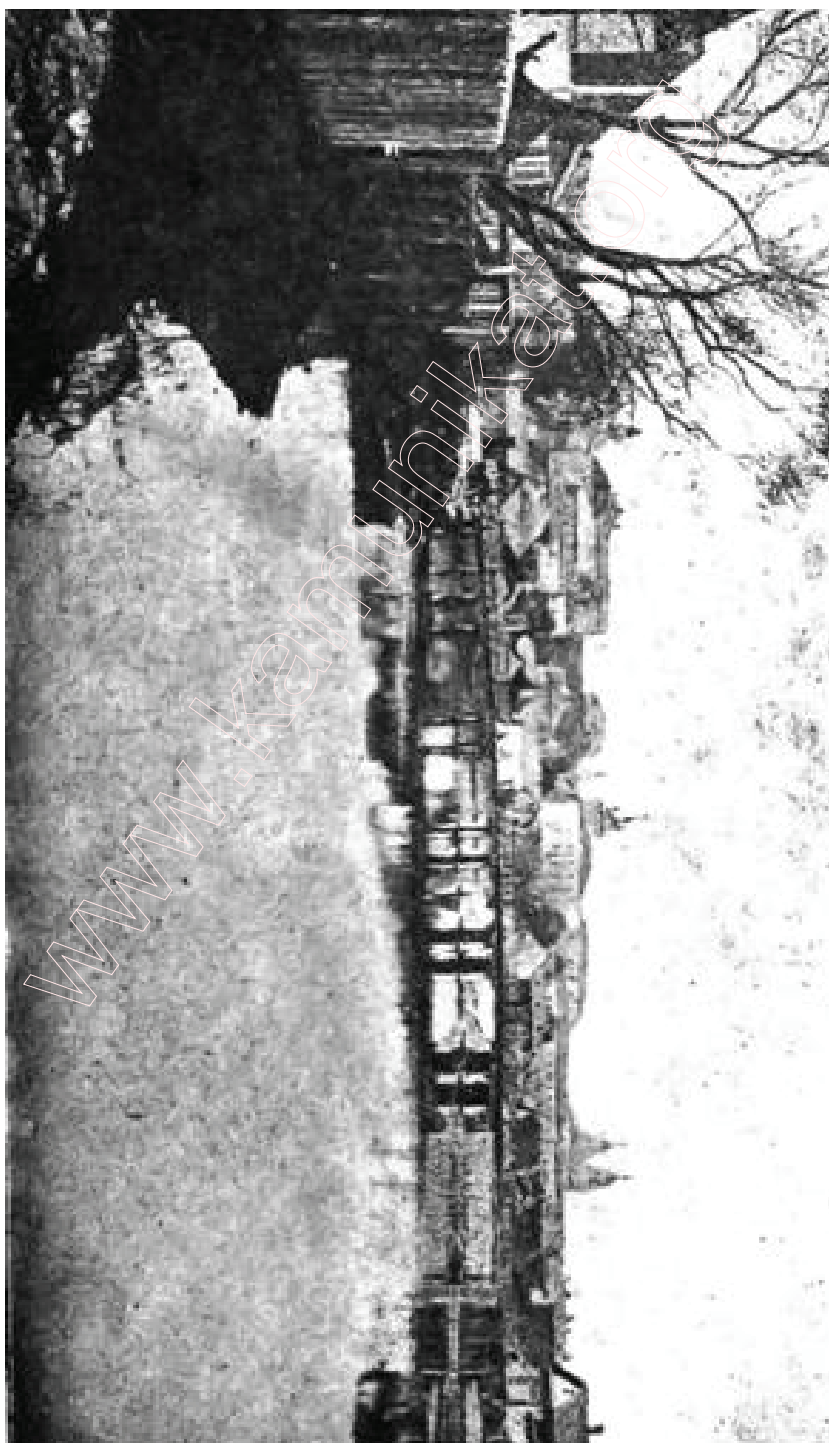
Мяшаныя лясы Менскае краіны маюць у сабе найбольш ёлкі, побач з якою шмат расьце дубу, хвойкі, асіны, бярозы, грабу, ляшчыны і г. д. На паўдні краіны ёлка ўжо пачынае гінуць; тут пераважаюць чыстыя хваёвыя бары, што, праўда, залежыць перад усім ад гунту. Наагул лесу ў краіне засталася мала. Спатыкаецца шмат такіх мейсцаў, асабліва ў Наваградзкім пав., дзе саўсім няма лесу, навет на дрывы, і насяленьне пачынае апаліваць хаты торфам, каб не вазіць дрэва за дзесяткі вёрст з Палесься. У лясістых м'ясцовасьцях, асабліва каля Менску, лясныя зарабаткі, - дастаўка дроў у Мёнск і на чыгункавыя станцыі, маюць важнае эканамічнае значэньне.

Гаспадарка у краіне наагул стаіць добра і гаспадары найбольш заможныя, хаця часта - малазямельныя. Ў Наваградзкім ды Слуцкім пав. разьвітая гадоўля коней, цяжкіх найбольш пародаў. Усюдых стараюцца дзяржаць палепшаныя пароды, свінняў і кароваў. Ў некаторых м'ясцох разьвіваецца пакрысе сыраварэньне. Сяляне сеюць шмат кармовых траваў, а на пяшчаных грунтах усюдых сеюць лубін. Зямлю акуратна гнояць, вырабляюць яе плугам, а часамі і спранжыноўкаю. Высака стаіць гаспадарка ў дварох.

У краіне значна разьвіта садоўніцтва і гародніцтва, асабліва - ў Случчыне. Гэтыя галіны гаспадаркі маюць тут бязумоўна дужа добрую будучыну. Слуцк, Клёцак, Ляхавічы, Замір'е і шмат іншых мястэчак і вёсчк славяцца сваімі гародамі. Апроч гаспадаркі вясковае насяленьне часта займаецца хатнімі рамёсламі. Асабліва разьвітае ткацтва, хаця яно за апошнія гады перад вайною крыху было падупала праз конкурэнцыю дзяшовае крамніны. Усё-ж шмат дзе, асабліва ў Случчыне ды Наваградчыне, сялянкі вытыкаюць, дужа прыгожыя паясы, рушнікі, корты (паўваўняныя тканіны), чыста - ваўняныя тканіны, сукны, і г. д. У некалькі м'ясцох выкарыстаны добрыя ганчарныя гліны, на якія краіна багатая. Так ганчарка разьвітая ў в. Ясянцы, Наваградз. пав., м. Івенцы, Ракаве і г. д. У Івенцы ды інш. м'ясцох апроч таго вырабляюць кахлі. Ў лясістых м'ясцовасьцях Слуцкага й Менскага пав. разьвітыя дзераўляныя вырабы.

Над верхнім Нёманам будуецца чаўны і судзіны, ды займаюцца сплавам дрэва. Хвабрычная прамысловасьць краіны разьвітая слаба. Толькі Менск пакрысе робіцца вялікім хвабрычным месцам. У ім на хвабрыках працуе каля 2000 работнікаў. У іншых месцах і мястэчках вялікіх хвабрыкаў няма, але па дварох ува ўсіх трох паветах, асабліва ў Слуцкім, вельмі многа бравароў. Так сама ў лясістых м'ясцовасьцях часта спатыкаюцца пільні.

Па краіне густа разсеяны жывыя, людныя мястэчкі. Ёсьць іх тут шмат, вядуць яны значны гандаль, падзяляючы між вясковым насяленьнем тавары, якія дастаўляе ім усім Менск. Ня вельмі багатая краіна на шляхі. Толькі Менскі павет, можна лічыць, багаты на чыгункі; Слуцкім жа пав. да апошняга часу чыгункі як і ня было (праходзіла па досіць глухой мясьціне на самым краю павету); затое цераз усю Случчыну йшла шоса.

Рыс. 106. Менск.
Від ад Плябанскіх млыноў на места і на Сьвіслач

Гісторыя вадападзельнае Менскае Краіны была саўсім не-падобная да гісторыі суседніх краінаў. Тут ня мог стварыцца гэтакі вялікі цэнтр рачное цывілізацыі, як Полацак, бо хаця некаторыя з нязначных цяпер рэчак і былі ў даўнейшыя часы судаходнымі, ўсё-ж на вадзяныя шляхі краіна была заўсёды вельмі бедная. Праўда, яе перасякалі досіць важныя вадзяныя шляхі, што вялі з Нёмна й Вяльлі ў Прыпяць ды Бярэзіну, але ў самой краіне знаходзіліся якраз найбольш нявыгодныя часткі гэтых шляхоў - волак і; тут купцы павінны былі з вялікімі тратамі і небясьпекаю перацягаваць свае чаўны праз вадазел. Пэўне-ж і тут міжнародны гандаль быў магчымы і некаторыя месцы, як прыкл Менск, маглі нават іграць пры гэтым значную ролю. Але больш цікавыя хіба былі вадападзельныя прасторы для князёў, што зьбіралі дань з праездных, і дзеля гэтых мэты, мусіць, будавалі тут большасць старадаўніх гарадоў краіны, - як Заслаўе, Наваградак, Несьвіж ды інш. Асаблівае-ж значэньне ўжо на пачатках гісторыі павінна была мець краіна, як асяродак земляробскае культуры. Разьвіцццю земляробства, спрыялі тут наагул багатыя грунты; на прасторах-жа пакрытых лёссам спрадвеку былі вольныя ад лесу кавалкі стэпу - паляны; калі прыняць пад увагу, як трудна было перабытнаму чалавеку расьцярабліваць лес пад поле, лёгка зразумець, што на гэтых палянах, да таго-ж з вельмі ўраджайнай зямлёю, павінна была ў першы чарод разьвіцца земляробская культура, што тут ужо ў самыя старыя часы згуртавалася густое земляробскае насяленьне, якое з культурнага боку стаяла шмат вышэй жыхараў акалічных пушчаў, паляўнічых і бортнікаў. У Наваградчыне й Случчыне мы маем краіну з найстарэйшаю земляробскаю культураю, якая адгэтуль пашыралася - ўва ўсё бакі, а перад усім - на поўнач і захад. Цікава адзначыць, што культура гэтая была створана, відаць, дрыгвічамі, жыхарамі балот і лясоў, якія з Прыпяцкае Нізіны падняліся на паўднёвыя спады суседніх узгор'яў і апанавалі вадазборнік Нёмна. Крывічы засялялі толькі паўночную частку краіны і адгэтуль пашыраліся далей на захад па вадазборніку Вяльлі. У іх зямлі ляжалі і Менск, і Заслаўе.

Важнейшыя мясцовасьці.

МЕНСК (рыс. 106,107,109). На нявысокіх узгорках над р.Сьвіслачаю ляжыць цяперашняя сталіца Беларусі - Менск. Заняў ён вялікія прасторы на абодвух берагах гэтай ракі: на восем вёрст цягнецца ён з поўначы на паўднёвы і на шэсьць вёрст - з усходу на захад; хацеўшы-ж аб'ехаць Менск наўкола - трэба ехаць каля трыццаці вёрст.

Вялікі цяпер Менск, а Сьвіслач, рака, над якою ён стаіць, у нашыя часы саўсім мала зьвяртае на сябе ўвагі. Пачынаецца яна за 4 мілі ад Менску і працякае праз места невялікаю несудаходнаю ракою.

Рыс. 107. Плян Менску.

I. Замчышча пры вусьці Нямігі. II. Нізкі Рынак.

III. Высокае места. IV. Траецкая гара.

V. Залатая Горка. VI. Камароўка. VII. Ляхаўка. VIII. Людамонт.

IX. Татарская Слабодка. X. Пярэспа. (VI - X, - прадмесьці).

Віленскі гасьпінец. 2. Лагойскі гасьцінец. 3. Барысаўскі гасьц. (на Воршу). 4. Ігуменьскі гасьц. (на Кіяў). 5. Койданаўскі гасьц. (на Слуцак і ў Польшчу). 6. Ракаўскі гасьц. 7. Чыгунка на Смаленск. 8. Чыг. на Берасьце. 9. Чыг. на Гомель. Ю. Чыгунка на Вільню. 11, Берасьцейскі вагзал. 12. Віленскі вагзал. 13. Тэатр. 14. Жоўтая Царква ("Кацярынінская"). 15. Новы Касьцёл. Штрыхоўка паказуе абсолютную высачыню; праведзены горызанталі: 80, 90, 100 і 110 саж.

Рыс. 108. Узгорак пры вусьці Нямігі, на якім стаяў Менскі Замак. Слэц.
рыс. Я. Драздовіча.

Даўней, аднак, Сьвіслач была куды большаю і глыбейшаю. Ня толькі па ёй, але і па яе прытоках вышэй Менску хадзілі вялікія судзіны з усялякімі таварамі. А недалёка на захад ад Менску праходзіць вялікі вадазел, пачынаюцца значныя прытокі Нёмна і Вяльлі, па якіх з самых даўніх часоў падыймаліся чаўны эўропэйскіх гандляроў. Хочучы трапіць у вадазборнік Дняпра, каб плысьці на ўсход, або на паўдня, яны перацягавалі тут свае чаўны ў Сьвіслач, або ў які іншы прыток Бярэзіны, ці Прыпяці. Праз мяйсцовасьць, дзе цяпер стаіць Менск, праходзілі волакi. Тут сустракаліся тавары з захаду, што плылі Вяльлёю й Нёмнам, зусходнімі ды паўднёвымі таварамі, прывезенымі па Сьвіслачы, Бярэзіне і г. д. Сэўсім натуральна, што тут ужо ў самай далёкай мінуўшчыне пасяліліся людзі, вырасла места (местам у нас і да гэтае пары называюць гандлёвы пляц), ў якім пачаўся бойкі гандаль - мена. Мусіць ад гэтага пайшоў і самы назоў места - Менск.

Такая мусіць была прычына залажэньня Менску і такі характар меў ён і яго жыцьцё у тыя далёкія часы, аб якіх нічога ня ведае гісторыя. У летапісах першы раз успамінаецца аб ім у XI в. (ад 1066 году). Тады ён ужо існаваў і меў важнае значэньне, як гандлёвы а можа і палітычны пункт. Належыў ён тады да Полацку, і вась Кіеўскія князі, асабліва Ўладзімір Монамах, вядучы заядлую барацьбу з Полацкам, заўсёды вялікую ўвагу зьвяртаюць на Менск і шмат разоў нападаюць на яго. За валаданьня Менскам адбываліся цяжкія крывавыя бітвы, што сваёю няміласэрнасьцяю задзівілі нават аўтара "Слова аб полку Ігаравым", які піша:

На Нямізе сьцелюць галовы, бы снапы,
А малоцяць булатнымі цапамі; .

Кладуць жыцьцё на таку, ды веюць душу ад цела.
Не дабром засеяны крываваыя берагі Нямігі,-
Яны засеяны касьцямі руськіх сыноў.

"Крываваыя берагі Нямігі" знаходзяцца якраз у самым цэнтры Менску, дзе гэтая невялічкая цяпер рэчка ўпадае ў Сьвіслач.

Ужо тая заўзятасьць, з якою Кіеўскія князі дабіваюцца сабе панаваньня над Менскам, выяўляе яго немалое ў тыя часы значэньне. У пачатку XII веку рэбціца ён сталіцаю вудзельнага князьства, якое досіць рана трапляе пад уплывы вырастаючага ў бліжнім суседзтве, ў Наваградку, а пасьяля ў Вільні, Вялікага Князьства Літоўскага. Пасьяля скасаваньня вудзелаў пры Вітаўце Менск рэбціца ваяводзкім месцам, бадай ці не найважнейшым пасьяля Вільні ўва ўсім Вялікім Князьстве. У тыя часы,—ў XV і XVI вякох, шырака разьвіваецца Менскі гандаль, расьце і багацце места, якое атрымала шырокае самаўрадаваньне паводле Магдэбурскага права.

На пачатках гісторыі, калі сухаземных гандлёвых шляхоў было дужа мала, калі для іх правядзеньня трэба было скрозь валіць векавую пушчу, асаблівае значэньне мёелі вадзяныя шляхі, а, значыць, высоўваліся наўпэрад найбольш месты, стаячыя над вялікімі рэкамі. У пазьнейшыя часы, з ростам насяленьня й яго культуры, побач з вадзянымі сталі сухаземныя шляхі. Палажэньне Менску на сухім, значна расьцярабленым вадазеле, што градою цягнецца у кірунку Масквы, гэтак выгодным для правядзеньня гасьцінцаў, зрабіла гэтае места зборным пунктам для падарожжа ў Маскву. Дарогі на Маскву з Польшчы, Літвы, з Вільні і навет з заходняе Украіны зыходзіліся у Менску і адгэтулі ужо шырокім гасьцінцам праз Лагойск, Барысаў і Воршу йшлі разам у Маскву. Сюдою йшлі войскі у маскоўскія паходы, што, праўда, часамі было для места і шкодна, але гэтымі-ж шляхамі карыстаўся й гандаль. Менск зрабіўся гандлёвым пасярэднікам паміж Масквою і ўсім захадам, асабліва-ж паміж Масквою й Вільняю. Маскоўскія купцы мелі тут вялікія склады. Славіўся Менск і сваім гандлем з ганзейскімі месцамі. Вывозіў ён заганіцу шмат сваіх тавараў, найбольш воску, мёду, смалы і скураў. Эканомічнаму разьвіцьцю Менску спрыяла тады мусіць і яго палажэньне ў зацішнейшым, чым, прыкл., Полацак, ад вайны мейсцы. Ваенныя падзеі адбіваліся на Менску далёка ня так балесна, як на ўсходніх месцах Беларусі; ляжаў ён у глыбіні краю, абшырнае палесьсе бараніла яго ад татарскіх нападаў, ды ад казацкіх войнаў.

Усё-ж у часы упадку Рэчыпаспалітае нялёгка даводзілася Менску, асабліва ў швэдзкую вайну; пажары й пошасьці моцна затрымлівалі яго разьвіцьцё, як і іншых беларускіх местаў. Аднак і гэтыя часы пакінулі па сабе не адны толькі благія ўспаміны. У XVII і XVIII вякох Менск, які ўперад быў чыста дзераўляным месцам, узбагаціўся цэлым радам вялікіх камініцаў, якіх асабліва тады будавалі каталіцкія манастыры. Пры манастырох-жа паадкрываліся школы і друкарні; з другога боку закіпела культурная і нацыянальная дзейнасьць праваслаўных брацтваў. Ня глядзячы на войны і спусташэньні йшла творчая культурная работа, пакінуўшая глыбокія сьляды ў гісторыі і жыцьці.

Рыс. 109. Менск. Высокае Места.

(Від з паўночнага боку, з-за Сьвіслачы) Спэц. рыс.

Я. Драздовіча.

З далучэньнем да Расеі Менскі гандаль стаў чэзнуць. Толькі ў часе штогодняе вялікае ярмаркі, - кантрактаў, ён крыху аджываў. З другога боку заняпала і культурнае жыцьцё места. Пачалося ўпартае змаганьне маскоўскае ўлады з грамадзянствам, якое было ў Менску дужа моцна спольшчанае. Гэтае змаганьне надоўга спыніла мясцовую культурную працу, заместа якое запанавала казённая прасьвета і самадурства губэрнатараў. У гэтым часе было зьнішчана шмат памятак старое архітэктуры; ўлада расейская старалася

зраўнаваць з зямлёю ўсё, што толькі прыпамінала аб мінуўшчыне Менску, аб яго самабытнасці, не шкадуючы навет і праваслаўных цэркваў. Так, над Нямігаю, недалёка ад старога Менскага Замку, ў пачатку XVII в., ў часе змаганьняў за веру была пабудавана беларускім баярствам Петра-Паўлаўская царква на знак таго, што яно ніколі ня вырачацца свае веры, і народнасці. І хаця патомкі закладчыкаў гэтага абяцання не датрымалі, аднак-жа царква, пабудаваная ў старым прыгожым стылю, прыпамінала сьвету аб іх здрадзе. Маскоўцы замест таго, каб шанаваць гэтую, чыста ўжо праваслаўную і на-вет прыхільную для іх традыцыю, пастараліся яё саўсім згладзіць. Па загаду імператрыцы Кацярыны II царква была названа "Кацярынінскаю", а пасля яе пераробілі гэтак, што ад старое архітэктуры не засталася й сьледу. На прыложаным рысунку (рыс. 110) відна гэтая царква яшчэ ў сваім даўнейшым відзе, як раз у той час, калі ўжо было пастаўлена рыштэваньне для яе пераробкі. Гэтак сама былі зруйнаваны, або перароблены на маскоўскі лад у XIX в. амаль ня ўсе старыя будынкi - Замак, ратуша, шмат, манастыроў, касцёлаў і цэркваў.

Ад старасьветчыны ў Менску пры яго тысячагадовай гісторыі засталася гэтак мала памятак, што іх і адшукаць бывае нялёгка. Новы Менск, гандлёвы й прамысловы, схаваў пад сваімі кварталамі валы старога Менскага Замку, гістарычную Нямігу пакрыў на ўсім яе працягу дзераўляным мастом, па якім праведзена вуліца, і пашырыў свае межы далёка ўва ўсё бакі, асабліва-ж каля вагзалаў. Зьніштажэньню старасьветчыны дапамагала яшчэ й тое, што будынкi старога Мёнску, навет у Замку, былі найбольш дзераўляныя, і пры кожным пажары гінулі масамі.

Менскі Замак стаяў на нявысокім узгорку над Сьвіслачаю пры вусьці Нямігі, якая абкружвала яго з двух бакоў XIII в. ён быў умацаваны высокімі землянымі валамі; гэтак сама і ўсё места было аб-кружана валам, Апроч таго існавала крэпасць на прадмесці Менску – Кама-роўцы, на востраве сярод возера. У наш час на мейсцы возера засталася толькі балота, а ад крэпасці - ніякага знаку. Замак-жа над Нямігаю існаваў да канца XVIII в.; пасля стаў бяз догляду руйнавацца, будынкі яго перайшлі ў прыватныя рукі (адзін з такіх будынкаў відзён на рыс. 111), і толькі дзе-ня-дзе з пад бедных мяшчанскіх хатак выглядаюць часткі валоў, што абкружвалі замак (рыс. 108); так сама мала знаку засталася і ад валу, якім было абведзена места.

На паўдня ад замку, на суседнім узгорку, значна большым і вышэйшым, знаходзіцца Высокае Места. Па баках вялікага пляцу, дзе даўней, мусіць, адбываўся гандаль, разьмясьціліся важнейшыя цэрквы, касцёлы і манастыры ды розныя ўрадовыя ўстановы, якія найбольш займаюць старыя манастырскія будоўлі. Даўней тут стаяла вялікая і прыгожая ратуша, дзе месціўся кіруючы справамі места магістрат (рыс. 112); ратуша згарэла ў 40 х гадох прошлага веку, а адбудоўцаў яе расейцы не хацелі.

На Высокім Месьце стаяць цяпер - Праваслаўны сабор, перароблены на маскоўскі лад з прыгожае старое Сьвята - Духаўскае царквы, Катэдральны касцёл і цэлы рад будынкаў каля яго, пабудаваных у XVIII в., што належылі даўней езуітам (рыс. 113), праваслаўны манастыр (будаваны у XVII в.) і даўнейшыя каталіцкія манастыры-бэнэдыктынскі (абярнуты пад архіў, дамініканскі

Рыс. 110. Жоутая Царква у Менску

(ў часе пераробкі).

(зробляны казармы і каланча), ды інш., - будаваныя найбольш у XVII в. Высокае Места цяпер лічыцца цэн-трам Менску; на пляцы яго адбываюцца важнейшыя на-родныя сходы, мані-фэстацыі і г. д.

У шырокай лагчыне паміж Зам-кам і Высокім Местам знаходзіцца гандлёвы асяродак Менску. Та-кую ролю гэтая мейсцовасць іграе спрад-веку; наагул мусіць тут і пабудавуцца спачатку Менск. Ня дарма-ж народ дагэтуль называець гэтую лагчыну - Старым Местам, або яшчэ - Нізкім Местам, ці Нізкім Рынкам. На краю Нізкага Места знаходзіцца ўжо ўспамінаная "Каця-рынiнская" царква, якую народ называе проста "Жоўтаю Царквою" рыс. 110). На левым берэзе Сьвіслачы, паміж ёю і Камароўскім балотам, падыймаецца нявысокая Траецкая Гара, на якой даўней - стаяла шмат манастыроў. Побач

ляжыць уздоўж гасьцінцаў, што йдуць на Маскву, прадмесыде Залатая Горка з прыгожым касцёлам.

У другой палове XIX в. пачалося эканомічнае адраджэньне Менску. Асабліва аджыло гэтае старавечнае места, калі ў ім скрыжваліся (ў 70-х гадох) дзьве чыгункі, якія вельмі шчасліва прайшлі якраз сьледам старадаўніх шляхоў, падтрымліваюшых гандлёвае значэньне Менску. Менск зрабіўся дужа важным чыгункавым вузлом. Асабліва карыснаю трэба лічыць створаную чыгункамі сувязь з Украінаю. Праз Менск пайшло на захад, да Лібаўскага порту - ўкраінскае збожжа; ў Украіну-ж пайшло беларускае дрэва. Ў Менску стварыўся цэнтр ляснога гандлю зьмесьціліся чыгункавыя ўрады й майстроўні. Разам з тым хутка стала расьці і разбудоўвацца само места, і такім чынам на пачатку XX веку Менск зрабіўся пасля Вільні найбольшым местам Беларусі.

Займаў ён да таго-ж вельмі выгоднае цэнтральнае палажэньне у краі, а чыгункі, разыходзячыся з яго чатырох кірунках, звязвалі яго безпасярэдна з Вільняю, Смаленскам, Гомелем і Берасьцем, значыць з усімі, блізка, важнейшымі часткамі Беларусі, большымі яе цэнтрамі. Раскіданыя, разлучаныя часткі Беларусі Менск злучаў у адну эканомічную суцэльнасьць. Побач з эканомічным злучэньнем пачалося і культурнае, і палітычнае, цэнтрам і прадстаўніком якога зрабіўся Менск. Ў 1917 годзе шырокі народны беларускі рух выбраў сваім

цэнтрам Менск; з гэтага часу зрабіўся ён агульна - прызнанаю сталіцаю Беларусі.

Рыс. 112. Менск. Высокае Места у 40-х гадох XIX в.
(від з паўдня; зправа старая ратуша).

Перад вайною Менск меў каля 110 - 120 тыс. жыхараў. У часе вайны лічба насяленьня падвоілася. Цяпер трэба лічыць заўсёднага насяленьня ў Менску каля 150 тысячаў. Гэткім парадкам па вялічыні Менск займае другое мейсца пасля Вільні. Як і ў іншых нашых местах, больш палавіны жыхараў Менску - жыды, рэшта - беларусы, а так сама палякі, маскоўцы і інш. Трэба лічыць, што на кожную сотню Мянчан ёсьць каля 40 беларусаў.

Беларусы ў Менску найбольш - дробныя дамаўласьнікі, ра-месьнікі, чыгункавыя працаўнікі, чыноўнікі, хвабрычныя і падзён-ныя работнікі. Жыды ў Менску займаюцца найбалей раме сламі, гандлем і работаю на хвабрыках. Палякі - гэта жменька інтэлігенцыі, модная толькі дзеля падтрыманьня ад несьвядомых беларусаў-каталікоў, а расейцы гэта абжыўшыся ў Менску наездныя чыноўнікі.

Хвабрычна - заводзкая прамысловасьць Менску шыбка расьце і зьмяняецца; за апошнія 20 гадоў, напр., лік работнікаў павялічыўся ў 4 разы.

Найбольш разьвітая мэалёвая прамысловасьць. Хвабрыкі будовы машынаў (іх усіх 5) займаюць каля 500 работнікаў. Далей ёсьць 5 хвабрыкаў абояў (з 300 работнікамі), 3 гарбарні, 5 цагельняў, 2 хвабрыкі мэханічнага вобую, 3 дражджовых заводы (бравары), 1 хвабрыка грабянёў, хвабрыкі табачныя

мылаварныя, гільзавыя і інш.

Рыс. 113. Менск. Пляц Высокага Места
(від з захаду).

Усе хвабрыкі займаюць больш 2000 работнікаў і вырабляюць тавару на 4 міліёны рублёў. Апроч хвабрычных работнікаў, у Менску шмат ёсць рамеснікаў, якія вырабляюць тандэтныя адзежу і абуцце.

Лежачы блізка што на мяжы паміж земляробскаю Менска - Наваградзкаю краінаю і поўным лясных багацьцяў Палесьсем, пры вельмі выгоднай сувязі чыгункаю з вялізарнаю правінцыяю, Менск і ў нашыя часы мае вельмі добры грунт для разьвіцця гандлю, Менскі гандаль разьвіты досіць добра. Тутэйшыя гуртаўнікі раздаюць тавары на сотні ляжачых навакола мястэчак, і зьбіраюць, сартуюць і прадаюць мяйсцовыя вырабы. Менск вывозіць досіць многа збожжа й іншых сельска-гаспадарскіх прадуктаў у Лібаву і ў Варшаву, Але асабліва добра разьвіўся тут лясны гандаль. На лесе Менскія купцы шмат зарабляюць, адпраўляючы яго найбольш на Ўкраіну, а так сама і ў Нямецчыну.

У Менску за часы вайны залажыўся цэнтр беларускага ко-опэратыўнага руху - Цэнтральны Саюз Спажывецкіх Таварыстваў Беларусі (Цэнтрабелсаюз), у якім аб'ядналіся сотні вясковых коопэратываў і некалькі дробных коопэратыўных саюзаў.

За апошнія гады аджыло і буйна разраслося культурнае жыццё у Менску. Ў месце йзноў стаў працаваць цэлы рад прасьветных, навуковых і інш.

установаў і арганізацыяў. Паза-кладаліся новыя школы і між імі гэтак даўно чаканыя Менскам - вышэйшыя школы. З 1918 г. існаваў тут вышэйшы Беларускі Пэдагогічны Інстытут, які з'яўся з адкрытым крыху пазней Беларускім Дзяржаўным Універсітэтам. Апроч таго сярэдняя полі-тэхнічная школа рэфармавана ў Беларускі Політэхнічны Інстытут. Існуе, ўрэшце, Беларускі Дзяржаўны Тэатр ды вышэйшая навуковая ўстанова, якая з часам, пэўне, раз'яецца ў Беларускаю Акадэмію Навукаў - Інстытут Беларускае Культуры.

Найлепшы выглед мае Менск, калі глядзець на яго з поўначы. Над месцам пануе ўзгорак Высокага Места, на якім падымаюцца ў вышыню вежы цэркваў і

Рыс. 114. Тэатр у Менску.

касьцёлаў. Калі падыйсьці бліжэй да цэнтру і глядзець на Высокае Места з за Сьвіслачы (рыс. 109), дык яно выдае адным вялікім каменным гмахам, што падыймаецца проста ад берагоў Сьвіслачы на высачыню некалькіх дзесяткаў сажняў. Прыятна песьцяць вочы перахаваныя з гэтага боку сьляды старога, прадвечкае архітэктуры і тут толькі хіба й можна добра ўсьведаміць сабе, што цяперашні Менск мае тысячагадовую багатую гісторыю. Я калі ўзыйсьці на каторую з вежаў, што

высяцца над Высокім Местам, дык воку адкрыецца шырокі від на Менск і яго прадмесьці. На першы пагляд увесь

прастор заняты імі выгляде адным вялікім садамі, Але прыгледзіўшыся мы пабачым затопленыя ў садох дзераўляныя дамкі Менскіх мяшчанаў. Гэтымі-ж дамкімі, дзераўлянымі, абкружанымі садком і гародчыкам, і забудованая большая часьціна вялікага прастору, занятага Менскам.

Ваколцы Менску досіць прыгожыя, асабліва на захадзе, дзе зараз-жа за месцам высака падыймаецца Менскае ўзгор'е. Напежачыя да яго гліністыя ўзгоркі твораць мяісцамі, асабліва на берагах суседніх прытокаў Сьвіслачы, (напр. у Лошыцы) вельмі харошыя горныя краявіды. З паўночнага і ўсходняга боку да Менску прылягаюць больш роўныя прасторы з небагатаю пяшчанаю зямлёю, пакрытыя хваёвымі барамі (Камароўскі, Антонаўскі лясы). Цікава адзначыць, што паўночны край места падыходзіць да самага берагу досіць абшырнага Камароўскага балота, якое ня так даўно, як ужо ўспаміналася, было возерам. Камароўскае балота тым між іншым цікавае, што на ім робяцца навуковыя дасьледы адзінае ў Беларусі Балотнае Пробнае Станцыі. Станцыя гэтая знайшла спосабы, як з дзікога балота зрабіць добрую багатую сенажаць і навет ураджайнае поле.

З мястэчак Менскага пав. трэба адзначыць Заслаўе, дзе ў X в. была пасялілася напоўлегендарная княгіня Рагнеда з сынам сваім Ізяславам. Тады было яно сталіцаю абшырнага вудзельнага князьства; цяпер гэта невялічкае мястэчка над р. Сьвіслачаю. Аб слаўнай яго мінуўшчыне сьведчыць толькі вялічавы гарадзішча ды шмат курганоў у ваколцах. Недалёка ад Заслаўя -

гандлёвае і прамысловае мястэчка **Рака**, з 3500 чал. жыхараў. У мястэчку шмат рамеснікаў, што вырабляюць машыны для гаспадаркі - сячкарні, арфы ды інш, якія разыходзяцца па ўсёй Беларусі і нават за яе межы. Апроч таго ёсьць тут шмат ганчароў. На захад ад Ракава ёсьць м. **Івянец**, якога жыхары займаюцца ганчаркаю і вырабам кахляў. Недалёку Івенца знаходзіцца маленькі фаліварачак **Люцынка**, ў якім Беларускі паэта В. Дунін-Марцінкевіч.

На паўднёвы захад ад Менску, пры чыгунцы, ляжыць у ўраджайнай мяйсцовасьці, досіць вялікае і багатае мястэчка **Койданав**. Пад ім у XIII веку дзвюма ўдачнымі бітвамі Скірмунту і Мендоўгу ўдалося спыніць татараў і адбараніць Беларусь ад татарскае няволі. Ад XVI веку Койданав было адным з цэнтраў беларускага кальвінізму; памяткай гэтае яго ролі застаўся старасьвецкі кальвінскі збор, абкружаны валам. Над Нёмнам, пры самай чыгунцы, ляжыць значнае мяст. **Стобцы** з важнаю прыстаню. Недалека ад Стаўбцоў Нёман становіцца судаходным. Асабліва разраслася была Стаўпецкая прыстань у часе Крымскае вайны, калі для расейскага гандлю было замкнёнае Чорнае Мора. Пасьля гэтае вайны рух у мястэчку ізноў зьменшыўся. У мястэчку ёсьць хвабрыка сярнічак; рамеснікі займаюцца, будоўляю чаўноў і паленьнем вапны. Недалека ад Стаўбцоў у в. **Міколаяшчыне** радзіўся вядомы сучасны беларускі паэта Якуб Колас.

На паўдні і захадзе Менскага пав. каля Стаўбцоў, Івенца грунты лёгкія, бедныя; рэшта павету ляжыць на цяжкіх глістых грунтах, на якіх добра родзіць збожжа; лясоў тут мала. Толькі на ўсход ад Менску грунты робяцца бяднейшымі і мяйсцовасьць лясістаю.

Слуцк - найзначнейшае места ў зямлі дрыгвічоў, адзін са старэйшых беларускіх гарадоў, перехаваўшы да таго-ж шмат памятак мінуўшчыны. Ляжыць ён на шляху - сухаземным і вадзяным з Менску і Вільні - на Ўкраіну (Валынь), і за сваю гісторыю няраз вытрымліваў напады татараў і маскоўцаў. Даўгі час Слуцк быў сталіцаю вудзельнага князьства. Князі Слуцкія (Олельковічы, патомкі Гедыміна) адзначаліся сваім спагадам да навукі і мастацтва. У пачатках XVI в. праславілася сваім героізмам княгіня Слуцкая Анастасія, удава аднаго з Олельковічаў. Яна некалькі разоў на чале Слуцчан адбівала напады вялікіх татарскіх ды маскоўскіх войскаў. У XVII в. Слуцк перайшоў да магутнага роду Радзівілаў і пад іхняю апекаю закрасаваў яшчэ больш, чым уперад. Радзівілы спагадалі, як ведама, кальвінізму, і па ўсёй Слуцчыне пазакладалі кальвінскія школы і зборы. У Слуцку ў XVII в. залажылася кальвінская гімназія, якая ператрывала ўсю езуіцкую рэакцыю. Старасьвецкі Слуцк быў багатым прамысловым месцам; тут у XVII в. пасялілася шмат Шкотляндцаў, якія ўцяклі з свае бацькаўшчыны ад рэлігійных прасьледаваньняў. Дзякуючы ім развілася ў Слуцку прамысловасьць і гандаць; пазней у ім працавала хвабрыка шоўкавых паясоў, вядомых з свайго хараства і далікатнасьці па ўсёй Эўропе (Слуцкія паясы).

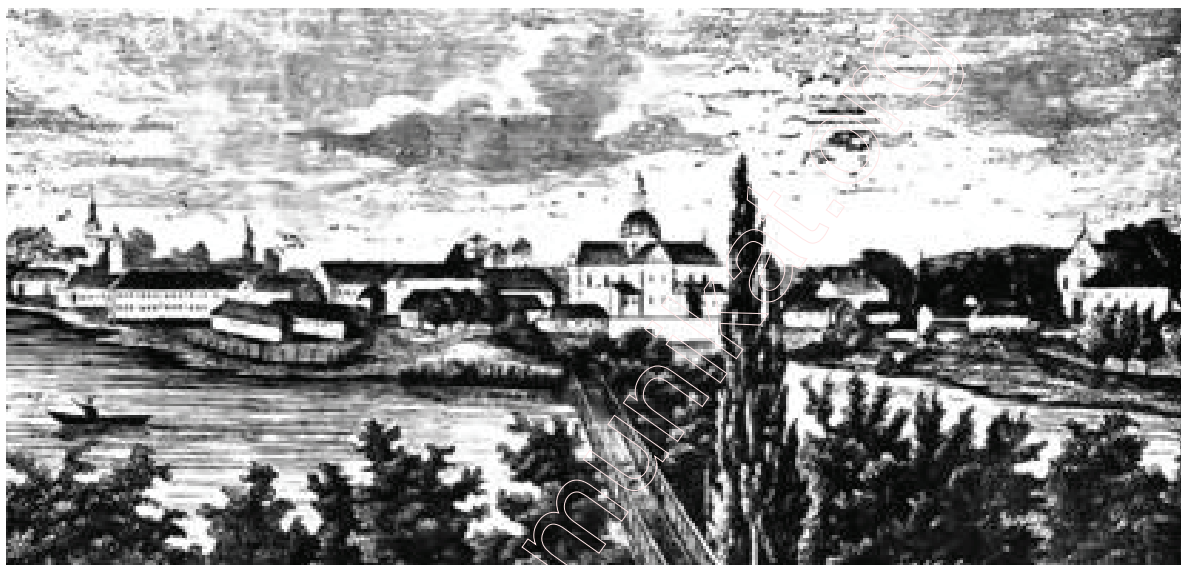
У Слуцку ёсьць некалькі старых цэркваў і касьцёл, а так сама Траецкі манастыр, у якім перахована шмат беларускае старасьветчыны; перахавалася так сама некалькі вялікіх замчышчаў і курганоў.

Цяпер Слуцк мае каля 18 тыс. насяленьня. Да апошніх часоў гэта было ціхое места. Значная частка яго жыхараў займаецца гаспадаркаю. Асабліва

славіцца Слуцк сваймі гарадамі і садамі. З Слуцкіх садоў выйшаў вядомы сорт ігруш - Слуцкія Бэры. Нядаўна ў Слуцк праведзена чыгунка і места значна аджыло.

Капыль - старасьвецкое места, цяпер невялічкае мястэчка з 4 тыс. жыхараў, якія, апроч гаспадаркі, займаюцца ткацтвам. Даўней гэтае рамяство стаяла тут шмат вышэй і больш было пашыранае.

Нясвіж (рыс. 115) - старое места, заложанае крывічамі. З даўных часоў тут зьмяшчаецца рэзідэнцыя Радзівілаў. Места ляжыць між двух вазёраў, а на другім баку вазёраў высіцца вялізны і стары (XVI в.) замак Радзівілаў.

Рыс. 115. Нясвіж

Замак гэты быў сьведкаю жыцця нашае найбуйнейшае арыстакратыі ў часы яе найбольшае вагі. Даўней у замку зьмяшчаліся неапісанае вартасці музэальныя колекцыі - галерыі абразоў, архівы, бібліятэкі. Самыя важныя дакумэнты з беларускае гісторыі перахоўваліся ў Радзівілаў, якім гэта было даручана каралём Жыгімонтам - Аўгустам. Нясвіжскі замак быў адным з галоўных культурных цэнтраў Беларусі ў той час, калі беларуская культура магла йсьці побач замежнаю заходня - эўропэйскаю. У XVI в. Нясвіж быў цэнтрам беларускае рэформацыі; існавала тут адна з старэйшых у краі друкарняў, дзе кальвіністы друкавалі сваю літэратуру. Пазьней тут было пабудавана некалькі манастыроў і школ.

З старасьветчыны Нясвіжскае засталася мала; самае каштоўнае вывезена ў Петраград, Бэрлін і нямаведама куды. Нясвіж, маючы каля 10 тыс. насяленьня, належыць і цяпер да культурнейшых местаў Беларусі. Шмат камяніцаў, брукаваных вуліц, некалькі сярэдніх школаў, між імі - старая вучыцельская сэмінарыя, ўрэшце шмат прыватных таварыстваў, якія вядуць шырокую культурную працу.

Клецак - даўнейшае дрыгвіцкае места. На памятку аб мінуўшчыне засталася тут абшырнае замчышча, абкружанае з ўсіх бакоў балотам. Цяпер Клецак: вялікае тарговае і прамысловае мястэчка (7 тыс. жыхараў) ля р. Лані. У мястэчку некалькі млыноў, хвабрыка грабянёў, і моцна разьвіта гародніцтва. Тут жа існавала адна з старэйшых і мацнейшых пазычковых касаў. У Клецку вядзецца значны гандаль збожжам, ільняным сямённем ды інш. **Ляхавічы**-значнае мястэчка (каля 5 тыс. жыхараў); у ім разьвіта гародніцтва, шмат ёсьць муляроў. Ляхавічы гандлююць мясам, сырымі скурамі і збожжам. Апошнімі часамі гандаль тут стаў падаць дзеля таго, што шмат купцоў перабралася у Баранавічы, якія ляжаць недалёка. Калісь была тут наймацнейшая ў Беларусі крэпасць. Гэтая крэпасць вытрымала між іншым 6-х месячную аблогу маскоўцаў.

На поўначы Слуцкага пав. цераз Клецак і Капыль ідзець узгор'е, што памалу зьніжаецца к паўдню павету. На ўзгор'і і яго спадах ляжаць багатыя гляістыя грунты. Мясцовасьць тут вельмі густа заселеная, лясоў мала. Паўднёвая частка павету мае пяшчаныя грунты, пакрыта лясамі і балотамі. Тут вёскі сустракаюцца рэдка, наагул гэта край бязьлюдны. Па ўсім сваім адзнакам ён найбольш падобен да Мазырскага Палесься; тут між іншым пачынаецца вялізнае балота Грычына, аб якім народная легенда кажа, што яно злучана падземным каналам з Чорным Морам.

Так сама палескі характар мае і поўдзень Наваградзкага павету, але тут лясы ўжо шмат больш парасьцярэбліваны і мясцовасьць досіць густа заселеная. Большая-ж часць Наваградчыны зусім блізка бязьлесная. Толькі дубовыя і бярозавыя гаі тут часьцей спатыкаюцца.

На мяжы поля і лясоў ляжаць **Баранавічы**. Навакола - пяшчаныя неўраджайныя грунты, бедныя вёскі. Такою-ж беднаю вёскаю былі й Баранавічы некалькі дзесяткаў гадоў назад. Але прайшлі цераз Баранавічы тры чыгункі й шоса, пабудаваліся 2 вагзалы і Баранавічы сталі значным мястэчкам з больш чым 10-тысячным насяленьнем. Расьлі Баранавічы найбольш коштам іншых суседніх мястэчак, якіх чыгунка абмінула. Аднай з прычынаў росту Баранавіч былі ваенныя лагеры, якія што год раскідваліся ў ваколіцах мястэчка.

Старасьвецкае беларускае места **Наваградак** заложана маведама калі. У XI в. тут на старым гарадзішчы быў пабудаваны замак, як лічаць, кіеўскімі князямі. У XIII в. яго заваяваў літоўскі князь Рынгольт. Сын Рынгольта Мендоўг зрабіў Наваградак сталіцаю Беларуска - Літоўскае Дзяржавы. Тут ён прыняў хрысьціянства і каранаваўся на караля Літвы. У XV в. тут закладаецца беларуская праваслаўная мітрополія. Пасьля Наваградак даўгі час зьяўляецца галоўным месцам ваяводства. У ім, таксама, адбываюцца сэсіі Галоўнага Трыбуналу, ды

перахоўваюцца судовыя архівы. З гэтае прычыны сюды зьяжджалася шмат шляхты з усяё дзяржавы, што падтрымлівала гандаль і наагул разьвіцьцё места. Цяпер тэта глухое, невялікае места. Насяленьня ў ім каля 10 тыс., прамысповасьць неразвітая, гандаль слабы. Ўся бяда Наваградку, - што яго абмінула чыгунка.

Рыс. 116. Наваградак. Руіны замку.

Ляжыць Наваградак у мыйсцовасьці гарыстай і вельмі прыгожай. З яго ваколіцаў расьцякаецца шмат ручаёў, у прытокі, Нёмна. На адным з узгоркаў (Замковая Гара) высяцца руіны замку Наваградзкага (рыс. 116). Адгэтуль адкрываюцца цудоўныя віды вёрст на 70 і больш. Другі ўзгорак, відаць насыпны, называюць магілаю Мендоўга. У Наваградку вучыўся і жыў Адам Міцкевіч.

На ўсход ад Наваградку, ў вельмі ўраджайнай мыйсцовасьці ляжаць **Карэлічы**, дзе даўней была цукраварня і - **Шчорсы**, ля Нёмну, на надта цяжкой, але добрай зямлі, слаўныя на ўсю Беларусь з свае гаспадаркі. Ў Шчорсах была вялікая і каштоўная бібліятэка, ў якой перахоўваліся ўсё, якія калі выдаваліся географічныя карты Беларусі. На паўднёва ад Наваградку ляжыць праслаўленае Міцкевічам воз. **Сьвітазь**, а недалёка ад воз Каўдычаўскага мейсца ўрадзін яго-засьцёнак **Завосьсе**. Ў гэтым глухім закутку радзіўся найвялікшы з паэтаў Беларусі. Там-жа па блізкасьці, ў **Тугановічах**, ёсьць сельска-гаспадарская пробная станцыя. У в. **Ясянцы**, каля Гарадзішча, і суседніх вёсках моцна разьвітае гарбарства. Вакола - мыйсцовасьць гарыстая, зямля неўраджайная.

Мір - даўнэй вельмі значнае таргэвае мястэчка; калісь быў сядзібаю цыганскага старшыні, або "караля". Мірскія цыганы тады займаліся промысламі, між іншым ткацтвам, мелі навет хвабрыкі суконныя, палатняныя і гарбарні, - і жылі на мейсцы Пасьля сьмерці свайго апошняга "караля" яны пацягнуліся па сьвеце. У Міры ёсьць вельмі цікавыя руіны вялізарнага замку, пабудаванага у XVI веку Радзівіламі. У мястэчку каля 3 тыс. жыхараў, бываюць конскія ярмаркі два разы у год.

Гарадзея - або **Замір'е**, станцыя чыгункі, першая ў Беларусі па вялічыні вывазу збожжа. Ляжыць у вельмі ўраджайнай мяйсцовасьці. Пры станцыі вырасла мястэчка. Ё суседнім двары ёсьць вялікая сыраварня, ў якой вырабляюцца вядомыя навет на Петраградскім і Варшаўскім рынках "швайцарскія" сыры, Добра пастаўлена гадоўля скаціны і гародніцтва.

Наваградзкі павет ляжыць найбольш на ўраджайных гляістых грунтах, часткаю навет на лёсавых, і мае густое насяленьне. Ня гледзячы на малазямельле, сялянства жыве добра. Моцна разьвітая гадоўля коней, якіх гуртаўшчыкі закупаюць на кірмашах і адпраўляюць заганіцу. Скаціну дзяржаць палешаных пародаў. Шмат садоў і добрых гароды. Разьвітае ткацтва. Наднёманскія сёлы зарабляюць на сплаве лесу.

"Але ня толькі ўраджайнасьцяй адзначаецца Навзградзкая зямля, піша Кіркар, а яшчэ і чаруючым выглядам сваім. Маса рэчак, ручаёў і вазёраў прарэзуюць павет ува ўсіх кірунках і зьліваюцца ў дзьве галоўныя ракі, ў вялічавы Нёман, на паўночным усходзе і-Шчару, - на паўдні. Высокія ўзгор'і, абшырныя лагчыны, ўсюдых багатая расьліннасьць. дубовыя гаі, цёмныя лясы прыхарошуюць Наваградзкую зямлю, ўвесь час зьмяняюць яе краявіды і не даюць супачынку вачом. Шмат перажыла гэтая старэйшая славянская зямля, зрошаная патокамі беларускае й літоўскае крыві. Шмат захавалася тут і памятак ад часоў пракаветных.

Харошы й ясны край гэты. з сваймі цікавымі гістарычнымі ўспамінамі, знаходзіцца як быццам на мяжы хмарнага, туманнага, балотнага Надпрыпяцкага Палесься".

Апошнія словы Кіркара можна адпесьці і да ўсяе Менскае краіны. Далей за ёю на ўсход і паўдня ўсюдых цягнуцца бары й балоты Палесься.

Наваградзкая зямля радзіла і выгадавала Адама Міцкевіча. За тэта ён яе праславіў на ўвесь сьвет, як не праслаўляў ніадзін паэта свае Бацькаўшчыны.

ВЕРХНЕБЯРЭЗІНСКАЯ КРАІНА. З паўночнага ўсходу да Менскае краіны прылягаюць два вялікія паветы Ігуменьскі і Барысаўскі, на прасторы якіх перамешуюцца прыметы вадападзельнае земляробскае Менскае краіны з прыметамі тыповага нізіннага, пяшчанага і лясістага палесься. Лежачы у беспасярэднім суседзтве з Менскам, гэтак, што з некаторых частак абодвух лаветаў гаспадары часьцей езьдзяць у Менск, чым у суседняе мястэчка, яны ў значнай меры адчуваюць на сабе эаномічныя і культурныя ўплывы сталіцы Беларусі.

У большай часьці іх, аднак, палеская прырода пераважае гэты ўплыў вялікага места. Затым, наагул бяручы, - паветы гэтыя маюць вельмі нізкую, раўнуючы да Менскае краіны, гушчынню насяленьня (амаль ня ў два разы

меншую), значна большы % лесу і няўжытага- балотаў, і іх можна было-б, пры жаданьні, разглядаць, як натуральны працяг Вялікае Палескае Нізіны.

Большую ўсходнюю частку абодвух паветаў абвадняе верхняя й сярэдняя Бярэзіна (рыс. 23) з сваімі прытокамі, з паміж якіх важнейшы - Сьвіслач. У заходняй часьці працякае прыток Прыпяці - Птыч, ды тут-жа пачынаецца Нёман з сваімі першымі зверху прытокамі і Вяльля. Бярэзіна тут судаходная і ў эаномічным жыцьці ўсходняе часьці паветаў іграе важную ролю.

Паверхня заходніх частак абодвух паветаў падобная да сумежных мяйсцовасьцяў Менскае краіны. У Барысаўскім пав. высокім валам з паўдня на поўнач праходзіць Менскае ўзгор'е, якое на самай мяжы павету з Менскім дайшло найбольшае высачыні (Лысяя Гара). Грунты тут сугліністыя моцна расьце шмат лясоў, паміж якімі

**Рыс. 17. Даўнейшыя тыпы;
сялян з Барысаўшчыны**
(канец XVIII в.)

камяністыя, сярэдняе ўраджайнасьці; пераважаюць яловыя й мяшаныя.

Паўночна - заходнюю частку Ігуменьскага павету займаюць лагодныя спады Менскага ўзгор'я, складзеныя, гэтак сама, як і ў Менскай краіне, з падысподняе морэны, на якой ляжаць ураджайныя суглінкі і супяскі. Лясоў тут мала, насяленьне густое, займаецца земляробствам. - Па меры збліжэньня да Бярэзіны грунты пачынаюць бяднець, суглінікі зьмяняюцца супескамі, а ўздоўж самое Бярэзіны, асабліва-ж на ўсход ад яе, ляжыць шырачэнны паяс пяшчаных грунтоў, на якіх разьлягліся вялізарныя пушчы - **Барысаўская**, ў Барысаўскім пав., і **Любашанская** ў Ігуменьскім. Такім чынам тут паўтараюцца тыя-ж тыпы мяйсцовасьцяў, што і у Менскай краіне, з тэю розніцаю, што земляробская мяйсцовасьць займае досіць малую частку краіны, а палеская - вялікую. На паўдні-ж Ігуменьскага пав. мяйсцовасьць прымае ужо рэзкі палескі выгляд; тут сярод вялізарных пушчаў, што ляжаць уздоўж р. Птыча і ніжняе Сьвіслачы, значныя прасторы займаюць чаротавыя балоты. У часы лядавіковых тут існавала мусіць вялізнае возера, у якое ўлівалася й Бярэзіна. Ад вялікага Палескага возера яно аддзялялася малазначным павышэньнем паверхні, якое стварае паміж імі Наваградзкі Горб.

Бязьлюдныя палескія прасторы ляжаць і напоўначы Барысаўскага пав., у ваколіцах Бярэзінскага Каналу; лічаць, што й тамака знаходзілася лядавіковае возера.

Наагул краіна зья-ўляецца аднєю з най-больш лясістых у Бела-русі. Трэба лічыць, што каля 40% яе прастору пакрыта лясамі. У мяшаных лясох тут пераважае ёлка; граб спатыкаецца толькі нападні. Наагул на паўдні краіны, у вадазборніку Сьвіслачы і Птыча, шматчых ляс-тавых лясоў з ліпы і дубу. На пясках-жа і тут усюды хвойка.

Краіна мае рэдкае насяленьне з усіх бакоў апрача паўдня абкружваюць яе краіны значна гусьцей заселеныя, больш расьцярэбленыя і земля-робскія. Нельга сказаць, аднак, каб і тут гаспадарка стаяла дрэнна.

Насяленьне вядзе й тут яшчэ досіць культурную гаспадарку, - прыкл., ужывае шмат штучных гнаёў, гарэ - найбольш плугамі. Сеюць тут шмат ячменю й бульбы, а таксама кармовых траваў. Дый натуральных сенажацяў тут хватае. Ёсь гэта, асабліва ў сувязі з выгоднымі шляхамі, якія абслужваюць значную частку краіны, моцна дапамагае разьвіцьцю гадоўлі скаціны.

Буйная прамысловасьць у краіне слаба разьвітая. Аднак у Барысаве пакрысе вырастае досіць значны прамысловы цэнтр. Палажэньне на судаходнай рацэ пры перасячэньні яе вялікаю чыгункаю шмат гэтаму дапамагае. Па вёсках-жа краіны шмат бравароў і пільняў. У розных мяйсцох шмат таксама смалярнаў і тэрпэтынных заводаў. Моцна разьвітыя тут, як і трэба было спадзявацца, ўсе віды лясных промыслаў: і рубка, і возка, і сплаў. Вывозіцца адгэтуль надта многа лесу, да таго ж найлепшага сорту (найлепшы мачтавы лес - з ваколіцаў Халопеніч, у Барысаўскім пав.), вывозіцца гэтак сама шмат смалы, скіпідару, дзегцю і інш. лясных тавараў. Гэтыя тавары йдуць убоольшасьці на Ўкраіну, але таксама, па Бярэзінскім канале і па чыгунках, у Рыгу ды ў Заход. Эўропу. Шмат дрэва йдзе ў Менск. У некаторых мяйсцовасьцях насяленьне гэтак занята ляснымі зарабаткамі, што закідае гаспадарку й жывіцца прывозным хлебам. Гэта аднак - вынятакі. Наагул краіне свайго хлеба хапае, а пэўныя яе часьці навет вывозяць хлеб на старану.

Хатнія рамеслы асабліва пашыраныя ў Ігуменьскім пав. Пераважаюць тут вырабы з дрэва. Так, у раёне ліставых лясоў шмат сялян займаецца драньнем лыка, вырабам рагожаў, і палазоў, дугаў, лапцяў, кашоў, ды іншых рэчаў з ясені, дуба, асіны й ліпы. Шмат дзе займаюцца бандаркаю. У Барысаўскім пав. ля Смалявічаў паляць вапну. У іншых мяйсцох - робяць цэглу, вараць мыла, займаюцца гарбарствам, ганчаркаю і г. д. Мяйсцамі пачынаюць капаць торф, якога тут ёсьць шмат; даўней разраблялі й балотную руду. Ёсьць тут некалькі мінэральных крыніцаў; з іх Лагойскія - былі нейкі час навет эксплётаваліся: там быў зроблены невялічкі курорт, цяпер закінуты.

З гістарычнага і эканамічнага боку большая часьць краіны вельмі цесна зьвязаная з Менскам. Густа расьсеяныя мястэчкі вядуць бойкі гандаль таварамі Менскіх гуртаўнікоў. Галоўным рынкам для збыту так сама зьяляецца Менск. Туды вядуць і чыгункі, перасякаючыя краіну. Толькі ўсходня, палеская паласа краіны зьвязаная безпасярэдна з Бярэзінскім вадзяным шляхам і ўплывы Менску тут ужо крыху менш адчуваюцца.

Рыс. 118. Вясковая вуліца ў Барысаўскім палесьсі.

Важнейшыя мясцовасьці. Найбольшае места краіны - **Бары-са**, з 20 тыс. жыхараў. Ляжыць ён на левым беразе Бярэзіны, на якой мае парходную прыстань, і пры чугунцы. Барысаў вядзе досіць жывы гандаль лесам, смалою, дзёгцем, найбольш з Украінаю. Хвабрычная прамысловасьць разьвітая. Ёсьць дзьве вялікія хвабрыкі сярнічак, 6 пільняў, шкляная гута, паперня, картонная хвабрыка і дзесяткі два дробных заводаў. Лік работнікаў даходзіць да 1700 чал.

Барысаў належыць да старых местаў; яго пабудаваў у XII в. полацкі князь Барыс Усяславіч. На востраве сярод Бярэзіны быў даўней замак, якога расейцы абярнулі ў застрог. Са старых будынкаў ёсьць цікавы касьцёл, пабудаваны ў XVII веку. На правым беразе ракі, на ўзгор'ях высяцца акопы, зробленыя ў часе расейска - французскае вайны 1812 г. Барысаў іграў у часе гэтай вайны значную ролю. Недалёка ад яго была нешчаслівая пераправа цераз Бярэзіну Наполеонавых арміяў.

На захад ад Барысава, ў гарыстай і лясістай мясцовасьці над р. Гайнаю ляжыць старасьвецкае мястэчка **Лагойск**. Быў тут даўней вялікі замак, навакола якога былі на цэлую мілю параскіданыя меншыя замкі. Цяпер ад замкаў пазаставаліся толькі руіны, пазарастаўшыя лесам. Лагойскі двор належыў да Тышкевічаў, адзін з якіх быў вучоным архэолёгам; ён шмат папрацаваў над памяткамі мінуўшчыны Беларусі. Тышкевічы сабралі цэнны архіў і музэй і залажылі хвабрыкі ткацкую й зьлезную. Цяпер Лагойск невялікае мястэчка з досіць разьвітым гандлем. У ваколіцах Лагойску ёсьць некалькі серных і зьлезістых крыніцаў, якія ў мінулым веку славіліся сваімі лячэбнымі прыметамі, а

цяпер аб іх забыліся.

Ніжэй Барысава ёсьць на Бярэзіне прыстань **Чарняўка** і пры ей невялікае, але прамысловае мястэчка, вядомае з сваіх ганчарскіх вырабаў. Недалёка ад яго ёсьць зьлезныя хвабрыкі Радзівіла, якія працавалі на балотнай рудзе. Цяпер яны нячынныя.

На поўначы Барысаўскага пав., на мяжы яго з Дзісьненскім, знаходзіцца невялікі, глухі гарадок **Докшыцы**, з 5 тыс. жыхараў.

Барысаўскі павет р. Бярэзінаю дзеліцца на дзьве розныя часьці. На захад ад Бярэзіны - Менскае ўзгор'е, грунты супяшчэныя і, хаця лясоў шмат, але ўсё-ж менш, чым у ўсходняй часьці, дзе цягнуцца, асабліва ўздоўж вярхоўяў Бярэзіны, аграмадныя пушчы, на пяшчаных грунтах. Праўда й на ўсход ад Бярэзіны падыймаюцца (каля Халопеніч) канцы Дняпроўскага ўзгор'я, але яно тут займае нязначны куток. Даўней Барысаўскі пав. лічыўся адным з найбагацейшых у Беларусі.

Ігуменьскі павет ляжыць шырокім паясом, працягнутым ад Нёмна аж за Бярэзіну. Прырода яго на гэтым вялікім прасторы няроўная. Паўночна - заходняя часць ляжыць на ўраджайнай зямлі, лясоў мае мала, а насяленьне густое. Паўднёвая часць, над Птычом, ляжыць найбольш на пяскох і пакрытая хваёвымі барамі і чаротавымі балотамі, - такімі самымі, як і ў суседняй Палескай нізіне. Рэшта павету ляжыць на пяшчаных і супяшчаных грунтах, мае шмат лясоў, хвойных і ліставых.

Хвабрычная прамысловасьць у павеце, апрача бравароў і пільняў, разьвіта слаба. Даўней, аднак, было тут некалькі суконных хвабрыкаў - у Раванічах, Сьмілавічах і Бярэзыні.

З мястэчак, апроч паветавага места **Ігуменя** (з 5 тыс. жыхараў), які ляжыць у глухой мяйсцовасьці, сярод аграмадных лясоў і мае вельмі малое эканамічнае значеньне, трэба сказаць аб мястэчку Бярэзыні. Ляжыць яно над р. Бярэзінаю, ў цэнтры. аграмаднага палескага району. Мае параходную прыстань і вядзе значны гандаль дрэвам і смалою. У ваколіцах ёсьць вапельні. Люднасьці каля 4 тыс. чал.

У заходняй часьці павету ляжыць рад дробных мястэчак, як Вузда, Дукора, Пухавічы, Пясочнае і г. д. Кожнае з іх мае сваю, часта вельмі цікавую, гістарычную мінуўшчыну, а цяпер зьяўляецца гандлёвым пунктам. Спаміж іх выдзяляюцца **Сьмілавічы** - невялікае, але прамысловае і гандлёвае мястэчка, што ляжыць за 5 міль ад Менску. Тут ёсьць некалькі гарбарняў, дзе найбольш працуюць татары, якіх у мястэчку шмат.

Сярод Ігуменьскіх і Барысаўскіх пушчаў шмат захавалася рэлігійных лягендаў аб асобных мяйсцовасьцях, зьвязаных найбольш з абразамі Багародзіцы. Ё такія мейсцы, гэтак званьня прошчы, ў пэўныя дні, найбольш у маладзиковыя нядзелі, зьбіраюцца багамольцы з усяё ваколіцы, а часта і здалёку. З такіх прошчаў выдзяляецца **Мар'іна Горка**, - на паўдня ад Ігуменя. Была тут даўней мусіць паганская сьвятыня. Лягенда кажа, што нехта ахвяраваўся пабудаваць капліцу, пабачыўшы ў сьне Матку Божую і, выздаравеўшы, пабудаваў. У гэтай капліцы аказаўся цудоўны вобраз, які не гарэў пры пажарах і шмат каго ўздараўляў. З часам тэты вобраз стаў далека вядомы. Кожную маладзиковую нядзелю атпраўляецца тут служба Божая.

У Мар'інай Горцы існуе сярэдняя сельская - гаспадарская школа.

IV. Наднеманская краіна (Гора- дзеншчына).

Да Наднеманскае краіны мы адносім тэя паветы, што ляжаць уздоўж сярэдняга бегу Нёмна й яго прытокаў; **Горадзенскі, Сакольскі, Ваўкавыскі, Пружанскі й Слоні́мскі** паветы Горадзенскае губэрні, Лідзкі павет Віленскае губ. й беларускую частку Сувальскае губэрні (**Аўгустоўскі павет** і часьці іншых). Шмат падобнасьці з імі маюць і ляжачыя далей на захад паветы Падлясься; але іх мы аднак будзем разглядаць, як асобную краіну.

Як і ў вышэйапісаных Полацкай і Віленскай краінах вялікая рака, ўданым выпадку Нёман, звязуе паветы Горадзеншчыны ў адну прыродную, эаномічную і асабліва гістарычную суцэльмасць. Апроч таго для Наднеманскае краіны характэрны: высокая гушчыня насяленьня, з паміж якога значны % заняты ў прамысловасьці, мягкі клімат і дзякуючы гэтаму багатая расьліннасьць, грунты досіць лёгкія, але ўраджайныя, досіць высокая гаспадарская культура.

Горадзеншчына мае выгляд лагчыны, на дне якое, пасярод краіны, цячэ **Нёман**. Ад Нёмна і на паўдня, і на поўнач мяйсцовасьць робіцца вышэйшаю. На поўначы падыймаецца Лідзкая краіна падсподняе морэны. Досіць значная яе высачыня прымушае Нёман рабіць вялікую дугу ад Наваградку да Горадні. На паўдня ад Нёмну разлягліся невялікія і нявысокія ўзгор'і Ваўкавыскае й Горадзенскае, раздзяляючы вадазборнікі Нёмна й Віслы. Нёман і яго прытокі выкапуюць сабе ў гэтых узгор'ях глыбокія даліны з досіць стромкімі спадамі. Але наагул у краіне пераважаюць раўнінныя краявіды. Асабліва гэта трэба сказаць аб Лідчыне. Там толькі лядэвіковыя даліны прытокаў Нёмна ствараюць пэўныя няроўнасьці грунту.

На захадзе краіны ляжыць шырокая пяшчаная і балоцістая даліна р. Бабра, якая пераходзіць навет праз вадазел і даходзіць далінаю Чорнае Ганжы да самага Нёмна. Ў часах лядавіковых гэтаю далінаю плыла вялікая лядавіковая рака, ўліваючы свае воды ў Віслу праз Нарву і Буг. Цяпер старым сьледам лядавіковае ракі плывуць успомненыя рэкі: Бабёр і Чорная Ганжа, ды праведзены Аўгустоўскі Канал. Уздоўж Чорнае Ганжы пяшчаная раўніна, робіцца гэткаю шырокаю, што прыходзіцца думаць, што тут было навет цэлае лядавіковае возера. Возера гэтае абыймала мусіць вялізныя прасторы й на правым беразе Нёмна, дзе гэтак сама ляжаць пяшчаныя раўніны, занятыя Горадзенскаю Пушчаю. На левым-жа беразе на пясках разляглася Аўгустоўская Пушча. На паўночны захад ад яе падыймаецца высокае Сувальскае ўзгор'е.

Узгор'і Горадзенскае і Ваўкавыскае, пакрытыя наагул досіць ураджайнымі грунтамі, на паўдні пераходзяць у пяшчаныя і супя-шчаныя раўніны Падлясься. Наўсходзе краіны, ў Слоні́мскім пав. за р. Шчараю ляжыць значная частка Наваградзкага ўзгор'я, якое тут даходзіць значнае высачыні (ля в. Тарасаўцы - 132 саж.). За тое паўднёвая частка Слоні́мскага пав. мае ўжо чыста палескі характар і нічым ня розніцца ад суседняга з ёю паўночнага Палесься.

Клімат Наднёманскае краіны цяплейшы й мягчэйшы, чымся ўсіх папярэдніх, што зусім зразумела. Наднёманская краіна моцна пасунута на паўдня й захад, калі прыраўнаваць яе навет да Менскае, або Віленскае краінаў. Зіма тут бывае мягкая, сьнег у адлігу часта зыходзіць. Затое ўлетку йдзе больш дажджоў, неба пахмурнейшае. Сярэдняя гадавая тэмпература каля + 6,5°. Блізкасьць мора моцна ўплывае на клімат гэтае краіны. Ад Аўгустова да мора - 170 вер.)- Асабліваю вільготнасьцяю паветра адзначаюцца лядавіковыя даліны. Над імі ў летнія ночы заўсёды блізка стаяць туманы.

Грунты краіны ў большасьці - лёгкія, супяшчаныя, досіць ураджайныя. Паміж супяскаў, на больш павышаных мяйсцовасьцях, ляжаць астравамі цяжэйшыя суглінкі, гэтак званыя пшанічныя землі. Але за тое спатыкаецца досіць многа й зусім бедных пяшчаных грунтоў. Найбольш іх у Слонімскім пав., на правым беразе Шчары, а так сама ля Нёмна ў Горадзенскім пав. (правы бераг) і ў Аўгустоўскім (левы бераг). Хаця большая частка гэтых пяскоў ляжыць пад лясамі, але шмат ужо лясоў парасьцярэблівана. Не заўсёды ўмеў, аднак, гаспадар скарыстаць з пяшчанага грунту; часта вецер раздзьмухае палеткі й робіць на іх мейсцы сьветла - жоўтую пяшчаную пустыню-выдму. Пакрысе пясок перасоўвуецца й далей, засыпаючы сабою ўраджайнае поле і наветсялібы.

Сярэдзіна Наднёманскае краіны мае мала лясоў; часта спатыкаюцца зусім бязьлесныя мяйсцовасьці, дзе на дзесяткі вёрст наўкола няма лесу. За тое ўздоўж межаў краіны цягнуцца вялікія лясы - пушчы. Паўночныя наднеманскія пяскі займаюць пушчы Горадзенская і Аўгустоўская. З усходу йдуць дубовыя Дакудаўскія лясы, ля Нёмна, і цэлыя лясны паясы уздоўж пяшчанага правага берагу Шчары (Ліпічанская пушча). Ўрэшце на паўднёвых адхонаватых спадах Ваўкавыскага ўзгор'я ляжыць слаўная Белавежская пушча.

У лясох Горадзеншчыны расьце ўжо шмат ліставога дрэва, часта спатыкаюцца й цэлыя ліставыя лясы, напр. дубнякі. Шмат тут ёсць грыбоў, ягад. Водзіцца у пушчах яшчэ шмат і усялякае зьвярыны, навет і рэдкае. Гэтым асабліва славіцца Белавежская пушча.

Вазёраў у краіне мала. Толькі ў Горадзенскай пушчы, як сьляды краявіду суседніх морэнных краінаў, ляжаць вялікія выцягнутыя вазёры, прыкл., воз. Белае *), ды яшчэ ў даліне Нёмна спатыкаюцца невялікія вазяргі, - астаткі старых рэчышчаў. На паўднёвым усходзе, ў Слонімскім і Пружанскім паветах, ляжаць абшырныя балоты, праўда ўжо моцна падсушаныя. Частка іх улетку косіцца. Сенажаць ў наагул уздоўж рэкаў краіны ёсць шмат, асабліва ў Слонімскім і Пружанскім пав.; гэта дазваляе трымаць больш скаціны.

Гаспадарка ў Наднёманскай краіне стаіць высака таго-ж ня толькі ў дварох, а і па вёсках. На лёгкіх грунтах, якіх ў краіне найбольш, дзе даўнэй сеялі толькі авёс ды грэчку, ды яшчэ каноплі, цяпер садзяць вельмі шмат бульбы, сеюць канюшыны, сарадэлі і інш. Сеюць так сама і ячмень, і грэчку прычым грэчкі тут сеюць больш, чымся ў суседніх краінах. Гадуюць заводзкую скаціну: коней, свіньні. Разводзяць значныя сады й гароды; сеюць між іншым шмат табакі.

Рыс. 119. Тыпы беларускіх сялян з Сакоўскага пав. (канца XIX в.).

Як мы ведаем, цераз краіну праходзіць апрача Нёмна яшчэ Шчара, злучаная з Прыпяцяю Агінскім каналам. Гэтыя вадзяныя дарогі, калі-б былі добра выкарыстаныя, маглі-б моцна падняць эканамічнае жыццё краю. Цяпер яны служаць найбольш для сплаву лесу, даючы заробтак насяленьню, асабліва у Пружанскім і Слоніўскім паведах.

Беларускае насяленьне Горадзеншчыны ўжывае найбольш паўднёвае гаворкі (сакуны); на захадзе краіны ў мове беларусаў сустракаюцца полёнізмы. Існуюць і пераходныя беларуска - мазурскія гаворкі (суседняя з беларусамі польская гаворка - мазурская), але займаюць яны дужа малы прастор.

Наагул беларуска-польская этнаграфічная мяжа тут, гэтак сама, як і ў суседнім Падлясьсі, вельмі выразная. На поўначы Лідзкага пав., перамяшаўшыся з беларусамі, жыве досіць многа ліцьвіноў. Сяляне Горадзеншчыны апошнія часы адзначаліся сваёю культурнасьцю, імкненьнем да навукі і сьведамасьцю. Вайна зрабіла няшчысьлёную шкоду гэтай краіне. Больш палавіны нисяленьня было выгнана расейскімі ўладамі ў бежанства; толькі малая частка гэтых людзей вярнулася на родныя пажарышчы. Дзеля гэтага ў даным часе краіна мае моцна зрэджанае насяленьне.

Па ўсёй краіне расыпана шмат дробных мястэчак, населеных найбольш жыдамі. у мястэчках звычайна шмат рамеснікаў, а ў некаторых вырастаюць і хвабрыкі, як, прыкладам, у мяст. Крынках. З прамысловага боку Наднёманская краіна досіць разьвітая. Найбольшы прамысловы цэнтр - Горадня. Моцна йдзе ў гару і Слоніў. Хатнія рамёслы ў краіне пашыраныя. Асабліва добра стаіць усюдых ткацтва.

Апроч вадзяных дарог краіна досіць багатая на чыгункі і асабліва на шосы Краіну перасякаюць 7 чыгункавых лініяў і шмат шосаў. Ёсьць 5 вузлавых станцыяў: Горадня, Ваўкавыск, Ліда, Масты і Гайнаўка. З Горадні разыходзяцца чыгункі ў 4 кірунках, а шосы ў 5-х.

*) У памяці людзкой тут яшчэ перахваўся выпадак, калі адно з вазёраў гэтага тыпу (воз. Салаты), якое ляжала значна вышэй роўня вады ў Нёмне, за адну ноч у 1841 г. пракапала сабе канал да р. Ротнічанкі (прыток Нёмна) і зыйшло ўсё праз яе ў Нёман.

Важнейшыя мясцовасці:

На высокім правым беразе Нёмна, пры ўтоку р. Гараднічанкі разьлётся паміж лясістых глыбокіх яроў стары Горадзен, або, як яго часьцёй цяпер называюць **Горадня** (рыс. 120). Гэта адно з цікавейшых і харашэйшых беларускіх местаў, астравок старога эўропэйскага цывілізацыі сярод наднёманскіх пушчаў.

Горадня ляжыць як раз у тым мейсцы, дзе Нёман, найбліжэй падыйшоўшы да рэк сыстэму Віслы (Бабёр) і вялікіх мазурскіх вазёраў, што ляжаць у Прусіі, на найбліжэйшай дарозе да мора, крута заварочваецца і цячэ ўжо далей на поўнач у краіны літоўскія.

Мясцовасць з такім добрым географічным палажэньнем была пэўне-ж заселена яшчэ ў самыя далёкія дагістарычныя часы. Гісторыя-ж застае тут дрыгвічоў, якія, прыплыўшы па Нёмну й Шчары занялі гэты важны пункт і ўсю яго ваколіцу. На беразе Нёмна пабудавалі яны замак Горадзен (абгароджаны сьцяною) і адгэтуль пачалі рассяляцца далей па Бабру і ўніз па Нёмну сярод дзікіх, бязлюдных пушчаў, што ляжалі ўздоўж гэтых рэкаў, аж пакуль не дайшлі да літоўскіх сялібаў на поўначы й захадзе.

Ніжэй Горадні над Нёмнам відны й дагэтуль яшчэ руіны ста-рога беларускага замку Лішкава; тут, мусіць, і затрымалася далейшае рассяленьне дрыгвічоў, бо далей ляжаць ужо літоўскія вёскі.

З часам Горадзенскі замак быў яшчэ больш умацаваны, а каля яго вырасла вялікае й багатае места, меўшае шырокія гандлёвыя зносіны. Яго разьвіццю аднак моцна перашкаджалі напады чужынцоў на гэты, далёка на захад высунуты клін Беларускае зямлі. Праз XII і XIII вякі места некалькі разоў забіралі палілі і грабавалі рыцары - крыжакі, палякі, ўкраінцы, татары, Беларускае Горадзенскія князі й выгадаванае ў бітвах насяленьне моцна баранілі роднага места.

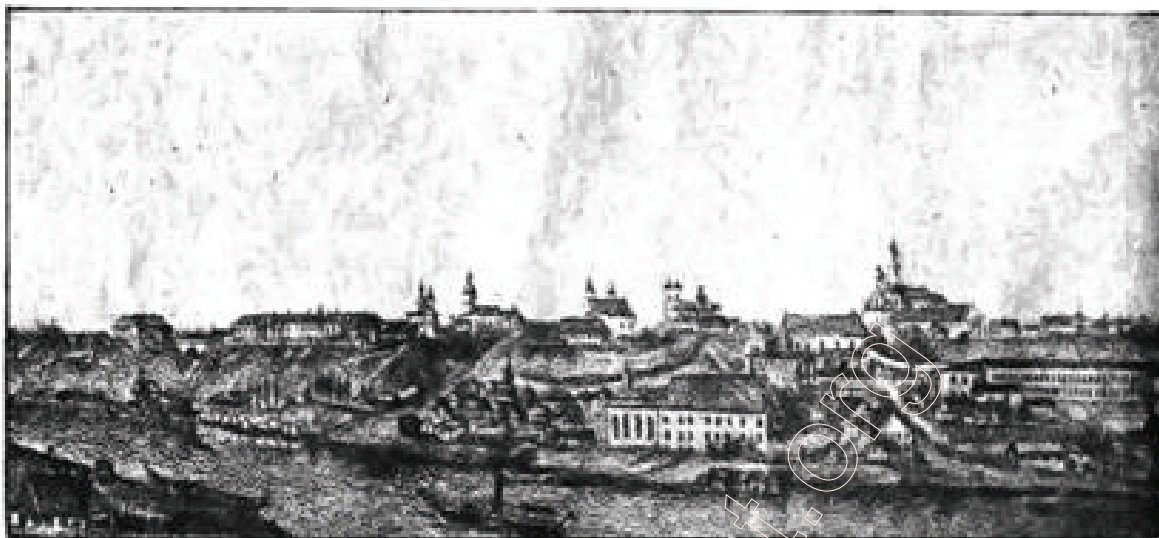
У XIII в. Горадня апынулася пад Літоўскімі князямі. Вялікія Князі Літоўскія вельмі любілі Горадню, часта й падоўгу тут жылі. Так сама пасья ўпадабалася Горадня каралём польскім. Апроч свайго хараства была яна з вялікіх беларускіх местаў найбліжэйшым да Польшчы. Найбольш у Горадні жыў кароль польскі Стафан Баторы. Ён-жа пабудаваў тут каменны замак, які йстнуе і да нашых часоў (Стары Замак).

Пазьней Горадню зрабілі сэймовымі месцамі і кожны па чародзе трэці сойм адбываўся тут у сумысьле на тое пабудаваных палацах. Тут былі каралеўскія канцаларыі, а ў канцы XVIII в. сюды пераведзены быў Галоўны Трыбунал (суд) і Грашавая Камісія (міністэрства фінансаў).

У Горадні-ж адбыўся вядомы "немы сойм", які згодзіўся аддаць большую частку Беларусі Маскоўцам, падпісаны быў акт аб другім падзеле Польшчы ў 1793 годзе і тут-жа, яшчэ цераз два гады, апошні кароль Польскі зрокся сва-йго каралеўскага пасаду, ды і з Горадні-ж выехаў ён на заўсёднае жыцьцё ў Пецярбург.

З старых будынкаў (а ёсьць іх у Горадні даволі) асаблівае ўвагі варта Барысаглебская царква, што знаходзіцца ў Каложы (прадмесьце Горадні за р. Гараднічанкаю, проці Замку рыс. 122). Царква гэтая стаіць ля самага берагу Нёмна і дзеля таго частка яе сьценаў разам з берагам абвалілася. Царква будавана ў бізантыйскім стылю; яе сьцены маюць у сярэдзіне ўмураваныя гаршкі -

галасьнікі для лепшага гуку сьпеваў. Зьверху над гэтай цэннай памяткай старасьвецкага беларускага будаўніцтва зроблена дзераўляная павець.

**Рыс. 120. Горадня ў
1880 г.**

(Від з-за Нёмна).

З касьцёлаў на найбольшую ўвагу па свайму харакству заслугуе Фарны (даўней езуіцкі) касьцёл, будаваны ў XVII веку. Ён капліцы пры гэтым касьцёле ёсьць цудоўны абраз Багародзіцы; на сьценах гэтае-ж капліцы зьмешчаны старасьвецкія абразы цудаў Багародзіцы, на якіх мы можам пабачыць між іншым старасьвецкія беларускія вопраткі, павозкі і г. д.

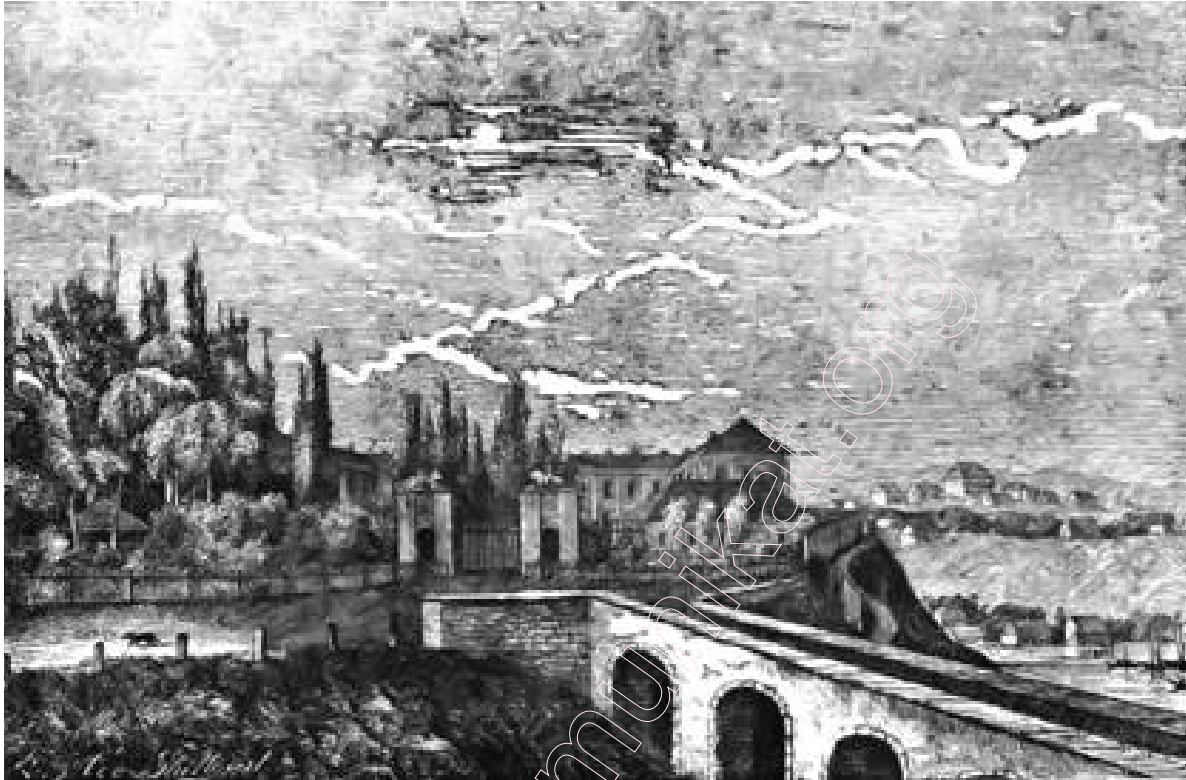
Ёсьць яшчэ некалькі старых касьцёлаў і цэркваў, - прыкл., ў манастыры Бэрнардынаў, які пабудаваны яшчэ ў XV веку. У мурах Барысаглебскага манастыру зьмяшчаецца адна з першых і лепшых беларускіх школаў.

Асаблівае ўвагі варт так сама стары замак Горадзенскі, пабудаваны ў часы Баторыя, у XVI в. Стаіць ён у вясёлым мейсцы на высокім беразе Нёмна пры самым утоку р. Гораднічанкі, а ад места ён аддзелены глыбокім ровам, цераз які перакінуты стары каменны мост. Стромкія спады гары паабрасталі густым хмызьняком, а ўнізе плыве стары Нёман. Зьверху-ж, з замку адкрываюцца цудоўныя віды ў далячыню на пяшчаныч берагі Нёмна і надбярэжныя хваёвыя бары.

У канцы XVIII веку Горадня з культурнага і прамысловага боку стала адным з пяршых мвстаў у Беларусь Падскарбі Літоўскі (міністар фінансаў), Антоні Тызенгаўз залажыў тут вэтэрынарную і мэдыцынскую, каморніцкую і архітэктурную школы, бібліатэку, батанічны сад, кадэцкі корпус, тэатр, балет і аркестр, друкарню і славалітню (дзе робяць друкарскія шрыфты), і выдаваў газэту. Зьбіраўся пабудоваць астрономічную абсэрваторыю і ўвесь час меў на думцы, каб залажыць у Горадні Акадэмію Навукаў.

Вельмі многа зрабіў Тызенгаўз і ў справе эканамічнай. Апроч усякіх палепшаньняў у гаспадарцы каралеўскіх маетнасьцяў, якімі ён загадваў, апроч правядзеньня дарогаў, асушэньня балотаў, пракапаньня Каралёўскага каналу, ён залажыў у Горадні, галоўным чынам у яе прадмесьці Гародніцы, паложанай на

правым беразе р. Гараднічанкі, і ў Ласосьне - за Нёмнам, каля 15 хвабрыкаў: палатняную, якая па сваім вырабам была нягоршая ад вядомых галяндзкіх хвабрыкаў, суконную, шаўковых вырабаў, аксамітаў, хвабрыку мэтальвых вырабаў, карэтную

Рыс. 121. Горадня. Новы Замак і мост да Старога Замку.

Рыс. 122. Руіны каложскае царквы.

і інш. Больш. 3000 чал. працавала на гэтых хвабрыках. Аднае толькі вышэйшае адміністрацыі (выпісанае з-заграніцы) было каля 70 чалавек. Паадкрываныя былі хвабрычныя крамы па ўсім краі. А ў Горадні заложаны быў банк і гандлёвая кантора, якая зносілася з загранічнымі фірмамі.

Тызенгаўз хацеў зрабіць Беларусь адразу прамысловым краем. Але яго хутка скінулі з пасады, дзякуючы прыдворнай інтрызе; без яго ж і школы, і хвабрыкі хутка паразвальваліся. Толькі аб балету і аркестры кароль паклапаціўся і забраў іх у Варшаву.

Аднак і цяпер Горадня ёсць адным з найбольш прамысло-вых местаў у Беларусі. Асабліва варты ўвагі тут вялізарныя табачныя хвабрыкі; ёсць апрача таго хвабрыкі гільзавыя, мылаварныя, бравары, цагельні і г. д. Работнікаў больш 3 тыс. чалавек; шмат ёсць рамеснікаў. Разьвіта гародніцтва, асабліва разводка табакі. На Нёмне --значная прыстань, адпраўляе лес і збожжа; даўней шмат адпраўляла пянькі. Апроч таго шмат чыгунак і шосаў, якія злучаюць Горадню з Вільняю, Беластокам, Варшаваю ды іншымі месцамі. Ўлетку вялікі кірмаш. Наагул гандаль Горадні значны, але куды меншы, чымся яму трэба было быць пры такім дагодным географічным палажэньні гэтага места. Жыхараў перад вайною ў Горадні было каля 70 тыс.

Горадзенскі павет Нёмнам дзеліцца на дзьве часткі, мала адна да аднае падобныя. Паўночная мае пяшчаныя грунты і ў большай часьці занята лясамі Горадзенскае пушчы (займае каля 97 тыс. дзес). На ўсходзе пушчы шмат глыбокіх тарфяных балотаў і вялікія вазёры - Белае, Задубенскае і інш. Вазёры гэтыя злучаны каналам (Тызенгаўзенскім) з прытокамі Нёмна р. Пыром; па канале йдзе сплаў дрэва з пушчы. Паўднёвая частка Горадзенскага пав. пакрытая больш цяжкімі, ўраджайнымі грунтамі, ўзгоркаватая (Горадзенскае ўзгор'е), гусьцей заселеная і блізка што бязьлесная.

На поўнач ад Горадні, над Нёмнам, ляжаць **Друзгенікі**. Сюды зьяжджаюцца што году дзсяткі тысяч хворых на лячэньне друзгеніцкімі водамі (бромо - іодовымі) і на супачынак сярод цу- доўнае прыроды гэтае мяйсцовасьці Гэты адзіны добра выкарыстаны наш курорт сваёю славаю абавязаны д-ру І. Пілецкаму, які яго арганізаваў у 30-х гадох мінулага веку. Друзгенікі ляжаць пры этнографічнай мяжы паміж ліцьвінамі і беларусамі.

Масты - на ўсход ад Горадні, значная прыстань на Нёмне з складамі для ссыпкі збожжа. Ад Мастроў разыходзяцца чыгункі ў 3-х кірунках - на Горадню, Ліду і Ваўкавыск. Паміж Мастамі і Горадняю ляжыць фалів. **Мілкошчына**, дзе радзілася Эліза Ожэшкавая, якая гэтак хараша апісала Наднёманскі край і тамашніх людзей.

На паўдня ад Горадні ляжыць значнае мястэчка **Крынкі**, ў якім ёсць некалькі вялікіх гарбарняў.

Ліда - невялікае старое места, на вузле дзьвёх чыгунак. Насяленьня каля 11 тыс. чал. Некалькі дробных хвабрык з 500 работнікамі. Гандаль досіць значны - скацінаю, сьвіньнямі і коньмі і наагул прадуктамі гаспадаркі. Ёсць тут руіны вялізарнага замку, пабудаванага яшчэ Гедымінам. Руіны гэтыя досіць добра перахаваліся (рыс. 123).

Эйшышкі - старое беларускае мястэчка з вялізарным га-радзішчам і 2 1/2 тыс. насяленьня. Даўней называлася Востравам, а ліцьвіны, заваяваўшы яго у XIII в. зьмянілі назоў. Мястэчка вядзе бойкі гандаль скацінаю і свіннямі. З ваколіцаў шмат выяжджаюць у Амэрыку. - **Жалудок**, невялікае мястэчка славіцца сваім конскім кірмашом. Тут пахаваны адзін з віднейшых эаанамічных дзеячоў Беларусі Антон Тызенгаўз.

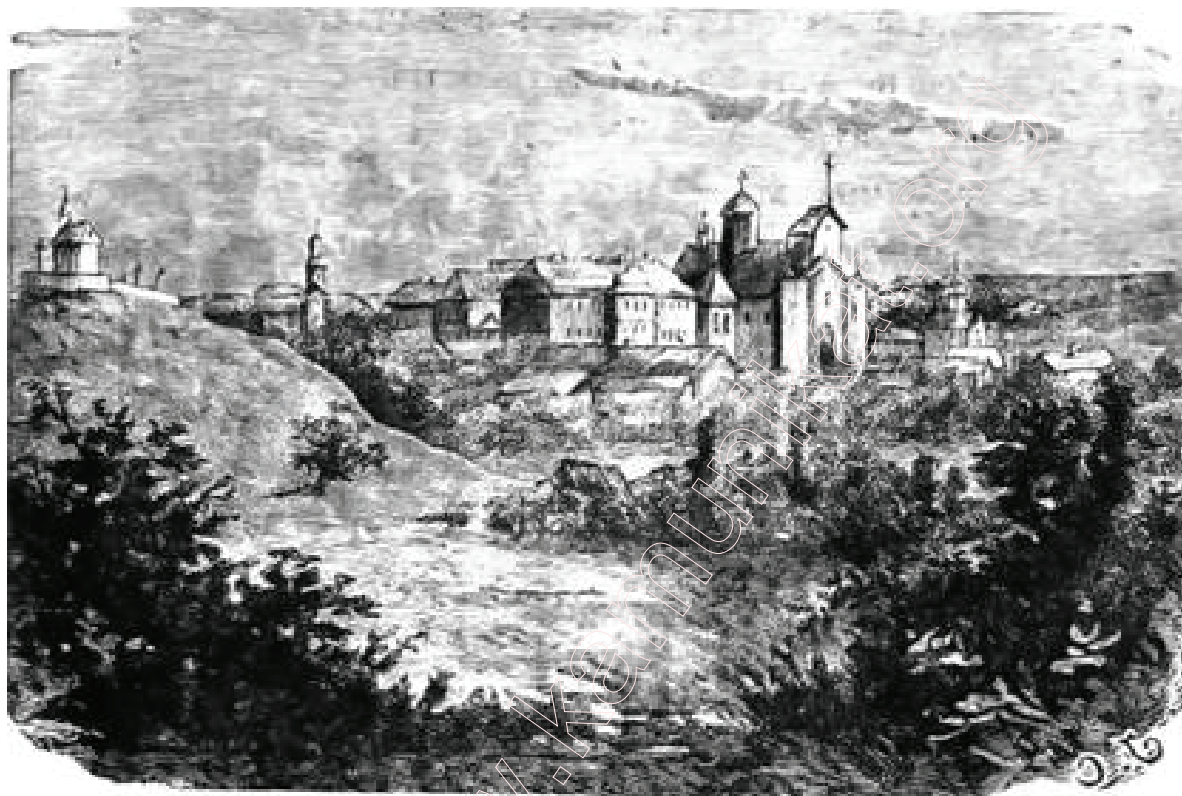
Лідскі павет заняты плоскім узвышшом, перасечаным лядавіковымі далінамі, па дне якіх плывуць прытокі Нёмана і якое

Рыс. 123. Лідз. старасьвецкага замку.

ступянёва зніжаецца у кірунку да Нёмна. Грунты мае, асабліва ў паўднёвай частцы, ўраджайныя. Насяленьне тут жыве густа, як ні ў адным з павеатаў даўнейшае Віленскае губэрні. На поўначы павету, за Эйшышкамі, беларусы жывуць перамяшаўшыся з ліцьвінамі.

Слонім (рыс. 27), над р. Шчараю, - старое, беларускае места. Найбольшы яго росквіт быў у XVIII веку, калі тут была рэзідэнцыя важнага магната, князя Агінскага, (каторы за свой кошт пракапаў Агінскі канал). Тады Слонім моцна вырас. Пасьля ён крыху падупаў, а

Рыс. 124. Жыровіцы

цяпер з правядзеньнем чыгункі й шосаў на Берасьце, Беласток і Баранавічы йзноў пачаў шыбка разьвівацца. Цяпер у ім насяленьня больш за 20 т. ч. Ёсьць прыстань, якая адпраўляе шмат лесу й збожжа ў Прусію. Ёсьць суконная хвабрыка і некалькі заводаў. Татары, якіх тут досіць многа жыве, займаюцца гародніцтвам, разводзяць між іншым вельмі добрую цыбулю.

За 10 вёрст ад Слоніма, над Шчараю знаходзіцца м. **Жыровіцы** (рыс. 124). У XV веку тут у лясной нетры, на йгрушы пастухі знайшлі абраз Багародзіцы, які праславіўся пасьля на ўсю Беларусь. Быў пабудаваны манастыр, акружаны высокаю каменнай сьцяною, а каля яго вырасла мястэчка. І да цяперашніх часоў сюды зыходзяцца тысячы багамольцаў з суседніх павеатаў.

На поўнач ад Слоніма, недалёка ад Нёмна, у гарыстай мяйсцовасьці ляжыць прамысловае м-ка **Дзятлава**. Тутэйшыя рамесьнікі вырабляюць найлепшы паркет. Мястэчка наагул тарговае і багатае. Насяленьня каля 5 тыс.

чал.

У заходняй часьці Слонімскага пав. ёсьць два мястэчкі **Дзярэчын** і **Ражана**, ў якіх даўней жылі магнаты Сапегі з сваім казачна-пышным дваром. Уперад рэзідэнцыя Сапегаў была ў Ражане, але пасля Сапегі залажылі там некалькі хвабрыкаў, з якіх суконная істнуе і дагэтуль, а самі перабраліся у Дзярэчын, дзе ўпрыгожай мяйсцовасьці пабудавалі раскошны палац, якога называлі Малым Вэрсале. Дзярэчын славіцца сваймі садамі, адкуль выйшаў вядомы беларускі сорт ігрушаў сапяжанкі. Ў мястэчку ёсьць гарбарня; спаміж жыхараў шмат ёсьць муляроў і каменяроў. У дв. **Азярніцы** была нейкі час перад вайною ніжэйшая гаспадарская школа. Ў **Марачоўшчыне**, невялічкім фаліварку каля м-ка Косава, радзіўся Тадэуш Касьцюшка, слаўнейшы начальнік польскага войска.

Рака Шчара дзеліць Слонімскі павет на дзьве розных часьці. На ўсходзе мяйсцовасьць надзвычайна гарыстая, з харошымі відамі, за якія яе называюць **Слонімскай Швайцарыяй**. Грунты тут найбольш лёгкія, а ля р. Шчарышырачэнны паяс пяскаў, пакрытых вялікімі лясамі. Запад Слонімскага павету ляжыць на ніжэйшых узгор'ях (Ваўкавыскае), мае ўраджайныя грунты, густа заселены. На паўдні павету, за Шчараю, ляжаць абшырныя балоты (Малочкава ды інш.) і лясы, з беднымі грунтамі і рэдкім насяленьнем. Гэта ўжо Палесьсе.

Ўсходняя частка Пружанскага павету зьяўляецца таксама пераходнаю да Палесься. Ёсьць у ей шмат балот і балоцістых сенажацяў, зямля, аднак, досіць ураджайная. У гэтай часьці павету галоўным эканомічным цэнтрам зьяўляецца **Бяроза Картуская**, тарговае і прамысловае мястэчка ля чыгункі. З м. **Пружанаў** у 5-х кірунках разыходзяцца шосы. Насяленьня у гэтым месцы каля 10 тыс. чал.

Усю заходнюю частку Пружанскага павету займае найбольшая у Эўропе **Белавежская пушча**. Прырода яе апісана ужо ў агульнай часьці (стр. 102—103). Грунты тут лёгкія, пя-шчаныя і супяшчаныя. Насяленьне, досіць рэдкае, найбольш займаецца ляснымі промысламі. Ў самы цэнтр пушчы, вёску **Белавежу**, праведзена чыгунка з Бельску.

На краю пушчы ляжыць значнае мястэчка **Шэрашава**.

Ваўкавыск з 10 тыс. насяленьня ляжыць пры крыжаваньні дзьвёх чыгунак. Старое беларускае места, заложанае ў X веку. Ў яго павеце асабліва вызначаюцца два старасьвецкіх гандлёвых мястэчкі—**Зэльва** і **Сьвіслач**, з вялікімі кірмашамі, на якія зьяжджаліся даўней з далёкіх навет паветаў. Асабліва вялікі кірмаш бывае у Зэльве. Ён цягнецца аж 2 месяцы ўлетку У Сьвіслачы істнавала беларуская вучыцельская сэмінарыя. Мястэчка досіць прамысловае.

У в. **Мастаўляны** радзіўся Каліноўскі, галава паўстаньня проці расейцаў у 1863 г. Быў ён шчырым беларусам.

У Сакольскім павеце, апроч самое **Саколкі**, невялікага места з 5 тыс. жыхараў, ёсьць яшчэ некалькі гандлёвых і прамысловых мястэчак; у **Янове** ёсьць хвабрыка зьлезных вырабаў, у **Васількаве**, - які ужо трэба аднесці барджэй да Беластоцчыны, ёсьць прадзільная хвабрыка. Багатыя гандлёвыя мястэчкі

Сухаволя, Дуброва. Ё апошнім, у касцёле ёсьць крыж з надзвычайнай па мастацтву свайму разьбою.

У манастыры, ў **Ражаным Стоку** ёсьць цудоўны абраз Багародзіцы, дзеля чаго сюды зыходзяцца што году дзiesiąткі тысяч багамольцаў.

Увесь Сакольскі павет пакрыты нявысокімі харошымі ўзгоркамі, якія зьніжаюцца ў бок даліны р. Бабра; павет мае добрую ўраджайную зямлю, ў тутэйшых рэчках шмат рыбы, ў некаторых сустракаецца форэль. На паўдні павету ляжыць досіць абшырная Букштэльская пушча. Сялянства ў Сакольскім павеце заможнае і мае вялікую ахвоту вучыць дзяцей. За апош-нія дзiesiąткі гадоў шмат выйшла з Сакольскага сялянства інтэлігенцыі, - асабліва духаўнікоў.

Аўгустоўскі павет і частка Сэйнінскага, якія заселены беларусамі, займаюць абшырныя лясы, вядомыя пад назо- вам **Аўгустоўскае пушчы**. Ё гэтай пушчы ёсьць шмат рэчак і дробных вазёраў. З рэчак найбольшая - р. Чорная Ганжа, якая ўваходзіць у сыстэму Аўгустоўскага каналу. Спаміж балотаў найбольшае - Воўчае. Насяленьне тут чыста беларускае, але ёсьць крыху высяленцаў з Польшчы - мазураў, якія займаюцца гонкаю смалы й дзёгцю. Ёх называюць буднікамі. Япроч гаспадаркі, жыхары тутэйшыя займаюцца рыбалоўствам (рыбы тут шмат) і дабычаю балотнае руды й торфу на паліва. На краі пушчы, ў м-ку **Штабіне** ёсьць хвабрыка зьлеза й гаспадарскіх прыладаў. Вырабляюць тут так сама жорны для млыноў.

Аўгустоў ляжыць паміж вялікіх двух вазёраў сярод бедных лясістых і пяшчаных ваколцаў пры Аўгустоўскім канале. Рух на канале малы дзеля малое вады, а яшчэ затым, што побач праведзена чыгунка і ўсё грузы йдуць па ей. Ад Адўгустова чыгунка йдзець праз Сувалкі проста ў Нямецчыну.

У паўднёвай частцы Аўгустоўскага павету, каля Горадні, мяйсцовасьць бязьлесная і гарыстая (Горадзенскае ўзгор'е), зямля ўраджайная, шмат садоў. Ёсьць тут навет свая асобая парода скаціны-зубровая, якая мае кароткія рогі і надта малочная. Каля в. **Лабна** капаюць тут крэйду, якая ляжыць няглыбака пад зямлёю.

Над Нёмнам, у Сэйнінскім пав. ляжыць в. Лішкаў з руінамі старога замку, некалісь, яшчэ у XI веку пабудаванага Горадзенскімі беларускімі князямі.

У Аўгустоўскім пав. значная частка беларускага нася-леньня не так даўно перайшла ў каталіцтва і з таго часу пачала моцна польшчыцца; па цемнаце сваёй тамашнія жыхары, мяшаючы нацыянальнасьць з рэлігіяю, ўважаюць, што яны прынялі "польскую" веру і, значыць, зрабіліся палякамі. Нацыянальная сьведамасьць пашыраецца, аднак, і тут, хоць значна тужэй, чым ў суседніх паветах.

НАДБУЖАНСКАЯ КРАІНА (ПАДЛЯСЬСЕ). Тыя самыя пры меты, якімі адзначаецца між краінамі Беларусі, Горадзеншчына яшчэ мацней выяўлены ў суседняй з ёю Надбужанскай краіне да якое належаць паветы **Бельскі, Беластоцкі**

ды **Берасьцейскі** Гэта самая заходняя з краінаў Беларусі; мае найгусьцейшае ў ёй насяленьне і наймацней разьвітая з прамысловага боку. Клімат яе яшчэ мякчэйшы, чым у Горадзеншчыне, расьліннасьць яшчэ багацейшая. Ляжыць яна ўся ў вадазборніку Бугу, над самай гэтай ракою ды яе прытокамі: Нарвай, Нурцом, Бабром, Мухаўцом ды інш., за што мы яе й назвалі Надбужанскай краінаю. За тое-ж, што краіна ляжыць на самым узьмежжы з палякамі (ляхамі), яе яшчэ часта называюць Падлясьсем.

Краіна мае выгляд роўны, пахілены на захад і на паўдня у бок Бугу й Нарві (Падляская раўніна). Берагі р. Нарві і яе прытока р. Бабра маюць ужо зусім нізінны, балотны характар У Бельскім-жа павеце, на вадазеле Бугу й Нарві мяйсцовасьць. крыху больш паднятая, шмат ёсьць і ўзгоркаў, сярод якіх найвышэйшыя завуцца "Княжымі гарамі" (на ўсход ад Бельску). Гэтак сама высака паднятая і паўночная частка Берасьцейскага пав. Берагі Бугу тут найбольш стромкія і лясістыя.

Грунты Надбужанскае краіны досіць ураджайныя, асабліва ў Бельскім павеце. Найбольш пашыраныя тут суглінкі й супяскі. Толькі ўздоўж р. Бабра, асабліва пры яго вусьці, ляжаць пяшчаныя грунты. Апроч таго паўднёвая палавіна Берасьцейскага павету мае характар Палесься з беднымі пяшчанымі грунтамі і вялізарнымі балотамі.

Клімат Надбужанскае краіны - цёплы й лагодны з сярэдняй гадавою тэмператураю каля $+7,0^{\circ}$, цёплай, маласьнежнаю зімою і вільготным летам. Лясы пераважаюць ліставыя, але засталася іх небагата, шмат ёсьць і хваёвых бароў, але побач з імі - дубнякі, бярэзьнікі ды грабавыя лясы. Толькі на паўдні Берасьцейскага пав. ды каля Беластоку пазаставаліся значныя лясныя прасторы. За тое шмат сенажаць.

Пасьля III разьдзелу Польшчы паўночная частка краіны, Беласточчына, так сама, як і Сакольскі ды Аўгустоўскі паветы, былі адыйшпі пад Прусію і былі пад ёю аж да 1808 году. За гэтыя паўтара дзесяткі гадоў немцы патрапілі стварыць такі моцны прамысловы цэнтр, як Беласток. Пасьля далучэньня краю да Расеі Беластоцкая прамысловасьць не пабурылася, а разьвівалася і разьвіваецца да нашых часоў. Дзякуючы гэтаму гушчыня насяленьня тут вялікая і ня толькі ў месцах, але і ў вёсках, ізноў-жа і з боку гушчыні насяленьня Беластоцкі павет займае першае мейсца ў Беларусі. Рэшта краю заселена так сама досіць густа, хаця ўжо значна радзей, чымся Беласточчына.

Паводле заняткаў жыхараў краіна распадаецца на дзьве часьці. У паўночнай, каля Беластоку, вялізарнае значэньне маюць хвабрычныя промыслы. Каля 15 тысяч работнікаў працуюць на хвабрыках у самым Беластоку і людных вялікіх мястэчках каля яго. Шмат дробных рамесьнікаў працуюць на ўласных варштатах. З поўным правам Беласточчына займае ў Беларусі першае мейсца па разьвіцьцю прамысловасьці. Паўднёвая палавіна краіны носіць ужо больш гаспадарскі характар, хаця і тут трапляюцца прамысловыя мястэчкі й месцы.

Па ўсёй краіне гаспадарка стаіць высака. Значны лік меставага прамысловага безьзямельнага насяленьня патрабуе, каб гаспадарка прахарчавала яго, а дзеля таго гаспадару легка прадаць і дабро, і бульбу, і малако. Дзякуючы

добрай зямлі, ды лагоднаму клімату сеюць тут шмат пшаніцы - азімкі, асабліва ў Бельскім павеце, які ў гэтай справе займае першае месца ў Беларусі. У Высокім Літоўскім навет выведзены свае сарты пшаніцы й жыта. Вельмі многа садзіць бульбы. З гэтага боку асабліва адзначаецца Беластоцкі павет: у ім набольш з усіх беларускіх паведаў садзіць бульбы. Гаспадары маюць добрую, часта заводзкую, скаціну, сьвіньняў і коней; па вёсках шмат садоў; ў некаторых мяйсцох займаюцца разводам гароднага насення на продаж (напр. у Кляшчэлях).

З даўных часоў над Бугам жылі дрыгвічы; тут былі імі пазакладаныя месцы - Берасьце, Драгічын (рыс. 126). Сумежна з дрыгвічамі жыло літоўскае плямя яцьвезь, якое да нашых часоў не дажыло, згінуўшы ў барацьбе з мацнейшымі суседзьмі. За надбужанскія гарады даўгі час ішла барацьба паміж Польшчаю, Літвою і Валынскімі ды Галіцкімі (ўкраінскімі) князямі. Некаторы час гэтыя апошнія валадалі краем і ў Драгічыне навет каранаваліся на караля Даніла, князь галіцкі. Пасля край адыйшоў да Літоўска - Беларускае Дзяржавы.

У заходняй частцы краіны пры ўтоку Нурца і Бабра перамяшчаліся з беларусамі жывуць палякі (мазуры), а на паўдні Берасьцейскага павету - пінчукі. Надбужанскія беларусы - самая заходняя частка Беларускага народу, сумежная з іншымі славянскімі народамі, блізкімі па мове і быту да беларусаў - палякамі і украінцамі. Дзеля гэтага ў мове надбужанскіх беларусаў спатыкаюцца польскія і ўкраінскія словы.

Важнейшыя мяйсцовасьці. **Беласток** (рыс. 125) - заложаны ў XIV веку, але даўгі час быў нязначнаю вёскаю. Толькі ў XVIII веку, калі тут пасяліўся гэтман Браніцкі з сваім дваром, Беласток пачаў расці. У хуткім часе ён трапіў пад Прусію і немцы тут завялі хвабрычную прамысловасьць. Гэтая прамысловасьць яшчэ больш узрасла, калі ў 30-х гадох мінулага веку была зроблена мытная граніца на мяжы Беларусі з Польшчаю. Шмат хвабрыкантаў пераехала тады з Польшчы ў Беласток разам з сваймі хвабрыкамі. Аднак яшчэ ў 1857 г.

Рыс. 125. Беласток.

меў Беласток усяго 14 тыс. насяленьня. За далейшых паўвека вырас ён у 6 разоў. У нашыя часы Беласток самае большае хвабрычнае места Беларусі. У ім больш за 300 хвабрыкаў, на якіх працуе каля 6 тыс. работнікаў; тавараў вырабляецца больш, як на 6 міль. руб. Найбольш разьвіта суконна - кортовая прамысловасьць. Кортавых хвабрык 175, прадзільных 50, шэрсьцяных каля 20. Апроч таго ў Беластоку ёсьць некалькі гарбарняў, шаўковых, табачных хвабрыкаў, мылаварных заводаў, пільняў, млыноў і г. д.

Беластоцкія тканіны адзначаюцца сваёю дзяшовасьцяю, шмат іх ідзець на тандэтную адзежу. Над шыцьцём гэтае адзежы у самым Беластоку працуюць больш за 3000 краўцоў, ды на Беластоцкім-жа матар'яле працуюць найбольш і Віленскія краўцы. Свае вырабы Беласток вывозіў і далека за межы Беларусі, - найбольш у расейскія месцы, а навет і заганіцу даун. Расеі.

З Беластоку разыходзяцца чыгункі ў 5-х кірунках і некалькі шосаў. Жыхараў у Беластоку каля 100 тыс. чалавек, паміж якіх найбольш (каля 2/3 жыдоў).

Ня менш важныя з прамысловага боку, чымся сам Беласток, яго ваколіцы. У Беластоцкім павеце ёсьць каля дзiesiąтку вялікіх мястэчак з моцна разьвітаю прамысловасьцяю. Важнейшыя з іх: Супрасьль, Заблудаў, Харошча, Гарадок, Ясяноўка, Гонёндз, Кнышын.

Рыс. 126. Драгічын над Бугам.

У **Заблудаве** (на паўдня ад Беластоку) кортавая і суконная хвабрыка, 5 вялікіх гарбарняў, 2 паравых млыны і шмат рамесьнікаў - ткачоў. У **Супрасьлі** (рыс. 127) існуюць суконныя хвабрыкі. - Абодва гэтыя мястэчкі між іншым слаўны сваймі старасьвецкімі праваслаўнымі манастырамі з багатымі бібліятэкамі, якіх залажылі ў XVI в. Ходкевічы. Былі тут даўней (да пачатку XIX

в.) і важныя друкарні, з якіх шмат выйшла тады беларускіх кнігаў. У Супрасельскім манастыры ў царкве сьцены размаляваныя вельмі цікавымі старымі, з XVI в., рысункамі - фрэскамі.

У **Харошчы**, якая ляжыць над Нарвяю (на захад ад Беластоку), знаходзіцца адна з большых і лепшых суконных хвабрыкаў. Недалёка ад Харошчы ёсць накрытая карлаватымі дубамі гара Сьвіткавізна, на якой, як кажа легенда, за часоў паганскіх, адпраўляліся малітвы богу Сьветавіду. Пад самым Беластокам ляжыць вёска **Дайліды**, ў якой ёсць кортавая хвабрыка, бровар і хвабрыка ільняных вырабаў.

Рыс. 127. Супрасьль.

А ў **Гарадку** (пры чыгунцы з Беластоку на Ваўкавыск) сярод жыхараў шмат ткачоў - рамесьнікаў, што ткуць у сябе ў хаце корты. У невялікім мястэчку **Ясяноўцы** (на поўнач ад Беластоку) моцна разьвітае гарбарства. Існуе каля 30 гарбарняў Акалічныя сяляне ткуць з воўны дываны.

Гонёндз - вялікае мястэчка ў паўночнай часьці павету пры чыгунцы Беласток - Граева; значная прыстань на р. Бабру, праўляе збожжа і лес. На другі бок Бабра ляжыць крэпасць **Асавец**, пабудаваная гадоў 30 назад. Далей чыгунка йдзе па Шчучынскаму павету каля 3-х міляў і даходзіць ўрэшце граніцы Нямецчыны ў м. Граеве. Адрэтуль чыгунка идзе проста цераз Лык на Кёнігсбэрг (Каралевец).

Беластоцкі павет, як ужо казалася, займае вельмі выдатнае палажэнне ў Беларусі. Гэта найбольш прамысловы і найгусцей заселены спаміж паветаў Беларусі. У ім вельмі многа меставага насялення ў вялікіх прамысловых мястэчках; гаспадарка стаіць высока. Грунты Беластоцчыны, хоць камяністыя, але досіць ураджайныя; есць аднак шмат пяскоў і балотаў, асабліва ўздоўж р. Бабра. Затое над Бабром-жа ляжаць і вельмі добрыя сенажаці.

У Бельскім павеце прамысловасць мае ўжо меншае значэнне: на першы плян выступае гаспадарка. Грунты тут вельмі добрыя, клімат лагодны. Дзеля таго тут сеюць вельмі многа пшаніцы - азімкі, а так сама і шмат садоў і добрых гародаў. Моцна развітыя тут хатнія рамеслы, асабліва вырабы з дрэва. Вырабляюць тут абады, колы, дугі, сані, дзераўлянае судзьдзё і г. д.

Апроч досіць старога павтавага места **Бельска** з 9 тыс.. жыхараў, якія займаюцца найбольш земляробствам і гародніцтвам, у павеце ёсць вялікія ды прамысловыя мястэчкі: **Бранск**, **Семяцічы**, **Цехановец** і інш. **Бранск** - заходні (не мяшаць з Бранскам з-над Дзясны), над р. Нурцом - мае больш 7 ты с. жыхараў. Вельмі старое места. Цяпер у ім ёсць вялікая гарбарня, ткацкая хвабрыка і млын. **Семяцічы** - на паўдні павету значнае мястэчка з 6 тыс. жыхараў. Ёсць табачная і суконная хвабрыкі. У XVІІІ в. княгіня Ганна Сапяжанка залажыла тут бібліатэку, габінэты натуралістычны, фізычны, музэй стара-сьветчыны і шмат хвабрыкаў. Усе гэта пасля яе сьмерці развалілася. Княгіня між іншым клапацілася і аб долі сялянства. Яна напісала 8 томаў статутаў для сялянства і подлуг гэтых статутаў упраўляла ў сваіх дварох. Яна старалася прывучыць народ да супольнага, грамадзкага жыцця, заводзіла коопэратывы. У яе часы **Семяцічы** далека былі вядомы. З усіх бакоў з'яжджэліся сюды, каб прыгледзіцца да новых парадкаў, паглядзець на вучоныя габінэты і музэй. На харошых усхонаватых берагах Бугу стаіць стары **Драгічын** (рыс. 126), адзін з важнейшых дрыгвіцкіх гарадоў, іх заходняя сталіца. Шмат бачыў ён за сваю гісторыю. Цяпер гэта невялікае, мястэчка. Цікавая тут досіць высокая **Замковая гара**, якая ўздымаецца на 45 саж над самым **Бугам**, а на ей - руіны замку, падзямельлі. Буг што году ўсё больш і больш падмывае **Замковую гару** і значныя яе часткі ўжо абваліліся ў раку.

На абодвух берагах **Нурца** ляжыць прамысловае мястэчка **Цехановец** з 5 тыс. жыхараў. Ёсць у ім некалькі суконных хвабрыкаў, 2 млыны, цагельня, бровар. **Ваколіцы Цеханоўца** заселены дробнаю шляхтаю, якая моцна спольшчылася.

Невялікае мястэчка **Кляшчэлі** ляжыць при крыжаваньні чыгунак, што абяцае яму з часам шыбкае развіццё. Цяпер **Кляшчэлі** славяцца разводкаю гароднага насення, найгалаўней агурковага ды хмелю.

У Бельскім-жа павеце знаходзіцца м-ка **Мельнік**. Проц яго, за **Бугам**, стыкаецца беларуска - польская і беларуска - ўкраінская межы. **Мельнік** - старое мястэчка. Цяпер яго жыхары займаюцца між іншым паленьнем вапны, якую капаюць у акалічных горах над **Бугам**.

У паўночнай часьці **Берасьцейскага павету**, якая мае шмат супольнага з суседнім **Бельскім паветам**, ляжаць між іншым старасьвецкія мястэчкі - **Высокае** і **Камянец**³⁴.

³⁴ Іх у літэратуры звычайна называюць **Літоўскімі** (**Высокае** - **Літоўскае**, **Камянец** - **Літоўскі**), дзеля

Высокае мае каля 5 тыс. жыхараў, занятых гандлем і промысламі Славіцца Высокае вельмі добра пастаўленаю гаспа-даркаю ў яго ваколіцах. Адгэтуль выйшлі беларускія сарты збожжа: Высока - Літоўская пшаніца і жыта. Разводка водзкага насення і цяпер вядзецца ў шырокіх размерах У тутэйшым двары надзвычайна харошы парк. **Камянец** значнае мястэчка (каля 7,500 жыхараў) на краі Белавежскае пушчы. Ад старых часоў (з XIII веку) перахавалася тут вежа, пабудаваная валынскімі князямі, якая служыла для абароны. За вуць яе «стаўпом».

Старое дрыгвіцкае места, **Берасьце** або, як яго яшчэ называюць, Брэст – Літоўскі - ляжыць над Бугам, пры ўпадзе у яго Мухаўца. Дзякуючы свайму палажэнню ў самым паўднёва - заходнім куце Беларусі, Берасьце ўвесь час было прычынаю спрэчак паміж рознымі дзяржавамі. Валадалі ім палякі, розныя ўкраінскія князі, нападлі татары, аж пакуль не адыйшоў ён пад Літву У XV - XVI вякох Берасьце зрабілася вялікім і багатым месцам. У гэтыя часы тут моцна развіўся рэфармацкі рух, была зложена друкарня, ў якой друкавалася кальвінская біблія. У Берасьці было шмат старасьвёцкіх манастыроў, касцёлаў і цэркваў, але ў 1831 годзе пачалі тут будаваць крэпасць і большую частку гэтых будоўляў абярнулі пад казармы, альбо зусім знішчылі.

З Берасьця ў 6-х кірунках, разыходзяцца чыгункі, ёсьць не-калькі шосаў. Апроч таго Мухавец і Буг зьяўляюцца надзвычайна важнымі вадзянымі шляхамі. Дзякуючы такому свайму палажэнню Берасьце мае вялікае гандлёвае значэнне.

Прамысловасць у Берасьці так сама пачынае развівацца. Цяпер ёсьць некалькі сотняў дробных прадпрыемстваў з 1200 работнікамі. Усіх жыхараў - каля 50 тысяч.

Берасьцейскі павет досіць рэзка дзеліцца на дзьве часткі. На поўнач ад Берасьця грунты гліністыя, ўраджайныя, насяленьне жыве густа, лясоў мала. На паўднёва ад Берасьця - звычайнае Палесьсе з пяшчанымі беднымі грунтамі, з рэдкім насяленьнем, багатае на лясы й балоты. На паўднёва ад Берасьця жыве народ найбольш падобны да жыхараў Пінскага і Кобрынскага паветаў - пінчукоў.

V. Вялікая Палеская Нізіна.

У агульным аглядзе Беларусі досіць многа гаварылася аб Палескай нізіне, асабліва- ж аб яе прыродзе (стр. 35 - 40). Уяўляе яна з сябе вялізную катліну, што расцягнулася ад Бугу да Сожа і мае невялікі нахіл на ўсход і паўднёва, - пакрытую бязьмежнымі балотамі ды лясамі. Прырода яе, а так сама і эканомічнае жыццё маюць гэтулькі рэзка выяўленых асобнасьцяй, як ні ў аднае можа з краінаў Беларусі. У поўнай меры адносіцца гэта, праўда, толькі да цэнтральнае часткі нізіны; яе ўзьмежжы ня так ужо рэзка . адрозьняюцца ад суседніх краінаў, ды навет, наадварот, маюць з імі шмат супольных рысаў: тут ствараюцца пераходныя

таго, што яны належылі, як і ўся Беларусь, - да Літвы і на тое, каб адрозьніць іх ад іншых местаў з такім самым назовам, што ляжалі ў Польшчы, або ў Украіне. Ведама што ніякіх ліцвінаў тут няма.

мяйсцовасьці ды краіны. Адну з такіх краінаў, - Верхнебярэзінскую, якая займае высунуты на поўнач рог нізіны, мы ўжо разгледзілі побач з Менскаю краінаю., з якою яна моцна звязаная з боку эаномічнага жыцця, а ў значнай меры - і прыроды. Заходняя частка нізіны, Піншчына, гэтак сама мае ў сабе шмат пераход-ных рысаў, якія збліжаюць яе характар з характарам суседніх Падлясься й Горадзеншчыны: апроч таго ёсьць у ей і шмат вельмі арыгінальных рысаў, а гэта ўсё прымушае нас разглядаць яе асобна. За тое цэнтральныя паветы нізіны **Мазырскі, Рачыцкі ды Бабруйскі** блізка што на ўсім сваім прасторы носяць чыста - палескі характар і асабліва рэзка выдзяляюцца спаміж павеатаў Беларусі. Гэта краіна з найменшаю гушчынёю насяленьня і з найбольшым лікам зямлі няпрыгодняе для гаспадаркі. Паветы гэтыя мы ўперад і разгледзім, называючы краіну, з іх зложаную Вялікаю Палескаю Нізінаю.

Вялікая Палеская Нізіна ляжыць уздоўж Прыпяці й ніжняе Бярэзіны. Мяйсцовасць тут усюдых роўная, слаба пахіленая на паўднёвы ўсход. З акалічных узгор'яў скатуюцца сюды чысьленныя рэкі, якія, трапіўшы на нізіну, сьцішаюць свой бег і плывуць у нізкіх берагах, абкружаныя часамі на шмат вёрст забалочанымі прасторами. Апрача слаба га спаду для вады, забалочаньню тут памагае яшчэ й тое, што пад усім блізка Палесьсем ляжаць старыя геалігічныя пласты гліны, толькі прыкрытыя зверху пяскамі. А значная частка балотаў Палесься зьяўляецца, мусіць апошнімі сьлядамі быўшага тут некалісь Геродотавага мора, пазарастаўшымі траваю і мохам вазёрамі.

Балоты спатыкаюцца тут ўсіх відаў, але найчасцей - тра-вяныя, паросшыя лазою. Імшары са сфагнумам спатыкаюцца так сама дзе-ня-дзе - плямамі сярод хваёвых бароў.

Балоты займаюць чуць ня чверць усяго прастору краіны. Безканечныя балотныя пустыні, паросшыя то дробнаю лазою, то высокімі чаротамі, цягнуцца дзесяткамі вёрст; іх перарываюць векавыя бары, павырастаўшыя на пяшчаных узгорках, вастравох, параскіданных сярод балота. На гэтых-жа вастравох пабудаваны рэдкія вёскі паляшukoў ды знаходзіцца іхняе ворнае поле.

Ад вёсак цераз балота цягнуцца гаці (рыс. 128), замошчаныя хворастам і бярэньнем. Язда па гэтых гацях трудная. А па іх ідзець палеская дарога часамі па некалькі вёрст.

У гаспадара поле часамі бывае на некалькіх вастравох, якія закінуты далека ад вёскі ў балотнай і лясной глушы. Каб дайсьці да іх, прыходзіцца йсьці па кладках, намошчаных цераз балота. Аруць тут часта валамі. Вось-жа гаспадар бярэ саху на плечы і йдзе на свой востраў па кладцы, а валы йдуць па вадзе. Калі востраў дзе далека ад хаты, дык там робіцца будка, раскладаецца вагонь і гаспадар жыве тут аж пакуль скончыць работу. Часамі навет малоцяць дабро на востраве, а перавозяць ужо ўсё ўзімку, як замерзьне балота. Бывае, што дабро гадамі ляжыць на востраве немалочанае. Паляшук пакідае яго на запас, на галодны год.

Сярод усяе Палескае нізіны адзінока падыймаецца высокі бераг Прыпяці каля Мазыра. Ён, паміж іншым, пакрыты лёссам, на якім утварыліся шэрыя

суглінікі (грунты лесастэпу). Тут яны займаюць невялікі прастор. У Рачыцкім-жа павеце шэрыя суглінікі цягнуцца шырокім паясом цераз сярэдзіну павету, каля мяст. Брагіня, Хойнікаў і Юравіч. Апроч таго ўздоўж правага берагу Прыпяці, каля Турава, спатыкаюцца гляістыя грунты, ды кавалкі гляістых, суглігістых і супяшчаных грунтоў пераходзяць у Бабруйскі павет з суседніх паветаў і займаюць яго краі. Па за гэтым-жа ўвесь прастор Палесься пакрыты лёгкімі пяшчанымі грунтамі на "вастравах" і пластамі торфу, травяністага ды імховага, - ў балотах.

Торф гэты, які мяйсцамі ляжыць вельмі таўстымі пластамі (найтаўсьцейшыя пласты торфу ў Рачыцкім павеце, каля Васіле-вічаў), нідзе блізка ня ўжываецца на паліва і не разрабляецца, бо дрывы надта танныя, а насяленьне рэдкае.

Лясы ў Палесьсі зусім нядаўна займалі амаль што не палавіну ўсяго прастору. Цяпер іх моцна падцерабілі і на мейсцы даўнейшых векавых пушчаў цягнуцца цяпер пасекі, часамі выкарчаваныя і вырабленыя пад поле, а часцей паросшыя маладым лесам і хмызьнякамі. Тады, як балоты ляжаць найбольш каля Прыпяці, лясы адсуваюцца галоўнаю сваёю масаю на ўзьмежжы нізіны, ствараючы вакола яе паяс пушчаў.

Аднак усё-ж лясоў тут вельмі многа. Найбольш у Палесьсі хваёвых бароў. Ёлкі зусім блізка няма, бо пяшчаныя грунты; ды і праз сярэдзіну краіны праходзіць, паўднёвая мяжа пашырэння гэтага дрэва. Але тут-жа больш, чым дзе ў Беларусі, ёсць і ліставых лясоў, найбольш дубовых і бярозавых. Дубы тут часамі даходзяць вялізарнае вялічыні; спатыкаецца так сама шмат вольхі, ліпы, клёну і інш. У Палесьсі перахавалася шмат рэдкіх расьлінаў, асабліва такіх, што растуць толькі ў полярных краях.

Ува ўсіх гэтых лясох, часта яшчэ не закранутых рукою ча-лавека, водзіцца бяз меры ўсякага зьвяр'я і дзічыны. Ласі, медзьвядзі, сарны, дзікі спатыкаюцца тут часта. Навет бабры водзіцца па глухіх рачных затоках у некаторых закутках Палесься, дзе да іх яшчэ не дабралася рука паляўнічага.

На полі сеюць тут найбольш грэчкі й бульбы, бо зямля звычайна вельмі лёгкая, пяшчаная. Гаспадараць аднак някепска. Гаспадары трымаюць шмат скаціны, часамі па дзесятку й больш галоў, бо пашы хапае, і добра дзеля таго гнояць зямлю. Каровы аднак тут ня малочныя; часамі іх навет і саўсім ня доюць. Трымаюць тут досіць многа свіней і кормяць іх жалудамі. Народ аб гаспадарцы рупіцца; ў некаторых мяйсцох навет полюць засе вы.

Сенажаць у Палесьсі хаця й больш, чым у іншых краінах Беларусі, але ня так шмат, як можна было-б спадзявацца. Вялізарныя прасторы, якія з невялікім накладам, расьцерабіўшы, можна было-б абярнуць у сенажаць, цяпер лічацца безкарыснымі балотамі, няўжыткамі.

Насяленьне ў Палесьсі пакуль што замала і яно яшчэ далёка ня можа і ня ўмее выкарыстаць вялікія багацьці, якія крыюцца ў гэтым краі. Дый замала зварочавала ўвагі на Палесьсе дзяржаўная ўлада і грамадзянства. Аднак ужо першыя ступяні ў гэтай справе зробленыя. Ужо зроблена проба вялікага асушэньня Палесься Экспэдыцыяю ген. Жылінскага (стр. 90 - 91). Трэба спадзявацца, што у недалёкім часе работы па асушцы йзноў павядуцца ў шырокіх разьмерах. У рэзультате гэткае асушкі выгляд Палесься і яго характар і значэньне

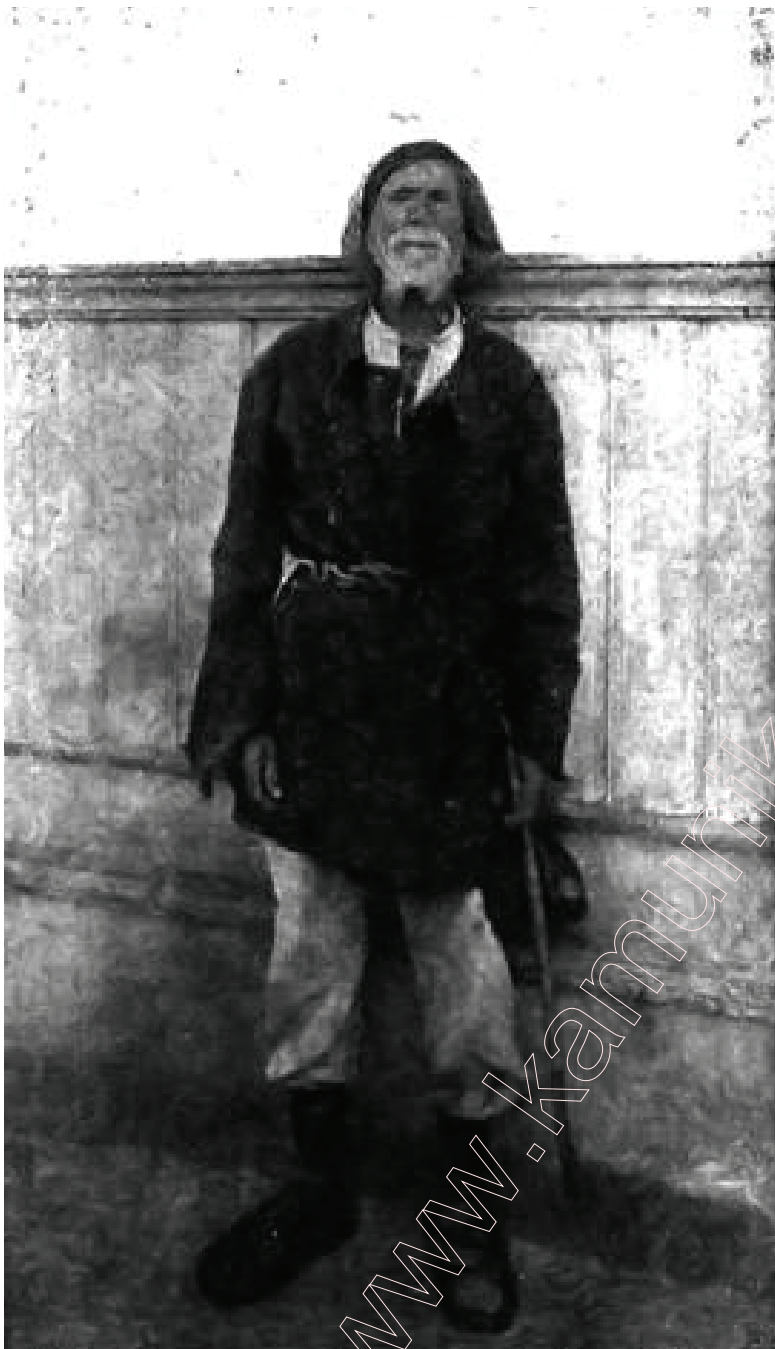
саўсім зьменяцца.

З боку гушчыні насяленьня Палесьсе займае ў Беларусі апошняе мейсца. У Мззырскім павеце і цяпер яшчэ на і квадр. вярсьце жыве ўсяго кэля 20 чалавек. Праўда за апошнія часы Палесьсе стала засяляцца. Аграмадныя лясы павысяканы, а пасекі двары прадаюць сялянам, якія сюды зьяжджаюцца з усяе Беларусі, ды прыносяць з сабою і свае звычаі, бытавыя і гаспадарскія, моцна адзначаючыся ад палескіх.

Апроч гаспадаркі вясковае насяленьне займаецца й рамёсламі. У глухіх палескіх мяйсцовасьцях пануе г. зв. натураль -

Рыс. 128. Гаць на дарозе ў Палесьсі.

Рыс 129. Беларус - Паляшук.

асабліва многа ў Рачыцкім павеце, які з гэтага боку займае першае месца ў Беларусі. Апроч таго ёсць некалькі хвабрыкаў сярнічак, некалькі шклянх гутаў, гарбарняў і г. д. Прамысловасць Палесься толькі яшчэ пачынае разьвівацца і перад ёю шырокая дарога.

Тубыльцы Палесься, або паляшукі (рыс. 129), належаць найбольш чыстых прадстаўнікоў беларускага і наагул славянскага тыпу. Гавораць яны чыстаю прыгожаю беларускаю моваю, ўжываючы яе паўднёвую гаворку (сакуны). На паўднёвы ад Прыпяці, аднак, можна заўважыць пэўныя ўплывы ўкраінскае мовы на мясцовую беларускую гаворку. Уплывы гэтыя, аднак, значна слабейшыя, чым у суседняй Піншчыне. Паляшук - добра загартаваны ў

ная гаспадарка: - людзі нічога не прадаюць і вельмі мала або нічога ня купляюць. Усе патрэбныя да жыцця рэчы робяць самі. Ведама, што хатнія рамёслы павінны быць тут моцна разьвітыя. І запраўды, - ў Палесьсі, напр., пашырана ткацтва, шмат людзей займаецца вырабамі з дрэва. Асаблівае значэнне мае рыбалоўства і часамі цэлыя вёскі жывуць найбольш з гэтага промыслу. Жыхар Палесься мае досіць найлепшае рыбы для свайго ўжытку, шмат прадае яе ў мястэчках і гандляром для вывазу ў далёкія месцы і за межы краю. На вываз ідзе рыба ў копчаным, салёным і сушаным відзе. Вельмі пашыранае пчалярства, - ці, ляпей, бортніцтва, асабліва ў Мазырскім павеце. Народ зарабляе ў лесе, на сплаве, займаецца гонкай смалы й дзёгцю, паляваньнем ды інш. ляснымі промысламі. Хвабрычная прамысловасць досіць разьвітая. Найбольш спатыкаецца пільняў і бравароў. Апошніх

барацьбе з дзікою прыродаю, трымаецца дзедаўскіх звычаяў і неахотна прыймае навіны ды змены гэтых звычаяў. Зразумела, што культурны стан палескага насяленьня досіць - нізкі; цяжка прасьвеце і культурным уплывам дастацца ў глухія закуткі гэтае бездарожнае вялізарнае краіны.

Беларусы жывуць у Палескай нізіне ад самых далёкіх дагі-старычных часоў; магчыма, што яны былі яе першымі насельнікамі, бо сьлядоў істнаваньня тут калі-небудзь якога іншага народу няма.

Гісторыя застала Палесьсе заселеным Дрыгвічамі. Тутака быў і галоўны іхні палітычны цэнтр Тураў. Дзе Дрыгвічом не ўдалося стварыць моцнае дзяржавы і яны ўвесь час былі то пад кіеўскімі, то пад іншымі суседнімі князьмі, аж пакуль ня злучыліся з рэштаю Беларускіх плямёньняў пад уладаю Літвы.

Палесьсе мела вялікае значэньне ў гісторыі Беларусі й Літвы. Яно бараніла іх увесь час ад нападаў з паўдня. Пад сьценамі палескіх замкаў і гарадоў, а найбольш. у балотах і лясох Палесься спыняліся магутныя напоры паўднёвых народаў на Беларусь.

Важнейшыя мясцовасьці.

У Мазырскім павеце ёсьць некалькі вялікіх мястэчак, з ка торых кожнае зьяўляецца важным цэнтрам для свае ваколiцы. Гэткія - Давід - Гарадок, Тураў, Петрыкаў зьяўляюцца цэнтрамі вялікае ваколiцы, роўнае па прастору цэлай дзяржаве. Усе яны ляжаць на берагах Прыпяці, або яе найбольшых прытокаў, і зьвязаны з сьветам найбольш вадзянымі дарогамі.

Давід - Гарадок ляжыць на вастравах р. Гарыні; старое мястэчка, заложанае пэўне яшчэ ў дагістарычныя часы. Цяпер у ім каля 4 тыс. жыхараў, якія займаюцца між іншым будоўляй судзінаў, а так сама - рыбалоўствам, гародніцтвам (разводзяць цыбулю), служаць лоцманамі на судзінах і г. д.

Тутэйшыя мяшчане - народ прамысловы. Яны вырабляюць між іншым, вянгліну, кілбасы і сыры, загатаўляюць дзічыну, сушаную рыбу й грыбы, сушаную садовіну, і вывозяць усё гэта на продаж у вялікія беларускія месцы, а так сама й далека за межы Беларусі, (навет у Бесарабію). Давід - Гарадзецкія рамеснікі вырабляюць спэцыяльныя боты з даўгімі халявамі, якія так сама вывозяцца на старану; робяць тут яшчэ вельмі добрыя плячённыя брычкі. Давід - Гарадок нейкі час лічыўся паветавым месцам. Над Прыпяцяю, на яе правым беразе, пасярэдзіне Мазырскага павету стаіць стары Тураў, даўнейшы рэлігійны і культурны, а часткаю й палітычны цэнтр дрыгвіцкае зямлі - Палесься (рыс. 24). Лічуць, што залажыў яго ў IX веку нейкі вараг Тур таварыш Рагвалода. У X веку тут была заложаная найстарэйшая ў Беларусі праваслаўная эпархія, тут жылі архірэй аж да сярэдзіны XV веку. Тады Тураў быў вялікім месцам, разсаднікам хрысьціянства й прасьветы ў Палесьсі. Пасьля, як вырас Пінск значэньне Тураву зьменшылася. Ад слаўнае мінуўшчыны Тураву засталіся толькі лягенды, якія жывуць сярод акалічнага люду, ды Замковая Гара і шмат курганоў і гарадзішчаў.

Цяпер Тураў невялікае мястэчка, з 5 тыс. жыхараў, якія найбольш займаюцца гаспадаркаю, рыбалоўствам, сплавам лесу, а так сама гандлем. Ёсьць у Тураве досіць бойкая прыстань і бываюць два кірмашы ў год.

Ніжэй Турава, на высокім левым беразе Прыпяці, стаіць гандлёвае

мястэчка **Петрыка** з 5 тыс. жыхараў, сярод якіх шмат шаўцоў. Петрыкаўскія мяшчане адзначаюцца сваёю прамысло-васьцяю і здольнасьцяю да гандлю. Некаторыя з іх маюць свае баркі і возяць на іх лес; шмат хто займаецца рыбалоўствам. У Петрыкаве ёсьць прыстань і зьбіраецца ў год два вялікіх кірмашы.

Рыс. 130. Лёсавы яр у ваколіцах Мазыра.

Паведавае места **Мазыр** ляжыць на высокім правым беразе Прыпяці, ў надзвычайна харошай мясцовасьці, зрэзанай глыбокімі ярамі, якіх пракапала вада ў лёссе (рыс. 130). Гэта досіць старое места, вельмі часта цярапеўшае ад чужаземных нападаў. Быў тут некалісь і замак. Цяпер у Мазыры каля 12 тыс. жыхараў, ёсьць вялікая хвабрыка сярнічак і дробныя гарбарні, прыстань на Прыпяці, зьбіраюцца два кірмашы, йдзе досіць жывы гандаль. Да апошніх часоў чыгунка йшла за 12 вер. ад места. Цяпер праведзена новая чыгункавая лінія цераз самы Мазыр, што павінна значна падняць яго эаномічнае жыцьцё.

Мазырскі павет - найбольшы па прастору з усіх беларускіх паветаў і найрадзей заселены. У ім найбольш балотаў і лясоў і наймёнш зямлі, прыгоднае для гаспадаркі. Значная частка лясоў павысыкана, а балотаў абсушана.

Толькі берагі Прыпяці й ваколіцы Мазыра густа заселеныя. Рэшта павету - глухі палескі край, вельмі слаба зьвязаны з сьветам. Сваёю адрэзанасьцяю ад сьвету асабліва адзначаюцца ваколіцы воз. Князь (Дзякавіцкая воласьць). Тут да

нашых часоў пануе натуральная гаспадарка, што робіць гэтую мяйсцовасць вельмі цікаваю для навукі. Асабліваю бязьлюднасьцяю вызначаюцца берагі р. Ствігі дый наагул паўднёвае Палесьсе - на правым беразе Прыпяці.

У сярэдзіне Рачыцкага Палесься, пры чыгунцы ляжыць с. **Васілевічы**. Тут экспэдыцыяй Жылінскага былі абсушаны значныя прасторы, заложана мэтэаролёгічная станцыя. Апошнімі часамі Васілевічы сталі шыбка расьці (цяпер каля 3 тыс. жыхараў), стаў разьвівацца гандаль.

З Васілевічаў углыбіню павету адыходзіць галіна чыгункі. Яна канчаецца у м. Хойніках.

Хойнікі і Брагінь - два значныя мястэчкі (Брагінь старое места), ляжачыя недалёка адно ад аднаго, ў мяйсцовасьці з багатымі грунтамі (лёссы паяс). У Хойніках была да нядаўна зьлезная гута.

На Дняпры, недалёка ад Брагіня, проці вусьця Сожу ёсьць значнае гандлёвае мястэчка **Лое** з прыстанню і вэрфяй для будовы судзінаў. На Лоеўскай прыстані складаюцца тавары для развозкі па прыстанях Дняпра, Бярэзіны й Сожу.

Рачыца, паветавое места, над Дняпром, пры перасячэньні яго Палескай чыгункай. Мае 10 тыс. жыхараў, з якіх шмат хто займаецца гаспадаркаю (між іншым адкормам свіней), рыбалоўствам і сплавам лесу. Разьвіты гандаль збожжам і лесам; бойкая прыстань. З хвабрыкаў ёсьць некалькі вялікіх пільняў і хвабрыка сярнічак.

Рачыцкі павет у большай сваёй часьці мае палескі характар з пяшчанымі грунтамі і рэдкім насяленьнем. Але па сярэдзіне павету йдзе паяс лёссывых грунтоў, мацней заселены. Так сама густа заселеныя й берагі Дняпра. - У гаспадарках Рачыцкага пав. садзяць шмат бульбы; ў павеце найбольш бравараў, чымся дзе ў Беларусі.

Бабруйск (рыс. 131) - адно з большых паветавых местаў Бе-ларусі, з 42 тыс. жыхараў, ляжыць на правым беразе р. Бярэзіны, там, дзе яе перасякае Лібава - Роменская чыгунка. У трох кірунках з Бабруйску разыходзяцца шосы. Такое палажэньне робіць Бабруйск важным гандлёвым пунктам.

Разьвіцыцю яго перашкаджала дагэтуль Бабруйская крэпасць, пабудаваная тут у пачатках XIX веку расейскім урадам.

Бабруйск вядзе значны гандаль лесам і збожжам; пры ім ёсьць прыстань на Бярэзіне. Прамысловасьць Бабруйску нявельмі значная. Ёсьць каля 30 дробных хвабрыкаў і заводаў, найбольш пільняў і цагельняў.

Ніжэй Бабруйску, над Бярэзіною, у палескай мяйсцовасьці ляжыць значнае мястэчка Парычы з прыстаняю, з якое найбольш адпраўляюць лес.

На захадзе павету ля м. Урэчча была даўней шкляная гута, якая вырабляла дужа прыгожую пасуду.

У глыбіні Палесься над р. Птычом ляжыць м. **Глуск**, з 5 тыс. жыхараў; ня гледзячы на свае папраўдзе глухое палажэньне (далека ад чыгунак), мястэчка досіць бойка гандлюе скацінаю. Мяшчане займаюцца гаспадаркаю, рыбалоўствам і пчоламі, а так сама вырабам г. зв. глускае гарбаты (разбаўляюць праўдзівую гарбату розным зельлем). Апроч таго ёсьць некалькі

гарбарняў.

Рыс. 131. Бабруйск.

Навакола Глуску палеская мясцовасць з пяшчанаю ня-ўраджайнаю зямлёю. Такі-ж характар мае і ўвесь блізка Бабруйскі павет. Толькі на ўсход і поўнач ад Бабруйска мясцовасць вышэ, грунты лепшыя, жыхары жывуць гусьцей, лясоў і балотаў менш. Гэты досіць значны земляробскі востраў пераходзіць і ў сумежныя паветы, але хутка за межамі Бабруйскага пав. канчаецца; яго змяняюць пяшчаныя разлогі Раданскіх раўнінаў.

ПІНШЧЫНА. Піншчына ляжыць над верхняй Прыпяцяю й яе прытокамі, а так сама займае вададзел паміж Прыпяцяю й Бугам. Да яе мы адносім паветы Пінскі і Кобрынскі.

Па прыродзе сваёй гэтая краіна выразна дзеліцца на тры часткі, якія навет маюць свае асобныя назовы : Зарэчча, Загародзьдзе й Палесьсе. Найбольш тыловая і характэрная з іх - Зарэчча. Загародзьдзе з'яўляецца працягам Падляскае раўніны, а палеская частка Піншчыны нічым асаблівым ня розніцца ад сумежнага Мазырскага Палесься.

Зарэчча (рыс. 132) - гэта балоцістая нізіна, якая ляжыць на паўднёва і на ўсход ад Пінску. Яе паўночнага мяжу твораць Прыпяць (ад чаго й назоў), да якое тут зб'ягаюцца з усіх бакоў яе важнейшыя прытокі: Стаход, Стыр, Ясельда ды інш. Трапіўшы ўкраіну Зарэчча, з яе вельмі малым спадом, гэтыя рэкі, шырака разліўшыся, плывуць ляніва, памалу, дзеляцца на шмат пратокаў, якія пакрываюць усё Зарэчча густою сеццю. Сярод гэтае вадзяное сеці прападае

часамі навет галоўнае цячэнне ракі, а разам з тым і яе імя. Гэтак навет Прыпяць вышэй Пінска ў некаторых мяйсцох траціць свой назоў і вядомая пад найменьнямі "Парок", "Стаход", "Струмень".

Берагі рэк у гэтай краіне нізкія й балоцістыя. Трэба толькі, каб крыху паднялася вада і ўсё Зарэчча на шмат дзесяткаў вёрст навакола залітае. Вясною і ў восень Зарэчча зьяўляецца праўдзівым возерам. Аж да сярэдзіны лета стаіць вада, пры тым гэтак глыбака, што можна ездзіць у чоўне ў якім-хочаш кірунку. Над вадою віднеюцца толькі вольхі й лозы, якімі звычайна абрастаюць берагі пратокаў, ды на пяшчаных узгорках - вастравох - вёскі пінчукоў. За час веснавое паводкі вада заносіць пяском старыя пратокі і пракопуе новыя, наносіць пяшчаныя ўзгоркі і пласты глею.

За лета ўсе гэтыя вадзяныя прасторы зарастаюць буйнымі балотнымі травамі: чаротамі, сітнікамі ды інш. (рыс. 40), але паміж імі на сушэйшых гліістых мяйсцох трапляюцца вастравы, пазарастаўшыя асакою, а часта й вельмі добрым мурагом.

Лесу ў Зарэччы мала і толькі дзе-ня-дзе пяшчаныя грады і ўзгоркі паабрасталі хваёвым борам. Значыць называць Зарэчча "Палесьсем" навет ня вельмі выпадае.

Жывуць тутэйшыя гаспадары досіць заможна. Значную часць году яны адрэзаныя ад усяго сьвету і навет да бліжэйшых суседніх вёсак перапраўляюцца ў чаўнох. У часе непагоды гэтая камунікацыя робіцца досіць небяспечнаю.

132. Зарэчча

На левым беразе Прыпяці мяйсцовасць адразу вышэе на некалькі сажняў і пераходзіць у высокую раўніну, якую называюць звычайна Загародзьдзем.

Загародзьдзе займае клін паміж ракою Ясельдаю і яе прытокамі Пінаю, і

цягнецца на захад аж да р. Мухаўца, прытыкаючыся там да Падляскае раўніны. Загародзьдзе на ўсім яго досіць вялікім прасторы не перасякае ні адна значная рэчка, так сама й балотаў спатыкаецца вельмі мала, і то найбольш па краёх Загародзьдзя, за Пінаю і Каралеўскім каналам. Грунты Загародзьдзя гляістыя, ўраджайныя. Жыхары жывуць густа й багата, і займаюцца найбольш земляробствам. Лясы ў Загародзьдзі павысяканыя, засталася іх вельмі мала (каля 15%); за тое вельмі многа сенажацяў, - як нідзе ў Беларусі. Гэта дазваляе гаспадаром прымаць шмат скаціны й свінняў.

Паўночна - ўсходнюю частку Піншчыны займаюць безканечныя пушчы і непраходныя балоты **Палесься**, якія адгэтуль пераходзяць у Мазырскі павет і цягнуцца далека на ўсход. З гэтай часткаю Піншчыны аднародная паўднёвая часціна Слонімскага павету і паўднёва - заходні край Слуцкага. У Слоніmsкім павеце пачынаецца паяс аграмадных балотаў паўночнага Палесься, аб якім мы ўжо казалі. У Пінскім павеце ляжыць як раз балота Качайла і так сама пачынаецца балота Грычына. - У лясох тут вельмі многа ўсялякага зьвяр'я й дзічыны. Жыхары займаюцца ляснымі промысламі, паляваньнем, гадоўляй скаціны і інш. Край гэты, у якім так многа прыроднага багацьця, зусім рэдка заселены: на вялізарным прасторы налічваюць усяго некалькі дзесяткаў вёсак. А ўздоўж берагу Прыпяці, на ўсход ад Пінску, на дзесяткі вёрст цягнуцца зусім бязлюдныя балотныя прасторы.

Клімат Піншчыны належыць да найцяплейшых і найлагаднейшых у Беларусі. Гадавая тэмпература Пінску +6,8, зіма бывае кароткая, мяккая; цягнецца яна менш 3-х месяцаў.

У гэты час, калі замярзаюць рэкі й балоты, ўсходняя і паўднёвая Піншчына аджывае. Па лёдзе пракладаюцца простыя дарогі, па якіх легка трапіць у суседняе мястэчка і ў самы Пінск жыхарам якое небудзь адрэзанае балотамі ад сьвету вёскі. Узімку найбольш аджывае тут і гандлёвае жыцьцё.

Піншчына вельмі багатая на вадзяныя шляхі. Прыпяць, Стаход, Стыр, Гарынь, Ясельда, Піна - судаходныя рэкі. А Каралеўскі і Агінскі каналы злучаюць іх з басэйнамі Віслы й Нёмна. Існуе яшчэ цэлы рад дробных каналаў, якія злучаюць глухія палескія вазёры з большымі рэкамі ды служаць для сплаву. Апроч таго цераз усю краіну праходзіць Палеская чыгунка з Берасьця - на Гомель і другая, што йдзець па ўсходняй Піншчыне з Вільні - на Лунінец і Роўнае. Гэтыя чыгункі мыйсцамі праведзеныя цераз непраходныя балоты, дзе-ня-дзе навет ідуць па дрыгве. Значэньне іхняе для Палесься і цяпер вялізарнае, а з часам пэўне-ж яшчэ пабольшае.

У большай часці Піншчыны, а лясне ў Загародзьдзі і ў Зарэччы, жывуць пінчукі, аб якіх мы ўжо казалі вышэй (стр. 126).

У Піншчыне ёсьць шмат дробных мястэчак, населеных рамесьнікамі. Так-сама й вясковае насяленьне апроч гаспадаркі займаецца шмат-дзе хатнімі рамёсламі. Напр. - у м-ку Горадне шмат ганчароў, а ў Пагосьце - ткачоў.

Важнейшыя мыйсцовасьці **Пінск** (рыс. 133) - старое дрыгвіцкае места, пабудаванае ў дагістарычныя часы, - высіцца на левым беразе Піны над аграмаднымі нізінамі Зарэчча. У XIII в. быў ён сталіцаю значнага вудзельнага князьства, пасля, разам з усёю Беларусаю, ўвійшоў у склад Літвы. Да правядзеньня чыгункі Пінская прыстань мела надзвычайна важнае значэньне.

Тут ішоў бойкі гандаль збожжам і салам, якія дастаўляліся з Украіны па Прыпяці і яе правых прытоках, і адпраўляліся ў Нямеччыну і Польшчу па каналах. Цяпер з гэтага боку Пінск мае меншае значэнне. Але яго палажэнне на сярэдзіне важнейшае вадзяное дарогі з Украіны у Нямеччыну, на вялікім вадзяным вузле, абяцае яму вялікую будучыну.

Хвабрычная прамысловасць Пінску развіта досіць слаба. Ёсць каля 20 хвабрыкаў і заводаў, з якіх найбольшыя - хвабрыка сярнічак і 4 пільні, а так сама завод будоўлі параходаў ды інш. судзінаў. Усіх жыхараў у Пінску каля 35 тысячаў. З старых будынкаў найцікавейшыя - гэта манастыр, пабудаваны ў XVI веку ды касцёл, пабудаваны у XIV веку.

Рыс. 133. Пінск.

На захад ад Пінску, над р. Ясельдаю, ляжыць вядомы двор Парэчча (рыс. 134)³⁵. Гаспадары гэтага двара, Скірмунты, пабудавалі тут некалькі хвабрыкаў, - між іншым вялікую суконную хвабрыку, якая працуе й дагэтуль. Спецыяльна для яе патрэбаў разводзіцца тут жа ў Парэччы патрэбная да вырабаў сукна паўднёвая расьліна Діпсакус. Некалькі дзесяткаў год назад была тут і цукраварня, якая што-год вырабляла да 10.000 пуд. цукру (пасля згарэла); цукровыя буракі разводзіліся ў Парэччы й яго ваколліцах. Трэба адзначыць, што ўсе Парэцкія хвабрыкі добра пастаўленыя, работнікі някепска забяспечаны.

У Пінскім павеце ёсць досіць многа невялікіх мястэчак, якія у мінуўшчыне йгралі досіць важную ролю для ўсяе Беларусі, а цяпер яны - толькі цэнтры эаномічнага жыцця для Сваіх ваколліцаў. Такія: Любяшоў, Таляханы, Нобель, Столін, Пагост, Кажан - Гарадок. За апошнія часы моцна расьце Луннец - мястэчка пры станцыі таго-ж іменья, дзе крыжуюцца дзьве важнейшыя палескія чыгункавыя лініі. Мае каля 8.000 жыхараў.

Крбрынь - паветавае места пры р. Мухаўцу, з 10-ма тыс. жыхараў, досіць гандлёвае, дзякуючы свайму палажэньню пры сыстэме Каралеўскага каналу й

³⁵ Ня блутаць з месцам Парэччам, што ў Смаленшчыне, над р. Каспляю.

чыгунцы; значная прыстань.

Змястэчак Кобрынскага павету адзначаецца Антопаль.

Рыс. 134. Двор Парэчча, ў Піншчыне.

Гэта прамысловае мястэчка: ёсць у ім некалькі гарбарняў і маслабойных заводаў. У м. Янаве (на ўсходзе павету) жыў і замучаны езуіт Андрэй Баболя, якога каталіцкі касцёл лічыць сьвятым.

VI. Беларускі лесастэп.

Да гэтае краіны мы адносім 9 паўднёва - ўсходніх паветаў Беларусі: Гомельскі, Суражскі, Мглінскі, Навазыбкаўскі, Старадубскі, і беларускія часткі: Гараднянскага, Ноўгарад - Северскага, Трубчаўскага і Бранскага паветаў. Лясне назоў лесастэпу з усім правам заслужуюць толькі паветы Старадубскі, Трубчаўскі, Ноўгарад - Северскі, Мглінскі і часткаю суседнія з імі, бо толькі ў іх грунты, ўтвораныя на лёссе займаюць значныя прасторы, і толькі тут у часы дагістарычных скрозь быў стэп, пасля выцесьнены лесам. У іншых павётах спатыкаюцца толькі большыя ці меншыя вастрывы лёсавых грунтоў, на якіх даўней былі паляны, абкружаныя пушчамі. Ёсць аднак шмат супольнага ў сучасным стане ўсіх гэтых паветаў: - перад усім высокая гушчыня насяленьня, шырокае разьвіцьцё прамыслравасьці й рамёслаў, побач з тым незавіднае земляробства, нізкія ўраджаі ды значны адыход на старану; апроч таго лініі чыгунак і рэкі звязуюць эаномічнае жыцьцё іх, а перад усім гандаль у адну суцэльнасьць. Шмат асобнасьцяй ёсць і ў складзе іх насяленьня.

З другога боку трэба адзначыць, што значныя вастрывы лёсавых грунтоў і мейсцовасьцяй з лесаэтаповым краявідам ёсць і ў павётах што ляжаць далей на

поўнач, на прасторах Раданскае раўніны -Чэрыкаўскім, Рослаўскім ды інш. Аднак іхняя значна меншая гушчыня насяленьня, слаба развітае эаномічнае жыцьцё прымушаюць нас разглядаць гэтыя паветы, як асобную краіну- Радань.

Паверхня Лесастэпу найбольш роўная, значна паніжаная на захадзе. На ўсходзе, аднак, у яе ўходзяць адарваныя лапіны Дняпроўскага ўзгор'я, якія ствараюць высокія, зрэзаныя ярамі правыя берагі р. Дзясны пад Бранскам і Трубчаўскам. Так сама значна павышаная мяйсцовасьць у Навазыбкаўскім, Старадубскім і Мглінскім пав. (Старадубскае ўзвышшэ). На берагох Дзясны часамі выступаюць высокія крэйдавыя скалы, а ў іх шмат фасфарытаў. Рэшта краіны моцна нізінная, асабліва Гомельскі павет, заходняя частка якога мае ўжо зусім палескі выгляд, - з грамад-нымі прасторамі балотаў і лясоў.

На Старадубскім узвышшы і ўздоўж правага берагу р. Дзясны залёг лёсс. Пад Старадубам на ім стварыліся досіць ураджайныя шэрыя суглінкі, якія й займаюць большую часць Старадубскага павету. Навакол іх няшырокім абручом ляжаць падзолістыя суглінкі на лёссе. Досіць шырокі паяс гэтых суглінкаў адыходзіць у Мглінскі й Бранскі паветы; ў апошнім павеце яны займаюць значныя прасторы, пакрываючы высокі правы бераг р. Дзясны. Досіць значныя вастравы гэтых самых падзолістых суглінкаў на лёссе знаходзяцца і ў Трубчаўскім павеце, а так сама ў Навазыбкаўскім і Гараднянскім паветах. Урэшце ў Суражскім і Гомельскім паветах гэтыя грунты сустракаюцца досіць рэдка.

Левыя берагі рэк звычайна пакрытыя тут шырокімі палосамі бедных пяшчаных грунтоў. Дзякуючы гэтаму ўся заходняя і паўднёвая частка Гомельскага павету, блізка ўсё Суражскі, заходняя частка Бранскага і значныя прасторы ў іншых паветах займаюць пяшчаныя грунты, пакрытыя найбольш хваёвым борам. Рэшту прастору займаюць супяскі, ты ў Гомельскім і Гараднянскім паветах ёсьць досіць многа чаротавых балотаў, а на поўначы Гомельскага - кавалак звычайных дзярновых суглінкаў на морэннай гліне.

Апроч хваёвых бароў у лесастэпе сустракаецца шмат ліставых лясоў, асабліва у Старадубскім пав. У гэтых лясох больш расьце дуб, клён, і то толькі на поўначы краіны. Елка тут сустракаецца рэдка, а на паўдні яе зусім няма; так сама мала бярозы, ялаўцу. Наагул тут папраўдзе канчаецца прырода ляснае Беларусі і далей ужо - стэповая Ўкраіна. Трэба заўважыць, што лясы, якіх тут даўней было вельмі многа, цяпер моцна расьцярэбленыя і з кожным годам іхнія прасторы зьмяншаюцца, зьмяняючыся ральлёю навет на зусім бедных пяшчаных гоунтах, з якіх пасьяя вецер робіць пяшчаныя выдмы.

Гаспадарка наагул стаіць тут нявысака, асабліва ў дварох, якія ня маюць заўсёдных парабкоў, а здаюць зямлю палавіншчыкам. Годзе сказаць, што, як у вёсках, так і ў дварох яшчэ вельмі часта аруць сахою, а ў лясістых мяйсцовасьцях яшчэй дагэтуль часамі паляць ляды, як у самым глухім Палесьсі.

У вёсках-жа. перашкодаю гаспадарцы зьяўляецца абшчыннае ўладаньне зямлёю, якое не дае магчымасьці культурнейшым гаспадаром вёскі заводзіць палешаньні ў гаспадарцы. Ўся вёска мусіць гаспадарыць ці добра, ці дрэнна, але адналь-кова. З гэтага знаходзяць выхад толькі такі, што выдзяляюць лапіны зямлі пры хаце ў кожнага гаспадара, на якіх ён можа гаспадарыць сваім адумам. На гэтыя лапіны гаспадары вывозяць большую частку гною і сеюць тут

больш пераборлівыя і выгаднейшыя расьліны: ячмень, бульбу, каноплі, табак у.

Апошнія дзеве расьліны йграюць у гаспадарцы лесастэпу важную ролю. З гаспадаркі йдуць на продаж толькі пянька, або табака. Найбольш канпель разводзяць у Старадубскім, Трубчаўскім, а так сама ў Суражскім і Мглінскім паветах. Прадаюць пяньку найбольш у Трубчаўску, Почапе, і інш. мястэчках. Гандляры з гэтых мястэчак яшчэ з вясны ездзяць па вёсках і даюць задаткі на пяньку, пры чым сяляне, ведама, прадаюць яе на самых нявыгадных умовах.

Табак у разводзяць найбольш у Мглінскім, Суражскім і Старадубскім пав. Разводзяць тут апрача прасьцейшых сартоў яшчэ й далікатны сорт гундзі. Як каноплямі, так і табакаю найбольш займаюцца сяляне, дзеля таго, што гэтыя расьліны патрабуюць каля сябе шмат клопату.

Ува ўсім гэтым краі шмат сеюць грэчкі. Побач з ёю на захадзе краіны шмат мейсца займае бульба, значная часьціна якое йдзе на бравары.

Клімат лесастэпу ня вельмі спрыяе гаспадарцы. Ападкаў тут менш, чымся ў рэшце Беларусі, часьцей бываюць засухі і дзьмуць сухія ўсходнія вятры - сухавеі. Гэта часамі нядобра адзываецца на пяшчаных грунтах.

Уся краіна аднак вельмі густа заселеная, і з гэтага боку займае адно з першых мейсцаў у Беларусі. Найгусьцей заселены Суражскі павет.

Галоўная маса жыхараў (85 - 90%) - беларусы, патомкі даў-нейшых радзімічаў, якія спрадвеку жылі ля Іпуці, а пазьней занялі і ўсходнюю частку краіны, спустошаную татарамі, аж да самае р. Дзясны і навет за Дзясною. Мова тутэйшых беларусаў досіць чыстая й харошая, хаця ў ёй і сустракаецца крыху расейскіх слоў.

Апрача беларусоў у гэтай краіне жывець шмат (да 7%) старавераў - маскоўцаў, якія ўцяклі сюды з Маскоўшчыны, дзе ім не давалі верыць па свойму, яшчэ ў XVII веку. Жывуць стараверы найбольш у вялікіх мястэчках - пасадах і займаюцца рамёсламі, гандлем, а так сама прамысловым гародніцтвам і садоўніцтвам. Найбольш старавераў у Навазыбкаўскім павеце. - За тое жыдоў у лесастэпавай краіне менш, чым на захадзе Беларусі. Так сама, як і там, насяляюць яны найбольш месты й мястэчкі і займаюцца гандлем і прамысловасьцяй.

На ўзьмежжах краіны, а часткаю і ў ёй самой, спатыкаюцца тры народы, гэтак блізкіх па мове, а непадобных па характару і звычаям: - беларусы, ўкраінцы і маскоўцы. Беларусы тутэйшыя - народ працавіты, спрытны і адважны, ня гледзячы на сваю досіць нізкую ўросласьць, благое харчаваньне, бедныя грунты. "На тых землях, піша расейскі географ, з якіх маскоўцы даўно ужо паўцякалі ў адыходныя промыслы, беларусы будуць свае надзеі з вялікаю ўпартасьцяй, энэргіяй і сталасьцяй"³⁶.

Прамысловасьць лесастэпавае краіны моцна разьвітая. З гэтага боку займае яна пасьля Беластоцчыны другое мейсца.

Сярод хвабрыкаў і заводаў важнейшыя суконныя, якія знахоцяцца ў Клінцох (Сураж. пав.). Ёсьць так сама вялікія хвабрыкі сярнічак, вялізарная

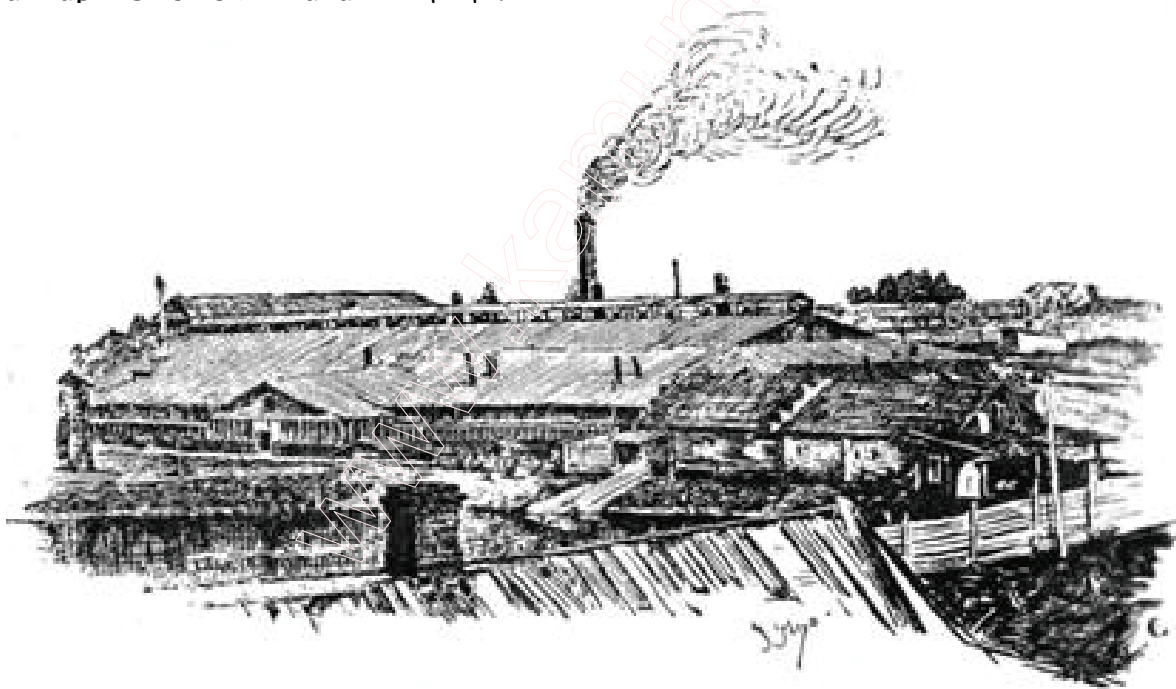
³⁶ Семеновъ Живописная Россія

хвабрыка паперы ў Дабрушу, шкляныя гуты (рыс. 135) хвабрыка гарматаў і іншыя зялезныя хвабрыкі ў Бранску, асабліва-ж шмат ёсьць пенькатрапальных заводаў і аляярняў. Урэшце на паўдні краіны сустракаюцца чынныя й дагэтуль цукраварні.

З рамёслаў у Гараднянскім і Суражскім паведах пашырана ганчарства, ў Навазыбкаўскім павеце шмат шаўцоў. У наддняпроўскіх мястэчках будуць судны - дубы, абшыванкі, ўм. Ветцы - лайбы, а ў пас. Ардоне, Суражскага пав., - цэлых 8 майстроўняў вырабляюць павовкі.

Але ні гаспадарка, ні рамеслы, ні хвабрычная прамысловасьць лесастаповае краіны ня могуць прахарчаваць усяго яе насяленьня. Дзеля гэтага вельмі пашыраны тут адыход на зарабаткі ў чужыя краі, ў Данёцкія капальні, на Кубань і г. д., і перасяленьне ў Сьбір.

Большая частка паведау лесастэпу адносілася да Чарнігіўскае губэрні, а два паветы - Бранскі й Трубчаўскі лічыліся ў Арлоўскай губ. Аднак годзе навет павярхоўнага агляду гэтага краю, каб прызнаць, што ён з рэштаю Чарнігаўскае і Арлоўскае губэрняў мае вельмі мала супольнага. Розьніца паміж імі ня толькі тая, што тут жывуць беларусы, а там украінцы, або маскоўцы; вялізарныя розьніцы ёсьць паміж іх у самай прыродзе (там чарназём) і ў характары эканомічнага жыцьця.

Рыс. 135. Шкляная гута ў Дзядзькаве, Бранскага пав.

Важнейшыя мяісцовасьці.

Гомель, - найбольшае места паўднёва - ўсходняе Беларусі, шы-рака раскінуўся на высокім, абрывістым беразе Сожу. У старадаўнія часы было тэта адно са значнейшых местаў у зямлі радзімічаў; вялікага палітычнага значэння, аднак. Гомель тады ня меў. Пачаў ён моцна расьці толькі ў апошнім веку. Гэты час належыў ён да магутных расейскіх вяльможаў (Румянцавых, пасья

Паскевічаў), якія дбалі аб яго дабрабыце. Але асабліва паднялося значэнне Гомелю пасля таго, як праз яго прайшлі чыгункі. За апошнія дваццаць гадоў Гомель вырас утвая; цяпер ён мае каля 100 тыс. жыхараў. Выгоднае палажэнне (рака, чыгункі, якія разыходзяцца ў 4-х кірунках і, ўрэшце, шаса з Магілёва на Чар-нігаў), робяць з яго вельмі важны гандлёвы пункт. Гомель вядзе бойкі гандаль лесам, пянью, алеем, салам. Хва-брычная прамысловасць у Гомелі разьвіваецца. Найбольш заводаў па вырабах з дрэва. Ёсць аднак некалькі заводаў чыгуновых, цагельняў, маслабойняў, пільняў. А ў прадмесці Гомеля **Новай Беліцы** (на другі бок Сожу) ёсць вялікая хвабрыка сярнічак.

Памятнікаў старасветчыны ў Гомелі мала. Цікавейшыя будоўлі ды памятнікі адносяцца да пачатку XIX в., калі тут гаспадарылі

Рыс. 136. Гомель. Замак і парк.

Румянцавы. Ад іх застаўся прыгожы замак з вялікім раскошным паркам і багатымі гістарычнымі калекцыямі (рыс. 136).

За тры мілі ад Гомеля, пры р. Іпуці, знаходзіцца аграмадная **Добрушская папяровая хвабрыка** - князя Паскевіча з 1^{1/2} тыс. работнікаў. Для яе руху зужыта між іншым вялізарная сіла р. Іпуці (гл. рыс. 25).

Вышэй Гомеля, над Сожам, знаходзіцца **м-ка Ветка**, з 12 т. жыхараў, найбольш жыдоў і старавераў. У гісторыі старавераў гэтае мястэчка мела важнае значэнне. Гэта была першая іхняя "слабада" ў Беларусі. Адсюль маскоўскія цары

два разы вы-сялялі, забраўшы край, цэлыя дзесяткі тысяч старавераў назад у Маскоўшчыну³⁷, але тыя йзноў, пачакаўшы, варочаліся, й Ветка аджывала. Цяпер гэта жывое гандлёвае мястэчка. Ёсць тут каля 10 хвабрыкаў лінаў (канатаў); будуюць таксама лайбы. Разьвітае садоўніцтва.

На мяжы Гомельскага і Гарадзянскага паведаў знаходзіцца вялікі гандлёвы "паезд" **Дабранка** (з 10 тыс. жыхараў), у якім ёсць некалькі гарбарняў. Гандлюе Дабранка найбольш мясною скацінаю. Над Дняпром, у вельмі харошай мяйсцовасьці ў Гарадзянскім пав., на мяжы з Украінаю знаходзіцца старое места **Любеч**.

Рыс. 137. Навазыбкау.

Заходнюю частку Гомельскага павету займае шырокі паяс лясоў і балотаў, якія мала што не даходзяць да самага Гомеля. Гэты-ж паяс ідзець і ўздоўж Дняпра далей на паўдня у Гарадзянскі пав., запаўняючы блізка ўсю яго беларускую частку. Тут, між іншым, ляжаць вялікія чаротавыя балоты Перыста і Замглай.

Недалёка ад Дабрушу, ў Навазыбкаўскім пав., знаходзіцца пас. **Злынка** з хвабрыкамі сярнічак. Такія самыя хвабрыкі ёсць і ў Навазыбкаве й яго ваколіцах. **Навазыбка** (рыс. 187) досіць значнае гандлёвае места з 15 тыс. жыхараў. У ім, між іншым, знаходзіцца сярэдняя тэхнічная школа і мэтэаролёгічная станцыя.

У Навазыбкаўскім павеце ёсць яшчэ два вялікіх прамысловых пасадзі: **Кліма** - з шчаціннымі заводамі і аляярнямі і **Новы Ропск**, дзе шмат рамеснікаў - шаўцоў. Апроч таго ў двары **Сафія**цы - вялікая хвабрыка сярнічак.

На поўнач ад Навазыбкава, ў Суражскім пав., знаходзіцца пас. **Клінцы**, з 12 тыс. жыхараў - гэты, як кажуць, беларускі Манчэстэр. Клінцы - буйны прамысловы цэнтр. У самым пасадзе й яго прадмесцях ёсць каля 10

³⁷ Пры імпер. Ганьне было выселена 40 тыс. старавераў і пры імпер. Кацярыне II - 20.000 чал.

суконных і ткацкіх хвабрыкаў, некалькі чыгуновых заводаў, гарбарняў, маслабойных, вярочных заводаў. На гэтых хвабрыках працуюць каля 4 тыс. работнікаў і вырабляецца тавараў на некалькі міліёнаў рублёў у год. У Клінцох ёсць так сама шмат дробных рамеснікаў - ткачоў. Сам Сураж - невялікі горад над р. Іпуцьцю. Ёсць у ім картонная хвабрыка.

Дзякуючы Клінцоўскаму району Суражскі пав. найгусцей заселены і мае найбольш развітую прамсловасць у ва ўсім Беларускам Лесастэпе.

Мглінскі пав. у гэтай справе застаецца далека ззаду. Сам **Мглін** - невялікае места (8 т. жыхараў) з 3-мя кірмашамі, на якіх ідзе торг на пяньку, але і, скаціну. **Почап**, на р. Судасьці, пры чыгунцы, - прамысловае мястэчка. Вядзе бойкі гандаль пянькою, мае каля 10 пенькатрапальных заводаў і вялікую аляярню. У суседнім двары вялізарны сад, табачныя плянтацыі і хмяльнікі.

Мглінскаму і асабліва Суражскаму паветам нехапае хлеба для прахарчавання жыхараў. З гэтага боку Старадубскі павет знаходзіцца ў лепшым палажэнні і яму свайго хлеба хапае. **Старадуб** - цяпер ціхое, заросшае садамі места, меў знаходзячыся на самым краі Беларусі, вельмі бурную гісторыю. Гандаль яго з ростам пасадаў зьменшыўся. Гандлюе збожжам і пянькою. Насяленьня каля 12 тыс. Ад ст. Унеча да Старадубу праведзена вузкакалейная чыгунка.

Старадубскі павет мае слаба развітую прамысловасць. У пас. **Ялёнцы** ёсць некалькі шчацінных і пенькатрапальная хвабрыка. У Старадубскім павеце развітае хатняе ткацтва палатна і сарпінак. - З-пад с. **Рахманова** выйшла адна з першых Беларускіх пяснярак - М. Косіч, якая напісала і выдала некалькі кніжак вершаў у мове Старадубскіх беларусаў.

У Ноўгарад - Северскім пав. над р. Дзясною, пры вусці р. Судасьці ляжыць мястэчка **Грамяч** з 3000 жых., дзе спатыкаюцца тры народы - беларускі, ўкраінскі і маскоўскі. На паўдня ад Грамяча, аж да самога Ноўгарад - Северску беларусы жывуць перамяшаўшыся з украінцамі.

Беларуская частка Трубчаўскага пав. асабліва вядома са сваёй пянькі, якая лічылася найлепшаю ў Расіі. З промыслаў тут развітыя лясныя - сплаў па р. Дзясьне і будоўля на ей судзінаў.

Трубчаўск з 7 тыс жыхараў на высокім правым беразе Дзясны, мае шмат дробных хвабрыкаў: пенькатрапальных, аляярняў, хвабрыкаў лінаў (канатаў) і вядзе значны гандаль пянькою і алеем, а так сама і лесам з Адэсаю і Рыгаю. Над Дзясною ў надзвычайна прыгожай мяйсцовасці, сярод гораў і глыбокіх яроў, ляжыць самае ўсходняе беларускае места **Бранск** (рыс. 138). Вельмі старое гэтае места было у даўнейшыя часы (XIV - XV век) апораю Беларуска-Літоўскае дзяржавы на ўсходзе. Ад сівае старасветчыны засталася ў ім крыху памятак, сярод якіх асабліва вызначаецца Сьвенскі Манастыр, што стаіць ля места на высокім гары, абкружанай ярамі. Манастыр гэты далека вядомы ў ўсходняй Беларусі: за сотні вёрст зыходзяцца сюды багамольцы.

Бранск - значнае прамысловае і гандлёвае места, ёсць у ім вялікі завод гарматаў, некалькі пенькатрапальных, канатных заводаў, пільняў, аляярняў. Бранская прыстань на р. Дзясьне сплаўляе шмат лесу, алею, пянькі. Як раз ад Бранску (проці яго ляжыць вусце р. Болвы), Дзясна робіцца судаходнаю, бо вышэй яна запруджаная бярвеньнем, якое сплаўляецца па ёй розсыпам. Бранск

урэшце значны й важны чыгункавы вузел: з яго чыгункі разыходзяцца ў 6-х кірунках.

Рыс. 138. Бранск над Дзясноў.

З паўночнага захаду ў Бранскі павет уваходзіць Дняпроўскае ўзгор'е, на якім тут знаходзяць вельмі многа фасфарытаў; апроч таго тут на берагах Дзясны ламаюць камень, крэйд, вапну. Узгор'е цягнецца ўздоўж берагу Дзясны, пакрытае досіць ураджайнымі грунтамі і густа заселенае. На захад ад яго, на беднай пяшчанай раўніне разьлеглася Акуліцкая пушча (каля 80 тыс. дзесяцін лесу), да якой навет праведзена зумысьле чыгунка (Жукаўка - Косаўка). Лясы тут хваёвыя, грунты пяшчаняныя, шмат выдмаў; насяленьне вельмі рэдкае, зарабляе ў лесе, гоніць смалу, дзёгаць, паліць вугаль і г. д.

Тым часам, як правы бераг Дзясны ў Бранскім і Трубчаўскім пав. высокі, зрэзаны ярамі, левы бераг, наадварот, - нізінны, роўны, пакрыты пяшчанымі грунтамі, на якіх параслі аграмадныя "Бранскія Лясы", што цягнуцца далёка на ўсход у Калужскую губэрню (Жыздрынскі пав.). Лясы гэтыя заселены "палехамі", якія паводле мовы сваёй ёсць пераходным племям ад беларусаў да маскоўцаў, а па звычаям жыцця найбольш збліжаныя да беларусаў³⁸.

Сярод гэтых лясоў над р. Болваю здабываюць добрую зялезную руду; тут-жа павырастала шмат вялікіх заводаў (Мальцаўскія заводы) і праведзена знарок чыгунка. З гэтых за водаў асабліва важны - рэльсавы, які вырабляе

³⁸ Тыпы палежаў добра апісаныя Тургеневым у "Запісках Паляўнічага" і Семёновым у "Живописной России". Ад маскоўцаў яны, паводле слоў гэтых аўтараў, гэтак розняцца, што пасья некалькі слоў у палеху можна пазнаць "чалавека саўсім асаблівае пароды". Народ гэты здаровы, працавіты, прамысловы. У звычаях, характары і мове іх ёсць шмат цікавых асаблівасцяў.

тавару на 5 міліёнаў руб. у год і крышталёвыя ды шклянныя гуты, якія вырабляюць тавару на 1^{1/2} міліёны. Ёсць яшчэ некалькі чыгуновых і зялезных заводаў. Усе Мальцаўскія заводы вырабляюць тавараў у год больш, як на 7 міліёнаў руб. Цэнтр гэтых заводаў знаходзіцца ў с. Дзядзькаве, Бранскага пав., (рыс. 135), а капальні руды (шахты) найбольш у Жыздрынскім пав.

РАДАНЬ (ПАЎДНЁВАЯ МАГЛЁЎШЧЫНА). На поўнач ад краіны Беларускага Лесастэпу ляжыць рад паветаў, рэдка заселеных, з бліжэйшымі, найбольш пяшчанымі, грунтамі: **Рагачоўскі, Быхаўскі, Чэрыкаўскі, Клімавіцкі і Рослаўскі.** Маюць яны, аднак, шмат супольнага з толькі-што разгледжанаю краінаю Лесастэпу, асабліва з яго пяшчанымі лясістымі мяйсцовасцямі, якіх там гэтак шмат на захадзе ды ў далінах рэк. З другога боку і ў Радані сярод безканечных пяскоў, паабрастаўшых хваіною спатыкаем мы нярэдка, асабліва на ўсходзе краіны, значныя вастравы багатых лёсавых грунтаў, на якіх у старадаўнія часы пэўне былі паляны сярод бязмежных пушчаў. З гэтае прычыны Радань навет можна было-б лічыць часткаю лесастэпу. Аднак успомненныя вастравы лёсавых грунтаў займаюць тут значна меншыя прасторы, чым на паўдні. Тады, як на паўдні ў часы дагістарычныя і на пачатках гісторыі паляны йгралі значную ролю і, быць можа, панавалі над пушчаю, тут было бязумоўнае панаваньне пушчы. Сярод гэтых то пушчаў над Сожам жыла галоўная маса плямені радзімічаў, дзеля чаго мы й назвалі краіну гэтую Раданьню, зямлёю радзімічаў. Пашыраючыся адгэтуль, на ўсход і паўдня, радзімічы колёнізавалі Беларускае Лесастэп і дайшлі да Дзясны. Такім чынам паміж абедзьвяма краінамі ёсць, навет пэўная племянная і гістарычная сувязь. Аднак і розніцы вялікія - гушчыня насяленьня ў Радані значна меншая, і склад яго - чысьцейшы беларускі, прамысловасці блізка што няма, гандаль слабы і г. д. Усё гэта стварае з Радані, прынамся пры сучасным яе палажэнні - асобную краіну.

Паўночную мяжу краіны твораць Дняпроўскае ўзгор'е. Паверхня краіны роўная (Раданская раўніна), ды вельмі ступянёва зніжаецца ад Дняпроўскага ўзгор'я на паўдня, аж да ўзгор'яў Лесастэпу. Толькі правыя берагі рэк значна падняты над ваколіцаю. Усход краіны (Рослаўскі павет) высака падняты і ўзгоркаваты з тае прычыны, што ў яго заходзяць часткі Дняпроўскага ўзгор'я (Рослаўскія вышыні), адыходзячыя сюды ад Ельнінскага Вузла. Самаю нізкою часткаю краіны зьяўляецца Запад яе, - Быхаўскі і Рагачоўскі паветы, якія маюць у сабе шмат падобнага да сумежнага Палесься, але адзначаюцца ад апошняга большай гушчынёю насяленьня.

Важнейшымі рэкамі краіны зьяўляюцца: Сож, які са сваімі прытокамі Астром, Бесядзьдзю ды Іпуцьцю абвадняе большую, ўсходнюю частку краіны і Дняпро з Друцьцю, якія маюць вялікае значэнне для заходняе часткі.

Паводле грунтаў краіну можна лічыць пераходнаю. На ўсходзе яе трапляецца досіць часта лёсс. Дзярновыя суглінкі на лёссе займаюць значныя прасторы ў Рослаўскім павеце а на мяжы Клімавіцкага і Чэрыкаўскага паветаў ляжыць навет досіць значны востраў шэрых суглінкаў. З, поўначы заходзяць звычайныя дзярновыя гуглінкі на морэнных глінах і займаюць значную частку прастору, які ляжыць паміж Сожам і Дняпром. Урэшце, з захаду

заходзяць у краіну аграмадныя прасторы пяскоў і балотаў. Яны займаюць заходні задняпроўскі кавалак краіны, робячы там саўсім палескую мяйсцовасьць. А так сама пяшчаныя грунты займаюць блізка ўвесь прастор, які ляжыць на левым беразе Сожа, апрача востраву шэрых суглінкаў.

У Рослаўскім павеце, ня глядзячы на яго паднятае палажэньне спатыкаецца шмат балотаў - імшараў.

Супяскаў найбольш у Рослаўскім павеце, у Рагачоўскім пав., маміж Дняпром і Сожам, і ў Быхаўскім пав. - на правым беразе Дняпра.

Апроч таго над Дняпром і Сожам моцна разьвітыя рачныя наносныя грунты. Пяшчаныя грунты тут, як і ўсюдых, найбольш занятыя хваёвымі барамі. Ў Рагачоўскім-жа пав. спатыкаецца досіць многа ліставых - дубовых і іншых лясоў.

Лясоў у краіне ёсьць, наагул кажучы, досіць многа. Саўсім нядаўна Радань можна было назваць Палесьсем. Цяпер лясы вельмі моцна падцярэбленыя. За апошнія 20 гадоў, прыкладам, прастор лясоў у Чэрыкаўскім павеце зьменшыўся на палавіну і гэты павет стаўся адным з найбольш бязьлесных у Беларусі.

Вызначаючыся сярод суседніх краінаў сваім рэдкім насяленьнем, паветы Радані з гэтага боку розьняцца і між сабою.

Рыс. 139. У Магілёускай вёсцы Таечкі (прыяцелькі).

Найгусьцей заселены Клімавіцкі павет, найрадзей Быхаўскі і Рагачоўскі, якія з'яўляюцца пераходнымі да Палесься. Рэдкая нася-лённасьць краіны тлумачыцца між іншым недахватам жалезных дарогаў, якія йдуць толькі праз Рослаўскі ды заходнія часткі Быхаўскага й Рагачоўскага паветаў. Усход-жа абодвух апошніх паветаў, і навет цэлыя Клімавіцкі і Чэрыкаўскі паветы зусім

ня маюць чыгунак на сваіх прасторах. Ад паветавага места Чэрыкава да чыгункі найбліжэй 75 вёрст. Да таго-ж па Сожы параходы ходзяць толькі да Прапойску. Толькі шосы крыху аджыўляюць гэтую глухую краіну, асабліва Маскоўска - Варшаўская, якая йдзе якраз цераз сярэдзіну Радані.

Недахват шляхоў вельмі блага адбываецца на эаанамічным жыцці. Гаспадарка стаіць у краіне нізка. У Клімавіцкім і Чэрыкаўскім паветах, напрыклад, гаруць сахамі, а плуг толькі пачынаюць заводзіць.

З прычыны пяшчаных грунтоў усюды сеюць шмат грэчкі ў бульбы. У Чэрыкаўскім і Клімавіцкім паветах бульбы сацзяць мала. За тое грэчкі там надзвычайна многа. У усходняй часьці краю так сама, як і ў суседнім лесастэпе, сеюць шмат канпель і прадаюць пяньку. У Рослаўскім павеце сеюць шмат лёну. У заходніх паветах добра разьвітае садоўніцтва, шмат прамысловых садоў, а ўва ўсёй краіне наагул - пчалярства. Хатнія рамёслы і промыслы ў краіне пашыраныя, асабліва ў Клімавіцкім пав. Хатняе ткацтва вельмі пашыранае ўжо дзеля таго, што сяляне тут найбольш носяць вопратку свайго вырабу. Моцна разьвітыя лясныя промыслы й рамёслы дзераўляных вырабаў - усялякага судзьдзя й начыньня, павозак, рашотаў, бёрдаў, гонтаў, сталярка. Шмат людзей маецца драньнём лыкаў, гоніць смалу й дзёгаць. Дзе-ня-дзе займаюцца ганчарствам, палюць вапну. А у Рослаўскім павеце здабываюць фасфарыты, вельмі карысныя для гнаеньня зямлі, і мелюць іх у спэцыяльных млынох.

Хвабрычная прамысловасьць разьвітая вельмі слаба. Найбольш у краіне ёсьць бравароў, асабліва ў Клімавіцкім, Рагачоўскім і Рослаўскім пав. Шмат ёсьць так сама пільняў і шкляных гутаў. Хвабрычная прамысловасьць найбольш разьвітая ў Рослаўскім павеце, дзе на хвабрыках працуе каля 2000 работнікаў, тым часам, як іншыя паветы маюць толькі па некалькі сотняў хвабрычных работнікаў.

Ні гаспадарка, ні прамысловасьць краіны у іхнім цяперашнім стане ня могуць прахарчаваць усяго прырастаючага насяленьня. Дзеля таго тут надта пашырыўся адыход на старану, асабліва на Данецкія капальні, і перасяленьне. Найбольш моцны адыход з Клімавіцкага, Чэрыкаўскага і Рослаўскага паветаў.

Гісторыя Радзімічаў мала дасьледжаная. Аб багатай падзеямі мінуўшчыне краіны сьведчаць толькі старыя гарадзішчы, ды курганы, раскіданыя сярод лясоў і непраходных балотаў. Па беразе Дняпра ў межах краіны курганы цягнуцца без перарыву.

Важнейшыя мяісцовасьці. Рослаў даўней быў значным гандлёвым цэнтрам: таргаваў воскам і мёдам з Нямецчынай. Цяпер таргуе найбольш збожжам, ляснымі таварамі і пянькою. Хвабрычная прамысловасьць слабая - ёсьць 2 аляярні ды 2 гарбарні. Жыхараў каля 20 тысячаў.

З мястэчак Рослаўскага павету трэба адзначыць **Рагнедзіна**, (на паўд. - ўсход. ад Рослаўля), у якім ёсьць каля 1^{1/2} тысячы прамысловага й гандлёвага насяленьня. У Рагнедзіне ёсьць дзьве аля-ярні гарбарня, пенькатрапальны завод і інш. Гандлюе мястэчка хлебам, пянькою і алеем.

Недалёка ад мястэчка, пры в. **Сешчы**, здабываюць фасфарыты і тут жа іх мелюць на невялікіх заводах.

Рослаўскі павет ляжыць у мяісцовэсыді досіць высака паднятай, на ўзгор'і, якое стварае тут правы высокі бераг Дзясны, працякаючае па ўсходняй

мяжы павету, і дзёліць тут басэйны Дзясны й Сожу. Ня гледзячы на тэта, павет моцна балоцісты. Балоты тут найбольш імховыя. З грунтоў найбольш пашыраныя лёгкія супяскі ды пяскі. Каля Рослаўля, нэ ўсход ад яго, ёсьць шырокі паяс грунтоў ураджайных, сугліністых, ляжачых і на лёссе, і на морэнных глінах.

Рослаўскі павет адзін з першых у Беларусі па сваіх мінэральных багацьцях. У ім знаходзяцца самыя значныя залежы фасфарытаў. Апроч фасфарытаў, здабываюць тут яшчэ буры вугаль, горны воск, зьлезную руду і г. д.

Прамысловасьць досіць разьвітая. Пашыраны ўсякія лясныя промыслы (ў павеце шмат лясоў). Сярод хвабрыкаў найбольшае значэньне маюць шклянныя гуты (ёсьць вялікая гута з 350 работнікамі і некалькі малых), пільні й бравары. Спатыкаюцца гарбарні, аляярні і інш. Даўней былі тут і цукраварні.

У гаспадарцы важнае мейсца займаюць каноплі й лён, а так сама бульба. Досіць разьвітае пчалярства. Даўней павет далека быў вядомы з свайго мёду й воску.

Суседні з Рослаўскім Клімавіцкі павет, - адзін з най-бяднейшых у Беларусі. Блізка ўвесь павет пакрыты пяшчанымі грунтамі і толькі на паўднёвым захадзе, над р. Беседзьдзю, знаходзіцца востраў шэрых суглінкаў. У павеце досіць пашыраныя хатнія рамёслы, хвабрычная-ж прамысловасьць разьвітая вельмі слаба. Гаспадарка стаіць нізка; значная частка насяленьня шукае зарабаткаў на старане.

Паветавае места **Клімавічы** - вельмі маленькае (8 тыс. жыхараў) і цікавага у ім мала. З мястэчак найбольшыя - **Шумячы**, **Хацімск** і **Касьцюковічы**. Шумячы (з 5 тыс. жыхараў) і Хацімск ляжаць на мяжы Рослаўскага павету. Касьцюковічы ляжаць над Беседзьдзю, ўпрыгожай мяйсцовасьці. У Шумячах і Касьцюковічах досіць разьвітае гарбарства.

Чэрыкаўскі павет мае шмат супольнага з Клімавіцкім. Сож дзеліць павет на паўночную і паўднёвую частку. Паўднёвая мае такія-ж бедныя, як і у Клімавіцкім пав. пяшчаныя грунты, з раскіданымі сярод іх астраўкамі шэрых суглінкаў. Паўночная палавіна павету мае лепшыя, сугліністыя грунты. Ня гледзячы на тое, і тут гаспадарка стаіць нізка, прамысловасьць няразьвітая, пашыраны адыход на чужыну. Галоўная прычына - дальнасьць чыгункаў.

Апроч самага **Чэрыкава** (з 5 тыс. жыхараў) досіць старога, але закінутага гарадка над Сожам, у павеце лічуцца важнейшымі мястэчкамі Крычаў і Краснапольле.

Крычаў (рыс. 140) на высокім беразе Сожу - вельмі старое мястэчка, якога, лічуць, залажылі Крывічы, дзеля чаго ён нібы й называўся Крывічаў. Цяпер у ім 6 т ы с. насяленьня, вядзецца досіць бойкі гандаль збожжам, пянькою, лёнам. Ёсьць 4 гарбарні.

Краснапольле, невялікае мястэчка на паўдні павету, мае ў сабе некалькі прамысловых закладаў, між якіх вызначаецца картонная хвабрыка.

Быхаўскі павет у заходняй сваёй часьці мае пяшчаныя грунты, а у ўсходняй, паміж Дняпром і Сожам, найбольш сугліністыя. У ім захавалася досіць многа лясоў. Насяленьне жыве ня вельмі густа. Разьвіты лясныя промыслы, а хвабрычныя слаба. Шляхоў досіць многа: - чыгунка, 3 шосы, рэкі - Дняпро і - Сож. Гаспадарка стаіць тут ляпей, чым у двух папярэдніх паветах.

Рыс. 140. Крыгчаў.

Стары Быхаў над Дняпром быў некалісь адной з мацнейшых крэпасцяў Беларусі. На памяць аб гэтым часе засталіся толькі земляныя валы, некалькі старых гарматаў ды замак тутэйшых магнатаў - Сапегаў, у якім маскоўскія ўлады зрабілі вастрог (рыс. 141). Ёсць тут дробныя гарбарні і аляярні. Насяленьня каля 7 тыс. чал.

З мястэчак Быхаўскага павёту найбольшае - Прапойск, які ляжыць над Сожам і мае прыстань. Гэта стары горад Радзімічаў. Недалёка ад яго знаходзіцца р. Пішчана, над якою Радзімічы былі ў бітве пераможаныя ваяводаю кіеўскім Воўчым Хвастом, пасля чаго гэтае беларускае плямя на заўсёды страціла сваю самастойнасць. У Прапойску ёсць некалькі дробных заводаў (кахляныя, канатныя ды інш). Значны гандаль лесам. **Рогачоў** належыць да местаў, якія за апошнія гады, пасля правядзення чыгунак, вельмі моцна ўзраслі. Насяленьне Рагачова вырасла у 3 разы; цяпер яго лічыцца каля 25 тыс. Ляжыць Рагачоў у

Рыс. 141. Стары Быхаў. Замак. Валы.

Рыс. 142. Ж л о б і н.

прыгожай мяйсцовасьці, на правым беразе Дняпра, пры вусьці Друці. Вядзе значны гандаль лесам і яблыкамі; прамысловасьць у ім разьвітая слаба.

З мястэчак Рагачоўскага пав. вызначаюцца: Жлобін і Чачэрск.

Жлобін (рыс. 142) над Дняпром пры вузлавой станцыі чыгункі, досіць вялікае мястэчка і прыстань. Вядзе Жлобін значны гандаль хлебам, пянькою, лёнам і лесам. Жыхараў больш 3 тыс. чал. Выгоднае географічнае палажэньне абяцае яму шырокае разьвіцьцё.

Чачэрск, у досіць глухой мяйсцовасьці над Сожам, з параходнаю прыстаньню. Мястэчка гэтае досіць старое. Ёсьць тут вельмі цікавы будынак ратушы, на 4 паверхі, пабудаваны ў готыцкім стылю. Чачэрск скупляе ў ваколіцы хлеб, пяньку й лён.

Рагачоўскі павет мае грунты найбольш пяшчаныя й су-пяшчаныя, і толькі на паўдні яго трапляюцца часамі суглінкі У заходняй часьці, суседняй з Палесьсем, шмат чаротавых балотаў. Лесу досіць многа. Населены слаба. Гаспадарка вядзецца досіць добра, садзяць шмат бульбы, моцна разьвітае садоўніцтва, пры чым шмат яблыкаў вывозілася навет заганіцу. У павеце досіць многа пільняў, бравараў і крахмальняў. Ёсьць так сама вялікая шкляная гута. Шмат насяленьня зарабляе ў лесе і на сплаве.

VII. Дняпроўскае узгор'е.

На паўночны захад ад верхняга й сярэдняга Сожу мяйсцо-васьць значна вышэе, робіцца зыбістаю. З Раданскае лясістае раўніны мы падыймаемся на Дняпроўскае ўзгор'е, густа заселенае і малалеснае. Дняпро, аднак, дзёліць паветы, што ляжаць на гэтым узгор'і на дзьева краіны, між якімі ёсьць значныя розьніцы. Тады, як левабярэжныя паветы (Мсьціслаўшчына) асабліва вызначаюцца гушчынёю свайго насяленьня, земляробскім характарам і малалеснасьцяй, правабярэжныя паветы (Варшанская краіна) маюць усе гэтыя прыметы значна слабей выяўленымі; лясоў там, прыкл., ня менш, чым у Радані. Варшанская краіна наагул па прыродзе сваёй зьяўляецца пераходнаю да сумежных морэнных краінаў Віцебшчыны ды Полаччыны. За тым-жа мы будзем разглядаць абедзве гэтыя краіны асобна.

МСЬЦІСЛАУШЧЫНА Мсьціслаўшчынаю мы называем землі, што ляжаць на Дняпроўскім узгор'і, на ўсход ад Дняпра, а значыць паветы **Гарэцкі, Мсьціслаўскі, Чавускі, Магілёўскае** губэрні, ды **Красенскі пав. Смаленскае губ.** Мясцовасьць тут мае няроўны, ўзгоржаваты, а часамі й моцна пасечаны выгляд.

Дняпроўскае ўзгор'е ў Мсьціслаўшчыне даходзіць высачыні 120 сажняў. Даліны рэк зрэзуюць яго ўва ўсіх кірунках, адкрываючы часта старыя геолёгічныя пласты і значна прахарошваючы мясцовасьць. Дняпро служыць мяжою Мсьціслаўшчыны з поўначы і захаду. Левы бераг яго, належачы да краіны, - высокі, стромкі, зрэзаны ярамі.

Мсьціслаўшчына славіцца ўраджайнасьцяю грунтоў. Блізка што па ўсёй краіне заляглі багатыя суглінкі. Прычынаю іх ураджайнасьці лічаць тое, што пад грунтам ляжаць тут слаі маргелю. Толькі каля большых рэк цягнуцца шырокія паясы пяскаў. Сустрэкаюцца так сама й супяскі. Ўрэшце каля Мсьціславу ёсьць досіць вялікі востраў лёссу, на якім ляжаць шэрыя суглінкі. Гэта бадай ці не самы паўночны востраў лёссу ў Беларусі. - Балотаў сустракаецца мала і займаюць яны невялікія прасторы. Так сама блізка няма й вазёраў.

У лясох Мсьціслаўшчыны расьце найбольш елкі (на захадзе). На ўсходзе краіны, (Мсьціслаўскі пав.), у лясох вельмі многа бярозы. Лясоў тут наагул небагата, - каля 25% агульнага прастору. Займаюць яны, ведама, горшыя грунты, бо лепшыя - даўно расьцярэбленыя і заворатыя. Найбольш лясісты павет Чавускі, але й там лясоў ня больш 28%.

Клімат Мсьціслаўшчыны мае ўжо досіць халодны. Сярэдняя гадавая тэмпература каля +4,5°. Да таго-ж клімат гэты ўжо збліжаецца крыху да контынэнтальнага клімату Маскоўшчыны. Некаторыя географы лічаць, навет, што ўжо на ўсход ад Мсьціслаўшчыны клімат мае выразна - контынэнтальны характар³⁹. Ападкаў бывае ў сярэднім каля 500 мілл. ў год. Садам і наагул

³⁹ З гэтым згодзіцца нельга; гл. клімат Смаленшчыны.

гаспадарцы тут ужо значна шкодзяць позьнія (ў канцы вясны) прымаразкі.

Мсьціслаўшчына - тыповая земляробская краіна. Гаспадарка тут, аднак, стаіць ня вельмі высака. Галоўная прычына гэтага - адсутнасьць шляхоў. Гэтую багатую краіну не пераразае ні адна чыгунка, а ні шоса. Ўсе чатыры павеатавыя месцы ляжаць за дзiesiąткі вёрст ад бліжэйшае станцыі. Вадзяныя шляхі так сама маюць малое значэньне. Дняпро й Сож ідуць па мяжы краіны, а больш значных судаходных рэк няма. Няма ў краіне й вялікіх местаў. Пры такіх варунках збыт прадуктаў гаспадаркі ня лёгкі, а дзеля таго і стаіць яна нявысака. У сялянскіх гаспадарках часта яшчэ аруць сохамі, аб палешаных машынах ня знаюць, штучных гнаёў ня ўжываюць. Аднак бліжэй да зьлезных дарогаў гаспадарка выглядае лепш. У кожным разе гаспадарка далей на ўсход - яшчэ горшая.

З ярыны сеюць тут шмат аўсу, ячменю й бульбы. У Мсьціслаўскім павеце сеюць вельмі многа грэчкі (на паўдні павету, за Сожам, ляжаць пяскі), а у Красенскім сеюць шмат лёну. Ў гэтых-жа двух паветах сеюць шмат канопляў.

Садоў у краіне шмат, асабліва ў Красенскім пав. Трапляюцца й вялікія прамысловыя гароды.

Гадоўля скаціны і коней пастаўлена досіць добра. Ёсьць шмат скаціны палешаных пародаў. У Красенскім павеце разьвіта сыраварэньне і выраб масла.

З мінеральных багацьцяў, якія мае краіна, трэба адзначыць перад усім гліны, якія ў некалькіх мяйсцох далі магчымасьць разьвіцца кахельным і ганчарным рамёслам. Здабываюць тут так сама вапну - каля Мсьціславу, Дрыбіна (Чавускага пав.). У Красенскім (каля в. Пацёмкіна) і Гарэцкім пав. знаходзяць охру. Урэшце ў Мсьціслаўскім павеце (каля в. Вялікае Слабады) і ў Чавускім (каля в. Слабады) ёсьць зьлезістыя крыніцы.

Хвабрычная прамысловасьць у краіне нязначная. Топькі ў Гарэцкім павеце ёсьць ткацкія хвабрыкі - ў м. Дуброўне, і кахляныя - ў м. Копысі. Ёсьць яшчэ досіць бравароў.

Дзякуючы сваім прыродным асобнасьцям, краіна заселена была вельмі рана. Гісторыя застае тут ужо гарады крывічоў, (а на паўдні - радзімічаў), якія былі ў залежнасьці то ад Полацку то ад Смаленску. Асаблівае ролі, аднак у гісторыі краіна ня йграла; як і цяпер, была яна ўвесь час досіць глухою стараною. - Цяпер краіна заселена досіць густа, шмат гусьцей, чым усе іншыя краіны навакола. На 1 кв. вярсту выпадае да 60 чал. (у Гарэцкім пав.). Насяленьне ўсё - чыста беларускае, апрача жыдоў, якіх тут жыве, агулам лічачы, каля 10% (у Красенскім пав. жыдоў няма саўсім).

У заходніх паветах краіны ёсьць шмат мястэчак, у якіх квітнуць рамёслы і йдзе бойкі гандаль. У Красенскім пав., як і у ўсёй Смаленшчыне і ў Расіі, мястэчак няма, Гэта вельмі дрэнна адбіваецца на яго эаномічным жыцьці. Гандаль там ідзець найбольш на ярмарках, якія ад часу да часу зьбіраюцца ў большых вёсках.

Важнейшыя мяйсцовасьці. Мсьціслаў (рыс. 143), - адно з старэйшых беларускіх местаў. Успамінаецца аб ім першы раз у XII веку. Быў ён сталіцаю асобнага князьства, пасля належыў да Смаленскага князьства і ўрэшце апынуўся пад Літваю. У XVI веку яго зрабілі галоўным месцам Мсьціслаўскага ваяводства, - самае ўсходняе з земляў Рэчы Паспалітай. Дзякуючы такому свайму палажэньню,

шмат цярпеў Мсьціслаў ад маскоўцаў. І дагэтуль яшчэ народ, помніць аб страшной "Трубяцкой разні".

У 1654 г., калі Масква сабралася з сіламі, каб адабраць Ўсходнюю Беларусь, цар Аляксей паслаў ваяводу Трубяцкога на Мсьціслаў. Быў Мсьціслаў тады багатым і вялікім месцам, разы ў тры большым, чым цяпер. Пасьля героічнае абароны (рыс. 144) Мсьціслаў паддаўся. Тады люты маскоўскі ваявода загадаў перабіць усіх жыхараў места, што і было споўнена. Мала каму ўдалося ўцячы і схавацца. З таго часу мсьціслаўцаў сталі называць "недасекамі".

У нашыя часы Мсьціслаў - невялікі правінцыяльны гарадок, - з 10 тыс. жыхараў; вядзе гандаль пянькою, збожжам і коньмі. Ляжыць Мсьціслаў ў вельмі прыгожай мяйсцовасьці, зрэзанай ярамі. Гістарычных памятак засталася ня шмат. Засталася высокая, абкружаная глыбокім ровам, Замковая гара. Ёсьць яшчэ і другая замковая гара, - Дзявочая гара, дзе ў часы паганскія была пэўне бажніца. З старых будынкаў ёсьць касцёл і праслаўны Тупічаўскі (ў прадмесці Тупічаве) манастыр, пабудаваны ў XVI веку.

Рыс. 143. Мсьціслаў.

З мястэчак Мсьціслаўскага пав. найцікавейшае **Хіславічы**. Ляжыць яно над р. Сожам, на мяжы з Рослаўскім пав. Жыхараў у ім каля 5 тыс. Хіславічы вядуць торг збожжам і лёнам, скупляючы іх, галоўным чынам, у суседніх Рослаўскім і Красенскім паветах.

Мсьціслаўскі пав. - чыста земляробскі. На паўночным захадзе мае ён грунты сугліністыя, далей на паўднёвы, - аж да Сожу, йдуць шэрыя суглінкі на лёссе, а за Сожам ляжыць значны кавалак бедных пяшчаных грунтоў. Сяляне сеюць шмат канпель і грэчкі.

У Чавускім павеце ёсць некалькі вельмі старых мястэчак, як прыкладам, Радамля, даўней досіць вялікіе места, як лічаць навет, сталіца радзімічаў. Цяпер толькі старое гарадзішча прыпамінае аб мінуўшчыне. Чавусы - так сама досіць стары гарадок, з 6 тыс. насяленьня. Вырас ён, як і некаторыя іншыя мястэчкі на ўсходзе Магілёўшчыны, каля каталіцкага манастыру; манастыру гэтага даўно ужо няма: яго закрылі расейцы ў мінулым веку.

Рыс. 144. Узяцце Мсьціславу ~ 1654 г. маскоўскім войскам.

(направа - Замковая Гара з Замкам).

Найбольш жывое мястэчка у Чавускім павеце - гэта Дрыбін. Насялёньне гэтага мястэчка й яго ваколіцаў досіць прамысловае. Займаецца яно апроч гаспадаркі, вырабам кахляў, усякімі дзераўлянымі вырабамі, а галоўнае шапавальствам. Дрыбінскія шапавалы слаўныя на ўсю ўсходнюю Беларусь. Робленьня імі шапкі магеркі толькі апошнія часы пачала выцясьняць з ужытку

хвабрычная тандэта. Заходняя частка Чавускага павету накрытая лёткімі пяшчанымі і супяшчанымі грунтамі, на якіх яшчэ засталася шмат лесу. Рэшта-ж павету мае сугліністую зямлю і чыста земляробскі характар. Такі-ж характар мае й сумежны з Чавускім, Гарэцкі павет. Гаспадарка тут стаіць досіць добра, дзякуючы ўраджайным грунтам і больш выгоднаму збыту: ў павеце ёсць шмат вялікіх мястэчак, ды й чыгункі блізка праходзяць. Грунты Гарэцкага павету сугліністыя і толькі ўздоўж Дняпра цягнуцца пяскі.

Горкі (або Гарыгоркі) - найбольш слаўныя сваймі школамі. Даўней быў тут вышэйшы агрономічны інстытут, які меў вялікае значэнне ў эканомічным і культурным жыцці Беларусі. Сярод прафэсараў яго былі такія наўчоныя, як Людагоўскі, Стэбут ды інш., якіх працаю створана расейская агрономічная навука. У 1863 г. расейцы закрылі Гарыгарэцкі Інстытут і перанеслі яго габінэты ў Пецярбург. А на мейсцы інстытуту адкрылі сярэднюю ўжо агрономічную школу, якая існуе й дагэтуль. Пры школе ёсць завод гаспадарскіх машынаў, конскі завод, вялікі фруктовы сад і цудоўны парк. Існуе апроч таго ў Горках каморніцкая школа. - Жыхараў у Горках каля 7 тысячаў.

На захадзе Гарэцкага пав. над Дняпром ляжыць старасьвецкае места **Копысь**, з 4 тыс. жых. Існаваў ён яшчэ ў XI веку і належыў тады да Полацку. Пасьля яго шмат разоў палілі маскоўцы. Са старасьветчыны тут засталася дагістарычнае яшчэ гарадзішча і вельмі старая (найстарэйшая ўва ўсёй Магілёўшчыне) царква. - Копысь у нашыя часы найбольш славен сваймі кахлянымі заводамі якіх у ім ёсць больш дзесятку і на якіх працуе каля 500 работнікаў. Ёсць апроч таго пры ім прыстань на Дняпры.

Дуброўна, з 8 тыс. жыхараў, знаходзіцца ў вясёлай мяйсцо-васьці сярод вялікіх лясоў. Мястэчка гэта асабліва вядомае тым, што тут спрадвеку ткуць жыдоўскія талясы (рэлігійная адзежына). Існуе некалькі ткацкіх хвабрыкаў, паміж каторых адна вялікая, з 500 работнікамі. Апроч таго ля мястэчка здабываюць вапну. На Дняпры ёсць тут бойкая прыстань і вэрф, дзе будуецца баркі. У ваколіцах разьвітае садоўніцтва.

Урэшце на мяжы з Красенскім паветам знаходзіцца мяст. **Ляды**, ў якім каля 8 тыс. жыхараў. Гэта вельмі гандлёвае мястэчка. Таргуе найбольш пянькою й лёнам. Ёсць у ім вялікі завод, дзе трэплюць пяньку.

У Красенскім павеце, як мы ўжо казалі, няма мястэчак і няма таго бойкага тарговага элементу, які найбольш аджыўляе няшыя мястэчкі, - жыдоў. Дзеля гэтага з гандлёвага боку Красенскі павгт цягне да мястэчак сумгжных павгтаў: Гарэцкага і Мсьціслаўскага.

Красны (або, як даўней ён называўся, **Красен**), невялікі гарадок, існаваў яшчэ ў XII веку і быў палітычна залежным ад Смаленску. У 1812 годзе адбылася тут вялікая бітва паміж французамі і маскоўцамі. Красны мае каля 3 тыс. насяленьня. Гандлюе найбольш пянькою й збожжам, якія адпраўляе на Парэцкую прыстань (у Смаленшчыне, на р. Касплі). Такі гандаль вядзе й найбольшае сяло Красенскага пав. - Дасугава (750 чал. жыхараў).

На паўдні Красенскага пав. ляжыць с. **Андрусав**, дзе быў у 1667 г. падпісаны мір паміж Маскоўшчынаю й Польшчаю.

Красенскі павет мае грунты супяшчаныя й сугліністыя вельмі ўраджайныя. У павеце разьвітае садоўніцтва, з якога тут сяляне маюць добры зыск.

Рыс. 145. Красенскі гасьцінец.

Сяляне сеюць шмат лёну і канопляў; сеюць так сама шмат і канюшыны. Добра тут пастаўлена малочная гаспадарка і выраб масла; ў павеце ёсьць некалькі вялікіх сыраварняў і шмат - меншых. Хвабрычная прамысловасьці. саўсім нязначная Павет наагул чыста земляробскі.

ВАРШАНСКАЯ КРАІНА. Тры паветы, якія разьлягліся на захад ад Дняпра на Дняпроўскім узгор'і ды яго спадах - Варшанскі, Сеньнінскі і Магілёўскі маюць між сабою шмат супольнага: гушчыня насяленьня, спосабы гаспадаркі, мінуўшчына ўва ўсіх трох вельмі падобная.

Адарваныя Дняпром, заходнія часткі Дняпроўскага ўзгор'я ляжаць у гэтых паведах некалькімі гнёздамі, разьдзеленымі р. Друцьцо і яе прытокамі. Высачыня Дняпроўскага ўзгор'я тут даходзіць 120 сажняў. Узгор'е стварае мяйсцовасьдзь моцна зыбістую, з адхонымі спадамі ўзгоркаў і пакрытае найбольш супяскамі. К захаду, ў бок Лепельскага пав., ўзгор'е памалу зьніжаецца, пераходзячы у раўніну, густа засееную вазёрамі ды імховымі балотамі, моцна прыпамінаючую суседнюю Лепельшчыну і наагул морэнныя краі. На заходняй мяжы краіны (з Лепельскім нав.) падыймаецца горнае гняздо Каторсаў. На поўнач ад Воршы, Дняпроўскае ўзгор'е, рэзка абрываецца над вялікай пясчанаю раўнінаю. пасярод якое ляжаць Верацейскія балоты. Далей на ўсход за

Верацейскімі балотамі, мяйсцовасць ізноў вышэ. На паўдня, ў Магілёўскім пав., ўзгор'е, нязначна зьніжаючыся, пераходзіць ў Раданскую і Палескую раўніны.

Варшанская краіна багатая на вадзяныя шляхі. На ўсходзе яе цячэ Дняпро, па якім тут ужо ходзяць і параходы, а на поўначы - Дзвіна ды яе прытокі, каторыя вельмі блізка падыходзяць да Дняпровых прытокаў; дзеля чаго тут у даўнія часы йшло шмат вадзяных шляхоў і волакаў (мяйсцоў, дзе чаўны перацягваліся з аднае рэчкі ў другую). Шмат ёсць тут і вазёраў; паміж іх найбольшыя - Лукамскае (22 кв. вяр.), Чарэйскае і Сялява. У вазёрах шмат рыбы. Ў канцы, ёсць тут годзе й балотаў, найбольш імшараў.

Клімат Варшанскае краіны значна мякчэйшы й цяплейшы, чым у Мсьціслаўшчыне і досіць вільготны, што тлумачыцца яе нахілам на захад і сумежнасцю з краінамі акэанічнага клімату, а таксама - багацьцем рэк, вазёраў і балот.

Краіна мае яшчэ досіць многа лясоў. Толькі ў Сеньнінскім павеце лясоў засталася менш, але два другія паветы моцна лясістыя. У лясох найбольш ёлкі, асіны, бярозы. Ў Магілёўскім-жа павеце найбольш хваёвых бароў. Лясныя промыслы маюць у краіне вялікае значэнне, асабліва ў Варшанскім павеце. Лес адгэтуль адпраўляецца ва ўсё бакі і па зялёзных і па вадзяных шляхах.

Гаспадарка ў краіне стаіць добра. Народ тутэйшы, спрадвеку заняты толькі гаспадаркаю, каля зямлі хадзіць умее. Плугі тут ужо даўно змянілі сохі. Сяляне ўжываюць штучныя гнаі, акуратна вырабляюць ралью. Дзеля таго хлеба тут свайго хапае, а яшчэ шмат і вывозіцца за межы краіны. З ярыны сеюць шмат аўса, ячменю, бульбы. Ў Варшанскім і Магілёўскім паветах сеюць шмат лёну й канпель. У Сеньнінскім павеце сеюць больш, чым у іншых пав., ячменю, што тлумачыцца суседствам гэтага павету з Полаччынаю; так сама шмат сеюць гароху. Ў краіне развітае садоўніцтва і гародніцтва, асабліва пад Магілёвам.

У Варшанскім павеце, над Дняпром, шмат ёсць, заліўных сенажацў. Дзякуючы гэтаму тут держаць шмат скаціны.

Што да мінэральных багацьцяў краіны, то на берагах Дняпра і ў некалькіх іншых мяйсцох здабываюць найлепшага гатунку вапну. Ў Сеньнінскім і Варшанскім паветах здабываюць, балотную зялезную руду. Краіна багатая так сама на мінэральныя крыніцы, - некаторыя з іх абслежаныя ды апісаныя, але шмат ёсць такіх, аб якіх ведае толькі мяйсцовая насяленьне як аб лечачых розныя хваробы. Ды і з апісаных ужо крыніцаў ні адна, як трэба, ня выкарыстана.

З промыслаў, апрача лясных, віднае мейсца займае рыба-лоўства ў Дняпры ды ў вельмі багатых рыбаю вазёрах Сеньнінскага пав.

З хатніх рамёслаў асабліва развітыя дзераўляныя вы-рабы. Прамысловасць хвабрычная найбольш развіта ў Магілёве і ў Воршы. Шмат ёсць у краіне пільняў і бравараў, але спатыкаюцца й іншыя хвабрыкі - па вырабу сярнічак, шкляныя гуты, хімічныя заводы, паперні. Ёсць яшчэ шмат вялікіх млыноў.

Насяленьне жыве ў краіне нялішне густа - радзей чым у суседніх Мсьціслаўшчыне ды Полацкім Наддзвін'ні, аднак гусцей, чым у Палессі. Вёскі яшчэ маюць значную вялічынню, а ўжо шмат меншыя, чым на паўдні. Далей

на поўнач, у морэнных краінах, вёскі саўсім маленькія, з некалькіх хатаў.

Варшанская краіна ёсьць адной з найцікавейшых краінаў Беларусі з боку свае мінуўшчыны. Край сьвятых вазераў, цудоўных крыніцаў і старэнькіх - старэнькіх мястэчак, край, дзе гісторыя густа расьсеяла сьляды свае: - тысячагадовыя каменныя крыжы пры дарогах, старасьвецкія курганы, гарадзішчы, закінутыя ў нетры лясоў. Край, з-за каторага праз тры вякі білася Масква з Беларуска - Літоўскай дзяржаваю ; білася, дзеля таго, што край гэты ёсьць брамаю да Беларусі і да Маскоўшчыны. Часта яго ўсходнюю частку так і называюць: "Смаленская Брама".

Цэнтр Беларусі быў абаронены са стараны Маскоўшчыны: з поўначы Дзьвіною і нязлічонымі вазерамі Віцебшчыны, з усходу Дняпром, Сожам і палескімі пушчамі, што пакрывалі берагі гэтых рэк. Але паміж Дняпром і Дзьвіною заставалася паласа зямлі без вялікіх рэк, ды іншых перашкодаў для руху, досіць густа заселеная, а значыць з расьцярэбленымі лясамі. Спрадвеку сюдою йшлі дарогі з усходу на захад і тут яны крыжаваліся з яшчэ важнейшымі ў даўныя часы дарогамі - з паўдня на поўнач ("з Варагаў у Грэкі"). Дзеля таго тут ад прадаўных часоў пазакладаліся месты. Досіць добрыя грунты спрыялі гаспадарцы, а затым ў краіне была густое і вясковае насяленьне. Зразумела дзеля гэтага, чаму Маскоўскія войскі, нападаючы на Беларусь, кідаліся наўпярэд у гэтую "Смаленскую Брану".

Праход між Дняпром і Дзьвіною мае ўсяе шырыні каля 80 вёрст. Але як раз пасярод яго, ляжаць вялікія Верацейскія балоты. Дзеля гэтага "Смаленская Брама" робіцца саўсім вузкою. Дарогі з усходу на захад мусяць ісьці праз вузкі калідор паміж Дняпром і Верацейскімі балотамі.

Каб заўладаць Смаленскаю Брамаю і непрапусьціць праз калідор ворага, і Маскоўшчына, і Літва будавалі крэпасьці. Смаленск замыкаў Брану з усходу, а Ворша - з захаду.

Важнейшыя мяйсцовасьці. Ворша. (рыс. 146). На крыжаваньні дзвёх чыгунак, праразаючых краіну, на высокіх берагах Дняпра, недалёка ад таго мейсца, дзе ён павяртае на паўдня, і дзе на ім ёсьць Кабяляцкія парогі, раскінулася Ворша.

Гэта надта старое места; ўспамінаюць аб ім летапісы ў XI веку, але пэўне было яно яшчэ і ў дагістарычныя часы. У часох літоўскіх была Ворша значнай крэпасьцяй, якая закрывала "Смаленскую Брану". Тут-жа адбываліся зборы беларуска - літоўскага й польскага войска перад паходамі на Маскву. У 1564 г. пад Воршаю Маскоўцы былі моцна разьбітыя беларуска - літоўскім войскам. За тое маскоўцы ў тым-жа сталецьці некалькі разоў нападлі на Воршу, палілі і рабавалі яе. У XVII веку тут пазакладана было шмат манастыроў. З іх да нашага часу дажылі толькі 2 праваслаўныя Кутэінскія (над рэчкаю Кутэінкаю) манастыры. Усё-ж каталіцкія манастыры маскоўскі ўрад скасаваў.

З правядзеньнем чыгунак места стала моцна расьці; ўзрасла і прамысловасьць. Цяпер у Воршы ёсьць некалькі дзсяткаў заводаў. З іх найбольшы драцяна - цьвяковы завод, а так сама хімічны завод; абодвы маюць па 200 - 300 работнікаў.

Рис. 146. Ворша Від з Дняпра.

Ворша має одну з найбільших дняпроуських пристаней, з якої відправляється шмат збожжя й лясних грузів. З Воршы на Дняпрі йніз ходзяць параходы.

Надзвычайна дагоднае географічнае палажэнне абячае Воршы важную будучыну. Цяпер-жа яна выглядае досіць бедна. Насяленьня ў Воршы - каля 25 тыс.

Рис. 147. Магілëу.

Частка Варшанскага павету, што ляжыць на ўсход ад Верацейскіх балотаў, мае ў сабе шмат падобнасьці да суседняе Смаленшчыны. Пры станцыях праходзячае тут Рыга - Арлоўскае чыгункі ёсьць значныя хвабрыкі, абрабляючыя лён, напрыклад, у **Крынках** - лёна - прадзільная хвабрыка, з 300 работнікамі. Стары гарадок **Бабінавічы**, стаіць у глухой лясістай мяйсцовасьці, над р. Лучосаю і гандлюе лесам. Жыхараў у ім усяго каля 2 тыс. На захадзе Варшанскага пав. ёсьць некалькі мястэчак, ляжачых у багатай мяйсцовасьці, з ураджайнай зямлёю. Дзеля таго яны найбольш таргуюць збожжам: скупляюць яго і вывозяць праз станцыі праходзячае тут Маскоўска - Берасьцейскае чыгункі.

Магілёў (рыс. 147). На спадах Дняпроўскага ўзгор'я, на мяжы яго з Палескай і Раданскай раўнінамі, ляжыць адно з значнейшых беларускіх местаў - Магілёў. Займае ён высокі, ўзгоржаваты правы бераг Дняпра. А за Дняпром знаходзіцца яго прадмесьце - Лупалава.

Калі заложаны Магілёў - вестак у гісторыі няма. Адно толькі ведама, што людзі тут жылі яшчэ ў самую далёкую дагістарычную эпоху. Імя свае Магілёў нібы дастаў ад іменьня разбойніка Магілы, які жыў у лясной нетры над Дняпром. Гэта, праўда, толькі легенда. Спачатку Магілёў належыў Віцебскім князем; пасля разам з Віцебскам перайшоў пад Літву. Быў ён тады яшчэ невялікім месцам.

Найбольш разросься і разбагацеў Магілёў у XVI ды XVII вякох. Магілёў вёў тады шырокі гандаль з Рыгаю, Масквою, Украінаю, а так сама і з нямецкімі месцамі - Лейпцыгам, Кёнігсбэргам, Данцыгам, - адпраўляючы туды мёд, воск, сала, алей, дзёгаць і г. д. Каралі, хочучы забясьпечыць сабе вернасьць магілёўцаў, надалі месту шмат усялякіх прывіляяў, якія спрыялі яшчэ большаму росту і узбагачаньню места.

Цяжка даводзілася Магілёву ў часы маскоўскіх і казацкіх войнаў: багатае места вабіла да сябе шукаючыя рабунку вайсковыя банды. У 1654 г. Маскоўцы, заваладаўшы месцам (Магілёў самахоць перайшоў на бок Масквы), загадалі ўсім пражываўшым у Магілёве жыдом высяліцца ў Літву, і, калі тыя выбраліся за места, ўсіх да аднаго іх перабілі ды зрабавалі. На памятку аб гэтым даўней Магілёўскія жыды што год зыходзілі на тое мейсца маліцца за забітых. - Праз некалькі гадоў, у 1661 г., Магілёўцы паўсталі проці Масквы і пасля крывавае бітвы, зьніштожылі маскоўскі гарнізон. За гэтую заслугу Магілёў атрымаў асаблівыя правы, з якіх карысталася толькі Вільня; магілёўскім мяшчанам, між іншым, было дазволена купляць зямельныя маетнасьці.

Магілёўскія мяшчане у тыя часы, наагул, адзначаліся сваім вольналюбівым і непакорным характарам: доўга яшчэ жылі ў месьце традыцыі вечавога парадку. Так, у 1610 годзе Магілёўцы збунтаваліся проці свайго магістрату і завялі вечавы парадак. Таксама вельмі энэргічна змагаліся яны і проці ўвядзеньня рэлігійнае вуніі.

Ня глядзячы на ваенныя падзеі ў XVII в., Магілёў далей рос і багацеў. Зламала яго толькі швэдзкая вайна, калі яго займалі то швэды, то маскоўцы, пры чым і адны і другія рабавалі жыхараў, а ў канцы маскоўцы, па загаду цара Пятра I, спалілі ўсё места, перад тым яго грунтоўна зрабаваўшы. Пасля таго Магілёў апусьцеў, жыхары яго паперабіраліся ў іншыя месцы, і ўжо ня мог ён паправіцца аж да апошніх часоў.

З старасьвецкіх будынкаў на найбольшую ўвагу заслугуюць Ратуша (рыс. 148) і Брацкі манастыр, пабудаваныя ў XVII веку. Апроч таго цікавы з боку малярства сабор Сьв. Язэпа, будаваны ўжо ў часы расейскія. Меставыя валы, прыпамінаўшыя сабою героічную абарону магилёўцамі роднага места, нядаўна былі зраўняны з зямлёю па загаду губэрнатара.

Хвабрычная прамысловасьць у Магілёве невялікая. Існуе досіць многа малых прадпрыемстваў - табачныя хвабрыкі, гарбарні, пільні, бравары і г. д.; шмат ёсьць рамесьнікаў. З промыслаў найбольш пашыраныя: гародніцтва, рыбалоўства, выраб алею, ганчарства і ўрэшце, - гарбарства. Гарбарства моцна разьвітае ў прадмесьці Лупалаве, за Дняпром. Магілёў таргуе галоўным чынам скурамі, салам і збожжам. На Дняпры ёсьць значная прыстань.

Рыс. 148. Старасьвецкая ратуша ў Магілёве.

Рыс. 149. Старасьвецкая ратуша у Шклове.

Над Дняпром, вышэй Магілёва, ляжыць Шклоў (рыс. 149). Гэтае старое гандлёвае места гадоў сто назад было багацейшае за Магілёў. Цяпер яго знічэньне моцна паменшала. Аднак і цяпер Шклоў вядзе бойкі гандаль лесам, пянькою, красным таварам і футрамі. Ёсьць у Шклове і некалькі значных хвабрыкаў: вялікая паперня (робіць картон) з 600 работнікамі, хвабрыка сярнічак ды інш. Усяго насяленьня ў мястэчку каля 7 тыс.; складаецца яно блізка з адных жыдоў.

На паўдня ад Магілёва ляжаць старыя манастыры **Буйніцкі** і **Баркулабаўскі**, пабудаваныя ў XVII веку. На захад ад Магілёва, над р. Друцьцю знаходзіцца **Бялыніцкі Манастыр**, а ў ім слаўны на ўсю Беларусь цудоўны абраз Прачыстае. З XVI пэку і да гэтага часу у Бялынічы сходзяцца што году дзiesiąткі тысяч багамолаў. Даўней манастыр тэты йграў значную культурную ролю; пры ім, напрыклад, была друкарня, школы і г. д.

Пасярод павету ляжыць у лясох невялікае, вельмі старое м-ка **Галоўчын**, якое даўней было месцам і, як кажа, лягенда, мела "15 цэркваў і 100кузьняў".

Адно з старэйшых беларускіх месцаў - Друцк, над р. Друцьцю - цяпер ёсьць маленькім бедным мястэчкам. На

востраве сярод ракі падыймаюцца валы вялізарнага гарадзішча, прыпамінаючыя слаўныя часы Друцку.

Ў розных мяйсцох Магілёўскага пав. знаходзяцца ўздараўляючыя мінэральныя крыніцы. Такія крыніцы ёсць напрыклад у в. **Палыкавічах** над Дняпром і туды зыходзяцца тысячы народу, лічачы крыніцу цудоўнай. Ёсць зьлезныя крыніцы на захадзе павёту, каля м. **Цяцерына** і ўрэшце каля м. Шапялевічаў знаходзіцца возера **Хіцемля**, вада з якога памагае ад наскурных ды інш. хваробаў.

Магілёўскі павет мае грунты сугліністыя і супяшчаныя, дагодныя для гаспадаркі. Толькі на паўднёвым захадзе цягнуцца пяскі, якія зьяўляюцца працягам Бярэзінскага палесься.

У Сеньнінскім павеце ёсць цэлы рад мястэчак, у цяперашнія часы невялікіх і бедных. **М. Сенна** - невялікі гарадок з 8 т. насяленьня. Недалёка на захад ад яго ёсць зьлезныя крыніцы. На паўдні павету, пры станцыях Маскоўска - Берасьцейскае чыгункі павырасталі значныя гандлёвыя мястэчкі, якія таргуюць збожжам і лесам. З іх найважнейшае - **Талочын**. У ім між іншым ёсць і дзьве хвабрыкі: вялікая шкляная гута (з 4-ма сотнямі работнікаў) і дражджавы завод. Жыхараў у Талочыне каля 2 тыс. чал. Пры ст. **Крупках** ёсць хвабрыка сярнічак і вялікі млын.

У паўночна - заходняй частцы павету, над вялікім возерам, ляжыць старое мястэчка **Лукамля**, вядомае яшчэ з XI веку. Даўней Лукамля была сталіцаю асобнага князьства. Цяпер гэта невялікае й бяднае мястэчка. На поўнач ад Лукамскага возера падыймаецца ўзгор'е Каторсы.

Сеньнінскі павет ляжыць на грунтах багатых, сугліністых і супяшчаных. Насяленьне яго, апроч гаспадаркі, займаецца ляснымі промысламі і рыбалоўствам.

Мяйсцовасьць у Сеньнінскім і Варшанскім паветах, каля Дняпроўскага ўзгор'я, вельмі прыгожая; яна навет, як піша аб ей у сваіх мэмуарах Кацярына II, "прыпамінае англійскі парк".

VIII. Віцебская краіна.

На поўнач ад р. Дзьвіны і ад Полацкае нізіны падыймаюцца сярод лясоў і вазёраў Паўночныя Морэны: Віцебска - Невельскае і Дзьвінскае ўзгор'і. Яны запаўняюць сабою між іншым паветы **Невельскі, Гарадзецкі, Віцебскі, Себежскі** і беларускія часткі паветаў **Люцынскага і Апочацкага**. Павёты гэты заўсёды былі зьвязаныя з Віцебскам і цяпер эаанамічна да яго найбольш цягнуць. Маюць яны да та го ж вельмі падобную прыроду і блізка роўную гушчыню насяленьня.

Падняўшыся стромка над правым берагам Дзьвіны ў Віцебскім павеце, Віцебска - Невельская Горная Града запаўняе гэты павет і йдзе далей на поўнач, у паветы Гарадзецкі ды Невельскі. У Невельскім павеце, каля паўночнае мяжы Беларусі, ўзгор'е гэтае робіцца асабліва высокім, спады яго

ўсхонімі, мыйсцовасьць прыймае. выгляд саўсім горны, як мы пісалі на стр. 30. Гэтае высокае горнае гняздо, як яго называюць, "Райскія горы", цягнецца з Невельскаіа пав. на захад, у Себежскі павет, У заходнюю частку Себежскага пав., ды у Люцынскі пав. заходзіць Дзьвінскае ўзгор'е; дайшоўшы значнае высачыні каля м. Люцына, яно ніжэе, далей на захад пераходзячы ў Надбалтыцкую нізіну.

Названыя ўзгорі дзеляць воды басэйну Дзьвіны і рэкаў Ловаці ды Вялікае. Рэкі Ловаць, Вялікая і некаторыя іх прытокі, пачынаючыся ля самае беларускае мяжы з Маскоўшчыпаю, вялікага эканомічнага значэньня для краіны - ня маюць.

Рака Дзьвіна пераразае папалам Віцебскі павет. Тут ужо яна судаходная. Ад Віцебску ўабодвы бакі ходзяць і баркі, і паракходы. Недалёка ад Віцебску на р. Дзьвіне ёсьць значныя парогі (Руба і Капачы). З прытокаў Дзьвіны важнейшы для краіны р. Вобаль, якая пачынаецца з возера Ёзярышча, ў мыйсцовасці, асабліва густа засленай вазёрамі, і як раз недалёка ад р. Ловаці. Істнанлў дзеля таго праект злучыць гэтыя рэкі каналамі. Праўда р. Ловаць лёгка было-б зьвязаць каналамі і з іншымі прытокамі Дзьвіны

Як ні адна іншая краіна Беларусі, засеена Віцебшчына не вялікімі вазёрамі. Ўсё сказанае вышэй аб морэнным краі і пасярэдна адносіцца да Віцебшчыны, бо яна якраз і зьяўляецца найбольш тыповою морэннаю краінаю. З вазёраў, найбольшыя воз. Няшчорда, воз. Іван, воз. Себежскае, воз. Невельскае, воз. Сьвібла. У гэтых вазёрах водзіцца шмат рыбы і рыбалоўства, дзеля таго, дае тут насяленьню значны зарабатак. Аднак пры правядзеньні належнае рыбнае гаспадаркі можна было-б з вазёраў гэтых мець даходы ў шмат разоў большыя.

Краіну пакрываюць вельмі разнародныя грунты. На Віцебска- Невельскай Градзе ляжаць галоўным чынам сугліністыя і цяжкія гліістыя грунты, на захадзе-ж краіны, ў Себежскім і Люцынскім паветах, пераважаюць супяскі, хаця шмат спатыкаецца й суглінкаў. На спадах узгор'я, на ўсход і захад ад м. Гарадка, ляжаць дзьве значныя плямы неўраджайнага падзолу, а каля некаторых рэк заляглі вялікія прасторы пяшчаных грунтоў. Асабліва гэта трэба сказаць аб вадазборніку р. Вобалі.

Клімат краіны яшчэ мае на сабе значныя ўплывы недалёка ляжачага мора, але ўжо досіць халодны. Сярэдняя гадавая тэмпература каля +5⁰, тэмпература студзеня -7,5⁰. Ападаў бывае - шмат -каля 600 міл. Неба па большай часці захмуранае. Такі клімат ня вельмі спрыяе гаспадарцы на цяжкіх грунтох, ці можа, ляпей кажучы, вымагае на цяжкіх грунтох вельмі культурнае і акуратнае гаспадаркі, караючы за ўсякую памылку вымаканьнем руні, гніцьцём збожжа і г. д.

У гаспадарцы тут на першы плян выступаюць дзьве расьліны: ячмень і лён. Ячменю ў Віцебскай краіне сеюць больш, чым дзе на Беларусі. Аўса-ж, за тое, сеюць тут менш чым у большасці краінаў. Тлумачыцца гэта часткаю кліматычнымі варункамі, часткаю суседзтвам Латвіі, дзе ячменю сеюць асабліва шмат. Шмат сеюць у краіне и лёну, хаця менш, чым у суседняй Смаленшчыне. З гэтага боку краіна займае пасья Смаленшчыны другое мейсца ў Беларусі. Гаспадарка ў Віцебскай краіне наагул стаіць нявысака. Затым і ўраджаі тут нізкія.

Рамёслы ў краіне слаба разьвітыя. Тых вялікіх прамысло-вых мястэчак, якія мы бачылі навет у суседняй Магілёўшчыне, тут саўсім няма. Тутэйшыя мястэчкі бедныя і невялікія, вядуць найбольш толькі дробны гандаль. З рамёслаў найбольш разьвіты тыя, што вырабляюць дрэва, - прыкл. бандарства (ў Віцебскім і Невельскім паветах). У гэтых жа паветах шмат рамёсьнікаў занята гонкаю смалы й дзёгцю. Досіць разьвітае кравецтва (у Гарадзецкім, Люцынскім, Віцебскім пав.), а на захадзе краіны (Лю-цынскі, Сёбежскі паз.) шмат кавалёў.

Хвабрычная прамысловасьць у краіне невялікая. Толькі піваварных бравароў ёсьць шмат (больш, чым дзе), ёсьць некалькі хвабрыкаў сярнічак. Наагул кажучы, ўся блізка хва-брычная прамысловасьць сабрана ў самым Віцебску, які сярод местаў беларускіх займае віднае мейсца з гэтага боку. Рэшта-ж краіны з прамысловага боку стаіць вельмі нізка.

Эканомічны заняпад Віцебскае краіны часткаю тлумачыцца яе рэдкім насяленьнем. Аднак гэтае агульнае тлумачэньне тутакі ўжо затым несправядлівае, што як раз адсюль шмат народу йдзе на зарабаткі - асабліва ў расейскія вялікія месцы - Петраград і Маскву.

Трэба дзеля таго зьвярнуць асаблівую ўвагу на гісторыю краіны. Спрадвеку краіна была заселена крывічамі і належыла найбольш да Віцебскага, а часткаю да Полацкага князьстваў. Так сама спрадвеку праз яе йшлі вялікія шляхі з паўдня - да Ноўгараду і Пскова, і да Варажскага Краю. Дзеля таго тут ніколі ня сьціхала барацьба беларусаў з суседзьмі. Асабліва барацьба гэтая разгарэлася тады, калі ўзмацнела Масква, а ўсе землі беларускія сабраліся ў Літоўска - Беларускаю дзяржаву. Вазёрная Віцебская краіна была для апошняе дзяржавы тэй сьцяною, якая бараніла ад Маскоўшчыны самае яе сэрца, яё культурныя цэнтры: Полацк. Вільню. Дзеля таго праз увесь час войнаў з Масквою тут адбываліся самыя заўзятыя бітвы. Абедзьве стараны старэліся замацаваць за сабою Вазэрны край, і дзеля таго будавалі тут замкі і крэпасьці (рыс. 150).

Рыс. 150. Даўнейшы дзе раўляны замак (гарадок) над вазерам.

Ўся краіна засеена руінамі гэтых крэпасцяў, якія сумна высяцца на вастравах вазёр, на ўсходніх узгорках, або ў лясной нетры. Саўсім зразумела, што спакойнаму гаспадарскаму насяленьню ў часе войнаў жыцьця ня было. І толькі, калі барацьба скончылася, край пачаў аджываць.

Праз увесь 16-ты век, калі рэшта Беларусі жыла найбольш шырокім нацыянальна - культурным жыцьцём, паветы Себежскі і Невельскі, разам з Усходняй Беларусіяй (Смаленшчынаю), прабылі пад уладаю Маскоўшчыны, якая й тады ўжо старалася іх абмасковіць. Пэўне-ж гэтае сталецьце так сама вельмі нядобра адбілася на жыцьці Віцебскае краіны. На мове тамашніх беларусоў яно пакінула свае сьляды. І да нашых часоў яны дамешуюць да мовы шмат расейскіх слоў і зваротаў.

Дзеля лепшае абароны граніцаў вялікія князі й каралі раздавалі землі на паграніччы вайсковым людзям, якія называліся панцырнымі баярамі, або шляхтаю. Ў часох прыгону яны былі вольнымі. Гэта адбілася і на іх патомках, якія замажнейшыя і культурнейшыя ад звычайных сялян. Патомкаў гэтых панцырных баяраў шмат ёсьць у Себежскім, Невельскім ды іншых прыгранічных паветах Беларусі.

Адным толькі Віцебская краіна папраўдзе багатая - гэта шляхамі. Апроч вадзяных шляхоў, аб якіх ужо гаворана, краіну сякуць аж пяць чыгункавых лініяў. З Віцебску і Невеля разыходзяцца чыгункі ў чатырох кірунках. Апроч таго праз усю блізка краіну йдзець шоса.

У нашыя часы, так сама як і ў сівой мінуўшчыне, застаецца Віцебшчына вялікім раздарожжам. Усе месцы краіны стаяць пры чыгунках (зраўнуй з Мсьціслаўшчынаю!). Гэта дае надзею на тое, што ў недалёкай будучыне яё эаномічнае жыцьцё йзноў адродзіцца.

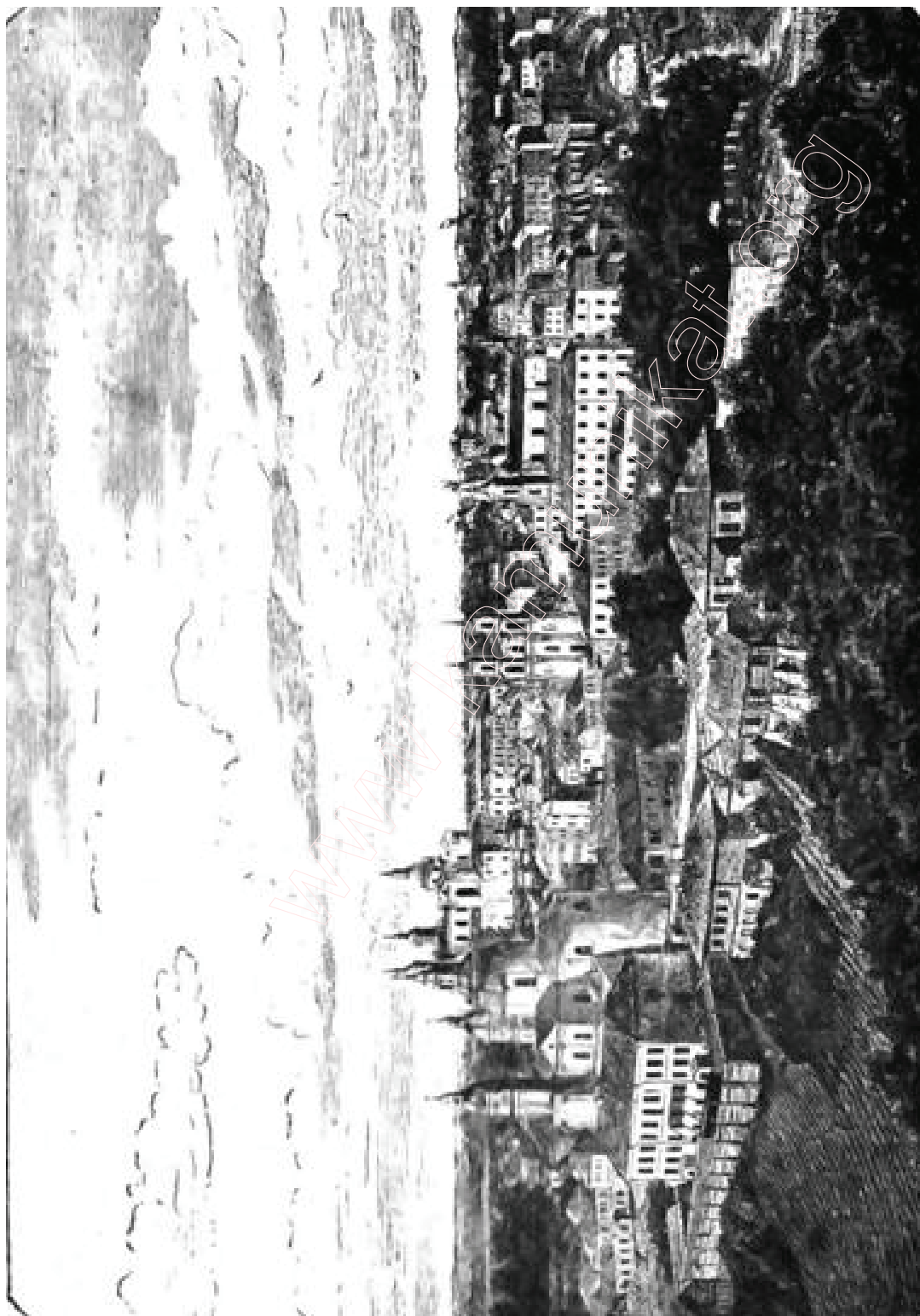
Важнейшыя мяйсцовасьці.

Ў надзвычайна прыгожай мясьціне над Дзвіною, дзе, зьві-ваючыся на дне глыбокіх яроў, у яе ўпадае р. Віцьба, стаіць стары **ВІЦЕБСК** (рыс. 151 і 29). Гісторыю гэтае места мела багатую і цікавую. Ня важучыся пераказаць яе тут, успомнім хаця аб некаторых цікавейшых выпадках з гэтае гісторыі.

Так сама, як і шмат іншых беларускіх местаў, заложаны Віцебск не за памяцьцю гісторыі. Быў ён найбольш звязаны з Полацкам, але ў некаторыя часы быў у залежнасьці ад Смаленску. Віцебск вельмі доўга бараніў свае незалежнасьці перад літўскімі князямі. Дастаўся ён урэшце Альгерду, ды і той не заваяваў яго, а атрымаў, як пасаг за Віцебскай княжнаю, з якою ажаніўся, стаўшыся такім чынам Віцебскім князем. Альгерд, як ведама, быў грэцкае, ўсходняе веры. Вось-жа ў Віцебску ён пабудаваў некалькі цэркваў. Адна з іх, якую ён, навет, толькі перабудаваў, існуе і да нашых часоў (Царква Благавешчанья). Так сама пабудаваў Альгерд на левым беразе р. Віцьбы і Дзвіны моцныя каменныя замкі, найбольшыя і найлепшыя ў той час у Беларусі. Аб сьцены грозных замкаў віцебскіх ня раз разьбівалася чужаземная навала. Адважна бараніліся ў іх віцябляне перад маскоўскімі ваяводамі. А адбараніўшы роднае места няраз праганялі ворагаў і з межаў краю. У 1605 г., прыкладам, віцебская дружина пад камандаю Марка Лыткі напала сваім адумам

на маскоўскае войска і саўсім яго разьбіла. Наагул віцебляне адзначаліся сваёю выяўнічасьцяй, імкненьнем да волі, самаўрадаваньня і г. д.

Віцебск спрадвеку быў жывым гандлёвым месцам. Заўсёды меў ён гандлёвыя зносіны з Рыгаю, Кёнігсбэргам і навет Лейпцыгам. вывозячы найбольш футры і скуры. Гандаль гэты моцна ўзбагачаваў жыхараў, а зносіны з Заходняй Эўропаю высака падыймалі места з боку культурнага.

Рыс. 151. Віцебск.

Але сталыя войны з Маскоўшчынаю моцна падрывалі дабрабыт Віцебску.

Да ваенных бедаў далучыліся яшчэ і ўнутраныя рэлігійныя сваркі.

У 1623 г. на гронце гэтых сварак быў забіты у Віцебску гарачы прапэведнік Вуніі арх. Ёзафат Кунцэвіч, прызнаны пасья Р.-Ката-ліцкім Касьцёлам за сьвятога. За гэтае забойства ўсё места было моцна пакарана. Быў зьняты вечавы зvon, разбурана ратуша і адабрана магдэбурскае праваш. Пасьля, аднак, дзеля ваенных заслугаў віцяблян усе правы, былі ім ізноў верненыя.

Рыс. 152 Старасьвецкая дзерауляная царква у Маркавым манастыры пад Віцебскам (беларускі стыль).

Але найгоршая бяда стаілася Віцебску сто гадоў пазней. У часе швэдзкае вайны віцябляне спрыялі швэдам і навет памаглі ім грашмі. За гэта Петра I загадаў спаліць Віцебск. Казакі падпалілі места з усіх бакоў. Згарэлі пад той час замкі, ўсё места, ратуша, крамы, ўсе прадмесці, 4 касьцёлы, 12 цэркваў, а ад Задзьвіньня⁴⁰ казакі ўзялі выкуп. З гэтае пары Віцебск моцна падупаў і пачаў ён аджываць толькі ў апошнія дзесяткі гадоў, калі правялі чы-гункі.

Цераз Віцебск цяпер праходзяць дзве чыгункавыя лініі, шоса і на р. Дзьвіне ёсьць вялікая прыстань. Гандаль Віцебску цяпер значна вырас. Ён зьяўляецца складачным мейсцам таварау, якія раздае на мястэчкі і месты сумежных павеатаў. Найбольш таргуе Віцебск лесам і лёнам, якія адпраўляе ў Рыгу і заграіцу,

а часткаю і збожжам. Апроч таго Віцебск шырака таргуе гатовай адзежаю (тандэтнаю).

Хвабрычная прамыслэвастэць Віцебску мае досіць значныя разьмеры. На хвабрыках яго працуе каля 2000 чал. Хвабрыкі Віцебскія найбольш невялікія; з іх трэба адзначыць – картонную хвабрыку, не-калькі табачных, досіць вялікую хвабрыку ачуляраў.

Апроч таго ёсьць некалькі піваварных бравароў, аляярняў і гар-барняў. З рамёслаў моцна разьвіта кравецтва.

Мала засталася старасьветчыны ў Віцебску. Ад замкаў не засталася ані сьледу; навет Гару Замковую раскапалі. Толькі некалькі старых цэркваў засталася на ўспамін аб слаўных часох Віцебску: гэта ўспомненая царква

⁴⁰ Частка Віцебску, што ляжыць на правым беразе Дзьвіны.

Благавешчаньня і царква сьв. Ільлі перабудаваная ў XVII веку. Мае Віцебск, апроч таго, прыгожы сабор, будаваны ў XVIII веку.

За тое мяйсцовасьць, у якой знаходзіцца Віцебск і яго ваколіцы робіць чаруючае ўражаньне характам сваіх краявідаў. Недалёка ад Віцебску, над Дзьвіною, стаіць вельмі стары Маркаў Манастыр; у ім перахавался дзераўляная царква сьв. Троицы, пабудаваная яшчэ ў XVII веку ў беларускім стылю (рыс 152).

З мястэчак Віцебскага павету вызначаюцца **Янавічы**, з вялікім кірмашам на коні, і Сураж, які лічыцца месцам, мае каля 4 тыс. жыхараў, і, ня гледзячы навет на сваё дагоднае палажэньне над Дзьвіною, пры вусьці р. Касплі і Ўсьвяту, мае вельмі малое значэньне з боку гандлю і прамысловасьці. Места гэтае досіць старое; была тут даўней моцная крэпасць на высокіх берагох Дзьвіны. Грунты навакола неўраджайныя. У дв. **Новым Каралёве** знаходзіцца адна з найлепшых у Беларусі мэтаролёгічных станцый. Створана яна працаю А. Бялыніц кага - Бірулі, які гэтай справе аддаў усё свае жыцьцё. ды за яго-ж уласны кошт.

Віцебскі павет, якога Дзьвіна дзеліць папалам, мае ў паўднёвай частцы грунты добрыя, - супяшчаныя й сугліністыя. Паўночная-ж палавіна толькі на ўзгор'і (Віцебская - Невельская Града), якое праходзіць пасярэдзіне павету, мае грунты сугліністыя. На захад ад узгор'я ляжаць на значным прасторы бедныя падзолы, а на ўсход, апрача падзолаў, што адтуль цягнуцца аж пад Вяліж, ёсьць яшчэ і значны прастор пяскоў. Паверхня павету наагул узгоркаватая, пакрытая дзе-ня-дзе невялікімі вазёрамі. У павеце сеюць шмат лёну. Гаспадарка тут стаіць някепска. Досіць разьвіта садоўніцтва (каля Віцебску ёсьць значная школка фруктовых дрэўцаў). Каля Віцебску-ж, у Бабіцкай воласьці, здабываюць вапну.

У суседнім з Віцебскім, Гарадзецкім павеце паўднёва - заходні і паўднёва - ўсходні куцы занятыя беднымі падзоламі. Пасярод іх на паўдні знаходзіцца самае места **Гарадок**, з 6 т. жыхараў; паўночную палавіну павету займаюць багатыя суглінкі. Тут над возерам у прыгожай мяйсцовасьці стаіць старое мястэчка **Вазярышча**. На востраве сярод возера, з якога выцякае р. Вобаль, знаходзіцца старасьвецкае гарадзішча і сьляды палявых будоўляў. У часы Літоўскія была тут моцная крэпасць. Пасярэдзіне Гарадзецкага павету йдзець узгор'е, на якім лясоў мала. За тое на спадах яго на ўсходзе і захадзе, пакрытых беднымі грунтамі і багатых вазёрамі і рэчкамі, лясоў шмат. З промыслаў у павеце маюць значэньне рыбалоўства і лясныя промыслы. У гаспадарках павету сеюць шмат ячменю і лёну. У павеце шмат курганоў і гарадзішчаў, аб якіх у народзе перахаваліся прыгожыя поэтычныя легенды.

Далей на поўнач ляжыць Невельскі павет. На мяжы яго з Гарадзецкім стаяў даўней, у XII веку, Полацкі горад - **Емянец**.

Цяпер там засталася толькі сяло з гэтым імем. **Невель** з 14 тыс. жыхараў ляжыць між вазёраў, на крыжаваньні дзвёх чыгунак. Прамысловае жыццё у ім досіць развітае. Бываюць так сама й вялікія кірмашы. Над возерам, на ўзгорку стаяў некалісь Невельскі замак. Ад яго засталіся толькі валы.

На ўсход ад Невеля ляжыць досіць вялікае воз. Іван. Грунты навакола яго лёгкія, супяшчаныя. Рэшта Невельскага пав. мае грунты ўраджайныя, сугліністыя, а мяісцамі й цяжкія глістыя. Паверхня Невельскага пав. моцна няроўная, ўзгор-каватая, а на поўначы мяісцовасць мае выгляд гарысты (Райскія Горы). На поўначы і ўсходзе Невельскага пав. лясы складаюцца найбольш з бярозы й дубу, а часта трапляюцца й чыстыя дубовыя - лясы. У Невельскім пав. вельмі пашырана рыбалоўства ў вазёрах (Невельскія вазёры славяцца рыбным багацьцем); так сама развітыя і лясныя промыслы, гонка смалы й дзёгцю. У двары Студзянцы ёсьць серная крыніца.

Рыс. 153. Места Себеж

Себежскі павет, які ляжыць далей на захад, мае грунты найбольш супяшчаныя. Толькі ўздоўж паўднёвае яго мяжы йдзе паяс суглінкаў. Досіць рэдкае насяленьне гэтага павету займаецца апрача гаспадаркі - ляснымі промысламі. У павеце сеюць ячменю і лёну. Мяйсцовасьць у павеце прыгожая, ўзгоркаватая, пакрытая вазёрамі. Тут ляжаць такія значныя вазёры, як воз. Сьвібла, Нячэрыца і Себежскае; апошняе злучана пратокамі з р. Сволнаю і Дзьвіною. Гэтым шляхам сплаўляецца шмат лесу. На высокім паўвостраве

сярод апошняга возера стаіць Себеж (рыс. 153). У XVI в. маскоўцы, заваладаўшы краем, пабудавалі тут моцную крэпасць, з-за якое пасяля шмат было праліта беларускае крыві. Невялікае гэта цяпер места (каля 4 тыс. насяленьня), але досіць гандлёвае. Вядзе гандаль скурамі і лёнам. Зьбіраецца ў ім некалькі кірмашоў угод.

Недалёка ад Себежу ёсць значная гара "Ўздыхалінка".

Люцынскі павет моцна даўгі і дзеліцца на дзве непадобныя адна да аднае палавіны. Заходняя-нізінная, лясістая, заселена латышамі; ўсходняя-ж ляжыць на ўзгор'і, мае лясоў мала, а заселена беларусамі. Мы будзем гаварыць толькі аб усходняй палавіне.

Па прыродзе сваёй і па гаспадарцы яна вельмі падобная да Себежскага павету. Хмурыя яловыя лясы зьяўляюцца важнаю рысаю тутэйшага краявіду. Ёсць тут і значныя імховыя балоты.

Рыс. 154. Люцынскі замак (у XVII в.).

Грунты сярэдняе ўраджайнасьці, найбольш

супяскі.

Над досіць вялікім возерам Лужаю рзсыцягнулася старое места Люцын, з 6

тыс. насяленья. Пры самым возеры, на высокай тары высяцца руіны Люцынскага замку, абкружаныя землянымі валамі. Замак гэты залажылі лівонскія рыцары у XIII в. (рыс. 154). Суровы від руінаў, якія цёмна - чырвоным колерам свае цэглы адбіваюцца у чыстай вадзе возера, робіць моцнае ўражаньне на глядзельніка. - На паўдня ад Люцына, каля в. Адэлінова знаходзяцца зялезістыя крыніцы. А на поўнач ад Люцына, пры Паўночна - Заходняй чыгунцы ляжыць станцыя **Корсаўка**. Тут зыходзяцца межы трох народаў: беларусаў, латышоў і маскоўцаў. Ад Корсаўкі канчаецца мяжа беларуска - маскоўская, а пачынаецца беларуска - латышская

На поўнач ад апісаных павеатаў беларусы жывуць яшчэ ў Апочацкім і Вялікалуцкім паветах, у паўднёвых іх частках.

На захадзе Апочацкага пав., каля р. Сіняе, здабываюць вапну, а каля м. Апочкі - зялезную охру (фарба). Далей на ўсход, аж пад самыя Вялікія Лукі, цягнуцца высокія Вязаўскія Горы, якія тут становяць вадазел паміж р. Вялікаю і Ловацьцю. У гаспадарках сеюць шмат лёну, травы (канюшыны) і ячменю.

Прырубежнае места **Вялікія Лукі** ляжыць над р. Ловацьцю і на яе вастравох. Успамінаецца аб гэтым месце яшчэ ў XII веку; тады яно, лежачы на вялікім шляху "з Варагаў у Грэкі", было залежным ад Ноўгараду. Пасьля было даўгі час пад Літваю. Цяпер у В. Луках каля 8 тыс. жыхараў. З промыслаў моцна разьвітае гарбарства.

Беларуская частка Вялікалуцкага павяту (паўднёвая) моцна лясістая. Насяленьне мае зарабатак ад сплаву лесу па р. Ловаці і наагул ад лясных промыслаў.

IX. Смаленшчына.

У паўночна - ўсходнім куце Беларусі, на вярхоўях Дняпра й Дзьвіны ды іх прытокаў (Мяжа, Каспля і інш.), разьляглася абшырная Смаленская краіна. Да яе мы адносім паветы: **Смаленскі, Ельнінскі, Дарагабужскі, Духаўшчынскі, Бельскі і Парэцкі** Смаленскае губэрні, **Вяліжскі** павет Віцебскае губ. і беларускія часткі сумежных павеатаў: Пскоўскае губ. (**Тарапецкага**), Цьверскае губ. (**Асташкаўскага, Ржэўскага**) і, ўрэшце, - Калужскае губ. (**Жыздынскага і Масальскага пав.**).

Паміж асобнымі паветамі гэтае краіны, асабліва з боку пры-роднага, можна знайсці шмат розьніцы. Нічога дзіўнага ў тым няма, бо краіна цягнецца больш, як на 200 вёрст з усходу на захад і столькі-ж - з поўначы на паўдня. Але з боку эканамічнага і гістарычнага краіна мае шмат супольнага. Гэта тлумачыцца тым, што ўвесь гэты прастор заўсёды быў звязаны з См лёнскам, звязаны з ім і дагэтуль. У апісаньні краіны мы б дзем рэзка падчыркаваць розьніцы паміж яе часткамі.

Ужо па будове паверхні трэба разьдзяліць Смаленшчыну на дзьве часьці. Ўсход краіны, - паветы Бельскі, Дарагабужскі і Ёльнінскі, - ляжыць на ўзвышшы - Вокаўскага Лесу, якое як ужо гаворана, адзначаецца тым, што мае роўную паверхню ня глядзячы на значную сваю высачыню, і пакрытае галоўным чынам лёсавіднымі - суглінкамі, ў якіх няма саўсім каменяў, навет дробных.

Няма так сама на Вокаўскім Лесе й вазёраў А толькі ў паніжаных мяйсцовасьцях ляжаць там часамі вялікія мшары - тарфяныя балоты.

Саўсім іншы вобраз уяўляе захад Смаленшчыны, - морэнны край. Далека менш падняты над морам, ён, аднак, мяйсцамі робіць уражаньне горнага краю (Смаленскае ўзгор'е). Наагул паверхня яго няроўная. Пакрыты ён, галоўным чынам, супяскамі, хаця шмат ёсьць суглінкаў, падзолаў і пяшчаных грунтоў. Але ўва ўсіх гэтых грунтох ёсьць каменны. Часамі каменныя бывае гэтак шмат, што яно перашкаджае вырабу зямлі. Сярод узгоркаў ляжыць тут шмат вазёраў, як і ў суседняй Віцебшчыне. Марэнны край абыймае паветы Вяліжскі, Парэцкі, Смаленскі, большую частку Духаўшчынскага і невялікую (заходнюю) частку Бельскага пав.

Цераз Смаленшчыну наскрозь праходзіць Вялікі Эўропэйскі Вададзел, які тут дзеліць басэйны Дзвіны й Дняпра. А па ўсходняй мяжы краіны йдзець вададзел Каспійска - Чарнаморскі і Каспійска- Балтыцкі. З Вокаўскага Лесу пачынаецца шмат прытокаў р. Волгі і р. Окі (р. Вугра, Маладь; Туд, Жукопа). Такое палажэньне надаець Смаленшчыне асаблівае значэньне: яна зьяўляецца як-бы вадзяным вузлом усяе ўсходняе Эўропы. - Разам з тым вададзелы - гэта натуральныя граніцы. Асаблівае увагі заслугоуе тое, што ўсходняя мяжа Беларусі йдзець якраз блізка па Волжскаму вададзелу.

Усходняя мяжа Беларусі (Вокаўскі Лес) зьяўляецца і важнай кліматычнай мяжою. За ёю клімат мае ўжо ўсе аднакі контынэнтальнага клімату, тым часам як уплывы мора сягаюць на ўсю Беларусь да яе ўсходніх рубяжоў, а значыць, і на Смаленшчыну. Смаленшчына, найбольш высунутая на ўсход краіна Беларусі, мае ўсё-ж клімат моцна вільготны: ў ападкаў у год бывае больш за 600 м і л. А на ўсход ад Вокаўскага Лесу клімат ужо значна сушэйшы - толькі з 500 міл. ападкаў. Вільготнасьць клімату Смаленшчыны можна між іншым разтлумачыць яе вялікай лясістасьцой і высокім палажэньнем над роўнем мора. Ўзвышшы Смаленшчыны, стаўшы поперак дарогі вільготным заходнім вятром, адбіраюць ад іх шмат ападкаў. Дзякуючы гэтым прычынам і вялікія рэкі, што бяруць свой пачатак у Смаленшчыне адбараняюцца ад памяленьня. Аднак, клімат Смаленшчыны - найхаладнейшы ў Беларусі. Сярэдняя гадавая тэмпература менш +4,5⁰, пры сярэдняй тэмпературы студзеня - 8,5⁰. Зімы тут бываюць даўгія, многасьнежныя. Сьнег ляжыць 5 месяцаў, - ад палавіны лістапада да палавіны красавіка.

Дзякуючы вільготнаму клімату, ў Смаленшчыне грунты моцна выпаласканыя. На вялікіх прасторах тут залягаюць бедныя нішчымныя падзолы. Адна паласа падзолаў, шырынёю вёрст 30, цягнецца ад м. Гарадака (з-пад Віцебеку) аж да вярхоўяў Дзвіны. Другая, - шырынёю вёрст 50, цягнецца ам м, Вяліжу да паўночнае мяжы Бельскага павету. Вільготнасьць клімату робіць нялёгкай гаспадарку і на багатых суглінках. Дзеля гэтага ў Смаленшчыне мы бачам такое зьявішча, якое ў рэшце Беларусі спатыкаецца ня часта: на аграмадных прасторах суглінкаў растуць лясы, - ды навет не лясы, а толькі бярозавыя гаі, якімі пазарасталі пасекі і, даўнейшае ворнае поле.

Наагул уся Смаленшчына моцна лясістая. Але тры паў-ночныя паветы, - Вяліжскі, Парэцкі і Бельскі, з гэтага боку асабліва выдзяляюцца. Лясоў тут больш 45% агульнага прастору, дзеля чаго гэтую старану трэба лічыць самаю

лясістаю ў Беларусі. Некаторыя географы навет называюць гэты край Бельскім Палесьсем. Нічога затым дзіўнага, што паўночныя паветы Смаленшчыны заселены вельмі рэдка, каля 30 чал. на квадр. вярсьце. Рэшта краіны так сама нягуста заселеная і так сама мае шмат лясоў, апрача аднаго Смаленскага павету, ў якім, дзякуючы блізкасьці вялікага места і чыгунак, лясы моцна парасьцярэбліваны, а насяленьне жыве гусьцёй.

На цяжэйшых грунтах у лясох Смаленшчыны найчасьцей спатыкаецца бяроза. Бярозавымі лясамі Пакрыты ўвесь усход краіны- Вокаўскі Лес. Побач з бярозаю ў лясох Смаленшчыны, асабліва на захадзе, шмат расьце елкі, а так сама асіны; на пяшчаных грунтах, як і ўсюдых, растуць хваёвыя бары. За апошнія дзесяткі гадоў лясы Смаленшчыны моцна зьніштажаюцца. Шмат лесу йдзе ў Маскву (з усходняе часткі краіны). Заходняя частка свой лес сплаўляе ўніз па Дняпры і Дзьвіне.

Лясы даюць шмат заробкаў насяленьню Смаленшчыны. Апрача рубкі, вывазу і сплаву лесу, тут разьвіты такія хатнія рамёслы, як выраб саней, павозак, колаў, кашоў, бёрдаў, як бандарка і гонка смалы й дзёгцю. Наагул трэба адзначыць, што ў Смаленшчыне промыслы моцна разьвітыя. Нідзе навакола няма гэтулькі насяленьня, маючага прамысловыя заняткі, як Смаленшчыне. Ўсе 7 паветаў рэзка выдзяляюцца з гэтага боку ад іншых. Трэба заўважыць, што і ў суседніх паветах Маскоўшчыны процэнт прамысловага насяленьня меншы, чым у апісудмай краіне.

З мінэральных багацьцяў Смаленшчыны разрабляюцца найбольш ганчарныя гліны (у Бельскім пав., каля Дзьвіны й Дняпра), што спрыяе разьвіцьцю ганчарства. З гліны, што здабываецца пад Смаленскам, у слаб. Рачаўцы, робяць добрыя кахлі Добрыя гліны знаходзяць і ў Дарагабужскім пав. У некалькіх мяйсцох здабываюць ваіну. Ў балотах Бельскага й Духаўшчынскага пав, ёсьць шмат балотнае зьлезнае руды.

Хвабрычная прамысловасьць у Смаленшчыне слаба разьвітая. Навет такое значнае места, як Смаленск, з гэтага боку мала высоўвеецца наперад. У іншых-жа паветах ёсьць па некалькі пільняў ды бравароў. Затое ў с. Ярцаў Перавоз, Духаўшчынскага пав., знаходзіцца вялізарная, - найбольшая ў Беларусі хвабрыка, дзе прадуць бавоўну і ткуць паркалі, кумач ды інш. На хвабрыцы гэтай працуе больш 4 тыс. работнікаў.

Гаспадарка і ў Смаленшчыне ёсьць галоўным заняткам насяленьня. Тэхніка гаспадарская ў сялян стаіць някепека, гэта трэба тлумачыць мусіць тым, што тут вось ужо каля 60 гадоў працуе земства. Вырабляюць зямлю сяляне плугамі, сеюць шмат травы (канюшыны, цімахвейкі), а мяйсцамі навет ужываюць штучныя гнаі (парашкі). Дзеля таго ўраджайнасьць тут добрая, - лепшая, чым у суседняй Віцебшчыне і Магілёўшчыне. На полі сеюць у Смаленшчыне вельмі шмат лёну. Па засева лёну Смаленшчына займае першае мейсца ў Беларусі Тым часам, як у рэшце Беларусі (апроч Віцебшчыны), лён сеюць найбольш для свайго ўжытку, тут лён ідзе на продаж. Ён даець гаспадару смаленскаму грашавую гатоўку, так патрэбную на зварот у гаспадарцы. Ад суседняе Віцебшчыны Смаленшчына адзначаецца перад усім тым, што тут ячменю сеюць мала, а на першы плян выходзіць авёс (толькі ў Смаленскім павеце сеюць досіць. многа ячменю, але й там аўса ўсё-ж больш). Другая адзнака

ад Віцебшчыны - гэта тое, што ў Смаленшчыне шмат садзяць бульбы. Урэшце ў паўднёвых паведаў, асабліва-ж у Ельнінскім і Дарагабужскім сеюць шмат канпель. Гародніцтва і садоўніцтва ў краіне мала развітыя. У сялян садоў блізка што саўсім няма Добра стаіць у Смаленшчыне малочная гаспадарка. Існуе шмат маслабойных заводаў і сыраварняў.

Хлеба свайго Смаленшчыне звычайна хапае. Ня глядзячы на гэта, значная частка насяленьня адыходзіць на старану, на зарабаткі: - найбольш у вялікія расейскія месцы, але так сама на будову чыгунак, шосаў, на хвабрыкі; шмат высаляецца і ў Сыбір. І, што ўсяго дзіўней, вельмі многа ў Сыбір выяжджаюць як раз з рэдка заселенага Бельскага павету, ў якім зямлі сваёй, здавалася-б, хапае даволі.

У эаномічным жыцці заходніх паведаў Смаленшчыны важную ролю йграюць вадзяныя шляхі, якіх тут ёсць паддастаткам. У паўднёвай частцы краіны праходзіць шмат чыгунак. Сярэдзіна-ж і паўночны ўсход краіны ня маюць добрых шляхоў.

Гандаль у Смаленшчыне стаіць горай, чым у іншых краінах Беларусі. Адбываецца ён найбольш на кірмашох - ярмарках, якія збіраюцца ў месцах і большых сёлах па некалькі разоў у год. Мястэчак, якія вядуць сталы абмен і разьдзел тавараў, у Смаленшчыне (апрача некалькіх мястэчак Вяліжскага павету) няма. Гэта вельмі перашкаджае эаномічнаму развіццю краіны. Адсутнасць мястэчак, гэтых маленькіх культурных і эаномічных цэнтраў, якімі густа засеена

Рыс. 155. Тыпы й вопраткі вясковых беларусак з Смаленшчыны

ўся Беларусь, шкодзіць і культурнаму стану краіны.

Смаленшчына на пачатках беларускае гісторыі была заселена крывічамі і стварыла моцнае незалежнае князьства. Калі-ж Вялікія Князі Літоўскія пачалі збіраць пад сваёю ўладаю Беларусь, Смаленшчына так сама апынулася пад уладаю Літвы. У часе вялікае барацьбы Літвы - Беларусі з Масквою, Смаленшчына заўсёды была арэнаю гэтае барацьбы, мейсцам найгарачэйшых бітваў. Смаленск, як мы ўжо казалі, замыкаў

Смаленскую Браню. Затым-жа мэтай маскоўцаў заўсёды было за-валадаць гэтым месцам. Гэтая-ж самая прычына прымушала нашых продкаў за ўсякую цану бараніць Смаленску і Смаленшчыну Праз цэлы XVI век была Смаленшчына пад уладаю Масквы. Маскоўцы, хочучы мацней прывязаць край да сябе, высылалі з Смаленшчыны шмат беларусаў у Маскоўшчыну, а на іх мейсца насылалі ў край маскоўцаў. Аднак на пачатку XVII в. Смаленшчына йзноў на 50 гадоў злучылася з рэштаю Беларусі. За гэты час туды перабралася шмат⁴¹ дробнае і буйное беларускае шляхты з Захаду, якая асела па ўсёй Смаленшчыне і засталася там да апошніх часоў, хаця цяпер ужо абмасковілася. У 1667 годзе Смаленшчына йзноў адыйшла да Расеі.

Дзякуючы даўгому супольнаму жыццю з Маскоўшчынаю ў Смаленшчыне пазаводзілася шмат маскоўскіх парадкаў як добрых (напр. земствы), так і блігіх. Мова Смаленскіх беларусаў значна абмаскоўленая, а ў ўсходніх паведах ёсць мяйсцамі маскоўскае насяленьне. Тут, як гэта заўсёды бывае на паграніччах, беларусы жывуць перамяшаўшыся з маскоўцамі, але ўсюдых значная большасць беларусаў. За тое троху беларусаў, перамяшаўшыся з маскоўцамі, жыве і на ўсход ад беларускае мяжы ў Вяземскім павеце, перахоўваючы сваю мову і звычаі; там беларусы ужо ў меншасці.

У паўночнай Смаленшчыне беларусы ўжываюць "цокаючае" гаворкі (гавораць, як мазуры - цаго, цалавек і г. д.).

Даўгая барацьба, якая йшла на землях Смаленшчыны яшчэ і з другога боку адбілася на жыцці гэтае краіны. Ёю трэба тлумачыць бязьлюднасць ўсходніх паведаў краіны, на якіх барацьба заўсёды адбівалася наймацней. На Вокаўскім Лесе шмат дзе сярод ляснае нетры можна знайсці калодзіж, руіны даўнейшых будынкаў і г. д. Даўней стаялі тут вёскі, народ жыў гусьцей; мяйсцовае апавяданьне пацьвяджае гэтую думку, кажа што ў часе вайны людзі ўцякалі адгэтуль у больш бясчэпныя мейсцы, сяліліся там, а іхнія сялібы зарасталі лесам. Такія мейсцы называюцца пустошамі.

Важнейшыя мяйсцоваеці.

СМАЛЕНСК (рыс 156) стаіць на высокім, зрэзаным ярамі левым беразе Дняпра. Калі ён быў заложаны, нямаведама; залажылі яго, барджэй усяго,

⁴¹ Як лічаць, больш 20.000 чал.

палачане. Ад самага пачатку свае гісторыі быў Смаленск бойкім гандлёвым пунктам, Як раз у ім крыжаваліся абедзьве найважнейшыя дарогі ўсходу, з крвю баўгараў адна з Варагаў да Бізантыі і другая з усходу, з кр. і хазараў, з-за Волгі - да Нямецчыны. Смаленск тады таргаваў з Рыгаю, востр. Готляндам і г. д., быў багатым і культурным месцам, меў добрыя школы і такіх высокаасьвечаных людзей, як архірэй Клімэнт Смаляціч, або сьв Аўрам Смаленскі.

Наўгародзкія і Кіяўскія князі ўвесь час прэтэндавалі на Сма-ленск: хаця ўрэшце ім удалося падчыніць яго сабе, аднак не вялікае было іхняе значэньне ў Смаленску. Смаленск упраўляўся сваім вечам, а князем, мусіць, небаьспечна навет жыць было ў месце, бо мусілі будавацца на водшыбе, за месцам, над р. Сьмядыньню.

Умеў пад той час Смаленск і бараніцца ад ворагаў. Захавалася ў ім напалову легендарнае апавяданьне аб Сьв. Мяркурыю

Рыс. 156. Торг у Смаленску

што са жменяю смелян кінуўся на аграмадныя татарскія горды, якія прывёў быў пад Смаленск маскоўскі князь, разьбіў іх, і адагнаў ад Смаленску, але заплаціў за гэта сваім жыцьцём.

Калі большая частка Беларусі адыйшла пад Літву, Смаленск зрабіўся быў цэнтрам барацьбы за незалежнасьць Беларусі. Смаленск літоўскім князем прыйшлося здабываць сілаю. Аднак, і пад Літвою будучы, трымаўся Смаленск вельмі незалежна і перахаваў найбольш вольнасьцяй за ўсе іншыя беларускія месцы. Пад Літвою жылося Смаленску наагул вельмі добра. Ніколі не даходзіў такога росквіту яго гандаль, як пад Літвою, ніколі гэтак не багацела смаленскае

насяленьне.

Але ня доўга цягнуўся гэты час дабрабыту. Ўзмацнеўшая Масква пачала нападаць на землі Смаленскія і заяўляць пратэнсыі да самога Смаленску. Каб адбараніць места быў тады, ў XV веку, пабудаваны земляны замак. Моцны быў гэты замак, але ня вытрымаў напору маскоўскага: у 1514 годзе ўзяў Смаленск Васіль III Быў Смаленск пад Масквою аж да 1611 году. Маскоўцы ў часы Барыса Гадунова пабудавалі вакол места вялізарную сьцяну, - шырынёю ў 1 сажань, вышынёю ў 2 сажані, а даўжыні 7 вёрст. Сьцяна гэтая перахавалася да нашых часоў.

Трудна было адабраць Смаленск ад Масквы. Войскі літоўска-польскія дваццаць месяцаў стаялі пад ім, пакуль узялі. Ізноў аджыў Смаленск, злучаны з рэштаю Беларусі. За 40 якіх гадоў яго было не пазнаць. Ён моцна вырас, пабагацеў, ды зрабіўся чыста эўропэйскім месцам. У ім было ўведзена магдэбурскае права, шмат наехала і пасялілася жыхараў з заходніх краінаў Беларусі. Побач з праваслаўнымі цэрквамі пазакладаліся й каталіцкія касьцёлы ды манастыры. Але ў 1654 гаду Смаленск ізноў адабралі Маскоўцы і зараз жа скасавалі ўсе парадкі беларускія, а завялі маскоўскія. Шмат беларускага насяленьня вывязлі з Смаленску, а на яго мейсца пачалі сяліцца маскоўцы. - У 1812 годзе Смаленск моцна пацярпеў ад французаў.

Смаленск цяпер - адно з найпрыгажэйшых і найцікавейшых местаў Беларусі. Места гэтае перахавала гэтулькі памятак слаўнае беларускае мінуўшчыны, як можа ніякае другое. Праўда, ў большасьці, яны ляжаць у руінах, засыпаных зямлёю. Але гэтыя руіны павінны быць дарагімі кожнаму беларусу. Зпад маскоўскага налёту, асеўшага на Смаленску, яны найвыразней гавораць аб тым, што тут беларуская зямля была, ёсьць і будзе.

З уцалеўшых старасьвецкіх будынкаў трэба ўспомніць перад усім Сьвірскую царкву, пабудаваную ў XII веку. Знаходзіцца яна на прадмесці, дзе некалісь быў княжэўскі замак; перахавалася гэтая царква да нашых часоў ува ўсім сваім харакце Ёсьць у ей надзвычайна цікавы абраз Прачыстае беларускага рысунку. На яго адваротнай старане знаходзіцца беларускі надпіс, якога дагэтуль яшчэ ніхто ня змог прачытаць. За Дняпром стаіць. яшчэ старэйшая Пётра-Паўлаўская царква, якую, праўда пазней перараблялі.

Сьцены Смаленскія надаюць месту шмат характа; и перахавалася яшчэ шмат вежаў. З вежы, якая называецца "Весялухаю", адкрываецца цудоўны від на места й яго ваколіцы.

З гандлёвага і прамысловага боку Смаленск вызначаецца. Абспужуе ён толькі бліжэйшыя паветы свае краіны. Хвабрыкі яго невялікія: некалькі аляярняў, табачная хвабрыка, гарбарня, бровар. Моцна аджыўляюць яго чыгункі, якія з Смаленску разыходзяцца ў 5-х кірунках. Каля вагзалу, які пабудаваны на правым беразе Дняпра, вырасла гандлёвая частка места з вялікім рынкам. На Дняпры ёсьць значная прыстань (рыс. 157). Праз сам Смаленск і праз іншыя станцыі ў яго павеце, вывозіцца шмат лясных матар'ялаў, дроў, а так сама й збожжа. Гэта апошняе ўжо паказуе, што гаспадарка ў павеце стаіць някэпска. Грунты павету найбольш- суглінкі і народ живе досіць густа. Сеюць шмат аўса, ячменю, бульбы й лёну. На захадзе павету знаходзяцца вялікія маслабойні і сыраварныя заводы ў Катыні і Ванлярове. Промыслы ў павеце слаба разьвітыя: на

старану адыходзяць мала, займаюцца найбольш гаспадаркаю.

Рыс 157. Смаленская прыстань на Дняпры.

Па нацыянальнасьці - больш 90% беларусаў. Мясцовасьць у павеце мае моцна ўзгоркаваты выгляд. Вышыня Смаленскага ўзгор'я даходзіць тут 140 сажняў. У павеце ёсць шмат мясцовасьцяў з памяткамі мінуўшчыны, руінамі, гарадзішчамі і г. д.

Парэчча - невялікае места, з 6 тыс. жыхараў, ляжыць на судаходняй р. Касплі. Гэта адно з нямногіх надрэчных местаў беларускіх, якое перахавала свае старадаўняе гандлёвае значэньне. Як і ў пракаветныя часы, цягнуцца да яго з усяе блізка Смаленшчыны абозы з пянью, лёнам, хлебам. Парэцкія купцы разьяжджаюць па краі, скупляючы прадукты гаспадаркі. Усе гэта звозіцца ў Парэчча, а там стаяць старыя сьвірны, дзе тавар складаецца, пакуль можна будзе яго ўпакаваць на лайбы і адправіць да Рыгі ды ў заморскія краі. Таргуе Парэчча пянью, хлебам, салам, скурамі і лёнам.

Рака Каспля выцякае з возера Касплінскага, якое ляжыць на паўдні павету, недалёка ад Дняпра. Лічаць, што як раз тут знаходзіўся галоўны волак на вадзяным шляху "з Варагаў у Грэкі", бо апошні мусіў ісьці з Дняпра на Касплінскае возера, далей па р. Касплі, перасякаў Дзьвіну і падыймаўся ўверх па р. Ёсьвяту да новага волака, перайшоўшы цераз які трапляў у р. Ловаць.

Сярэдзіна і поўдзень Парэцкага пав. пакрытыя найбольш лёгкімі супяшчанымі грунтам.; зьяўляюцца лясістай стараной; гаспадарка стаіць тут аднак някепска. Зярыны сеюць найбольш аўса, лёну й бульбы. У павеце шмат сыраварняў. З промыслаў тут разьвітыя лясныя, па рубцы і сплаву лесу, і асабліва рыбалоўства ў р. Касплі ды яе прытоках.

Калі паўднёвая частка павету лясістая, дык паўночная зьяўляецца аднёю суцэльнаю пушчай, якую перарываюць толькі дзе-ня-дзе вазёры (з іх найбольшае воз. Шчучае) і балотныя мшары, як напрыклад вялізны Жакаўскі Мох, што займае каля 150 кв. вёрст прастору. Усю гэтую частку павету пакрываюць бедныя падзолы. Насяленьне тут рэдкае, займаецца апроч гаспадаркі ляснымі промысламі, рыбалоўствам і г. д. Гэтую частку павету абвадняе другі вялікі прыток Дзьвіны, - Мяжа Над ёю, сярод безканечных пушчаў і балотаў, стаіць старэнькі манастыр - Ордынская Пустынь. Безканечныя пушчы цягнуцца адгэтуль і на ўсход - у Бельскім павеце, і на захад - у Вяліжскім пав.

Усход і поўнач Вяліжскага пав., а так сама й сумежная беларуская частка Тарапецкага, так сама зьяўляюцца блізка адным лесам. Так сама і тут найбольшую частку паверхні займаюць падзолы і толькі ўздоўж левага берагу Дзьвіны ляжаць пяшчаныя й супяшчаныя грунты. У гэткай глухой мяйсцовасьці, на стромкім узгорку, над Дзьвіною, ляжыць досіць значнае места **Вяліж**, з 17 тыс. жыхараў. Места гэтае старое, а даўней, як кажуць, было вельмі пялікае (затым і Вяліжам называецца), ды багатае; залежыла яно ад Смаленску. Так сама, як і Парэчча, аддалены ад зьлезнае дарогі, вядзе Вяліж, як і усё спрадвеку, жывы гандаль на рацэ з Рыгаю. Сплэўляе ён туды па Дзьвіне найбольш лес і лён, а навет і хлеб. Шмат жыхараў ў ім і у павеце займаецца сплавам і нагул ляснымі промысламі. Вяліжане славяцца і як добрыя цесьлі: па Дзьвіне шмат ходзіць імі будаваных лайбаў.

Наагул у Вяліжскім павеце промыслы моцна разьвітыя, чым ён рэзка выдзяляецца з усяе Віцебскае губэрні, да якое офіцыяльна адносіцца. На поўначы Вяліжскага пав., каля в. Панькава ёсьць серністая крыніца.

На захадзе Вяліжскага пав. лясы радзеюць, грунты ляжаць багацейшыя, - найбольш суглінкі. Тут як раз цячэ р. Ўсьвят, праз каторую, як мы ужо казалі, йшоў даўней вялікі вадзяны шлях. Выплывае гэтая рака з возера Ўсьвяту, і тут над ім, недалёка ад пачатку р. Ловаці, стаіць вельмі старое мястэчка Усьвят, адзін з старэйшых полацкіх прыгарадаў. Цяпер гэта досіць бойкае гандлёвае й прамысловае мястэчка, з 4 тыс. жыхараў. Уім моцна разьвітае гарбарства - ёсьць 8 гарбарняў. Гандлюе Ўсьвят набольш з Рыгаю, сплаўляючы туды скуры і збожжа.

Гаспадарка Вяліжскага павету вызначаецца вялікімі засевамі аўса, лёну і бульбы.

У паўднёвай, беларускай частцы сумежнага Тарапецкага пав., сярод вялікіх, мокрых лясных прастораў, ляжаць вялікія вазёры- воз. Дзьвіньне (50 кв. вер.), воз. Жыжыца і шмат меншых. На ўсход ад гэтых вазёраў мяйсцовасьць вышэе, робіцца ўзгоркаватаю (тут пачынаюцца г. зв. "Верабевыя горы"), гусьцей заселенаю. Па ўсходняй і паўднёвай мяжы павету цячэ Дзьвіна. Берагі яе тут скалістыя (каля в. Веражуна ёсьць скала вышынёю да 60 сажняў), пакрытыя лесам. Прырода і гаспадарка маюць шмат супольнага з прыродай і гаспадаркаю Вяліжскага пав. Моцна разьвітыя лясныя промыслы.

Духаўшчынскі пав. па ўстройству свае паверхні зьяўляецца пераходным. Тым часам, як яго заходняя частка ёсьць морэнным краем, а мяйсцамі мае навет гарысты выгляд, з грунтамі сугліністымі і супяшчанымі, моцна камяністымі, ўсходняя ўжо ляжыць на Вокаўскім Лесе. Тут пашыраныя

лёсавідныя суглінкі, мяйсцовасьць высокая й роўная. Паўночны-ж куток павету, ўціснуты паміж Парэцкім і Бельскім паветамі, нічым ад іх ня розьніцца: тыя-ж лясы, балоты й вазёры.

Паветавае места Духаўшчына ляжыць далека ад чыгункі, мае каля 3 тыс. жыхараў і вядзе дробны гандаль. Далека цікавейшым за яго зьяўляецца с. **Ярца** - **Перавоз**, дзе знаходзіцца ўспамінаная ўжо аграмадная прадзільная й ткацкая хвабрыка бр. Хлудовых, з 4 тыс. работнікаў. Пры хвабрыцы вырасла цэлае мястэчка, досіць добра ўстроена е. Там-жа праходзіць Маскоўска - Берасьцейская чыгунка.

Апрача гэтае хвабрыкі ў павеце прамысловасьць няразьвітая. Ёсьць некалькі пільняў, бравароў, адна гарбарня, паравы млын. Ярцаўская хвабрыка стаіць саўсім адзінока.

Насяленьне у павеце жыве гусьцей, чым у суседніх, апрача Смаленскага. З промыслаў разьвітае гарбарства, выраб кашоў, бёрдаў. Недалёка ад Духаўшчыны, пры в. Зімніцы, ў прыгожай гарыстай мяйсцовасьці, знаходзіцца серна - зьлезная крыніца.

З трох павётаў, што ляжаць на Вокаўскім Лесе, найгусьцей заселены Ельнінскі. Ня глядзячы на свае вельмі паднятае палажэньне, мае ён паверхню роўную. Пакрыты ён найбольш лёсавіднымі суглінкамі, а ў далінах большых рэк ляжаць супяскі. У няглыбокіх западзінах ляжаць тут на версе ўзгор'я досіць значныя тарфяныя мшары, з якіх пачынаюцца р. Дзясна, р. Вугра ды інш.

У гаспадарках Ельнінскага пав. шмат сеюць бульбы і лёну. Але побач з лёнам тут ужо сеюць шмат і канпель; на паўдня-ж ад Ельнінскага пав. ляжаць чыста канапляныя районы - Радань, Лесастэп. З промыслаў тут разьвітыя лясныя зьвязаныя з імі: выраб павозак, саней, байдарка. У некаторых вёсках разьвітае гарбарства. Урэшце шмат народу адыходзіць на зарабаткі на старану: галоўным чынам, працуюць пры будове чыгунак Прамысловасьць хвабрычная разьвіта слаба. Як і ўва ўсёй Смаленшчыне, - стаяць тут пільні, крыху бравароў, млыны.

Ельня - маленькае (мае 2 тыс. жыхараў) места, якое заўсёды было Смаленскім прыгарадам і дзяліла яго долю; існавала яна яшчэ ў XII веку. Эканомічнае значэньне яго малое. На паўдня ад Ельні, над с. Дзясною, сярод лясоў ляжыць сяло **Наваспаскае**, дзе радзіўся і жыў геніяльны кампазытар Міхайла Глінка. Ўсю сваю моладасьць заслухаваўся ён тут на Бацькаўшчыне ельнінскімі беларускімі песьнямі, а пасья іхнія матывы ўвёў у свае творы. Зьмест гэтых твораў, праўда, пранікнуты маскоўскім патрыятызмам. Але у музычных творах галоўнае - музыка, і яна там чыста - беларуская.

Сумежны з Ельнінскім **Дарагабужскі павет**, крыху больш за яго лясісты і радзей заселены. Верхні Дняпро рэжа павет на дзьве часьці. Шырокая даліна Дняпра пакрытая тут супяскамі, пяскам; ды наноснымі грунтамі. Рэшта-ж павету ляжыць на лёсавідных суглінках. Як раз на гэтых грунтах на поўначы павету знаходзіцца Бацішчаўская сельска - гаспадарская пробная станцыя (каля в. **Бацішачва**), найбольшая і найслаўнейшая з усіх такіх установаў у Беларусі. Залажыў яе гаспадар Бацішчаўскага двара, праф. Энгельгард, у 70-х гадох мінулага веку. На жаль, станцыя гэта, лежачы на самай мяжы Беларусі, ня можа абслужаваць яе ўсяе і мае значэньне толькі для Смаленшчыны і то галоўным чынам, усходняе.

У гаспадарках павету найбольш сеюць аўса, лёну і бульбы, і апроч таго шмат сёюць канпель. У павеце развіта сыраварэнне. З промыслаў пашыраны найбольш: байдарка, гарбарства, выраб саней, кашоў, бёрдаў, гонка дзэгцю і г. д. Шмат народу адыходзіць на зарабаткі на старану (каменяры, цеслі ды інш.). Хвабрычная прамысловасць нязначная.

У Дарагабужскім пав., каля в. Быкавае ёсць серністая крыніца.

Над Дняпром стаіць старое ды прыгожае места **Дарагабуж**. Праз увесь час свае гісторыі было гэтае, адно з найбліжэйшых да Масквы беларускіх местаў, як быццам перадавым фортам

Смаленску, а значыць і ўсяё Беларусі. Гэтую сваю ролю спаў-няў Дарагабуж увесь час верна і шчыра, аж пакуль такі сіла не ўзяла верх. Аднак, невясёлыя для беларуса ўспаміны вяжуцца з Дарагабужаіч: два разы тут маскоўцы моцна разбілі беларуска-літоўскае войска. Як успамін мінуўшчыны засталіся ў Дарагабужы валы замку, ды некалькі дужа старых каменных цэркваў.

Жыхараў цяпер у Дарагабужы каля 7 тыс. Гандлюе места найбольш пянькою і хлебам. На вялікай ярмарцы, якая тут збіраецца ў восень, побач з беларусамі спатыкаецца ўжо шмат і маскоўцаў, як гэта паказана па зьмешчаным рысунку (рыс. 158).

Аб прыродзе Бельскага пав. ня раз ужо намі гаворана. Мусім цяпер яшчэ адзначыць, што ў той час, як уся паўднёвая, ўсходняя і навет паўночная часткі павету ляжаць на Вокаўскім Лесе, на лёсавідных суглінках, заходняя частка павету, сумежная з Парэцкім пав., пакрытая найбольш падзоламі й супяскамі і ёсць як бы пераходам да морэннага краю. Тут спатыкаюцца ўжо вазёры і асабліва шмат балотаў - імшараў; з апошніх най-большае Сьвіцкі мох.

Бельскі павет увесь пакрыты лясамі і балотамі. Гэта самы лясісты павет у Беларусі. Лясы тут даўней найбольш былі яловыя ды хваёвыя; належылі яны ды двароў і цяпер у большасці высечаныя ў пень; пасекі-ж пазарасталі бярэзнікам з домешкай асіны, ёлкі і г. д. Дзікая прырода Бельскіх лясоў моцна прыпамінае сыбірскую тайгу; жыхары суседніх паветаў навет і называюць Бельшчыну - Сыбірам. Насяленьне ў павеце жыве рэдка. Надзвычайна важнае значэнне для яго маюць лясныя промыслы - рубка і сплаў лесу, якія тут моцна развітыя Хваб-рычная прамысловасць развітая слаба. Апроч некалькіх пільняў і млыноў ёсць досіць значная і добра пастаўленая шкляная гута у в. Навасельску (на поўначы пав.). Адыход на старану, на зарабаткі, развіты мала. За тое шмат перасяляецца адгэтуль у Сыбір, на Амур і ў Закаўказзе.

Чыгунка йдзець толькі праз паўночны край гэтага вялікага па прастору павету. Галоўным жа шляхам камунікацыі зьяўляецца значная судаходная р. Мяжа з сваім, так сама значным прытокам р. Вобшаю. Над гэтай апошняй ракою стаіць **горад Белы**. Пабудован ён мусіць каля XII веку і належыў да Смаленску. Цяпер гэта невялікае места, з 9 тыс. жыхараў. Жывець ён найбольш ад рачнога гандлю і будавання судзінаў; гандлюе з Рыгаю аўсом, пянькою і лесам. Ёсць некалькі гарбарняў. Недалёка ад места здабываюць вапну.

З іншых мяйсцовасцяў Бельскага пав. трэба ўспомніць пра в. **Клёцавую**, што ляжыць пры самай блізка мяжы Беларусі. Каля яе пачынаецца вялікая беларуская рака - Дняпро.

На поўначы павету ляжыць с. **Тацева**, дзе вучыў даўгі час у пачаткавай

школе вядомы пэдагог, праф. С. Рачынскі. Беларусы жывуць і на поўнач ад Бельскага пав., ў паўднёвых частках Ржэўскага і Асташкаўскага паветаў, Цьверскае губ. Тут беларуская мяжа даходзіць да р. Волгі і некалькі дзесяткаў вёрст ідзець уздоўж яе берагу.

Праз гэтыя прасторы зьвіваючыся цячэ глыбокі прыток Волгі- р. Малады Туд; ад яго і тамашніх беларусаў называюць Тудаўлянамі.

Як адзначаюць расейскія географы, Тудаўлян выдзяляюць ад суседніх маскоўцаў іхнія сумленнасьць, лагоднасьць, цярплівасьць і гасьціннасьць. Ходзяць яны ў "кунтышоx", - вузкіх ды кароткіх кажушкох.

Рыс. 158. На ярмарцы у Дарагабужы.
Спатканьне беларусаў з маскоўцамі.

Перахавалі Тудаўляне ў чыстае беларускі характар, звычаі і мову.

З прыроднага і гаспадарскага боку гэтыя прасторы падобныя да сумежнага Бельскага павету. Аднак, яны менш лясістыя і маюць гусцейшае насяленьне, чым у Бельскім павеце. Над Маладым Тудам знайшлі досіць багатыя залежы каменнага вугалю. - На рацэ тут многа млыноў; водзіцца шмат рыбы.

На захадзе гэтых прастораў цячэ сярод высокіх скалаў і дубовых лясоў верхня Дзвіна. Берагі яе тут маюць шмат мінеральнага багацьця. У некалькіх мяйсцох цякуць серна-железныя крыніцы, сярод скалаў знаходзяць дарагія каменны: халцэдон, сердолік, горны крышталю. Каля в. **Адрыянопалю**, над Дзвіною, знайшлі у пачатку XIX веку навет золата.

Далей на ўсход, паміж Дзвіною і Жукопаю (прыток Волгі) цягнуцца

лясы і балоты, якімі тут пакрыты Волжска - Дзьвінскі вадазел. Лясы гэтыя вельмі багатыя на дзічыну. М'ясцовасьць мае гарысты выгляд.

Яшчэ далей, на паўднёвы ўсход мясцовасьць робіцца раў-нейшаю, лясы рэдзюць і пачынаюцца земляробскія прасторы. Тут як,раз з'яўдзіцца значнае сяло **Малады Туд**, над рэчкай таго-ж іменья - з 500 чал. жыхараў. Гэта вельмі старая мясьціна. У XIV веку беларуска - літоўскае войска пабудавала тут абаронны замак; руіны яго відны яшчэ і дагэтуль. Цяпер Туд вядомы, як гандлёвы пункт: збіраецца тут аж б кірмашоў у год. У в. **Ако́цах** ёсьць "Сьвятая" серністая крыніца. Сюды з'яўдзіцца шмат багамолаў.

Ржэва - старое (ўспамінаецца ў XI в.) места над Волгаю. Вядзе значны гандаль лёнам і пянькою. Ёсьць у ім пяньковыя хвабрыкі. Наагул прамысловасьць у ім развітая. На хвабрыках працуе каля 1 ^{1/2} тыс. работнікаў.

Што чытаць па географіі Беларусі

Да гэтае пары, можна лічыць, што спецыяльнае географіі ўсяе Беларусі, як суцэльнасьці, ня было. Толькі сьветлае памяці Адам-Ганоры Кіркор, вядомы беларускі географ і гісторык, гадоў 40 назад зьмесьціў свае прыгожыя, пранікнутыя гарачым замілаваньнем да Бацькаўшчыны, артыкулы аб Беларусі ў агульнзі - расейскім географічным выданьні "Живописная Россія" (том III. СПб. 1882. Выданьне М. Вольфа). На вялікі жаль, ён, сьледам за расейскай навукаю, разглядаў там асобна "Беларус-кае Палесьсе" (ўсход-нюю і цэнтральную Беларусь) і асобна "Літоўскае Палесьсе" (заходнюю Беларусь, разам з этнографічнаю Літваю). Хаця гэта значна шкодзіць яго твору і хаця кніга гэтая ужо крыху перастарэла, але і цяпер мы мусім яе перад усім раіць для больш дэталёвага абзнаёмленьня з геог-рафіяй Беларусі, асабліва ж з гіста-рычнаю географіяй. Цэнтральная і Ўс-ходняя Беларусь вельмі добра і дэталёва апісаны ў другім агульна-расейскім географічным выданьні: "Ро-ссия.

Полное географическое описание нашего отечества". Том IX пасьвячаны "Верхнему Поднѣпровью и Бѣлоруссии". СПб. 1905 г. Заходняе Беларусі, аднак, тут саўсім няма.

У польскай літэратуры ёсьць шмат цэнных прац па географіі Беларусі, найбольш, праўда, ў дэўнгійшых і цяпер распраданных вы-даньнях, як прыкл. кніга: M. Balinski Wielkie Ksiestwo Litewskie - у выданьні "Starozytna Polska pod wzgledem

historycznym, geogra-ticznym i statystycznym". T. IV. Warszawa. 1886. Тут грунтоўна вы-лажана гістарычная географія Беларусі. Пакрысе разьвіваецца праца над географіяй Беларусі і сучасных польскіх вучоных. Як вельмі цікавы рэзультат такога працы маем кнігу S. Wolloso-wicz. Litwa i Bialorus. Budowa fizyczna - geograficzna. Warsz. 1920, у якой бачым пробу фізычнае географіі Беларусі (галоўным чынам - заходняе); аўтар, на жаль, досіць памылкова адносіцца да пытання аб прыродных межах Беларусі. Шмат матар'ялу па географіі Беларусі можна знайсці ў агульных курсах географіі Польшчы;

Рыс. 159. Адам-Ганоры Кіркор.

польскія географы звычайна ў межы свае Бацькаўшчыны ўключаюць блізка ўсю Беларусь і з гэтае прычыны досіць многа аб ей пішуць. З цікавасцяй можна прачытаць адпаведныя старонкі ў географіях Польшчы, якія напісалі: Sujkowski (Warszawa. 1918); Sosnowski (Warszawa. 1913); Pawlowski (Lwow. 1917) ды інш.

Але асабліва цэнныя матар'ялы можна знайсці для фізычнае географіі Беларусі ў такіх творах, як - A. Rehman. "Ziemie dawnej Pol-ski i sasiednich krajow slowianskich, opisane pod wzgledem fizyczno-geograticznym". Т. II, Polska nizowa. Lwow. 1904, дзе сабраны шмат матар'ялу для фізычна-геаграфічнае характарыстыкі паасобных краі-наў Беларусі. У выданьні "Енцыклопедыя Polska. Т. I. Geografja fizyczna Ziemi Poiskich" маем досіць грунтоўны агляд тэарэтычных пытанняў фізычнае географіі, у значнай меры датычачых і Беларусі. У расейскай літэратуры шмат матар'ялу па фізычнай географіі Беларусі змяшчаецца ў выданьні - "Очеркъ работъ Западной Экспедиціи по осуш. болотъ 1873 - 1898 г. подъ руковод. ген. Жилинскаго" і ў дадатках да яго (працы аб клімаце, расьліннасьці Палесься); так сама шмат важных матар'ялаў ёсць у розных географічных і геолёгічных расейскіх журналах.

Па беларускай этнографіі ёсць дужа багатая літэратура; быт беларуса грунтоўна апісаны ў кнігах: Е. Романовъ. Българусскій Сборникъ. Вып. VIII і IX. Быть българуса. Вильна. 1912. Никифоровскій. Очерки простонароднаго житья - бытъя въ Витебской Българуссии. Витебскъ. 1895; Fedorowski. Lud bialoruski. 1897 - 1903.

Аснаўным матар'ялам для статыстыкі насяленьня служыць і дагэтуль "Первая всеобщая перепись населенія Российской Имперіи- 1897 кода". Сьвязэйшыя, але няпэўныя данныя даець для заходняе і цэнтральнае Беларусі "Spis ludności па terenach, administrowanych przez Zarząd Cywilny Ziemi Wschoanich, w grudniu 1919 г." Lwów - Warszawa. 1920. Вельмі цэнныя статыстычныя данныя аб Беларусі змешчаны ў зборніку проф. Ромэра і І. Вэйнфэльда "Rocznik Polski. Tablice statystyczne". Krakow. 1917. Тым-жа проф. Ромэрам выдадзены вельмі цікавы "Atlas Polski" (Warszawa - Krakow. 1916). Досіць сьвежыя (перадваенныя) данныя з географіі і статыстыкі Беларусі (разам з Літвой і Польшчай) ілюстраваны тут вельмі добра і арыгінальна апрацаванымі картаграфамі. Праца гэтая вызначаецца навуковаю аб'ектыўнасьцяй. У справе нацыянальнае статыстыкі межаў Беларусі вельмі цэнны твор акад. Карскага: "Этнографическая карта Българускаго племени". Петроградъ 1917. Шмат матар'ялу да географіі Беларусі ёсць у кнізе таго-ж аўтара: "Българуссы", т. I Варшава. 1904.

Цікавы нарыс эканамічнага становішча Беларусі можна знайсці ў кніжцы беларускага эканаміста А. Уласава "Българуссия и Литва". Минскъ. 1918, ды так сама ў творы L. Wasilewski. Litwa i Bialorus. Найбольш-жа грунтоўных матар'ялаў у гэтай справе трэба шукаць у агульна расейскіх статыстычных выданьнях. З іх асабліва варта ўвагі выданьне "Торговля и Промышленность Европейской Россіи по районамъ". Выданьне Міністэрства Гандлю і Прамысловасці. "Сводъ статистическихъ свѣдѣній по сельскому хозяйству къ концу XIX в.". Выд. Мін. Земляробства. 1902 - 1904.

Шмат ведамасцяў аб асобных мясьцінах Беларусі можна знайсці ў ва ўсякіх слоўніках географічных і энцыклёпэдычных. Асаблівае ўвагі варт вялікі расейскі слоўнік Брокгауза і Эфрона ды польскі "Słownik geograficzny" (16 томаў. Warszawa. 1880 - 1904). існуе ў польскай мове і спецыяльны "Przewodnik po

Litwie i Bialej Rusi". N; Roubu.

З выданьняў, пасьвячаных паасобным краінам і мяйсцовасьцям Беларусі, трэба ўспомніць аб гэтых: 1) Дембовецкій. Опытъ описанія Могилевской губ. 1882. 2) Ястремскій. Краткій очеркъ Минской губ. 1897. 3) Сапуновъ. Рька Западная Двина. 1893. 4) Максимовичъ, Днѣпръ и его бассейнъ. Кіевъ. 1901. Так сама - розныя творы Glogera, Кіржара ды інш. З монографіяў аб паасобных паветах - лепшыя: 1) E. Tyszkiewicz. Opisanie powiatu Borysowskiego. Wiino. 1847. 2) К. Ани-кіевичъ. Сьнненскій уѣздъ. Могилевъ. 1907. 3) Cz. Jankowski Powiat Oszmianski. Petersburg. 1897.

У канцы трэба адзначыць, што шмат артыкулаў па географіі Беларусі было зьмешчана ў розных географічных журналах. Існаваў нейкі час навет паважны навуковы журнал, пасьвячаны географіі Беларусі "Записки С. - Зап. Отдела Импер. Русскаго Географ. О-ва" 1910 - 1913 З расейскіх ды польскіх географічных журналаў шмат друкавалі твораў аб Беларусі: "Извѣстія Импер. Русск. Геогр. О-ва", "Труды СПБ. О-ва Естествоиспытателей", "Pamiętnik fizyograficzny", і асабліва - журнал "Ziemia", выдаваны у 1910 - 1914 г. Польскім Т-вам Краязнаўчым у Варшаве Шмат географічных матар'ялаў раскідана па памятным кніжкам розных беларускіх губэрняў, краевым календаром і г. д.

Нашае пералічэньне найбольш вядомых, карысных, а да таго-ж існуючых у бібліотэках ці ў кнігарнях твораў па географіі Беларусі ёсьць далека ня поўным і не сыстэматычным. Пры некаторых з успомненых кніжоч (прыкл. - Россія, т. IX) дадзены бібліографічныя сьпісы. Трэба аднак прызнаць, што бібліаграфія нашае навукі саўсім яшчэ не распрываваная і на яе, трэба, каб зьвярнулі першую сваю ўвагу працаўнікі над навукаю аб радзімай зямлі.